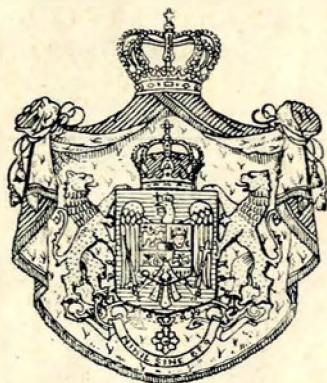

BULETINUL
COMISIUNII
MONUMENTELOR ISTORICE

ANUL XXI — 1928

55 — 58

TIPARUL CULTURĂ NAȚIONALĂ
BUCUREȘTI

1928

MINISTERUL CULTELOR
ȘI
ARTELOR

MINISTRU: ALEXANDRU LAPEDATU
COMISIUNEA MONUMENTELOR
ISTORICE

PREȘEDINTE: N. IORGA

MEMBRII:

ION ANDRIEȘESCU, PETRE ANTONESCU,
GEORGE BALȘ, ALEXANDRU LAPEDATU,
CONSTANTIN MOISIL, PREOT NICOLAE PO-
PESCU, MIHAIL ȘUȚU, ARTUR VERONA

ARHITECT ȘEF: N. GHICA-BUDEȘTI

SECRETAR AL COMISIUNII:
VIRGILIU N. DRĂGHICEANU, DIRECTOR

REDACȚIA:

SECRETARIATUL COMISIUNII
MONUMENTELOR ISTORICE

BUCUREȘTI

STR. G-RAL BERTHELOT, 26

TOATE DREPTURILE DE REPRODUCERE REZERVATE

778

71

COMISIUNEA MONUMENTELOR ISTORICE

DA M. L.
BIBLIOTECA
Inv. 1476
Cota IV/21

569

BISERICILE ȘI MĂNĂSTIRILE MOLDOVENEȘTI

DIN VEACUL AL XVI-LEA

1527 — 1582

CU UN REZUMAT ÎN LIMBA FRANCEZĂ

DE

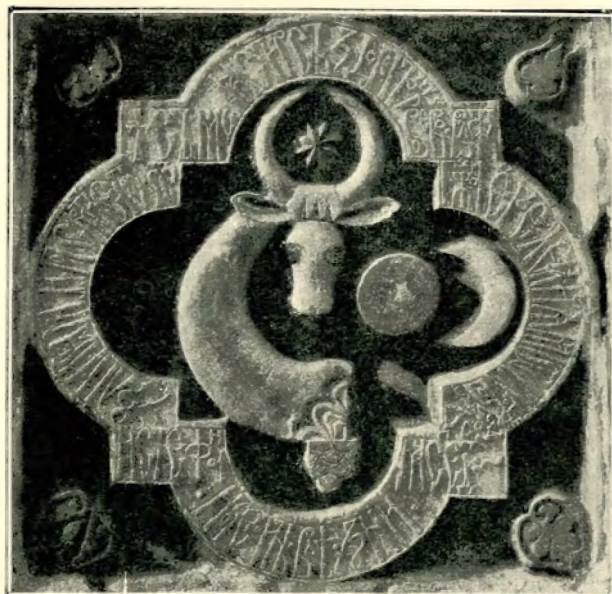
G. BALȘ

MEMBRU AL ACADEMIEI ROMÂNE

ȘI

AL COMISIUNII MONUMENTELOR ISTORICE

URMARE LA
BISERICILE LUI ȘTEFAN CEL MARE

Problema

1 9 2 8

LES ÉGLISES ET LES MONASTÈRES MOLDAVES

DU XVIE SIÈCLE

1527—1582

RÉSUMÉ EN FRANÇAIS

SUTTE DES :

ÉGLISES D'ETIENNE LE GRAND

Lucrarea de față este urmarea studiului asupra «Bisericilor lui Ștefan cel Mare»¹⁾.

Acest studiu înfățișă inventarul tuturor bisericilor moldovene dela început până la 1527, anul suirii pe tron a lui Petru Rareș, arată originile și evoluția stilului lor, în fine încercă o clasificare a monumentelor acestei prime perioade.

Azi, dăm catastiful clădirilor religioase din veacul al XVI-lea, dela începutul domniei lui Petru Rareș și până la domnia lui Petru Șchiopul, cuprinzând însă și Sucevița care se leagă cu stilul acestui veac.

Astfel va fi făcută lista clădirilor bisericesti, azi rămase din Moldova, dela începuturile ei și până aproape la sfârșitul seco-

lului al XVI-lea și totodată și istoria arhitecturii religioase din aceste vremuri.

Nădăduim că modul cum materialul adunat este înfățișat cititorului, va înlesni studiile de detaliu ce se vor face și va putea servi cu folos de bază pentru completările și îndreptările ce vor veni.

Este pentru autor o plăcută datorie de a aduce aici mulțumirile sale pentru prețioasa sa colaborare d-lui arhitect A. Popovici care a binevoit a ridica o serie de planuri ce figurează în această lucrare. Și d-l Ing. I. Mihalache a dat sprijinul său. Colecția Comisiunii Monumentelor Istorice a fost deasemenea de un mare folos în alcătuirea prezentului studiu.

O serie din fotografiile reproduse provin din colecția d-lui L. Bălan, căruia i s'aduc și pe această cale mulțumiri.

¹⁾ G. Balș. Bisericile lui Ștefan cel Mare, Bul. Com. Mon. Ist., 1925.

CUVÂNT ÎNAINTE

La suirea pe scaunul Moldovei a lui Petru Rareș, zidirea de mănăstiri și biserici trecuse printr'o înfloritoare perioadă. Ultimii cincisprezece ani ai vieții lui Ștefan cel Mare înfățișează o vreme de mare activitate din acest punct de vedere, activitate care mai urmasse înainte într'o măsură oarecare — mai redusă totuș — sub domniile lui Bogdan cel Orb și lui Ștefăniță.

Stilul se închegase și principiile arhitectonice ca și cele constructive erau bine fixate.

Problema originelor nu se mai pune acum deci, cu dificultatea cu care se puneă la studierea vremii lui Ștefan cel Mare.

Pășim de astădată pe un teren cunoscut; totuș, atât în ceea ce privește planul, distribuția cât și în ceea ce privește ornamentația și sculptura pietrei, în ceea ce privește mai cu seamă zugrăveala, se ivesc principii noi și forme noi care arată că meșterii din această vreme, la început cel puțin, nu s'au mulțumit cu copierea și reproducerea simplă a monumentelor ce le vedeau, ci căutau, cercetau și se potriveau tendințelor noi.

Precum și în epoca precedentă am văzut legăturile ce le-a avut arta noastră de a clădi cu aceea a vecinilor, tot astfel și acum va trebui, pentru înțelegerea evoluției dela noi, să ținem seamă de schimbările produse în aceste țări și de relațiile politice și economice ale Moldovei cu vecinii ei.

Vechiul fond bizantin al planului și al boltirilor rămâne încă trăsătura precumpănitoare. Principiile gotice cari s'au amalgamat cu acest plan în vremea lui Ștefan cel Mare sunt mereu în ființă. Predominanța verticalei în comparație cu construcțiile pur bizantine dăinuiește încă și chiar se accentuează.

Contraforturile cari sprijinesc pe din afară zidurile bisericii există și acum cu amănuntele lor caracteristice în cioplirea pietrei. Cioplirea ușilor și a ferestrelor după normele gotice o găsim tot înflorind și acest fapt e cu atât mai de însemnat cu cât în acest moment, în Ardeal și în Galiția, arta gotică este înlocuită prin aceea nouă a Renașterii. Ultimele clădiri gotice din Ardeal sunt cam din 1530. Dacă în Galiția, stilul gotic mai dăinuiește încă ceva mai târziu, e însă cu totul subordonat tendințelor noi.

Renașterea pătrunde și în construcțiile particulare din aceste țări, nu Renașterea germană, ci Renașterea italiană.

Totuș, mai mulți ani încă, vom vedea că meșterii de școală gotică sunt încă foarte iscușiți și foarte stăpâni pe meseria lor. Dar și înrâurirea cea nouă începe să se simtă. Chiar și în ultimele biserici ale lui Ștefan cel Mare se putea bănui un început de înrâurire a Renașterii. În bisericile lui Petru Rareș, găsim forme de tranziție și forme deplin italienești la chenare de uși, forme ale căror modele le întâlnim mai cu seamă în Ardeal; Venirea lor este pe deplin explicată prin faptul bine cunoscut, că Domnitorii moldoveni din acest veac își aduceau meșterii din Transilvania.

Sunt documente precise în această privință. Din Galiția, din contra, nu s'au aflat.

Dealtminte, Petru Rareș — a cărui domnie este determinantă în noul curent constructiv al acestui veac — a dus mai tot timpul o politică dușmănoasă față de Polonia, ceea ce explică de ce relațiile cu această țară, pe terenul ce ne ocupă, au fost slabe. Cu Ardealul însă, a avut legături mult mai

strânse. Amestecat în întâmplările Transilvaniei, stăpân încă al Cetății de Baltă și al Ciceului, precum și al Ungurașului, eră firesc ca să-și fi căutat meșterii de acolo și chiar ca propriul său gust și voința lui de construcțiuni să fi fost înrăurită de cele ce vedeă în această țară.

Cu toate că sub Lăpușneanu politica e schimbată și relațiile lui cu Galiția și cu Lembergul în special devin mult mai strânse, totuș, din punctul de vedere al construcțiilor, tot Ardealului se adresează.

Biserica ce o face în Lemberg nu are nimic moldovenesc decât doar stema țarei.

Procedeul asiatic al arcurilor piezișe cari susțin cupolele rămâne caracteristica stilului moldovenesc; simplu, ca la început, sau complicat printr'o dublă întretăiere de arcuri, îl regăsim în toate bisericile din această vreme.

Socurile cu profile gotice ca în vremea lui Ștefan cel Mare, se desvoltă mai mult prin alipirea la unele biserici mai de seamă a unui nou adaus în formă de bancă care înconjoară biserica în parte sau peste tot și care-i dă totodată un aspect de mai mare stabilitate și un caracter mai puțin auster.

Acoperișul de formă specială, care învelește deosebit fiecare element al construcției, acest acoperiș care s'a dovedit ¹⁾ a fi fost forma constantă din vremea lui Ștefan și care am văzut că e conform cu spiritul gotic, rămâne și acuma regula.

Dar, pe lângă persistența formelor din trecut, ușor prefăcute prin jocul firesc al evoluției, găsim și unele modificări mai importante; este, pe lângă încetățenirea noului compartiment al mormintelor ce l-am mai văzut la Neamț și, într'o formă înrudită, și la Dobrovăț, așezarea deasupra lui a unei alte încăperi, la etaj, servind de vestmintărie, de «tezaur», ca loc mai sigur și mai ferit.

Este mai cu seamă, adăugirea unui pridvor ¹⁾, caracter nou al acestei epoci; această construcție a fost numai decât foarte apreciată, căci vedem că nu numai la clădirile noi se așează, ci se adaugă și la alte biserici mai vechi. Fie deschis, fie mai cu seamă închis, el devine și va rămâne de acuma înainte parte integrantă a bisericii.

Care este origina lui? Trebuie căutată spre Sud în nartexele sau exonartexele bizantine deschise? sau cele sârbești? sau în «porșurile» gotice? Țara Românească, Rusia, nu par a intra în socoteală. Vom căuta mai departe să deslușim acest punct.

În fine, schimbarea cea mai de seamă, poate, față de arhitectura vremii lui Ștefan cel Mare, schimbare de înfățișare și schimbare de principiu, este aceea a fațadelor, care acuma apar zugrăvite.

În epoca lui Ștefan, fațadele erau de materiale aparente — ceeace e conform de altminterlea cu principiul gotic — piatră de talie la părțile principale și la eșinde, piatră brută și cărămidă în celelalte. Ornamentația de detaliu eră tot aparentă, de discuri și de cărămizi smălțuite. Efectul de decorație arhitecturală eră obținut prin aceste lungi firide ale absidelor și prin rânduri de ocnite oarbe, atât la corpul bisericii cât și la turlă.

Deci: arătarea netă a materialului întrebuințat, material așezat logic unde trebuie, decorație obținută prin planuri intrate și prin «resalite», prin linii simple și sobre și prin jocul sigur al umbrelor. E un efect de linii și de volume bine distribuite, dând o impresie de soliditate, de simplitate logică, prin opoziție în vremea ce se deschide acuma, cu un efect de suprafețe multicolore care maschează liniile și pentru care părțile intrate sau eșinde ale fațadei sunt o piedică. Este acuma, un efect pitoresc și — lucru

¹⁾ Balș. Bisericile lui Ștefan cel Mare, Bul. Com. Mon. Ist., 1925 pag. 190.

¹⁾ N'ar fi exclus, după ultimele cercetări, ca pridvorul să fi apărut pentru prima dată la Neamț.

Fig. 1. Biserica mănăstirii Probota. (C.)

nou — un element de învățătură religioasă. E o nouă pagină de iconografie, destinată a aduce mereu aminte călugărilor mănăstirilor și credincioșilor cele ce până acuma nu se puteau vedea decât în biserică.

Acest fel de împodobire pictată exterioară este extrem de rară, mai cu seamă în clime așa de riguroase ca aceea din nordul Moldovei și din Bucovina. Și este aici de însemnat, din punctul de vedere al tehnicei, cum această încercare îndrăzneată de a ten-

să se impună. Constructorii — și am presupus că aici s'ar putea să fi intervenit direct voința Domnitorului — au avut un punct de vedere constructiv, practic și artistic, influențat, poate, de mediul în care au învățat și trăit acești constructori.

Schimbarea ce se produce acuma va ține tot acest secol și se va manifesta — rar — și în cel următor¹⁾. Atunci, noua îndrumare creată de Galata, pe de o parte, adică înrâurirea bizantină munteană — de Dragomirna

Fig. 2. Pomelnicul din altarul Probotei. (Soc. A. R.)

cui și zugrăvi aceste suprafețe în astfel de condițiuni neprielnice, a dat totuș — aproape paradoxal — rezultate minunate, căci în cea mai mare parte, după patru secole, zugrăvelile mai sunt încă în foarte bună stare.

Fără îndoială că dorința de educație religioasă este ceea ce a determinat această schimbare de principii. Putem de aici conchide că înrâurirea directă, în această privință, a venit din partea bisericii și n'ar fi de mirat să se fi luat, pentru aceasta, o hotărâre de principiu cu un caracter general. În vremea lui Ștefan cel Mare, chiar dacă asemenea dorințe s'au manifestat, n'au ajuns

pe de alta, adică o înrâurire ruso-caucaziană, a schimbat acest principiu pentru a face loc altora mai conforme cu obiceiurile constructive generale.

Această împodobire prin zugrăveala exterioară a bisericilor pare deci a fi o creațiune moldovenească. Se pot găsi pilde de picturi exterioare, dar în pridvoare, mai mult sau mai puțin acoperite sau închise (la trapeza și la catoliconul Lavrei, la Uspenia din Moscova și la altele), dar chiar pe fețele exte-

¹⁾ Fațada bisericii din Sf. Ilie, lângă Suceava, a fost zugrăvită (sau rezugrăvită) după 1632.

rioare și pe turle ca în Moldova, cred că nu există alte exemple anterioare.

Este adevărat că este o concordanță oarecare în ceea ce se petrecea în același timp în Galiția, unde găsim în veacul al XV-lea fațade de cărămidă aparentă (unele smălțuite), dar această modă trecând, în veacul al XVI-lea fațadele se tencuiesc, dar nu se zugrăvesc.

În vremea Renașterii, în Italia de Nord și în Tirol s'au zugrăvit parțial unele fațade de case. Nu e nici un motiv să credem că ar fi putut să ne vie de acolo vreo înrâurire. La Muntele Atos, cu toate că principiul general bizantin este zidăria aparentă, găsim multe biserici tencuite și chiar vopsite într'un singur ton (Lavra, Caracalu și altele). Nu știm însă de când datează aceste tencueli, dar e vorba, în orice caz, aici, de o altă idee și de un alt principiu decât în Moldova.

Acestea sunt caracteristicile epocii ce ne ocupă și deosebiriile ei față de cea precedentă.

Sunt și în artele anexe — zugrăveala, pietrele de mormânt — deosebiri, semne de evoluare și inovări, dar sunt de o însemnătate mai redusă față de elementele constitutive ale bisericii și mai puțin izbitoare.

Aceste considerațiuni vor înlesni studiul individual al bisericilor ce-l vom începe acum, înșirându-le în ordinea lor cronologică.

Vom studia pe urmă formele și amănunțele și vom căuta a pune în evidență — pe baza detaliilor considerate — trăsăturile generale care permit a caracteriza clădirile din această vreme, și care, grupate cu cele din epoca precedentă, formează un tot ce reprezintă ceea ce putem numi școala și stilul moldovenesc.

DESCRIEREA BISERICILOR

PROBOTA

În ordinea strict cronologică, ar trebui descris Homorul înainte de Probota. Construite amândouă în 1530, cea dintâiu dintre aceste două biserici a fost isprăvită în August, pe când a doua numai în Octomvrie.

Totuș, având în vedere că Probota este nu numai mult mai importantă dar și mult mai caracteristică, vom începe prin aceasta, căci descrierea ei ne va lămurii dela început asupra stilului bisericilor mari din acea vreme.

Probota purcede direct din biserica Mănăstirii Neamțului cu care are cea mai mare asemănare. Precum am arătat în lucrarea «Bisericile lui Ștefan cel Mare», Neamț e cea dintâiu biserică care prezintă un compartiment deosebit pentru morminte (actualmente zidul din spre răsărit lipsește). Acest compartiment există la Probota și este bine păstrat.

Bolta lui e în semicilindru (berceau) la Probota, ear cu o boltire moldovenească la Neamț.

Pronaosul e la fel, împărțit în două printr'un arc transversal. Adăugirea principală și care s'ar găsi prima dată la noi aici și la Homor, este exonartexul (pridvorul), dacă și cel dela Neamț și cel dela Sf. Gheorghe din Suceava sunt adăugiri ulterioare, ceea ce după ultimele descoperiri este dubios.

Amintim totuș că la Părhăuți — zidit în 1522, adică cu opt ani înainte, am găsit un

fel de pridvor deschis cu un etaj, — care ar putea fi privit ca o îndrumare spre exonartex, dar care în realitate e mai mult o încercare de clopotniță. E în orice caz o construcție de un fel absolut deosebit.

Probota a fost descrisă mai cu amănunt într'o monografie specială ¹⁾, ceea ce ne permite a fi mai scurt în prezenta expunere.

Împărțirea planului, care este cea clasică pentru toate bisericile mănăstirești de seamă din această vreme, este deci următoarea: naosul cu cele trei abside, camera mormintelor (sau gropnița, cum se spune în Bucovina), pronaosul și exonartexul [pridvorul] separate toate prin câte un zid gros.

Naosul are cele două abside laterale și altarul — absida principală — toate în semicerc. Două arcuri transversale lungesc naosul spre est și vest, iar absida altarului este și ea prelungită prin alte două arcuri.

Proscomidia și diaconicul se prezintă sub formă de nișe adânci cu câte o ferestruică spre sud și spre nord. Bolta naosului este cea cunoscută, moldovenească, cu cele două rânduri de arcuri determinând un al doilea pătrat diagonal peste un prim rând de pendentive. Peste rândul superior de pendentive se înalță cilindrul turlei, încheiat printr'o cupolă semisferică.

În axa celor trei abside se vede câte o fereastră în plin cintru, larg evazată spre interior.

¹⁾ N. Ghika-Budești și G. Balș. Mănăstirea Probota.

Fig. 3. Vederea Bisericii din Probota. (Soc. A. R. Fot. Stelian Petrescu.)

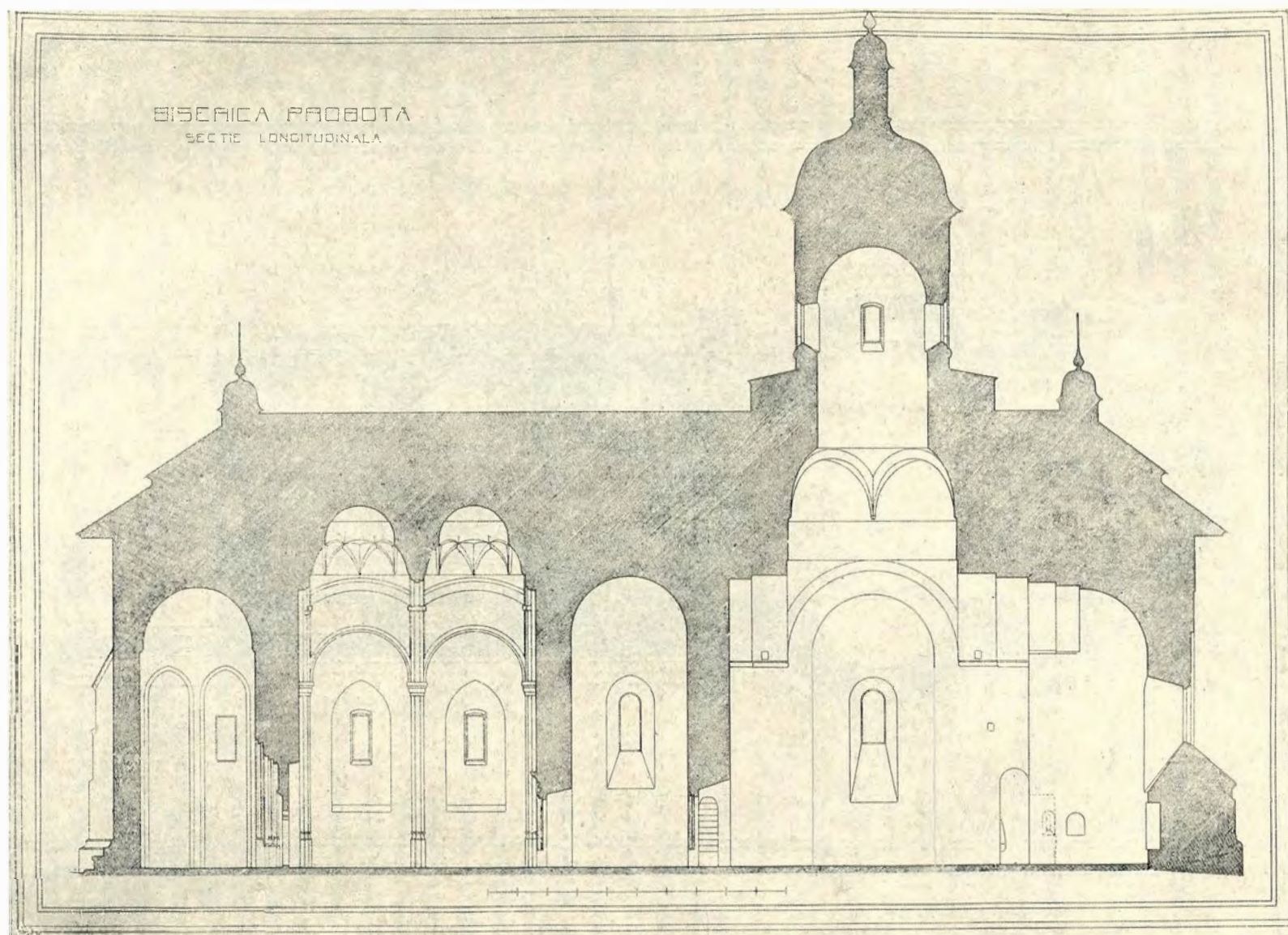

Fig. 4. Probota. Secția longitudinală a bisericii. (Soc. N. R.)

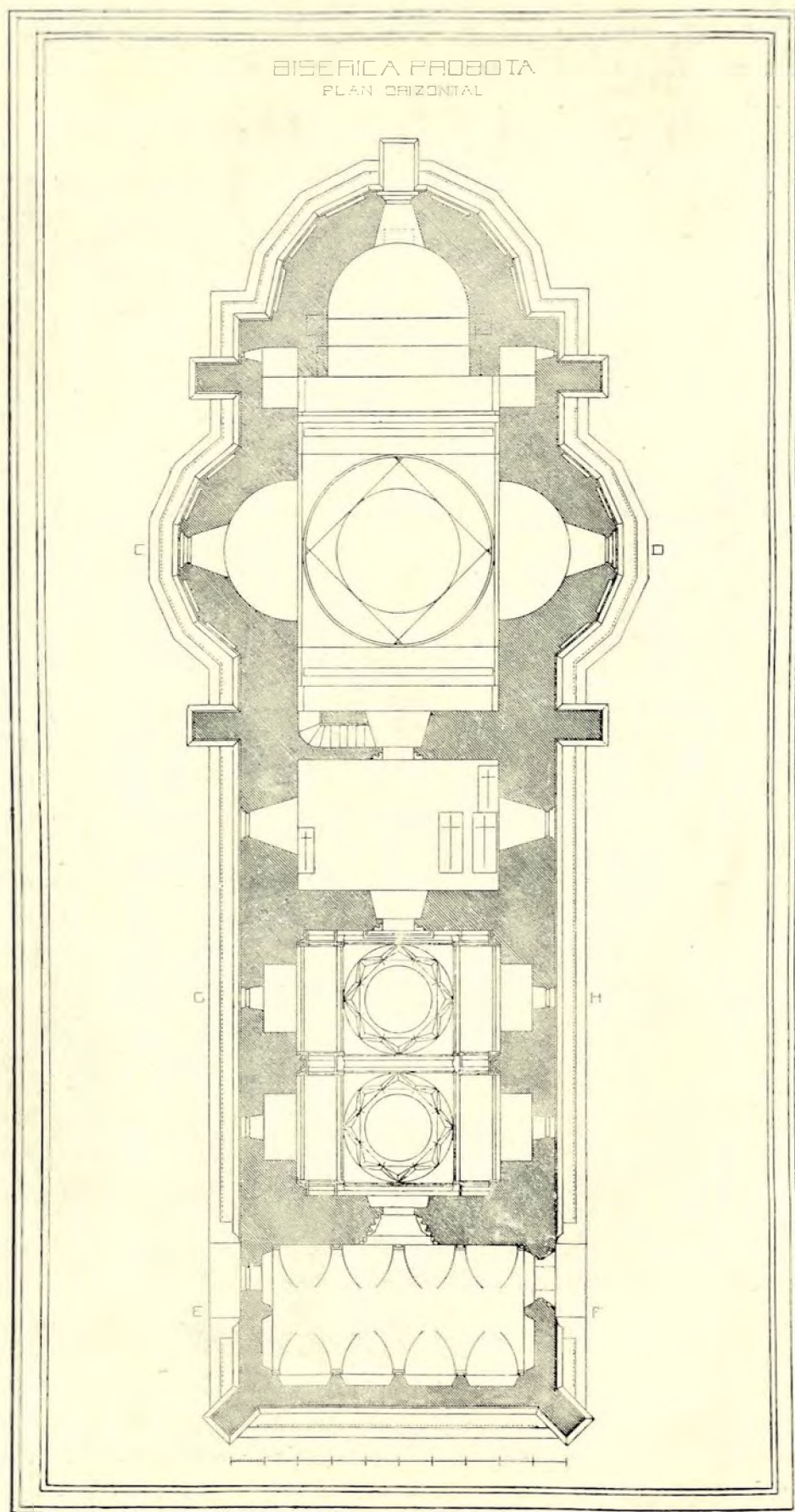

Fig. 5. Probota. Planul bisericii. (Soc. A. R.)

Camera mormintelor e dreptunghiulară, boltită în «berceau» transversal, și luminată prin câte o fereastră pe cele două laturi exterioare, fereastră de acelaș tip ca cele din naos.

Scara din grosimea zidului de separațiune dinspre naos duce la un amvon și a fost, de sigur, făcută ulterior.

Pronaosul, e împărțit în două (fig. 11), ca la Neamț și Sf. Gheorghe din Suceava, printr'un arc cu trei nervure, rezemat printr'un capitel pe un stâlp de trei colonete angajate. Alipite de cele patru ziduri, se orânduiesc arcuri la fel. Ca la Neamț și la Suceava, largi arcuri longitudinale se reazimă pe console caracteristice care prind nervurile ca niște clești.

Deosebirea cea mai de seamă e la cupolă care prezintă, în loc de un simplu sistem de arcuri diagonale, două sisteme încrucișate cum e și la Sf. Gheorghe din Hârlău. Cele patru ferestre în arc frânt care erau înalte și largi și cu o ornamentație gotică, sunt acum zidite

lăsându-se în locul lor alte ferestre mai mici fără nici un caracter.

Pridvorul este boltit în «berceau» transversal cu penetrații (fig. 331); patru perechi corespund la cele patru deschizături mari din zidul de apus, care cu cele din

pereții de sud și nord, făceau din acest pridvor, aproape în întregime din piatră de talie, o intrare luminoasă închisă prin frumoase veriere ca la Sf. Dumitru din Suceava.

Din cele două uși care răspund spre nord, și sud, cea de miazănoapte este acum zidită.

Și în afară planul prezintă o mare asemănare cu acel al Neamțului.

Absida mare are tot șapte laturi, iar cele laterale câte cinci; două perechi de contraforturi sunt așezate în dreapta și în stânga acestor sânnuri. Sub fereastra altarului se găsește un contrafort mai mic, și la colțurile pridvorului contraforturi înalte așezate pieziș.

Lipsește perechea de contraforturi cari la Neamț și la Suceava sprijină arcul transversal median al pronaosului.

Cunoscutele mari arcade oarbe — fridele lungite — împodobesc sânnurile și deasupra lor vin cele două rânduri de ocnițe, mari și mici, cum le cunoaștem din vremea lui Ștefan cel Mare.

Pe zidurile drepte ale pronaosului în-

să, și până în pridvor nu găsim decât rândul de ocnițe mici. A existat oare și rândul cel mare, ascuns sub actuala tencuială? sau nevoia de a rezervă pentru zugrăveală spațuri suficiente a făcut să fie dela început suprimat?

Fig. 6.

Probota. Secția transversală prin pronaos. (Soc. A. R.)

Cornișă nu se vede sub strașină. Toată fațada e tencuită și se văd încă destul de bine urme de fresci. Și aceasta este al doilea element caracteristic al epocii ce se deschide.

Turla, octogonală, are și ea asemănare cu acele dela Neamț și Suceava; patru ferestre mici, cu chenarul dreptunghiular, în axele principale, și patru mici contraforturi în diagonale. Pe fiecare latură arcade duble poartă deasupra lor un rând de ocnițe.

Două socluri suprapuse, stelate, cu câte opt vârfuri alcătuiesc turlei o largă bază. Tencuelile actuale nu lasă să se vadă dacă există sau nu ocnițe mici, dacă sunt cumva cărămizi sau discuri smălțuite — precum mai sunt la Sf. Gheorghe din Suceava. Nici o urmă din această împodobire nu se arată în toată fațada bisericii.

Zidăria este de piatră brută; se mai zăresc asize orizontale de câte trei rânduri de cărămizi, iar stâlpii dintre firide sunt în întregime de cărămidă precum și arcaturile.

Piatra cioplită e întrebuințată ca în vremea lui Ștefan cel Mare, la colțurile clădirei, la contraforturi, la chenarele ușilor și ale ferestrelor, la console, la nervure și la soclu. Și aici avem o caracteristică nouă. Este puternica profilare a acestui soclu care formează jur împrejurul bisericii o bancă (fig. 312 și fig. 313), — detaliu nu numai pitoresc, dar care a ajuns să fie și folositor pentru rezistența zidurilor în contra împingerii bolților.

Mulura soclului este întoarsă spre pământ în dreptul ușilor.

Contraforturile, atât cele mari cât și cele mici, au profilele copertinelor lor ca cele din vremea lui Ștefan cel Mare.

Chenarele ferestrelor turlelor sunt dreptunghiulare, cu muluri gotice încrucișate la

colțuri ca și cele dinaintea lui Rareș, dar mai puțin lungărețe. Asemenea și acele ale sâmurilor și ale gropniței care au nervura dinspre interior în plin cintru — cum le-am văzut la Arbora și Reuseni, unde le considerasem ca primul semn al înrâuririi Renașterii.

Ferestrele mari, acuma astupate, au avut menouri și o frumoasă împletitură gotică de piatră în modul zis «raionant», precum se vede din ultimele fragmente ce se mai găsesc.

Comparația se poate face cu ferestrele dela Sf. Dumitru din Suceava, cu cele dela Moldovița și altele.

Chenarul ușilor de intrare în pridvor este în arc frânt (ogival), împărțit în mai multe muluri (fig. 424).

Ușa principală, adică cea care conduce în pronaos, are un chenar bogat care amintește pe cele dela Hârlău, Neamț sau Suceava. O triplă ramă dreptunghiulară (fig. 279) în interior, și de o frumoasă profilatură gotică cu

baze gingașe, înconjoară ușa propriu zisă — care are un lintel de un caracter nou — oriental.

Ușa care dă din pronaos în camera mormintelor precum și aceea care conduce în naos prezintă elemente noi (fig. 284—287). E un amestec de profile gotice și de linii noi care arată înrîurirea Renașterii. Intradosul e în plin cintru ca și primele nervuri îndoite, pe când ramurile lor verticale se încrucișează în panoul de sus cu alte nervuri orizontale, după modul obișnuit gotic. Totul este încoronat de o cornișă cu un profil Renaștere.

Tot în acest stil, dar mai puțin elegant, sunt și capitelele care supoartă arcurile pronaosului, pe când picioarele coloanelor angajate ne arată baze ornate în stilul celor

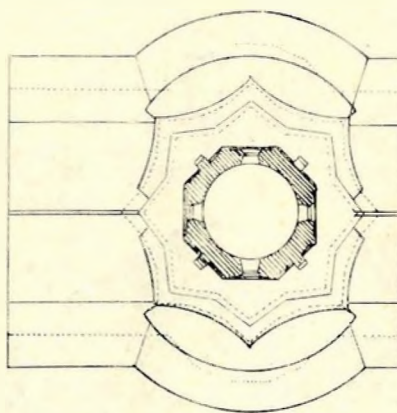

Fig. 7. Probota. Planul turlei bisericii.

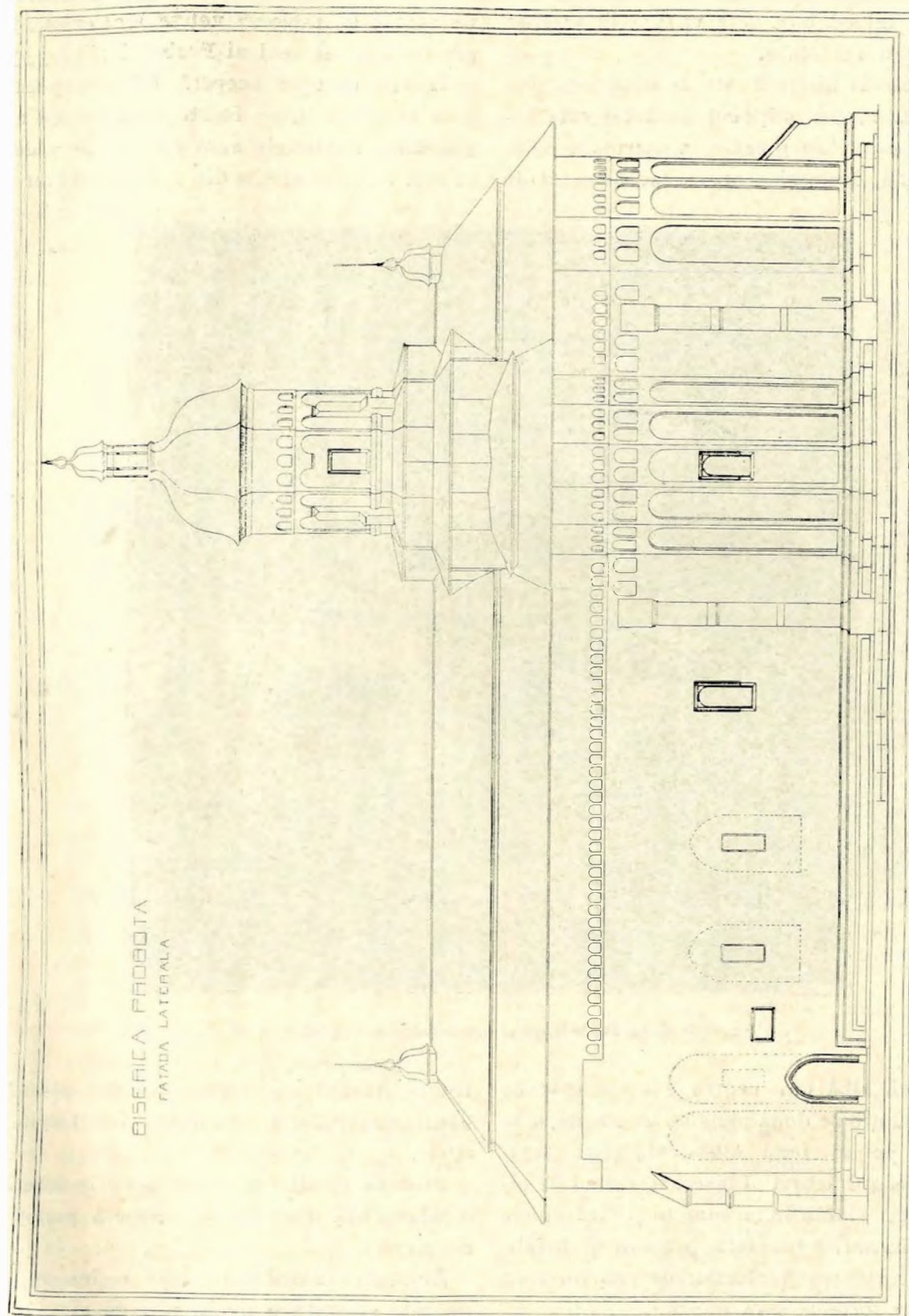

Fig. 8. Probota. Elevația laterală. (Soc. A. R.)

ale chenarelor ușilor și ne înfățișează detalii de împodobire deja văzute în vremea lui Ștefan cel Mare.

Pardoseala bisericii este de lespezi de piatră cenușie, dar mijlocul naosului este însemnat printr'un mozaic de marmoră colorată, albă, roșie și cenușie, iar pătratul de

pe fiecare parte a clădirii astfel cum arată numeroasele tablouri votive încă existente, printre care și acel al Probotei (fig. 333).

Tencueala care acoperă fațadele poartă încă și acum urme foarte distincte de zugrăveală. Subiectele sunt cele ce le vedem la mai toate bisericile din vremea lui Rareș:

Fig. 9. Probota. Peretele est al pronaosului cu ușa. (Soc. A. R.)

marmoră albă din centru e înconjurat de o incrustație de două panglici încolăcite, albe și roșii pe un fond albastrui (fig. 327).

Acoperișul actual al bisericii, destul de pitoresc cu planurile lui etajate și cu formele lui de înrâurire rusească, precum și înveli-toarea turlei și a vârfurilor de colț nu sunt de sigur formele dela început.

Precum a fost demonstrat, bisericile din această vreme au avut acoperișuri deosebite

Imnul Acatist cu reprezentarea asediului Constantinopolului, Rădăcina lui Ieseu și altele.

Probota cu Homor sunt primele biserici moldovenești care arată această podoabă de picturi.

Această ornamentație este o însemnată noutate și arată o modificare de seamă în principiile decorative cari au domnit până atuncea.

Pisania bisericii, înconjurată de un chenar cu profilul simplu, este așezată pe zidul din afară, pe partea de miazăzi, în dreapta ușei de intrare, ceva mai sus (fig. 10). Ea sună astfel:

«Cu vrerea Tatălui și cu ajutorul Fiului și cu săvârșirea sfântului Duh, iată eu robul stăpânului meu Isus Hristos, Io Petru Voevod, cu mila lui Dumnezeu Domn al țerii

Rareș, datată din 1552. Pe lângă ea se găsește piatra aici adusă dela Sf. Nicolae din Poiana (acuma dispărut) a Oltei, mama lui Ștefan cel Mare.

Mai sunt în pridvor alte pietre: piatra lui Mitrofan, episcop de Rădăuți, cam dela 1552, aceea a pârcălabului Frățian din 1544, a pârcălabului de Hotin, Hîra, din 1545, a unei fete, Vasilica, din 1569. Altele, în

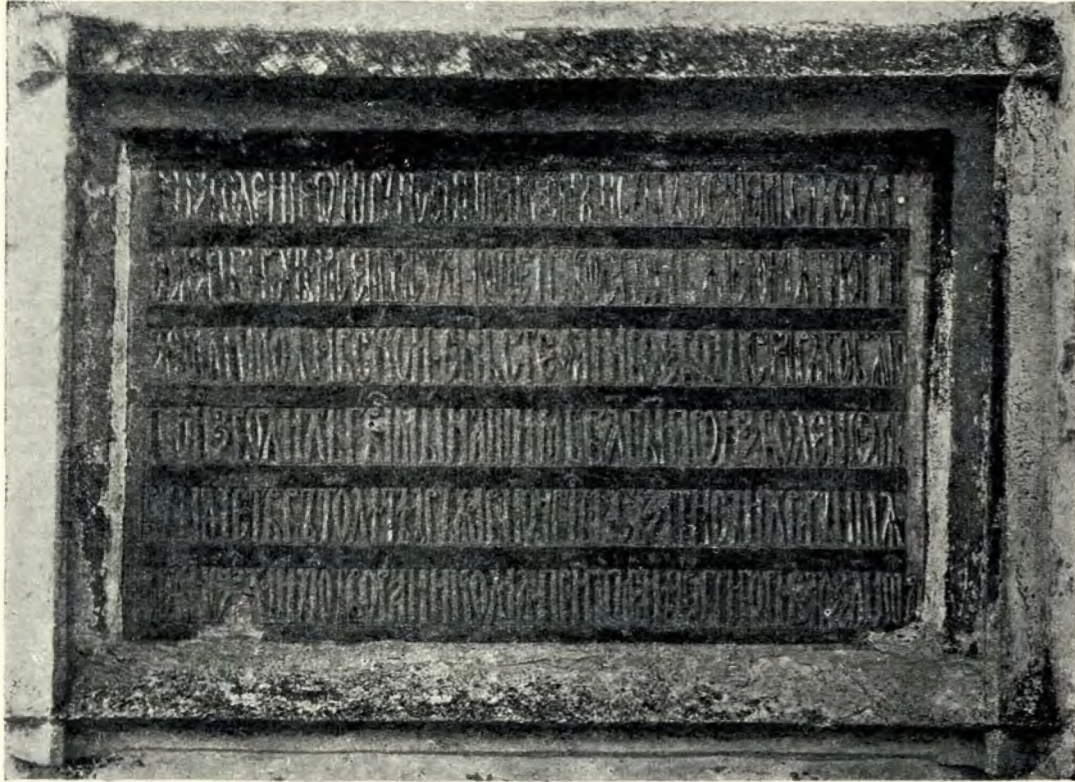

Fig. 10. Probota. Pisania bisericeii. (C.)

Moldovei, fiul lui Ștefan Vodă cel Bătrân, a binevoit Domnia Mea cu buna mea voie, în al patrulea an al stăpînirii [mele] împărătești, a zidi acest hram întru numele arhierelui și făcătorului de minuni Nicolae, fiind egumen chir Grigore, în anul 7038 Oct. (1530) ¹⁾.

În compartimentul mormintelor se găsesc pietrele a lui Petru Rareș și a Elenei, Doamna lui de a doua (fig. 380 și urm.).

Pe urmă vine piatra lui Ștefan, fiul lui

fine, mai recente, de pildă, cea a marelui vistier Stroici și ale unor membri din familia lui ²⁾.

În jertfelnic, în altar, este și un pomelnic (fig. 2) săpat în piatră, tot din vremea zidirii bisericeii și care spune ³⁾:

«Pomenește Doamne, sufletele robilor tăi, Io Stefan Voevod, și fiul lui, Petru Voevod, și mama lui Maria, și fii lor, și Doamna lui Elena, și fii lor, și Maria și Ana. Pomenește,

¹⁾ N. Iorga. Inscriptii I. pag. 56.

²⁾ Vezi N. Iorga. Inscriptii I.

³⁾ Idem.

Fig. 11. Probota. Bolta pronaosului. (Soc. A. R. fot. Stelian Petrescu.)

Doamne, sufletul robului tău, ieromonahul chir Grigore, egumenul».

Pictura interioară este păstrată în toată biserica, în pridvor și în pronaos intactă în cea mai mare parte, iar în restul bisericii acoperită de un strat mai nou care lasă să se vadă pe alocurea zugrăveala veche, de o frumoasă calitate.

HOMOR

Biserica Mănăstirii Homorului a fost zidită în 1530 în apropierea unei alte mănăstiri mai vechi, aproape în întregime dispărută. Pisania arată că biserica a fost isprăvită la 15 August. Este deci — dacă nu cea dintâiu începută dintre bisericile ridicate sub

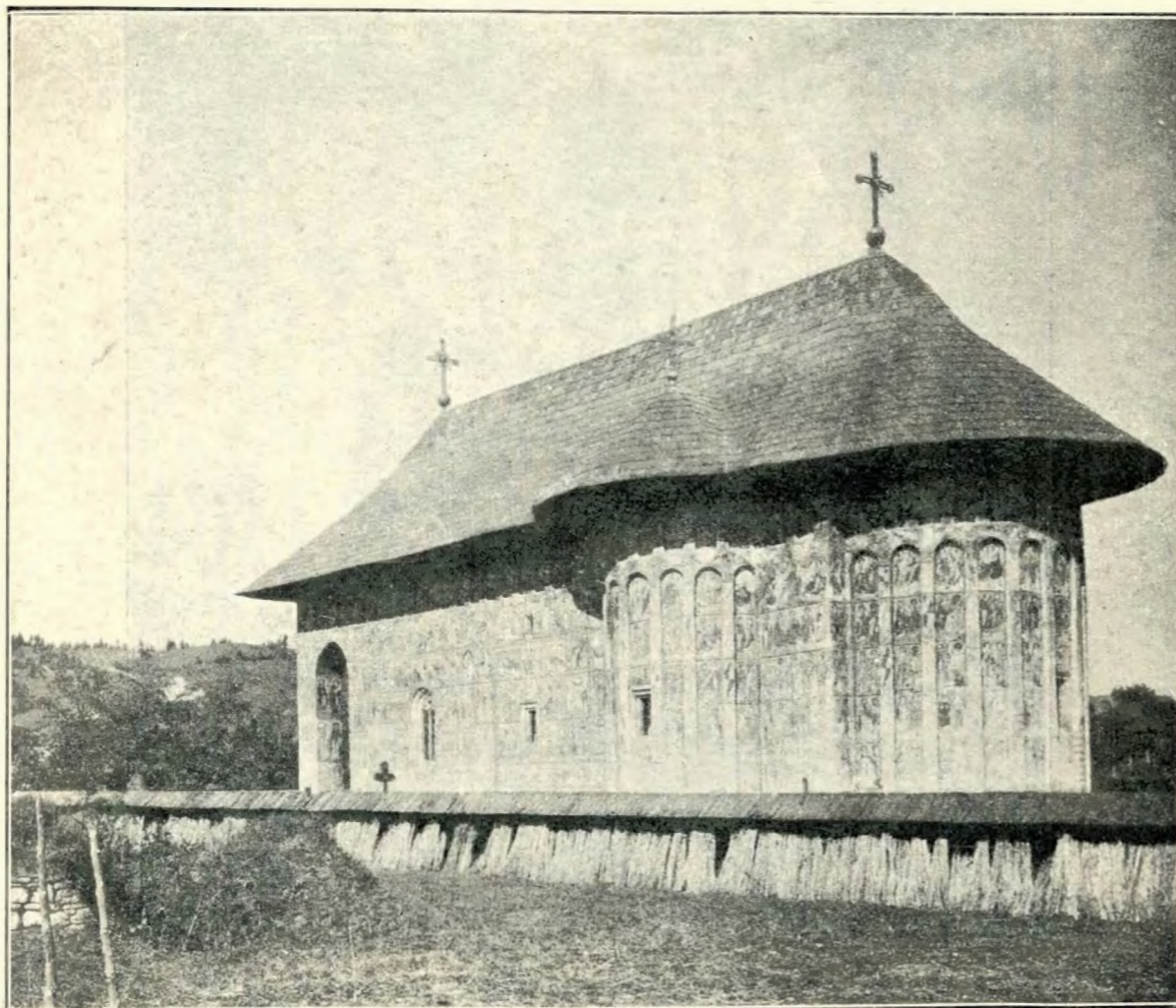

Fig. 12. Homor. Vederea bisericii. (Fot. L. Bălan.)

Tabloul votiv, rezugrăvit, ne arată pe Petru Rareș însoțit de Doamna Elena și de copiii lor, Iliș, Ștefan, Constantin, Ruxanda (fig. 334).

Rămășițele de mobile vechi: jețul zis al lui Rareș, un tetrapod, o masă, vor fi descrise în capitolul unde ne vom ocupa special de mobilier. (fig. 364 și urm.).

domnia lui Petru Rareș — în orice caz cea dintâiu terminată.

Mai puțin importantă ca Probota, mai mică, ea totuși este de un mare interes căci prezintă două caracteristici noi; mai întâi pridvorul (exonartex) deschis, pe care îl găsim pentru prima dată în Moldova sub această formă, căci Părâuți, care ne arată și el un

fel de pridvor, este o construcție de un alt gen, derivând dela arcul prelungit spre apus al bisericilor dela Arbore și dela Reuseni și care este mai mult o îndrumare spre o clopotniță decât spre un pridvor propriu zis. Dealtmintrelea, atât la Părhăuți ca și la Arbora și Reuseni, aceste construcții au ser-

se adaugă altele noi, pridvorul deschis și cămăruța.

Naosul este cel dela Tazlău, Vaslui, Hârlău, Sf. Nicolae din Dorohoiu, sau Voroneț.

Naosul cu arcurile transversale ca de obicei, mai late ca cele longitudinale, suportă cupola prin intermediarul cunoscutelor arcuri

Fig. 13. Homor. Ruina vechei biserici. (Fot. Bălan.)

vit până acum de adăpost clopotelor, ceea ce nu e niciodată cazul în pridvoarele din vremea lui Rareș.

În al doilea rând este cămăruța așezată deasupra camerei mormintelor, așa zisă tai-nița. Și această despărțitură este ceva nou.

Biserica din Homor, deci, nu este imitată după nici una din cele anterioare, dar e o combinație de elemente cunoscute la care

piezișe moldovenești. Bolta absidei altarului a despărțită de naos prin trei arcuri transversale. Grinzi de lemn subțind arcurile curmezișe principale.

Diaconicul și proscomidia apar ca niște mici cămări luminate spre miazăzi și miază-noapte. Ferestrele absidelor sunt, după obiceiul din vremea lui Ștefan cel Mare, mici și drept-unghiulare, ca și în camera mormintelor, pe

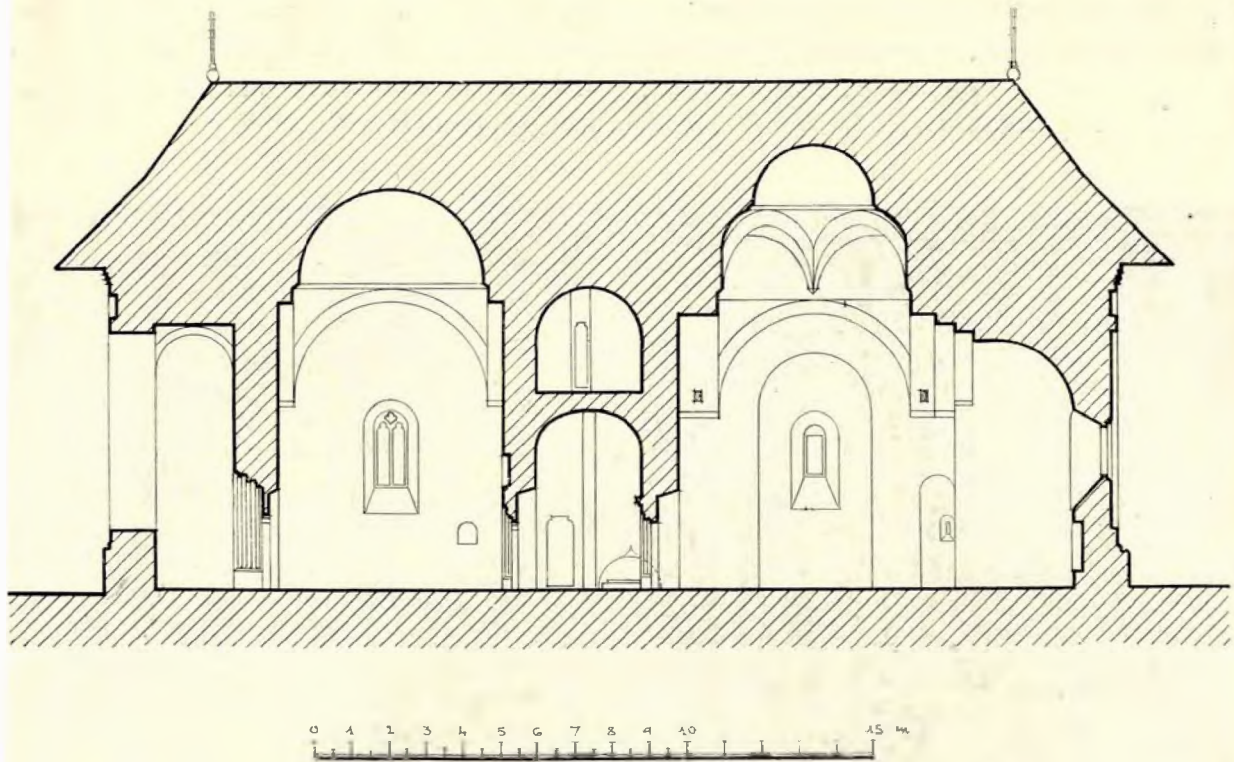

Fig. 14. Homor. Secția longitudinală a bisericii.

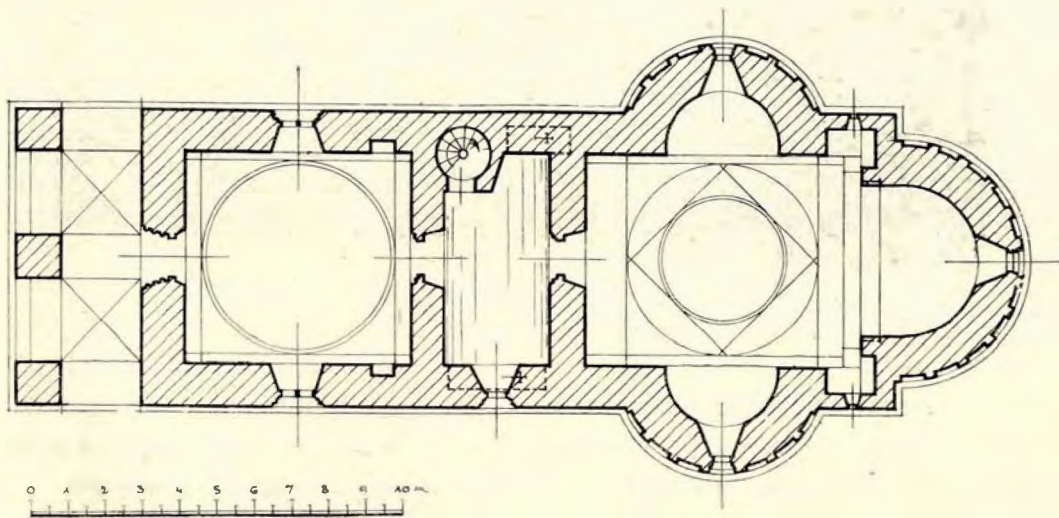

Fig. 15. Homor. Planul bisericii.

când cele ale pronaosului sunt mari și în arc frânt.

Compartimentul mormintelor e boltit în semicilindru transversal pe axa bisericii. O scară învârtită duce la cămăruța superioară boltită la fel. E luminată printr'o mică fereastră dreptunghiulară.

de cel dela Probota. Ușa de intrare are o ramă dreptunghiulară interioară și un che-nar principal în arc frânt cu muluri cari recad pe baze ornate. Profilatura este gotică. (fig. 281). În lunetă se vede zugrăvită Maica Domnului sărutându-și copilul (fig. 341).

Fig. 16. Homor. Fereastră a pronaosului. (Fot. Bălan.)

Pronaosul are o boltă semisferică reze-mată pe patru arcuri; cele transversale mai late ca cele longitudinale recad pe console simple așezate în cele patru unghiuri.

Exonartexul se compune din trei pilastri groși de secțiune pătrată uniți prin arcuri frânte. Pătratele astfel determinate sunt boltite cu bolți în cruce («voûtes d'arêtes, Kreuzgewölbe»).

Pridvorul este deci deschis prin deosebire

Ușa din pronaos spre gropniță este gotică, la fel ca ușile interioare din vremea lui Ștefan cel Mare; cea din gropniță spre naos e cu profile Renaștere, arătând însă prin ușoara încrucișare a liniilor la colțuri o amintire a goticului. Deasupra ei e așezat un lintel-cornișă de profil clasic. Spre scară, ușa este de un desen gotic cunoscut care se repetă aproape la fel în partea de sus a scării și spre tainiță și spre scară (fig. 279).

Aicea ușa poartă pe un mic scut un semn lapidar, marca meșterului care a condus lucrarea sau care a condus cel puțin lucrările de pietrărie.

Văzută din exterior, biserica din Homor are oarecare asemănare cu aceea din Voroneț, cu toate că e fără turlă și că pridvorul adăugat la Voroneț are o altă înfățișare, fiind închis; și lipsa contraforturilor este o deosebire.

Totuși, forma semicirculară a absidelor, firidele oarbe lungărețe, dela absida mare, nouă la număr la Voroneț ca și la Homor și cele șapte dela cele laterale, ferestrele mici dreptunghiulare, în fine pereții în întregime zugrăviți și înaltul acoperiș de șindrilă dau celor două biserici un evident aspect de înrudire.

Dacă intrăm însă în amănunte vom notă și mai multe deosebiri. Chenarul ferestrelor e ceva mai simplu la Homor, cu o singură baghetă în loc de două. Profilul soclului deasemenea este diferit, ceva mai complicat la Homor (fig. 314).

Rândul de ocnite — un singur rând — înconjoară toată biserica, pe când la Voroneț singurul rând ce se mai vede e la absida.

Frumoasa zugrăveală, care ar cere un lung studiu, e acum de o tonalitate mai puțin armonioasă ca la Voroneț și de un efect decorativ mai puțin desăvârșit.

Picturile sunt peste tot împărțite în dreptunghiuri, pe când la Voroneț varietatea e mai mare și Rădăcina lui Ieseu, pe tot peretele pronaosului, arată o compoziție mult mai liberă și fără forme geometrice încâtușătoare.

Atât în interior cât și în exterior, în multe părți unde tencueala a căzut, se văd rânduri de cărămizi roșii, verzi și galbene imitate pe o altă tencueală, lucru ce se observă și la unele biserici din vremea lui Ștefan cel Mare în interior, pe când în exterior se găsesc aceste cărămizi smălțuite ce nu se

Fig. 17. Homor. Ușa pronaosului. (H.)

mai întâlnesc sub Petru Rareș. Ferestrele mari, la fel pe pereții de miazăzi și de miazănoapte, sunt de un gotic «flamboyant».

Se aseamănă mult ca profil cu cele dela Sf. Dumitru din Suceava și cu cele dela Moldovița, deasemenea și cu multe ferestre ardelenesti (fig. 303).

Pisania a fost făcută de două ori (fig. 21 și fig. 22). O primă încercare pe o piatră ce se găsește slobodă în biserică, ar conține greșeli (după Kozak) și neplăcând Logofătului Teodor, ctitorul bisericii, s'ar fi scris a doua ce este acum așezată pe zidul de miazăzi a bisericii, lângă ușa de intrare.

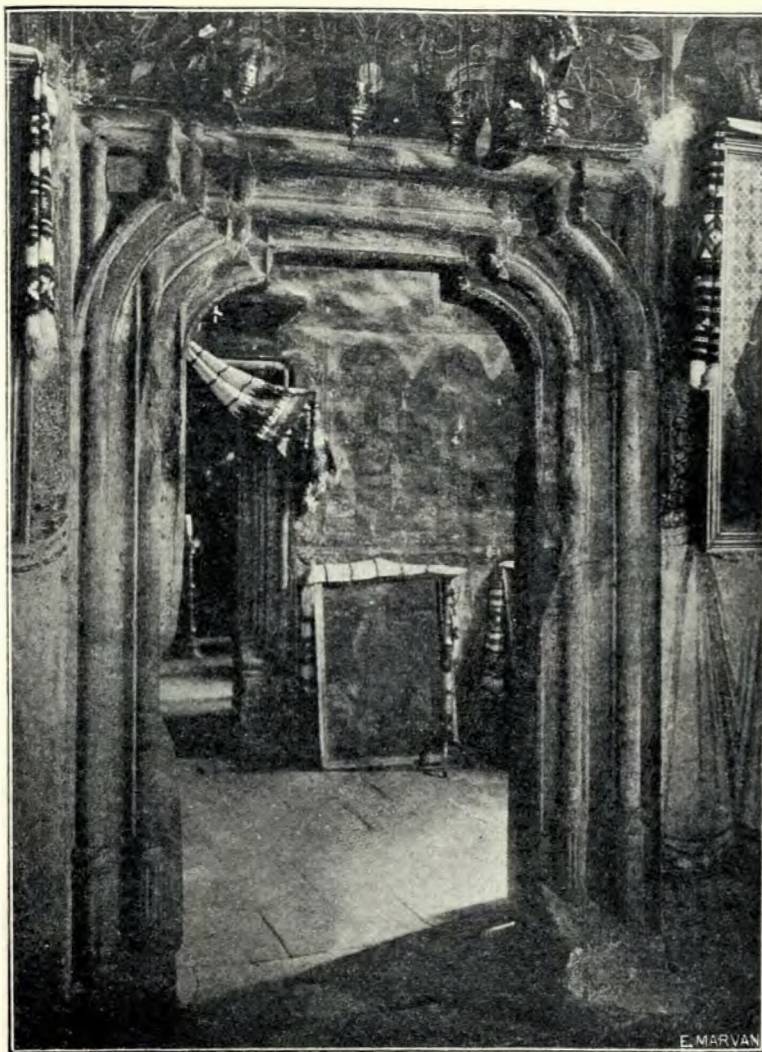

Fig. 18. Homor. Ușa gropniței. (H.)

«Cu vrerea Tatălui și cu ajutorul Fiului și cu săvârșirea Sfântului Duh, prin voința și cu ajutorul blagocestivului Domn Petru Voevod, fiul bătrânului Ștefan Voevod, s'a început și s'a făcut acest hram în numele cinstitei Adormiri a prea curatei și prea binecuvântatei noastre Stăpâne Născătoare de

Dumnezeu și pururea Fecioare Maria, cu cheltueala și cu osteneala robului lui Dumnezeu Jupan Teodor, marele logofăt și ale soției lui Anastasia, în anul 7038 (1530) luna August 15 — fiind egumen Kir Paisie» ¹⁾ O a doua pisanie, în pronaos, are un text aproape identic ²⁾. Semne lapidare (fig. 324 și fig. 325) se găsesc mai multe și precum am arătat mai sus, unul ce se găsește pe un scut arată neîndoios pe meșterul principal al lucrării (fig. 319).

Biserica conține mormântul ctitorului, marele logofăt Teodor al lui Petru Rareș, așezat într'o firidă pe zidul de miazăzi al gropniței (fig. 328).

Firida este mărginită de o mulură de tencuială desdoită la mijloc și terminată în acoladă pe când firida ce acoperă lespeda soției lui, Anastasia, e simplă (fig. 338).

Piatra de mormânt a lui Teodor e o frumoasă marmoră cenușie (fig. 389). Deasupra e zugrăvită o Deesis. Lespedea Anastasiei e de gresie de culoare deschisă, poate de piatră de Vama ³⁾ (fig. 390).

Pe fiecare perete, deasupra mormintelor, se văd chipurile ctitorilor: Teodor, în haină bogată, se arată Mântuitorului, fără a ține modelul bisericii în mâinile sale (fig. 339).

Anastasia, e în genunchi în fața Maicii Domnului. Ea poartă o lungă haină de brocard, din care ies largi mâneci cusute și strânse la mâini. Pe cap, peste vâl, are o largă pălărie asemănătoare cu

¹⁾ și ²⁾ Kozak. Inschriften. pag. 28.

³⁾ Vezi inscripțiile pagina 347.

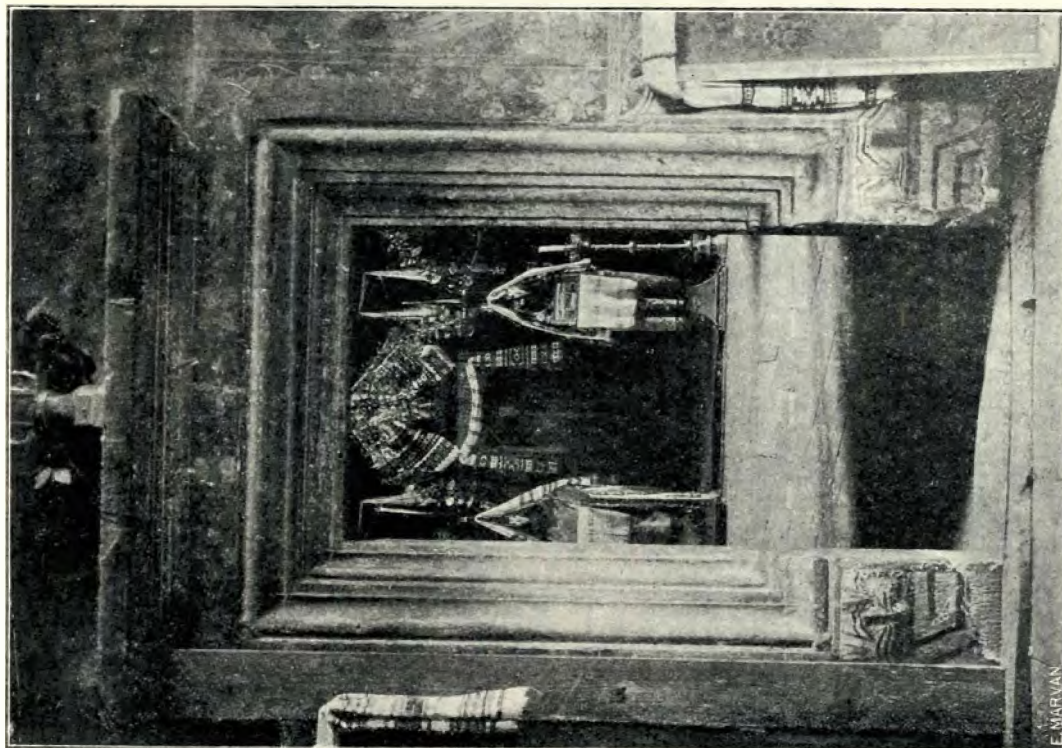

Fig. 19. Homor. Ușa naosului. (H.)

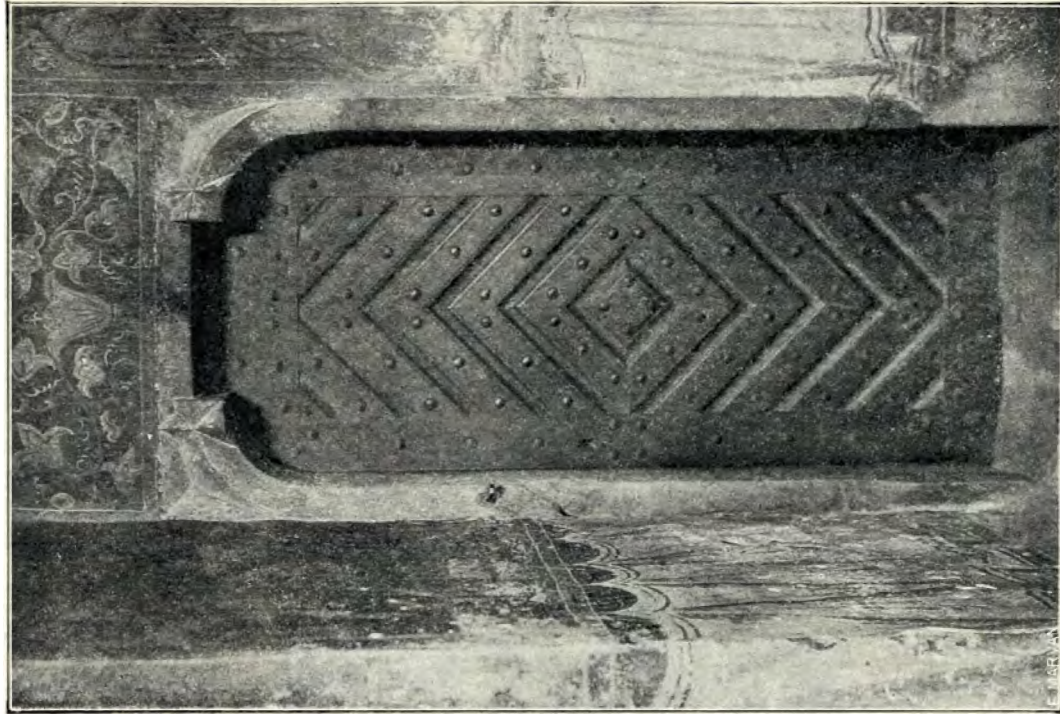

Fig. 20. Homor. Ușa scării. (H.)

aceea ce o poartă la Bălinești mama ei, soția logofătului Tăutul, pre fresca unde și dânsa, Anastasia, e arătată ca fetiță.

Pe peretele votiv, în naos, Petru Rareș prezintă biserica lui Christos (fig. 333).

Danil hatman i pârălab Sucevski... vleat 7063 Ma... 20», adică 1555.

Deci numai 18 ani după moartea ziditorului mănăstirii, logofătului Teodor, un alt personaj făcea în biserică lucrări destul

Fig. 21. Homor. Pisania. (Fot. Bălan.)

Lângă dânsul sunt Doamna lui, Elena și fiul lor Ștefan. Fresca este în parte rezugrăvită, dar ea există sub stratul cel nou și se vede bine acolo unde s'a spălat. Dealtminte, în mai multe părți se constată că bucăți întregi au fost scoase și refăcute cu tencuială cu totul.

Ca și în celelalte biserici din această vreme, ornamentația zugrăvită joacă un rol destul de important. La Homor, toate motivele sunt bizantine.

În pronaos, la dreapta

ușei gropniței, se află o frescă așezată peste pictura veche și care înfățișează două personaje în haine bogate închinați în fața Maicii Domnului (fig. 340). O inscripție zugrăvită ce nu se mai poate citi decât fragmentar spune:

«Zde vtorii ktitor... i oukr... pan

Fig. 22. Homor. Pisania din pronaos. (H.)

de importante sau da daruri destul de însemnate ca să poată pretinde la titlul de «al doilea ctitor». Care pot fi aceste lucrări? E greu de știut căci tocmai așezarea acestui tablou votiv probează că pictura ce o vedem pe ziduri eră deja executată la această dată.

Un al treilea moment datat din istoria bisericii ne este înfățișat de iconostas sau cel puțin de crucea mare din partea lui superioară.

În dosul acestei cruci, o inscripție slavonească

spune: «Această răstignire a făcut-o Kir Gheorghe Movilă, Mitropolitul Sucevei, în zilele Domnului Petru Voevod și fiind egumen Arhimandritul Anastasie din Homor în anul 7098 (1590) August 19»¹⁾.

¹⁾ Comunicat de păr. Iftodie, paroh în Homor.

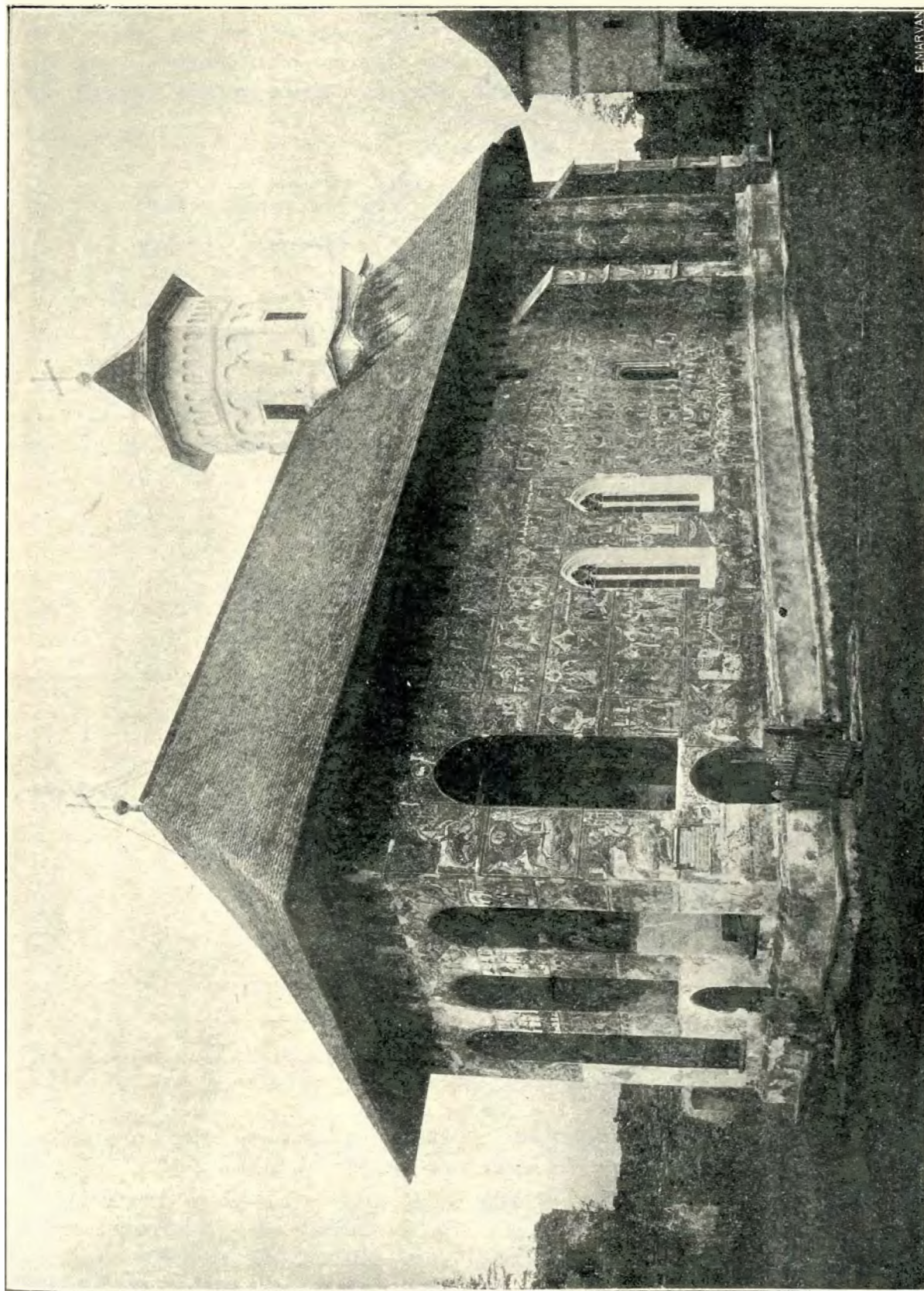

Fig. 23. Moldovița. Vederea bisericii. (Fot. Bălan.)

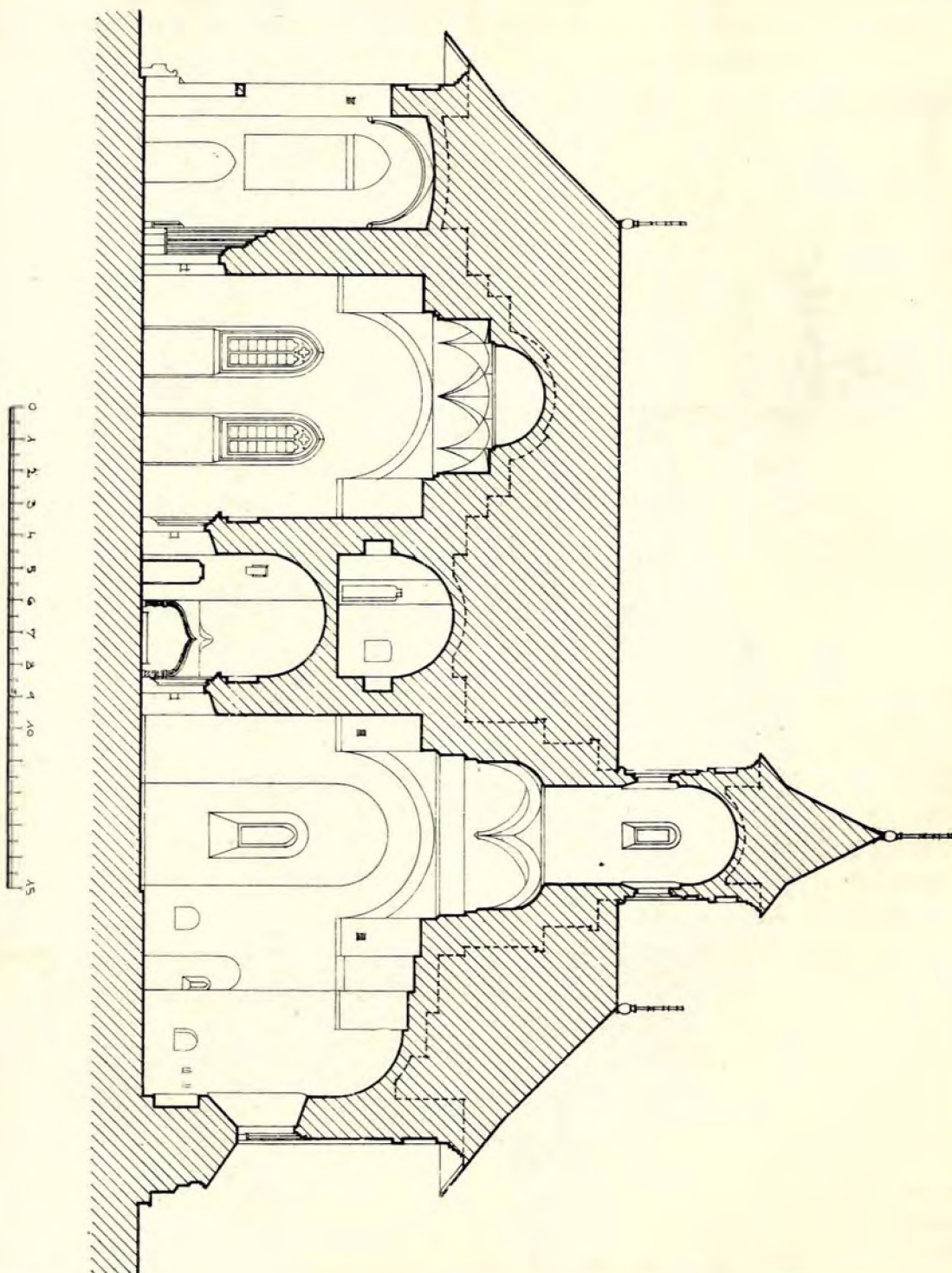

Fig. 24. Secțiunea longitudinală a bisericii. (După Romstorfer.)

Unele părți din iconostas ar putea foarte bine să dateze și ele din această vreme.

Din 1645 mai este un analoghion pictat, dat de Toma Fântânaru și de soția lui, Bogina. Strane mai simple poartă o inscripție

MOLDOVIȚA

Biserica mănăstirii Moldovița, zidită la 1532, este una din cele mai de seamă din vremea lui Rareș.

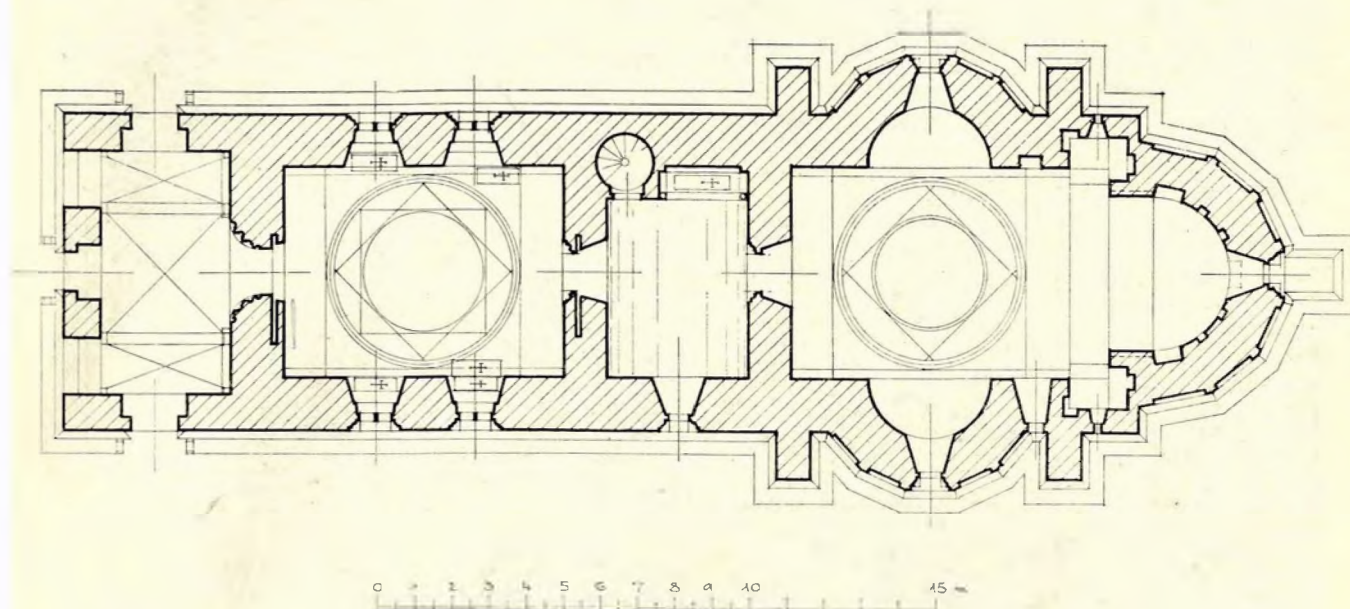

Fig. 25. Moldovița. Planul bisericii. (După Romstorfer.)

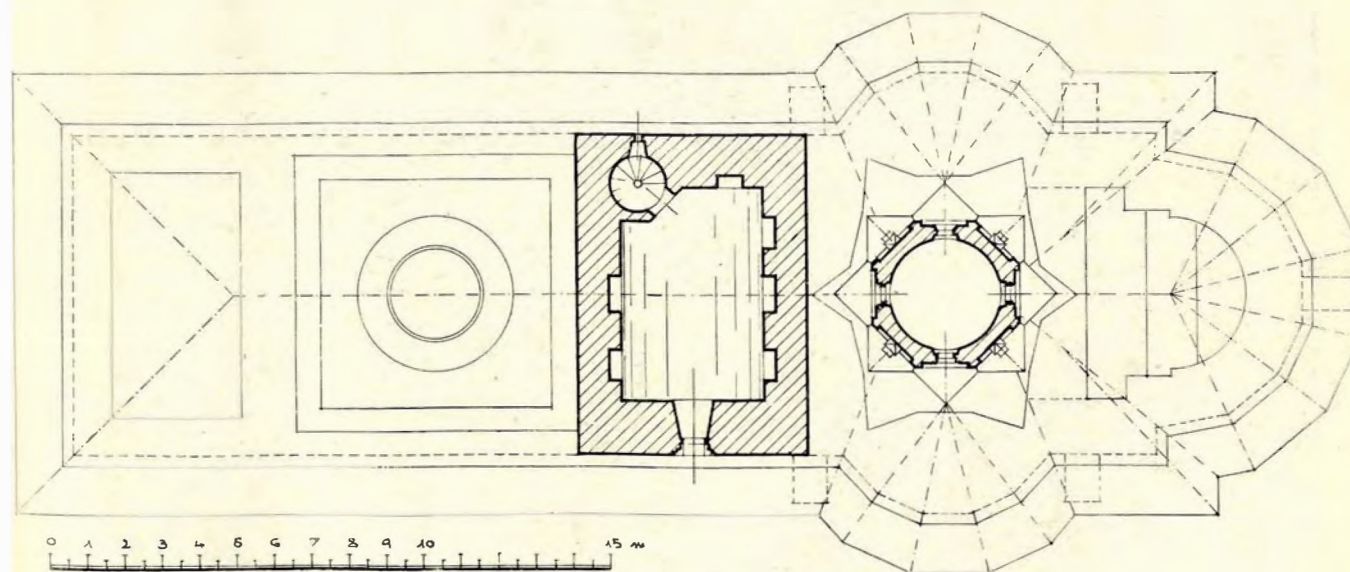

Fig. 26. Moldovița. Planul turlei și al tezaurului. (După Romstorfer.)

fără dată; alte strane au, săpat cu cuțitul, leatul 1738. Un jeț însă, care poartă pe montanții spetezei de două ori marca țării, e în stilul stranelor dela Voroneț și ar putea fi din veacul al XVI-lea (fig. 372).

Grafele sunt numeroase, unele datând din veacul al XVII-lea.

Intrunește elementele principale ce le-am văzut la Probota și la Homor dar cu o altă alcătuire și cu schimbări în liniile secundare.

În interior, naosul și compartimentul mormintelor cu ascunzătoarea de sus sunt aproape la fel în plan ca la Homor, doar că toate dimensiunile sunt ceva mai mari. În loc

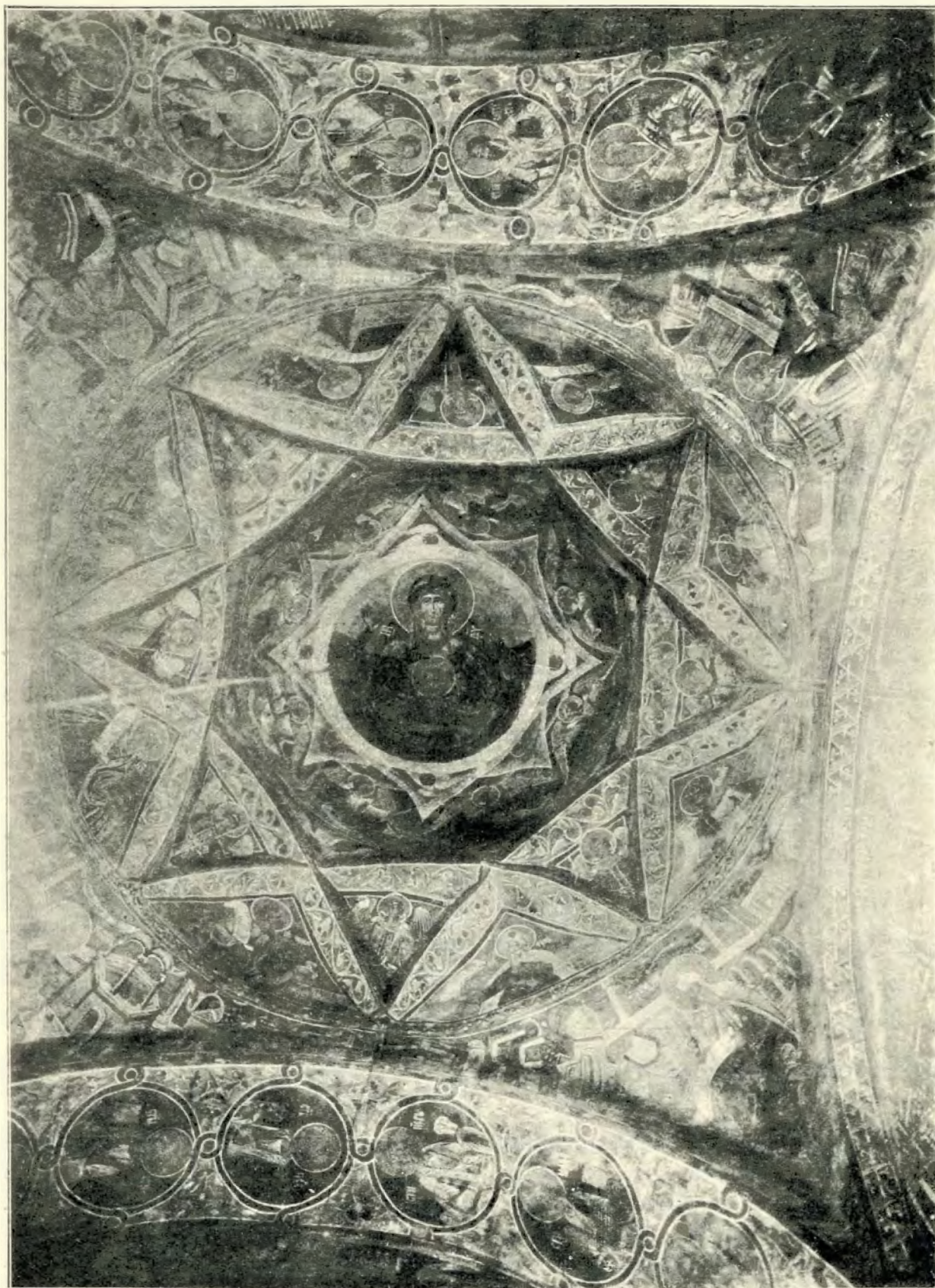

Fig. 27. Moldovița. Bolta pronaosului. (Fot. Bălan.)

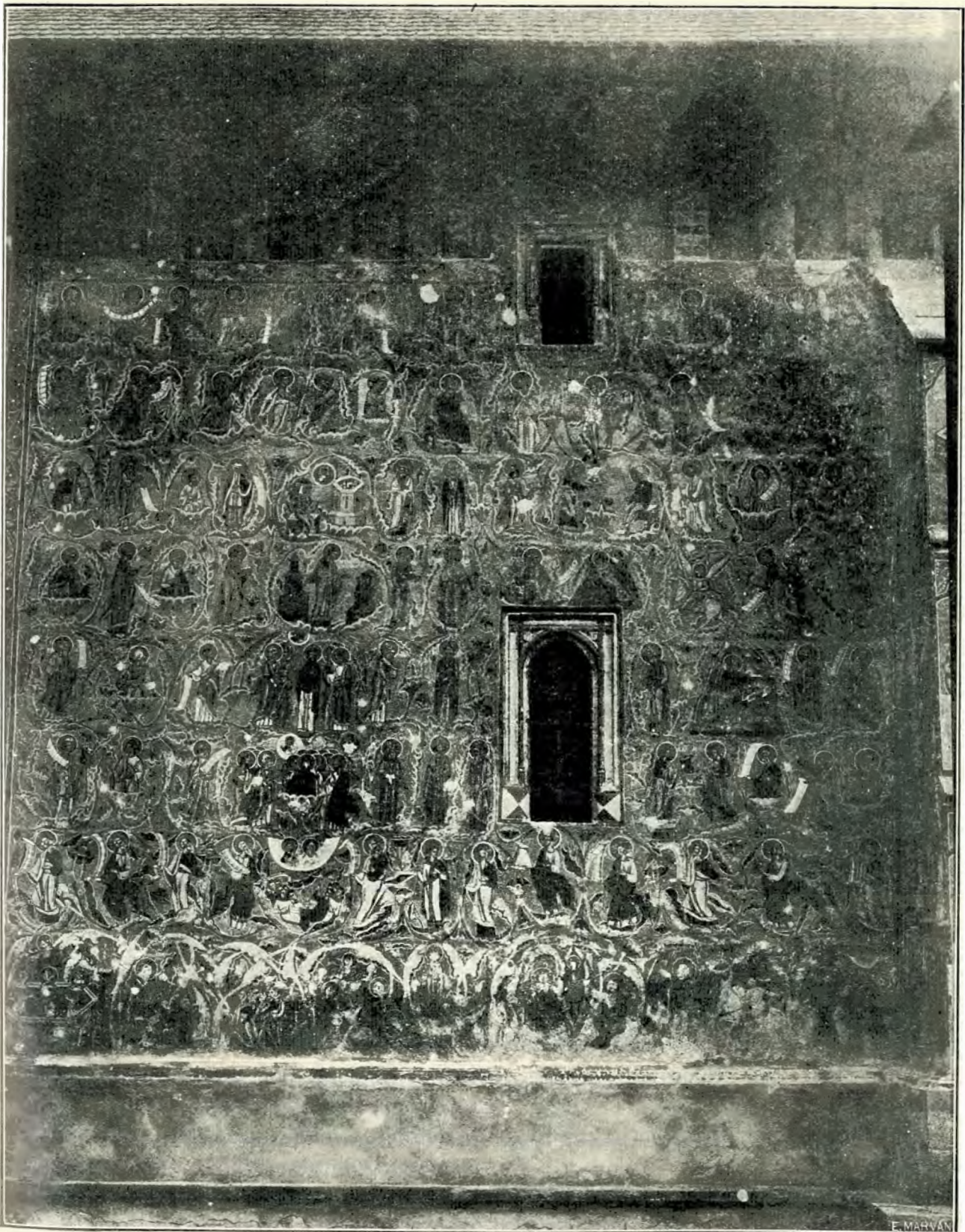

Fig. 28. Moldovița. Peretele sud al gropniței, văzut din afară (Fot. Bălan.)

însă de o simplă calotă sferică, peste naos se ridică o turlă, de proporție cam la fel cu aceea dela Probota.

Diaconicul și proscomidia au aceeași poziție ca la Homor; sunt însă în altar o serie de mici ocnite ce nu le avem la Homor.

Arcurile mari transversale au și aici două grinzi ce le subtind.

Compartimentul mormintelor (gropnița) e boltit ca și camera de deasupra printr'un

latură sudică și nordică și aceiași frumoasă boltire cu cele două sisteme de arcaturi încrucișate; la Moldovița însă ferestrele au un singur menou în loc de două ca la Sf. Gheorghe din Hârlău.

Motivele ornamentale sunt la fel la cele patru ferestre.

Pridvorul e mai dezvoltat și mai complicat ca la Homor. Pe când acolo sunt numai trei stâlpi pătrați pe un soclu, la Moldovița

sunt patru stâlpi, doi dreptunghiulari în prelungirea zidurilor de nord și de sud și doi pătrați pe latura de apus. Uniți sus prin arcuri frânte, mai au și arcuri mai jos cari alcătuiesc trei intrări deschise. Bolta e împărțită prin două arcuri în trei compartimente boltite în bolți în cruce «voûtes d'arêtes».

Cu toate că acest pridvor este deschis, totuși se poate vedea aici o îndrumare, o tranziție, spre pridvorul închis ce-l vom vedea la Sf. Dumitru din Suceava.

În exterior, Moldovița — constructiv — seamănă mai mult cu Probota.

Absida mare are șapte laturi, iar cele laterale câte cinci. Contraforturile cu profilele cunoscute sunt așezate în acelaș fel, câte o pereche în dreapta și în stânga sâmurilor, iar un alt mic sprijin se află sub fereastra altarului. Lipsesc numai cele două contraforturi așezate la 45° ce le-am văzut la Probota la colțurile pridvorului.

Ferestrele absidelor și ale camerei mormintelor sunt la cele două biserici de tipul

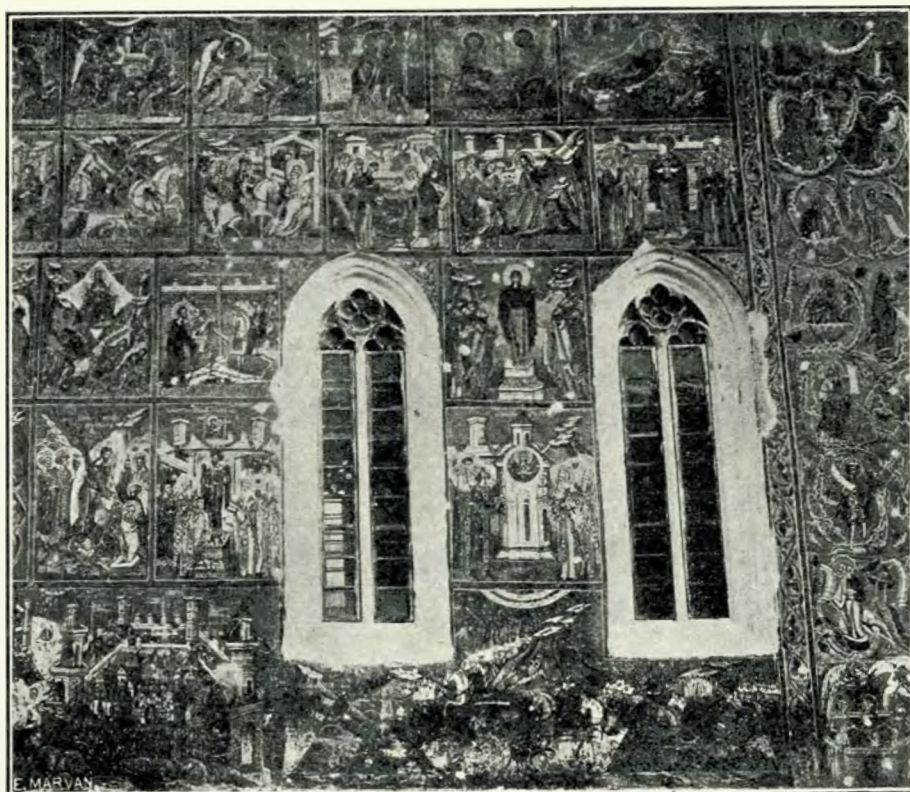

Fig. 29. Moldovița. Peretele sud al pronaosului văzut din afară (Fot. Bălan.)

semicilindru (berceau) transversal, iar scara circulară, cu trepte de piatră are și jos și sus acelaș chenar de ușă ca la Homor, acest chenar gotic așa de răspândit pentru ușile secundare din clădirile religioase și din cele laice.

Lipsește doar micul scut cu semnul meșterului.

Pronaosul seamănă cu acelea dela Sf. Gheorghe din Suceava, dela Hârlău și e de dimensiuni aproape egale. Aceste pronaosuri au câte două mari ferestre gotice pe fiecare

mic cu chenarele cu baghete încrucișate și cu mici baze ornamentate; chenarul e dreptunghiular în afară și semicircular (sau aproape) înăuntru. Cele două ferestre mari în arc frânt ce luminează pronaosul, pe

dela Homor, Hârlău, Roman, Râșca, însoțit de o bancă ce face deasemenea ocolul bisericii (fig. 314), este oprit numai la cele trei intrări fără a fi întors în jos astfel cum se face de obicei. La ușa de intrare în pronaos,

Fig. 30. Moldovița. Vederea spre altar. (H.)

fiecare latură au o frumoasă lucrătură gothică, raionantă (fig. 303).

Firidele lungite ale absidelor nu au deasupra lor la Moldovița decât un singur rând de ocnite ce face tot înconjurul bisericii.

Socul, de un profil aproape la fel ca cele

însă, profilul soclului se îndreaptă în jos.

Deschizăturile pridvorului au și ele grinzi de lemn așezate la înălțimea centrelor.

O cornișă de un profil relativ bogat este așezată sub streșină. E de cărămidă ten-cuită și nu pare a fi cea dela început.

Turla la fel ca cea dela Probota este așezată pe un dublu soclu stelat — cel de sus cu opt vârfuri egale, cel de jos tot cu opt vârfuri dar neegale, soclul fiind lungit transversal. Aceste baze sunt înecate acum în acoperișul de șindrilă cu o singură pantă, din care nu e decât o parte din steaua de

văzusem până acum, așezată pe cele patru laturi, ci numai sus, iar părțile laterale, întrerupte, sunt susținute de câte un mic scut. Și la colțurile ferestrelor mici se văd asemenea scuturi (fig. 34).

Inscripția este următoarea: ¹⁾.

«Cu vrerea Tatălui și cu ajutorul Fiului și cu săvârșirea Sfântului Duh, iată eu robul stăpânului meu Isus Christos, blagocestivul Io Petru Voevod, prin mila lui Dumnezeu Domn al țării Moldove-nești, fiul lui Ștefan Voevod cel Bătrân, am făcut și am isprăvit acest hram în numele Bunei Vestiri a Prea Curatei noastre Stăpâne, Născătoare de Dumnezeu și pururea Fecioară Maria în anul 7040 (1532) și s'a sfințit în luna Septemvrie 8, fiind Egumen Ștefan și s'a zugrăvit în anul 7045 (1537), fiind Egumen Avram».

Ușa de intrare, așezată în axa pronaosului, este de tipul ce-l cunoaștem dela Hârlău, Sf. Gheorghe și Sf. Dumitru dela Suceava, și dela Homor. Ușa propriu zisă are o ramă dreptunghiulară, cuprinsă într'un chenar bogat cu mai multe muluri în arc frânt, încadrat la rândul său într'un alt dreptunghi profilat.

Luneta are zugrăvită o foarte frumoasă Maică a Domnului sărutându-și copilul (fig. 343), pe când în timpanele de mai sus

sunt regii Salomon și David — acest din urmă acum acoperit cu o spoială de var.

Cele două uși interioare la fel (și la fel cu cele dela Homor) ne înfățișează înrăurirea nouă a Renașterii. Profilele nu mai sunt gotice, totuși nici clasicul aici nu e tocmai

Fig. 31. Moldovița. Ușa pronaosului. (H.)

sus și care ajunge cu coama lui la înălțimea ferestrelor.

Piatra cioplită ocupă și aici partea ei obișnuită, chenarele ferestrelor și ale ușilor, acoperământul contraforturilor, soclul și pisanăa așezată pe zidul exterior de miazăzi al pridvorului.

Rama acestei pisanii nu este, cum

¹⁾ Kozak. Die Inschriften aus der Bukovina pag. 187.

curat fiind încă, în întreținerea mulurilor, amintiri din gotic; trebuie însemnat faptul că profilul în partea lui de jos se întoarce ca pentru a forma o latură inferioară care ar fi întreruptă de golul ușii.

Deasupra ușii se vede o cornișă-lintel de un profil clasic, ceva mai simplu ca cel dela Probota, dar la fel ca cel dela Homor.

Chivotul Mitropolitului Efrem din camera mormintelor este adăugat mai târziu, în veacul al XVII-lea și construcția acoperă frescele vechi.

Zidăria este de piatră brută și de cărămidă la firide și la ocnite. Cărămida ce se vede pe ici pe colo și în interior e de 27 pe 13 cm. și de $6\frac{1}{2}$ până la $7\frac{1}{2}$ cm. grosime.

În unele părți din afară unde zugrăveala este căzută se vede dedesubt o altă tencueală pe care sunt imitate în color, cărămizi roșii și albastre. Acelaș lucru l'am văzut la mai multe biserici din vremea lui Ștefan cel Mare în interior și am făcut presupunerea că așa era obiceiul ca să nu rămâie biserica goală până se zugrăvea. La Moldovița biserica a rămas cinci ani nezugrăvită, până când i s'a dat și înăuntru și în afară frumoasa podoabă de picturi ce o are și azi — în unele părți însă foarte probabil retușate sau refăcute.

Precum am arătat, zugrăveala ce o vedem este în orice caz anterioară așezării chivotului lui Efrem, care e din 1619. În această parte deci o putem crede cea dintâi, căci nu e de presupus că zugrăveala dela 1537 era deja stricată înainte de 1619, fiind dat trăinicia ce o cunoaștem acestor fresci. De altă parte asemănarea facturii și a tehnicei ne

îndreptățește să le credem toate din aceeași epocă.

De sigur însă că unele părți, cum sunt figurile lui Rareș, a Doamnei Elena și ale fiilor lor Ștefan și Iliș, care se văd pe tabloul votiv sunt refăcute, cel puțin parțial.

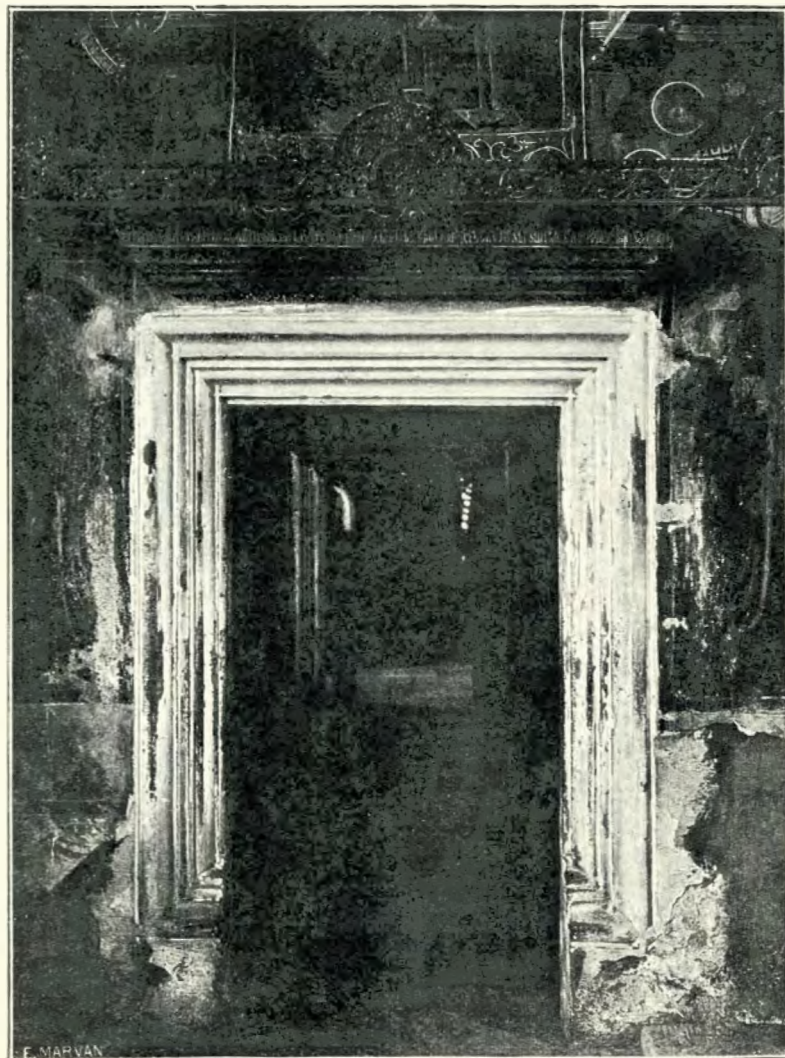

Fig. 32. Moldovița. Ușa gropniței. (H.)

Să nu uităm a spune că deasupra ușii ce conduce din pronaos în camera mormintelor o inscripție zugrăvită confirmă data picturei:

«S'a zugrăvit acest hram prin voința Domnului Ioan Petru Voevod, Gospodar al țării Moldovenești și s'a isprăvit în anul 7045 (1537) luna Septemvrie».

Cu toate că, în liniile ei generale, nu putem compara această pictură cu aceea dela Voroneț spre pildă sau cu aceea dela Băli-nești, ea are totuș unele părți foarte frumoase și demne de a sta alături de cele mai bune.

Exteriorul pare a fi suferit pe alocurea

murile de abia trecute atunci, asediul Constantinopolului de către Turci, înlocuind în Imnul Acatist asediul orașului de către Avari în veacul al VII-lea.

Nu lipsește Rădăcina lui Ieseu, nici acea stranie reprezentare a filosofilor păgâni. O carte întreagă ar putea fi dedicată acestor picturi atât din punctul de vedere al iconografiei cât și al artei în sine.

Biserica ce o înfățișează pe tabloul votiv Petru Rareș Mântuitorului (fig. 342), arată turla cu bazele ei degajate de acoperiș, care este mai înalt pe partea pronaosului decât pe altar. Această formă va putea servi de indiciu prețios în ziua când se va reda vechii biserici înfățișarea ei de odinioară.

Romstorfer¹⁾ arată că a regăsit sub actualul acoperiș, pe bazele turlei, bucăți de zugrăveală exterioare încă bine păstrate, care indică în mod precis liniile vechiului acoperiș.

Mai multe pietre de mormânt se mai găsesc în această biserică în afară de aceea a Mitropolitului Efrem. Nu aparțin însă vremii ce o studiem.

Semnele lapidare sunt numeroase; le reproducem în partea acestei lucrări unde studiem aceste semne (fig. 324).

Grafitele deasemenea sunt extrem de numeroase; unele datează din prima jumătate a veacului al XVII-lea. Altele arată evenimente ce interesează viața mănăstirii: „în 1677 a ars mănăstirea“; în 1743 «Zmucilă» a acoperit turla; în 1754 s'a acoperit mănăstirea.

Mai se găsesc încă la Moldovița unele bucăți de mobilier care, după toate probabi-

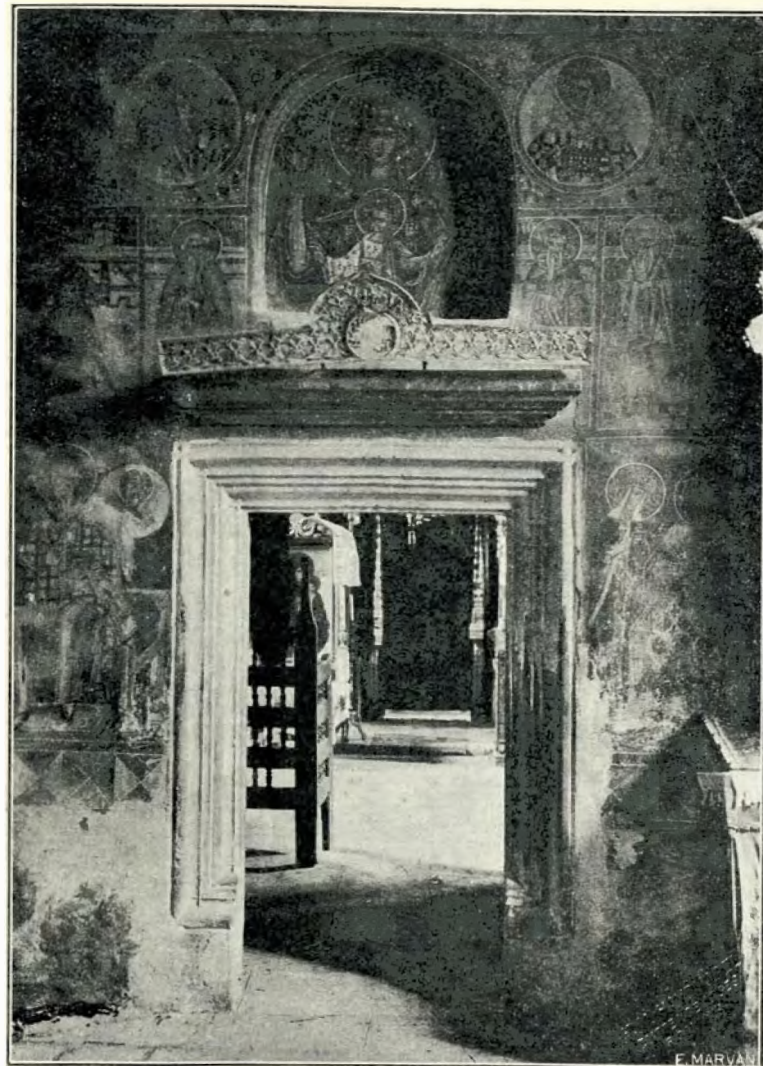

Fig. 33. Moldovița. Ușa naosului. (H.)

mai mult de refaceri în cursul vremii.

În totalitatea ei, această zugrăveală dă totuș lăcașului acea caracteristică specială care face din bisericile din vremea lui Rareș un grup așa de deosebit atât în arta noastră cât și în acele din toate țările. Aici ca și la Homor nu lipsește nici reprezentarea aceea a evenimentului cel mai de seamă din vre-

¹⁾ Einwölbung- und Dachform der moldavischen Kirchen.

tățile, sunt din vremea lui Rareș: un jeț, un tetrapod; mai se află un policandru, părți de iconostas (fig. 364 și urm.).

Sunt de lemn sculptat, aurit și colorat și sunt de o sigură tehnică și de un efect decorativ foarte reușit.

BAIA

Terminată numai câteva zile după Moldovița (12 Sept. 1532) e de un tip cu totul diferit. Ca plan e aproape identică cu Cotnari la care s'ar fi adăogat un fel de

Fig. 34.¹ Moldovița. Pisania. (Fot. Bălan.)

În dosul crucii mari a iconostasului o inscripție spune: ¹⁾

«Această răstignire a făcut-o sie-și anume lui Boul Vistiernic, în zilele blagocestivului Gospodar Ieremia Mogilă Voevod, în anul 7101 (1593) luna Iunie 19, fiind egumen Isaia. Maistor fiind pop Gavril ot grad Suceava».

¹⁾ Comunicația Părintelui D-r Păsăilă, Paroh în Moldovița.

pridvor-clopotniță care seamănă cu cel dela Părhăuți, biserică mai veche numai cu zece ani ²⁾).

Naosul are, în locul absidelor laterale, mici scobituri ca la Arbora și la Reuseni fără ca să poseadă incadrarea lor cu colonete. Aceste scobituri le vedem și la Șipotele lui Luca Arbore (1507) și la Vălenii lui Cosma Șarpe (1519).

²⁾ Cf. Balș, Bisericile lui Ștefan cel Mare, pag. 178.

Baia are o oarecare asemănare și cu Homor, abstracție făcând de compartimentul mormintelor și de pridvorul alcătuit după o altă concepție.

Dacă imitația dela Părhăuți pentru această parte de construcție este evidentă, luare de model a Cotnarilor e mai îndoielnică, deoarece nu este absolut sigur că această din urmă

scobiturile arătate în locul sinurilor. Absida mare e despărțită de naos prin două arcuri, în afară de arcul obișnuit de est. Boltirea e cea cunoscută moldovenească, cu o calotă sferică, dar fără turlă.

Un perete în care ușa cea veche a dispărut, fiind mult lărgită, desparte naosul de pronaos, boltit în simplă calotă; se mai

Fig. 35. Baia. Vederea bisericii din spre sud est. (C.)

biserică, sub forma ei de azi, să fie anterioară Băiei. După tradiție, e dela Ștefan cel Mare, dar nu avem nici o pisanie doveditoare. În orice caz, ne găsim și aici, la Baia, în fața unui caz de combinație de elemente în ființă la alte clădiri.

Biserica ¹⁾ are un naos dreptunghiular cu

¹⁾ Bul. Com. Mon. Ist. 1909. A. Lăpedatu și N. Ghika-Budești.

vede o cornișă de stil clasic (fig. 287), rămașită a ușii care lipsește.

Pridvorul are o singură deschizătură în axa bisericii și o scară circulară, la fel ca aceea de la Părhăuți și așezată la fel, duce la primul cat care are patru deschizături, două spre apus și câte una spre miazăzi și miazănoapte.

Până deunăzi aceste deschizături erau

astupate cu zid, iar — așezat în mod stângaci — pe pridvor și pe pronaos se ridicase într-o vreme mai recentă un turn, din pricina căruia se și crăpase zidul.

veacul al XVII-lea dar mai cu seamă în al XVIII-lea. Totuș la epoca ce ne ocupă aceste încercări au rămas izolate.

În afară, biserica e foarte simplă. Absida

Fig. 36. Baia. Vederea bisericii din spre vest. (C.)

Recente lucrări au redat bisericii vechia ei aparență. Acest pridvor cu cat, deschis, este desigur o îndrumare spre o clopotniță legată de corpul bisericii, cum va deveni obiceiul aproape constant în Moldova prin

e semicirculară și ceva în retragere în raport cu corpul bisericii, care înfățișează un dreptunghi lungit fără nici o împodobire.

Ferestrele toate sunt mici și cu chenar dreptunghiular în afară la naos și pe partea

de nord a pronaosului. La partea lor interioară sunt toate semicirculare. Fereastra de sud a pronaosului e semicirculară și în afară și înăuntru (fig. 296).

În loc ca mulurile să se oprească în jos pe un plan înclinat, ele sunt întoarse spre interior. Execuția e cam stângace; și ferestrele au fost cioplite ulterior pentru a permite așezarea unor tocuri. Soclul e foarte

Fig. 37. Baia. Vedere înainte de restaurare. (C. M. I.)

simplu, de piatră cioplită cel puțin la colțuri și pe partea de apus. E o simplă teșitură la 45° cum se regăsește la toate bisericile modeste dela noi și din Ardeal.

Ușa principală este tot cu chenarul gotic cunoscut în arc frânt cu mai multe muluri rezemate pe baze mici ornate dar fără ramă dreptunghiulară (fig. 284). În lunetă e o Maică a Domnului de tipul Eleusei, repictată modern dar probabil tot pe una veche.

Deasupra ușii este pisania de piatră (fig. 42) care sună:

«Cu vrerea Tatălui și cu ajutorul Fiului și cu săvârșirea Sfântului Duh, binecredinciosul și de Hristos iubitorul Io Petru Voevod cu mila lui Dumnezeu Domn al țerii Moldovei, fiul bătrânului Ștefan Voevod, a zidit și săvârșit acest hram întru numele Adormirii Precistei și Stăpânei noastre Născătoare de Dumnezeu Maria, în anul 7040 (1532) luna Septemvrie 12, iar al Domniei lui anul al cincilea și pe al șaselea curgător».

Biserica este zugrăvită pe dinăuntru și pe dinafară. Aceasta din urmă podoabă este ceva ștearsă dar totuș se recunoaște foarte bine pe fațada de miazăzi. Zidul e împărțit în dreptunghiuri cu diferitele scene religioase alese, iar dealungul soclului este o friză de rinsouri romano-bizantine. În acelaș loc ca și la celelalte biserici din acest timp, adică pe peretele exterior de miazăzi a pronaosului, găsim Imnul Acatist, cu reprezentarea asediului Țarigradului, iar în dreapta lui Rădăcina lui Ieseu.

Înăuntru pictura este tot cea veche, dar e repictată în cele mai multe părți. Asemenea și în etajul pridvorului.

Tabloul votiv, rezugrăvit și reparat, (fig. 336), ne înfățișează pe Petru Rareș cu Doamna lui Elena, (designată aici prin al doilea său nume: Ecaterina) și cu unul din copii lor. Domnul are un costum mai puțin somptuos decât cele din vremea lui Ștefan cel Mare și poartă pe cap, sub coroană, un fel de bonetă cu mărgăritare. Are un guler tot cu mărgăritare, precum și Doamna, care poartă pe cap, sub coroană, un văl care-i cade pe spate. Mănecele cămășii sunt ca acelea ce am văzut în portretele femeilor din frescele vremii lui

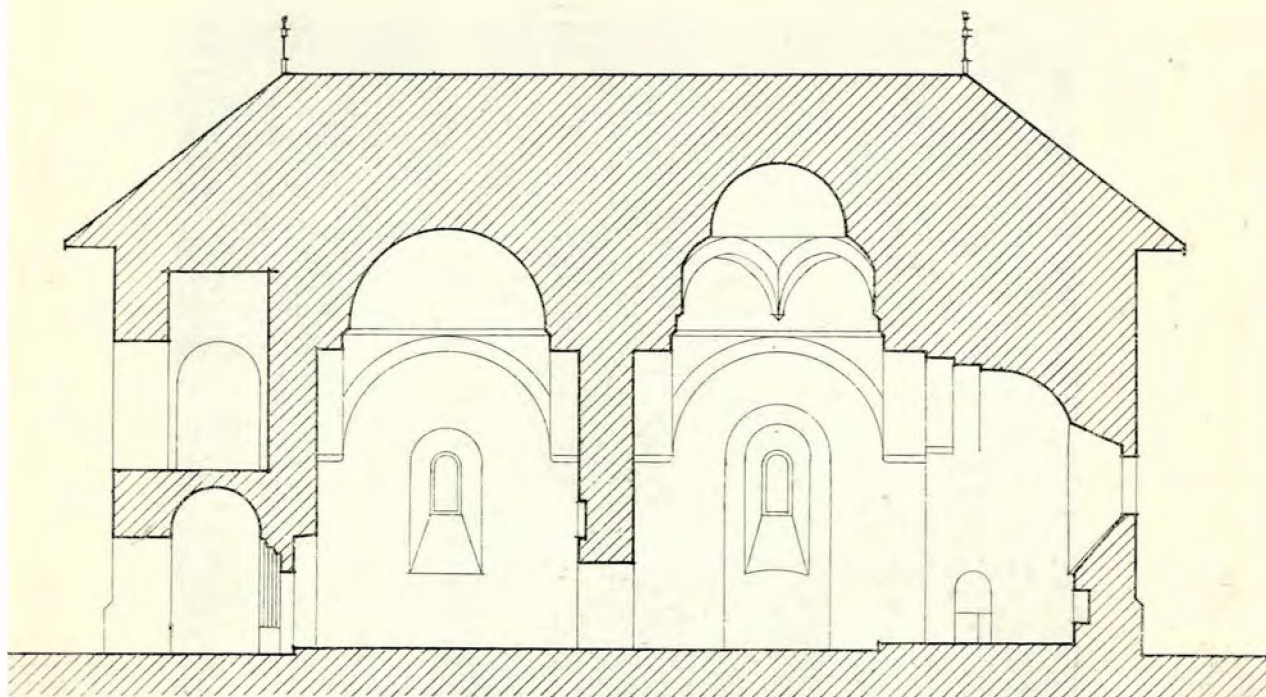

Fig. 38. Baia. Secțiunea longitudinală a bisericii.

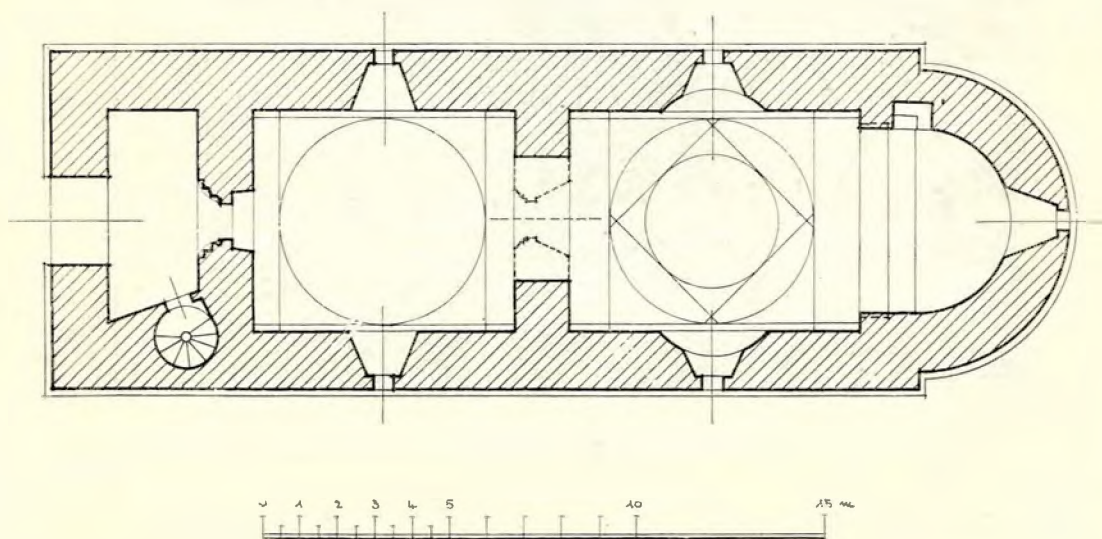

Fig. 39. Baia. Planul bisericii.

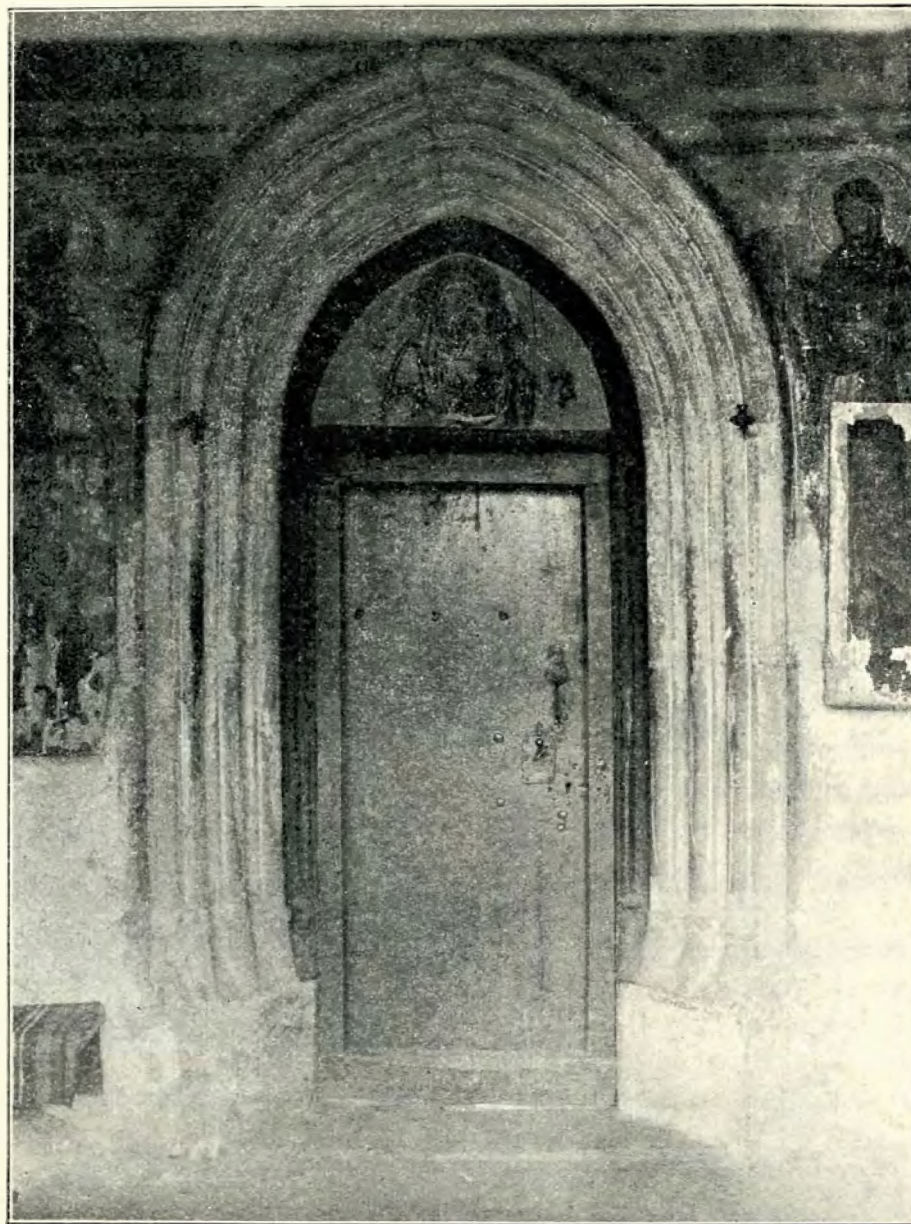

Fig. 40. Baia. Ușa pronaosului. (C.)

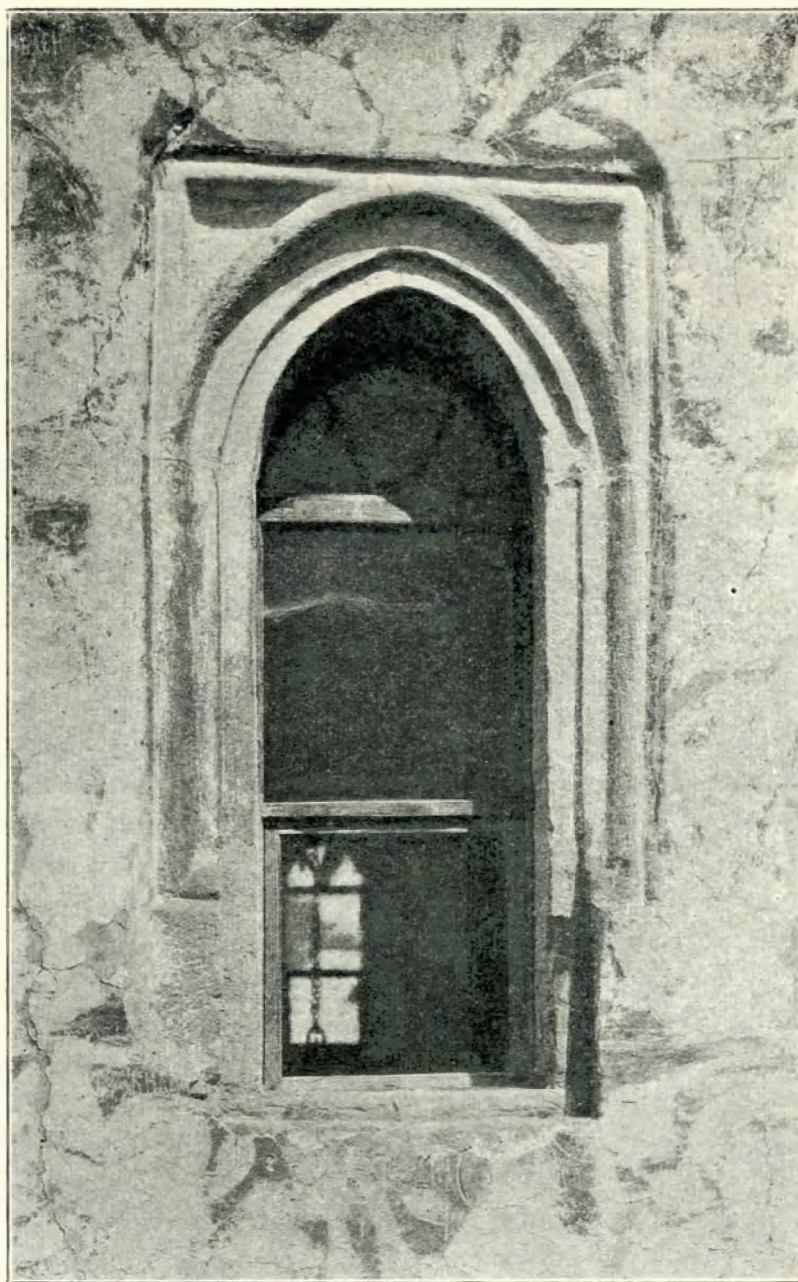

Fig. 41. Baia. O fereastră. (C.)

Ștefan cel Mare. Copilul reprezentat e un băiat, cu un costum aproape identic cu al lui Rareș. Biserica ce o ține Domnul în mâini lasă să se recunoască foarte bine fațada astfel cum s'a regăsit acum în urmă.

La altar, la proscomidie, găsim o scenă care amintește pe aceea din acelaș loc la Părhăuți; e Maica Domnului care ține îmbrățișat pe Hristos cu picioarele sale în mormânt. Această înfățișare, ca și cea dela Părhăuți — un fel de pietă — amintește un subiect cunoscut și în Rusia din veacul al XVI-lea¹⁾.

Fig. 42. Baia. Pisania. (C. M. I.)

În etajul de sus al pridvorului-clopotniță se regăsește un ornament care pare special acestei vremi. Este o combinațiune de pătrate și de arcuri de cercuri colorate (fig. 423) în diverse culori, negru, roșu, galben, și care dă impresia unui soi de marcheterie.

Grafitele sunt numeroase, mai cu seamă în altar, dar date n'am găsit precum nici un semn lapidar.

Cu toată simplitatea liniilor ei, biserica din Baia e totuși de proporții elegante și pitorești. Este și interesantă prin faptul că ne arată odată mai mult eclectismul constructiv dela începutul domniei lui Petru Rareș.

Se mai regăsesc și rămășițe de pietre sculptate în curte, care par a proveni dela ușa peretului interior, acum dispărută, și dela o fereastră probabil schimbată din locul ei (fig. 284).

SF. DUMITRU DIN SUCEAVA

Sf. Dumitru din Suceava, construită între 1534 și 1535, este de un tip asemănător cu Sf. Gheorghe din Hârlău la care s'ar adăoga un pridvor, cam în felul celui dela Probotă.

Este deci o biserică cu turlă pe naos și cu pronaosul cu câte două ferestre pe fiecare latură sud și nord. Acest pronaos, ca și cel dela Hârlău și cel dela Moldovița, este boltit printr'o calotă pe cele două sisteme de arcuri încrucișate cunoscute.

Peretele median a fost luat pentru a lărgi trecerea, astfel cum s'a întâmplat așa de des cu bisericile din vremea lui Ștefan cel Mare.

Biserica este de dimensiuni

destul de mari, are 21,60 m. lungime interioară și 24,80 m. lungime exterioară.

Din lipsa compartimentului mormintelor, constatată și la Baia, putem deduce că acest compartiment eră judecat util numai pentru bisericile mănăstirești, unde eră de folos și cămăruța tezaurului. Într'un oraș (căci atuncea Baia eră oraș), într'o biserică destinată obștei locuitorilor, gropnița eră numai o împiedicare.

Dealtminteri ctitorii cari își pregăteau locașul de veci, alegeau totdeauna pentru aceasta locuri retrase și ferite de sgomotul vieții precum erau mănăstirile sau bisericile așezărilor lor de baștină.

Nici cămara tezaurului nu era atât de necesară într'un oraș unde loviturile neașteptate

¹⁾ Kondakof. The Russian Icon, pag. 107.

ale tâlharilor nu erau atât de temut și unde odăjdiile și bogățiile bisericii puteau să fie păstrate în siguranță chiar în altarul lăcașului sfânt.

Cele două rânduri de ocnite care la Probota nu merg decât până la pronaos, înconjoară la Sf. Dumitru toată biserica.

Pridvorul însă are deschizăturile sale în-

Fig. 43. Sf. Dumitru din Suceava. Vederea bisericii. (Fot. Bălan.)

În exterior Sf. Dumitru seamănă cu Probota. Contraforturile sunt așezate la fel.

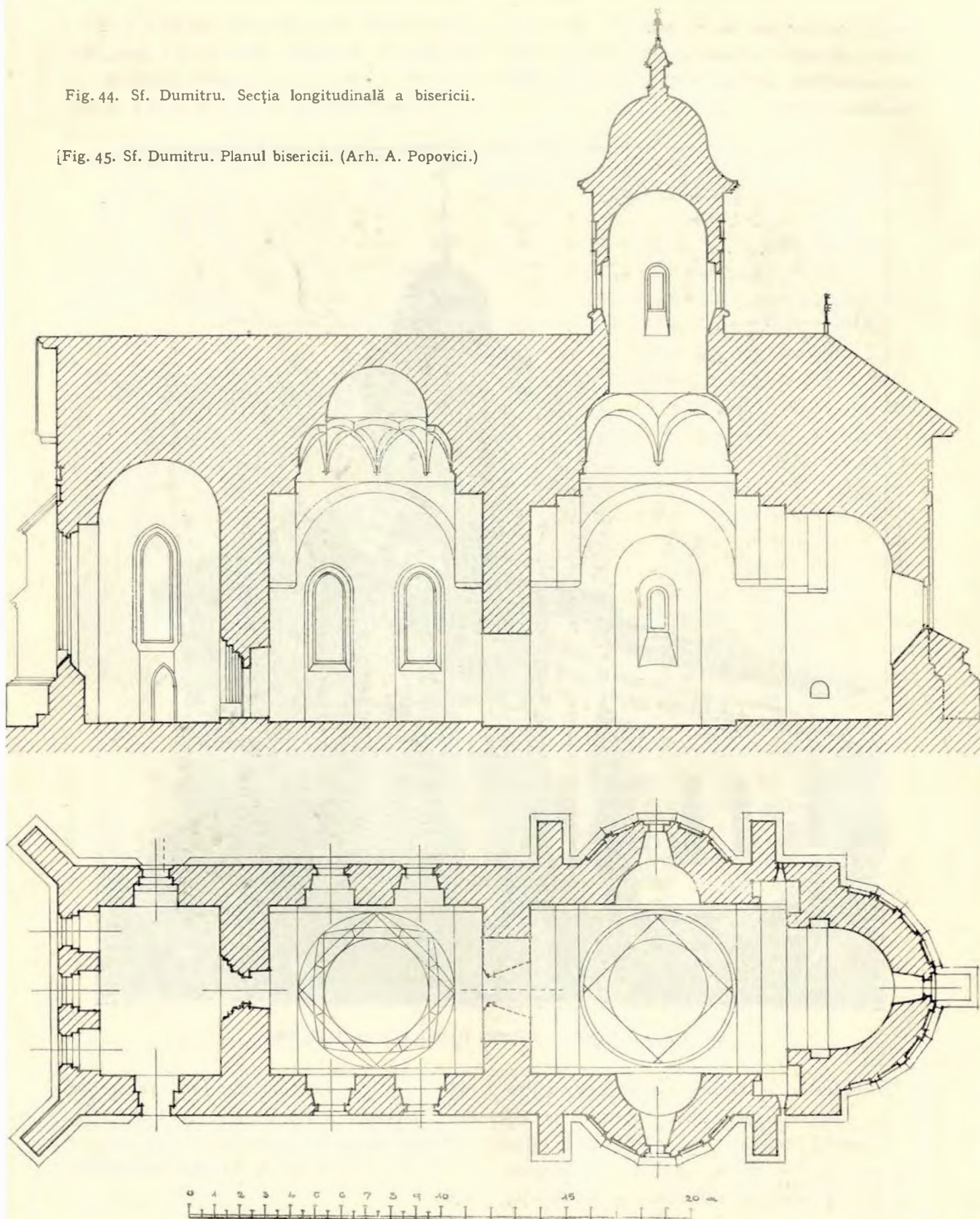
Absidele laterale au câte cinci laturi iar absida cea mare, nouă (ca la Homor, în loc de șapte ca la Probota și Moldovița).

chise prin frumoase ferestre (veriere) gotice, de o elegantă execuție (fig. 303 și 297).

Ferestrele mici ale absidelor sunt aproape la fel ca la Probota și la Moldovița (fig. 296).

Fig. 44. Sf. Dumitru. Secția longitudinală a bisericii.

{Fig. 45. Sf. Dumitru. Planul bisericii. (Arh. A. Popovici.)

Contraforturile au obișnuitele profile la copertinele lor. Soclul este înalt și de un profil foarte răspândit în toată această vreme (fig. 310 și fig. 313).

E întors spre pământ în dreptul ușilor.

la partea ei superioară o sculptură reprezentând doi îngerași cari țin o cunună cu marca țării (fig. 53).

Acest subiect este copiat după o balustradă din capela Sixtină care poartă armele lui

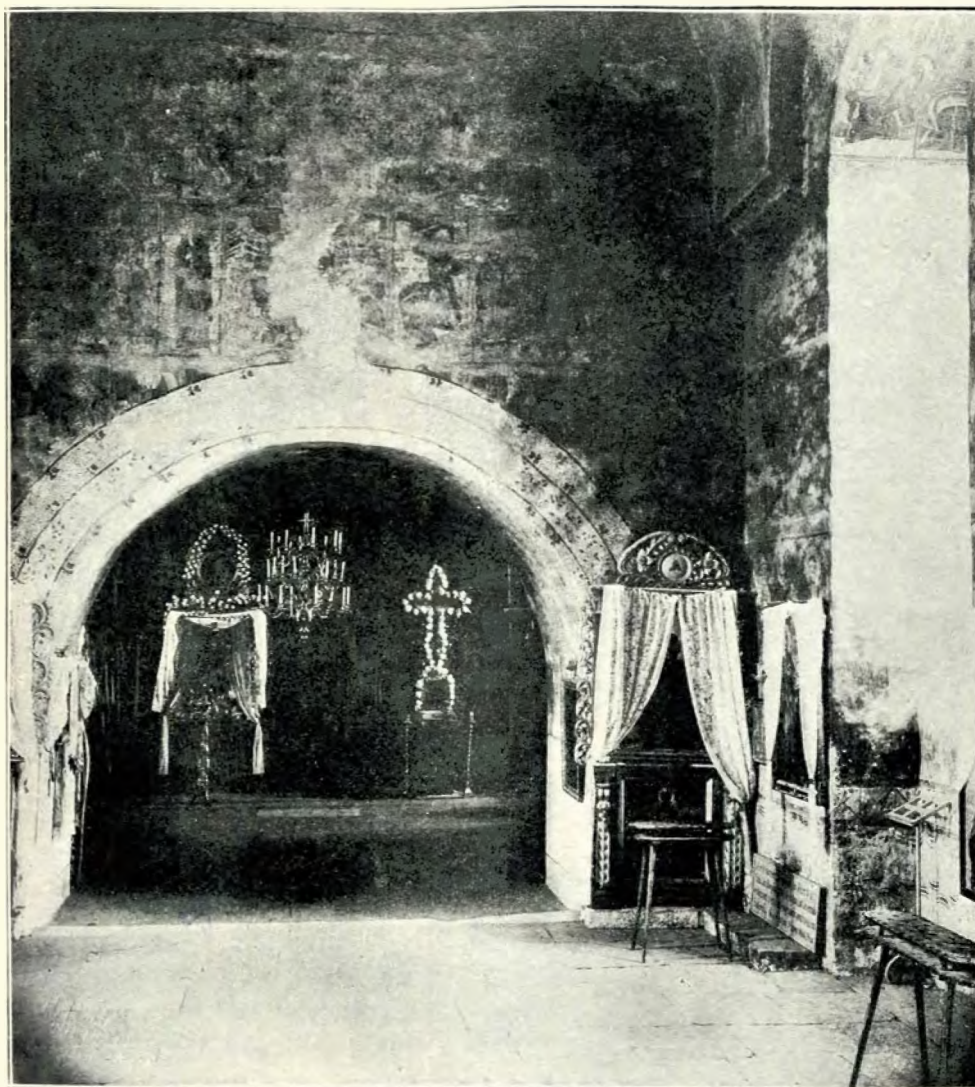

Fig. 46. Sf. Dumitru. Peretele est al pronaosului. (H.)

Aceste uși, în arc frânt, sunt fără chenar și au muchia luată.

Cornișa actuală este modernă, refăcută în veacul al XIX-lea odată cu frontonul ridicat pe partea de răsărit a bisericii.

Pisania așezată ca la Probota e prinsă într'o ramă de baghete încrucișate la colțuri; ea prezintă particularitatea de a avea

Sixt IV. și care e datorită lui Mino da Fiesole¹⁾.

Acest motiv a fost des copiat; nu-l găsim însă în țările vecine nouă, de unde ne veneau curente artistice. Ar fi deci un caz — unic, cred în această vreme, și

¹⁾ Bertaux. Roma, pag. 126.

cu atât mai de preț — de înrăurire directă din Italia la noi.

Pisania¹⁾ spune:

«Cu vrerea Tatălui și cu ajutorul Fiului

țării Moldovenești, fiul bătrânului Ștefan Voevod, să zidească biserica în mijlocul cetății Suceava, unde este hramul Sfântului slăvitului marelui mucenic și purtător de biruință, Dimitrie, izvorătorul de mir. Și a început a zidi în anul 7042 (1534) August 10 și s'a isprăvit în anul 7043 (1535) August 30 și s'a sfințit prin mâna prea sfințitului Mitropolit Teofan».

Ușa de intrare — gotică — cu cele două rame dreptunghiulare cuprinzând între ele un chenar în arc frânt, aduce aminte pe cele dela Hârlău, Moldovița, Sf. Gheorghe din Suceava și Homor (fig. 282).

Picturile din lunetă și din timpane sunt refăcute într'o epocă recentă.

Înăuntru biserica mai are în mare parte zugrăvelile ei cele vechi, într'o stare destul de proastă și mult înegrite. Tabloul votiv este ciuntit prin lărgirea ușii din zidul median. Se mai văd Petru Rareș, Doamna Elena și doi copii (fig. 346).

Multe grafite dela sfârșitul veacului al XVII-lea se găsesc pe pereți.

În exterior urme de picturi nu se mai văd de cât la turlă unde se mai zăresc câțiva sfinți cu cununi în relief, astfel cum se văd la Arbora și la pridvorul din Voroneț, bunăoară.

Această tehnică împrumutată dela icoane e destul de rară în frescă.

Semne lapidare s'au găsit în câteva locuri (fig. 324).

În pronaos și în pridvor mai sunt câteva pietre de mormânt, printre care aceea a unui fiu a lui Rareș,

Bogdan, mort în 1540.

Această foarte interesantă biserică merită să fie cercetată de aproape și curățată în afară și înăuntru pentru a i se reda vechea ei înfățișare.

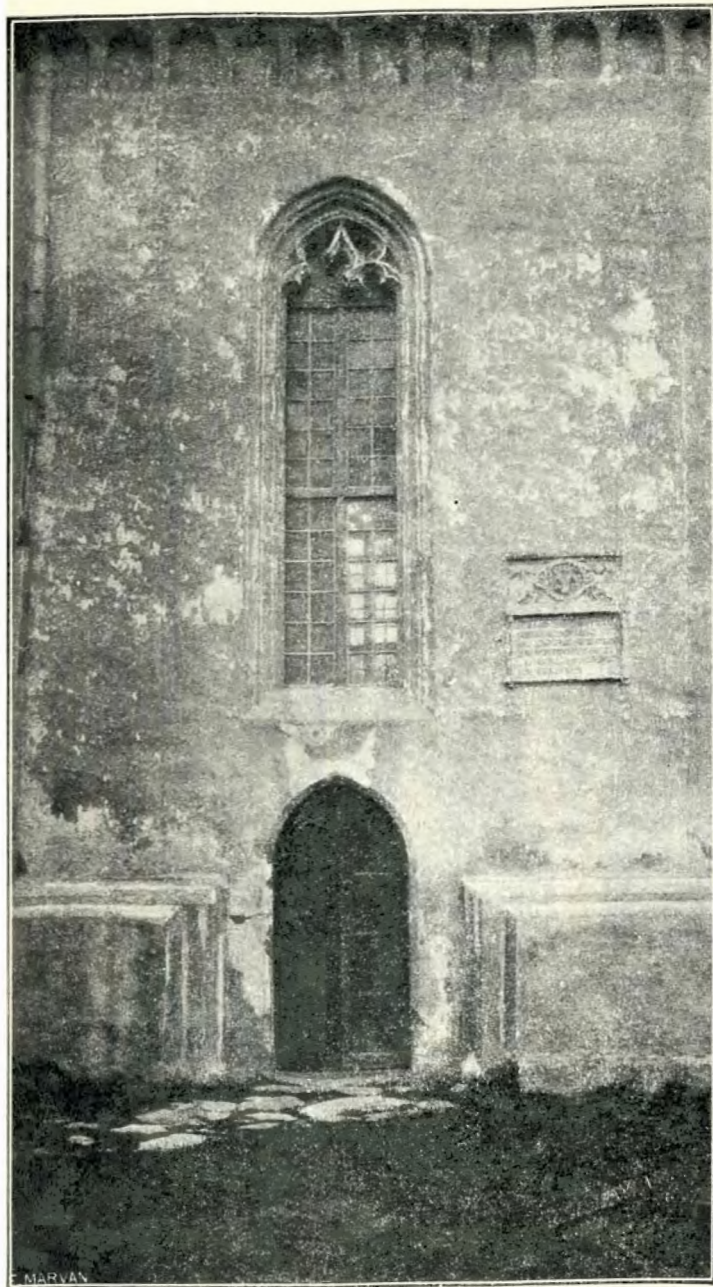

Fig. 47. Sf. Dumitru. Peretele sud al pronaosului văzut din afară (H.)

și cu săvârșirea Sfântului Duh, a vrut blagăcivul și de Hristos iubitorul Io Petru Voevod, prin mila lui Dumnezeu Domn al

¹⁾ Kozak. Inschriften, pag. 138.

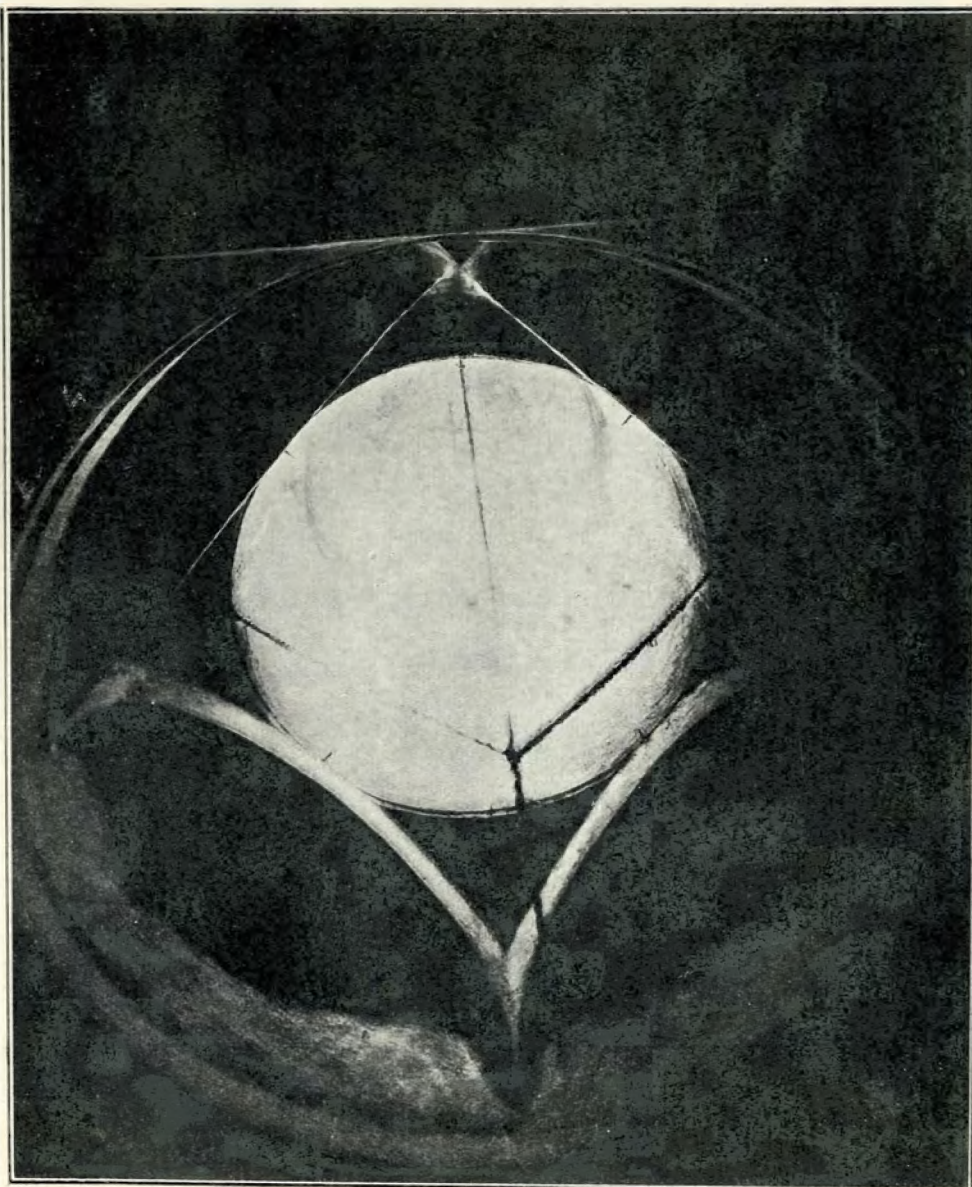

Fig. 48. Sf. Dumitru. Bolta naosului. (H.)

Fig. 49. Sf. Dumitru. Bolta pronaosului. (H.)

Fig. 50. Sf. Dumitru. O fereastră mică. (H.)

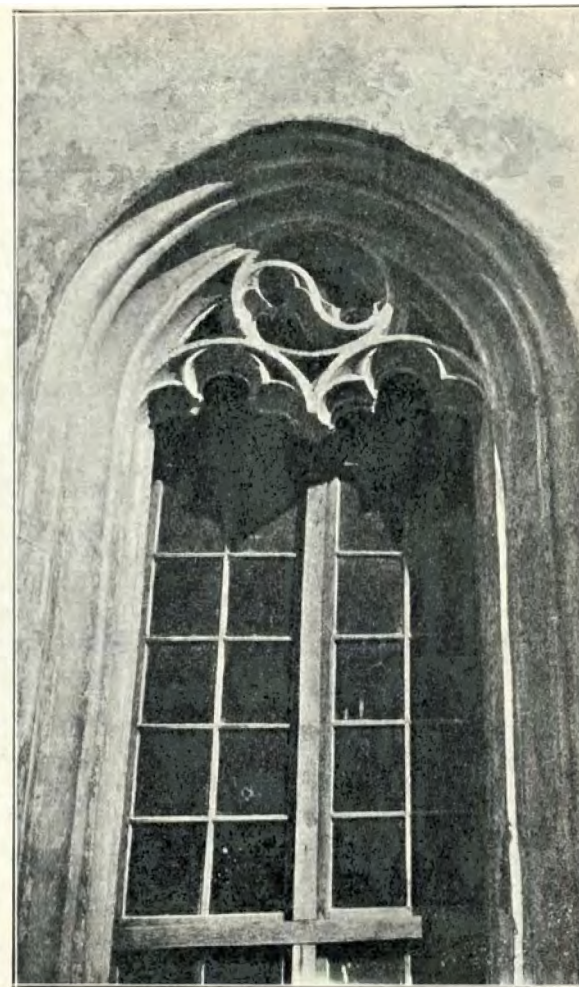

Fig. 51. Sf. Dumitru. O fereastră mare. (H.)

Fig. 52. Sf. Dumitru. Ușa pronaosului. (H.)

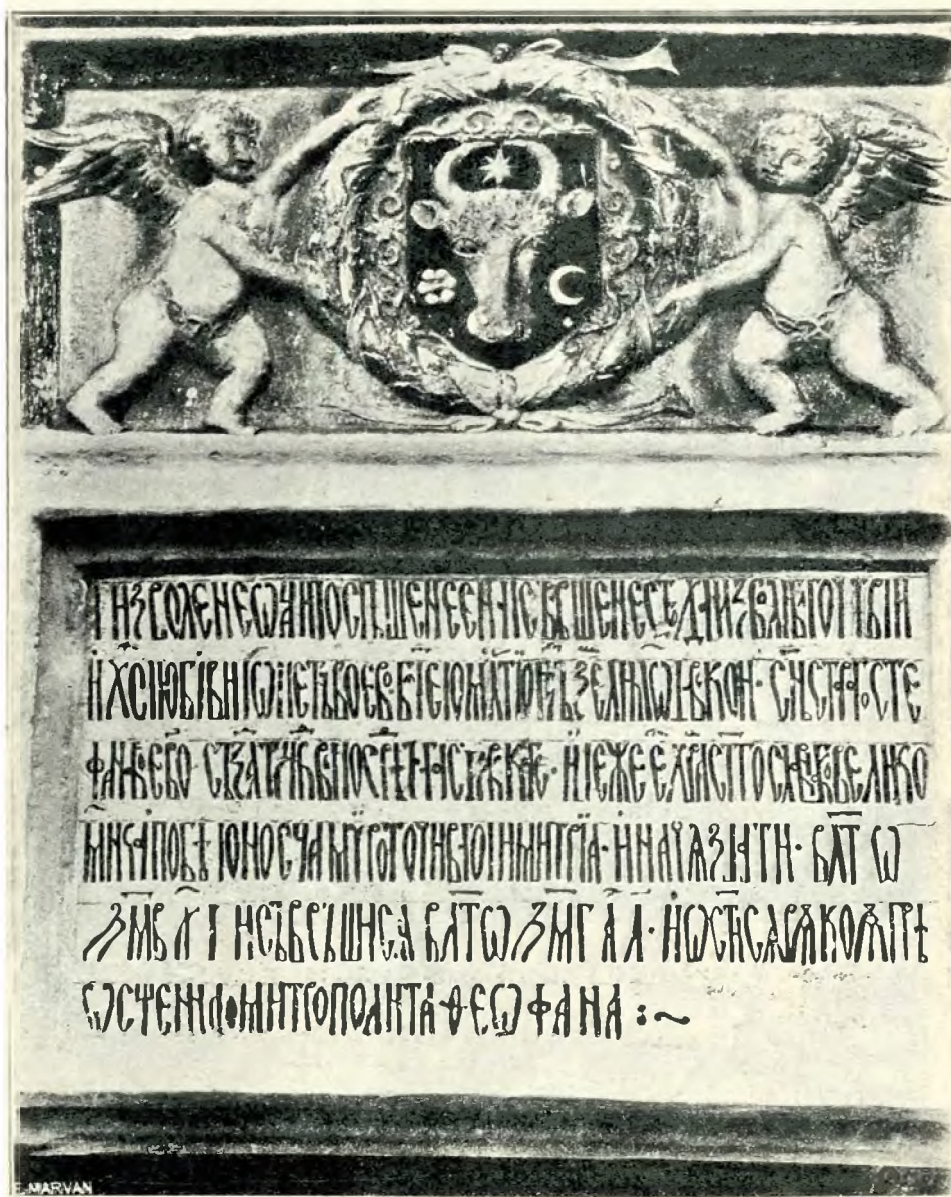

Fig. 53. Sf. Dumitru. Pisania. (Fot. Bălan.)

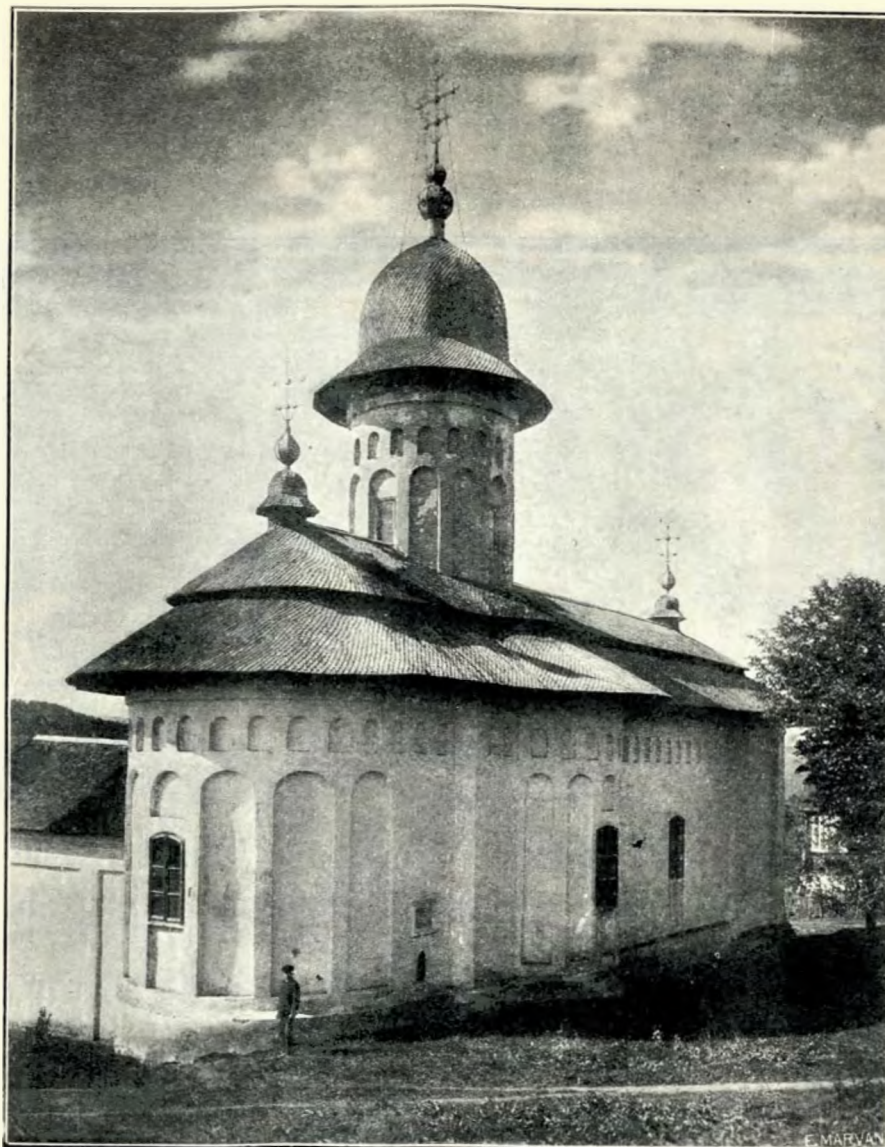

Fig. 54. Coșula. Vederea bisericii. (C.)

COȘULA

Biserica mănăstirii Coșula a fost zidită la 1535 de către marele Vistiernic Matiaș¹⁾, pe care îl vom mai întâlni ca ctitor la Horodniceni.

I s'a adăogat într'o vreme târzie pridvorul de pe partea de apus și o vestmințarie pe partea de miazăzi a altarului.

Ea are un plan simplu, ca acel al unor

biserici din vremea lui Ștefan cel Mare. Are un naos cu bolțile obișnuite moldovenești și cu o turlă, iar pronaosul este acoperit de o boltă semisferică cam deformată.

Zidul despărțitor a fost scos și aici și înlocuit cu un arc rezemat pe zidurile de miazăzi și miazănoapte prin niște capitele în stilul veacului al XVIII-lea.

Pendentivele obișnuite cari mijlocesc trecerea dela pătratul arcurilor mari ale naosului spre pătratul arcurilor diagonale sunt înlocuite printr'o ciudată construcție fără

¹⁾ Cf. Bul. Com. Mon. Ist. 1926. N. Iorga. Coșula.

formă bine definită și care trebuie — cred — atribuită unei stângace reparațiuni.

La unghiuri arcurile recad pe console cu muluri mărunte, de un stil clasic decadent (fig. 309).

pronaosului, care era la început ușa exterioară, are aceeaș construcție și acelaș profil ca cea interioară, pe când, atât în vremea lui Ștefan cel Mare cât și în aceea a lui Rareș, aceste uși exterioare au chenarul

Fig. 55. Coșula. Vederea bisericii din spre vest. (C.)

Chenarul ușii zidului desființat e mutat la intrarea în noul pridvor; e de tipul cunoscut pentru ușile interioare din timpul lui Ștefan cel Mare, adică cu rama drept-unghiulară, cu baghete încrucișate și cu colțul interior de sus rotunjit.

Ceeace este de notat însă, este că ușa

lor principal în forma gotică cunoscută cu arcul frânt (fig. 281).

Canatul ușilor este de fier cu șine oblice încrucișate și cuie groase astfel cum sunt și la Mănăstirea Neamțului și la multe biserici, atât în Moldova cât și din țările vestice vecine.

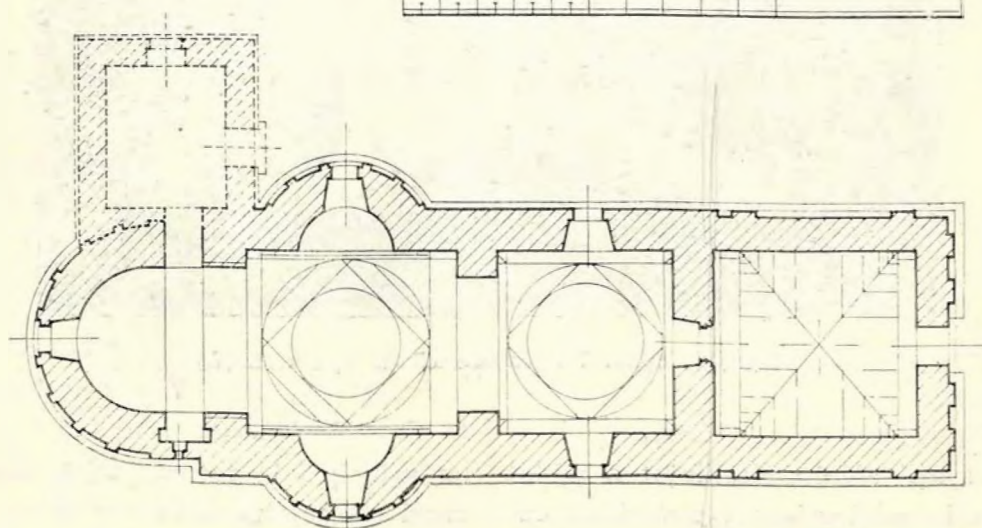
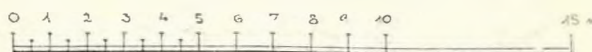
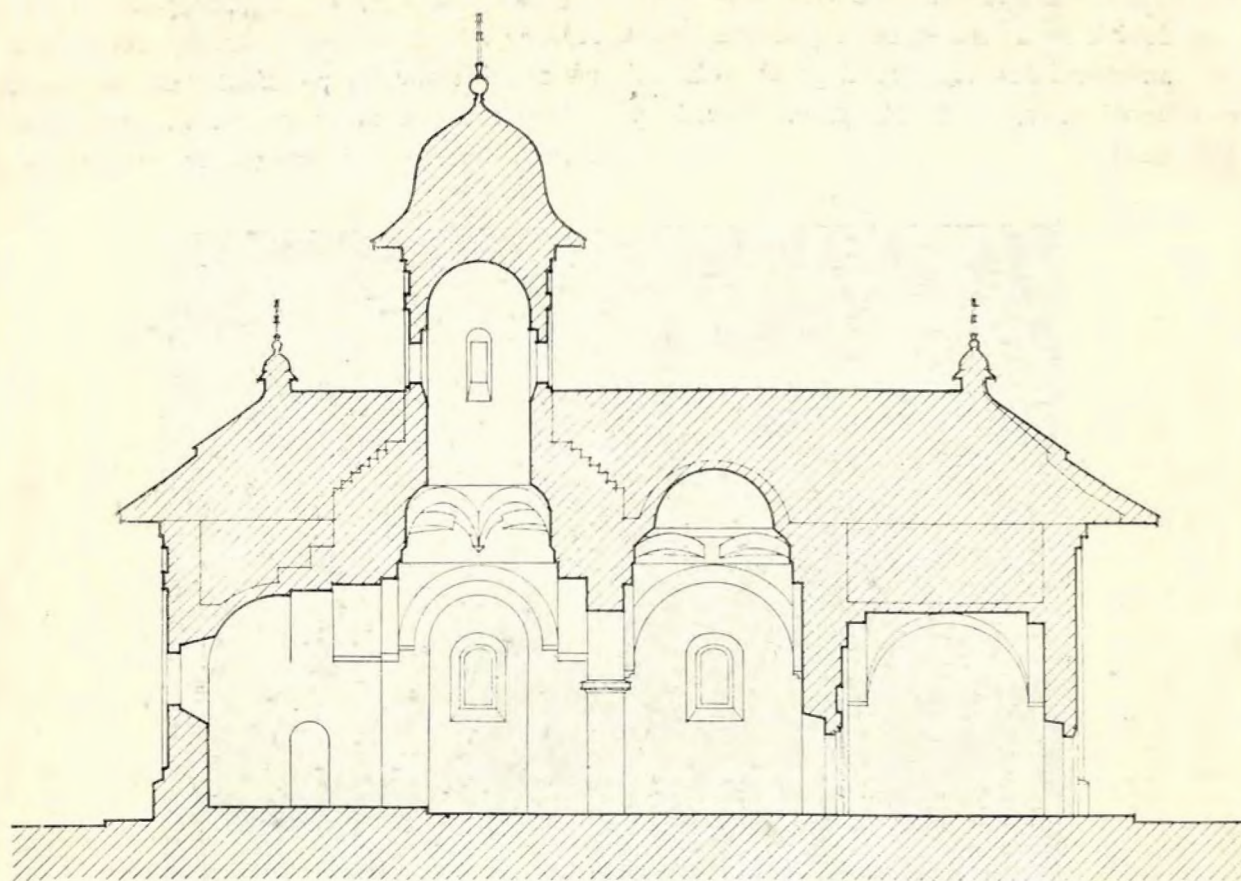

Fig. 56 (sus). Coșula. Secțiunea longitudinală a bisericii.

Fig. 57 (jos). Coșula. Planul bisericii. (Arh. A. Popovici.)

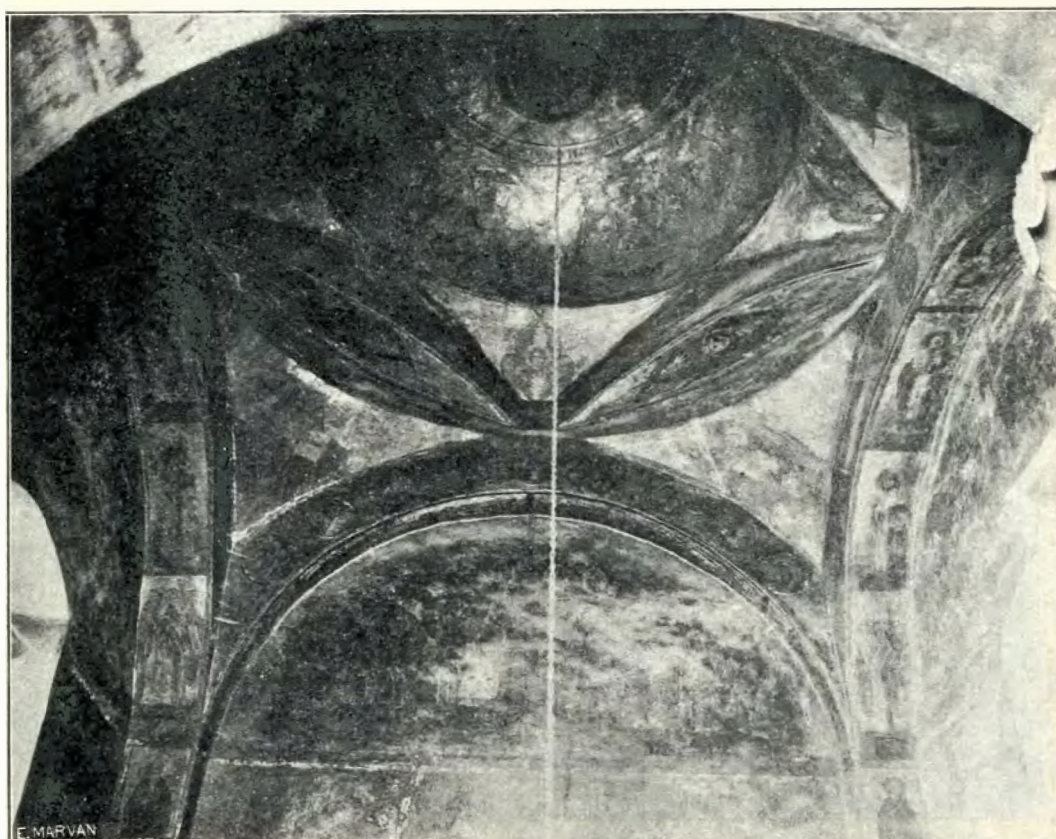
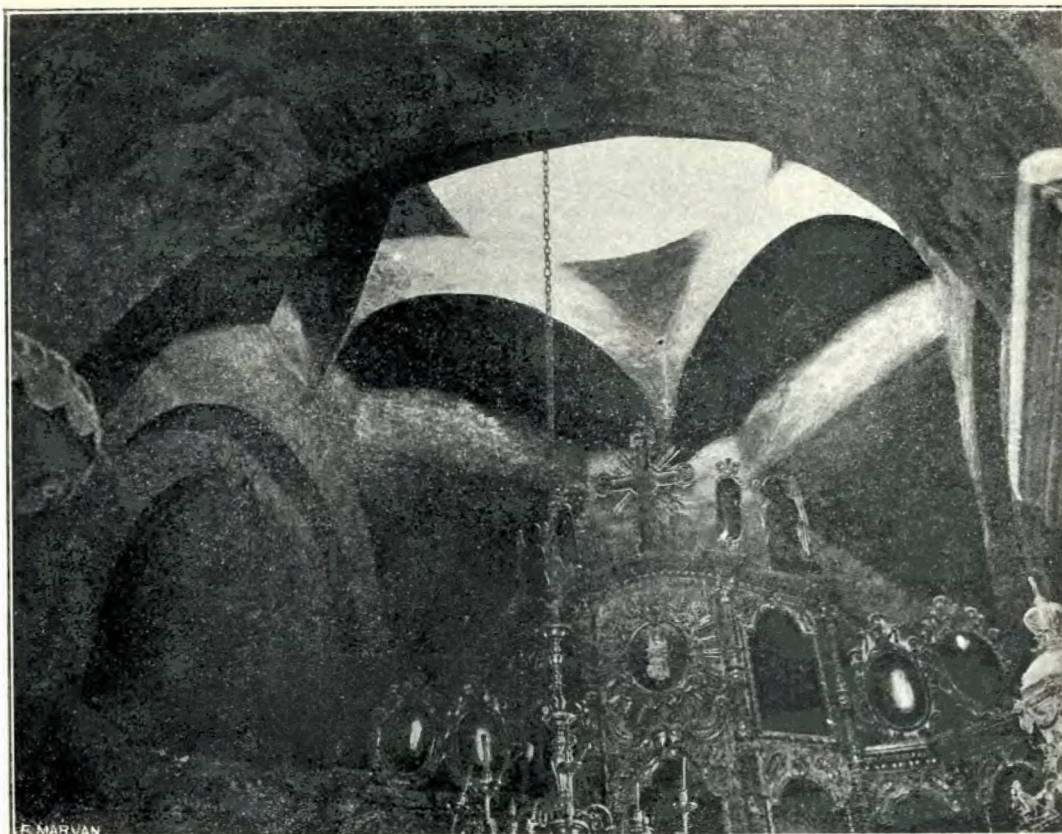

Fig. 58 (sus). Coșula. Bolta naosului. (C.)

Fig. 59 (jos). Coșula. Bolta pronaosului. (C.)

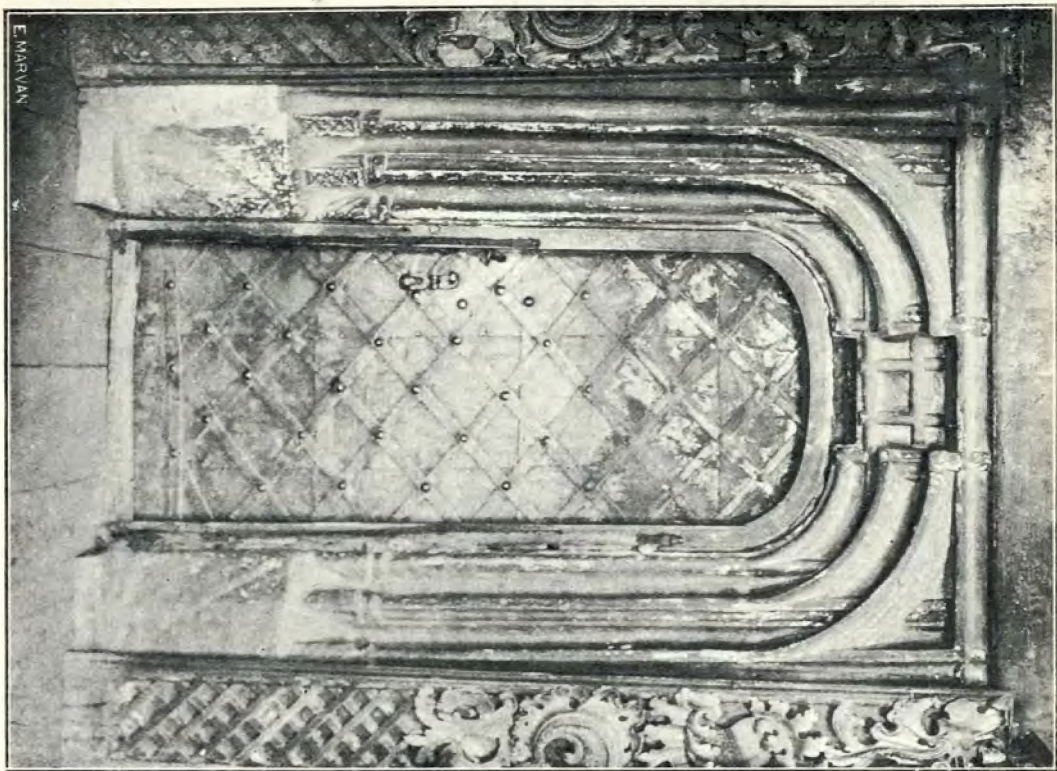

Fig. 60. Coșula. Ușa interioară. (C.)

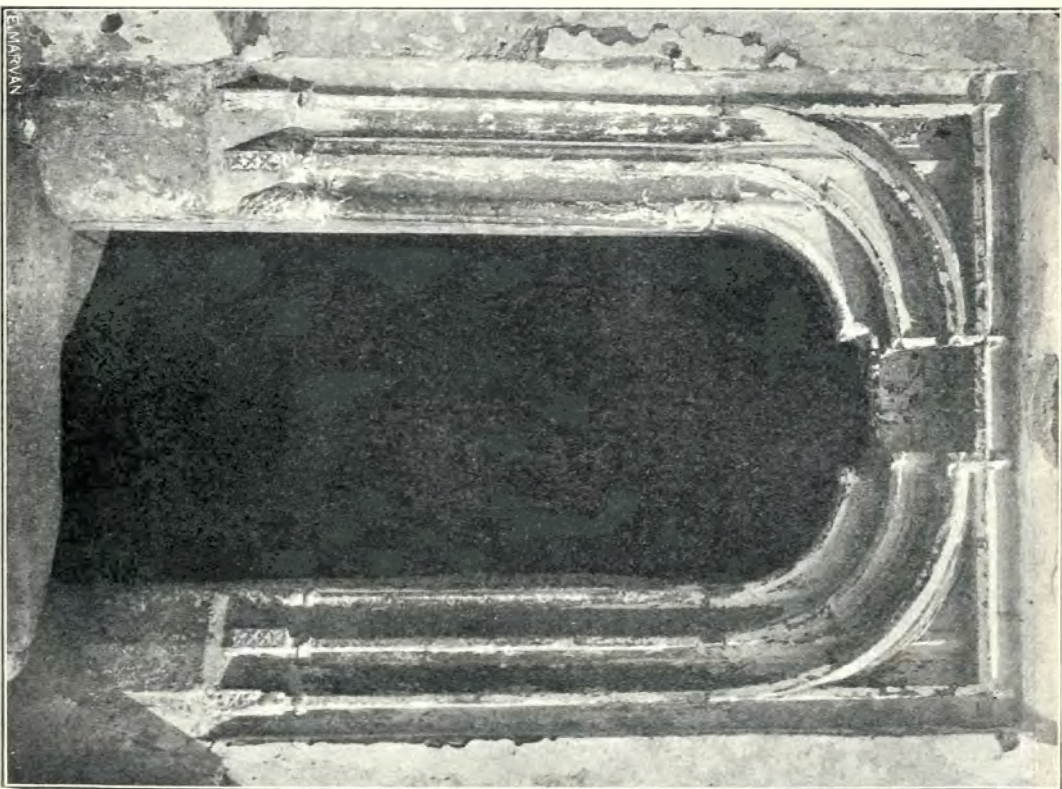

Fig. 61. Cosula. Ușa exterioară. (C.)

Deasupra ușii este pisania de piatră (fig. 62) care are următorul conținut:

«Cu vrerea Tatălui și cu ajutorul Fiului și cu săvârșirea Sfântului Duh, a binevoit dumnealui Matiaș, Marele Vistiernic, și a zidit hramul Sf. Nicolae la mănăstirea sa, pe Miletin; s'a început la 23 Aprilie și s'a săvârșit în acelaș an, anul 7043 (1535) Septemvrie 8 zile» ¹⁾.

la altar cât și cele laterale au câte cinci firide și deasupra lor ocnite în număr mai mare. Șirul de ocnite face înconjurul întregii bisericii. La turlă, ale cărei baze sunt acum în parte îngropate în acoperișul de șindrilă, sunt douăsprezece firide și douăzeci de ocnite.

Ferestrele turlei sunt dreptunghiulare și cu un profil oarecum Renaștere. Acoperișul, de șindrilă, are formele în pante în-

Fig. 62. Coșula. Pisania. (C.)

În afară biserica, construită de materiale mărunte — piatră brută la zidurile drepte și la soclu, și cărămidă la lesenele firidelor și la ocnite — este acum tencuită cu o tencuială grosolană, fără urme de zugrăveală.

Se mai văd câteva rânduri de cărămizi orizontale între partea inferioară a firidelor și soclu. Acest soclu e simplu, tencuit și fără profil. Câteva grafite cu nume de călugări se mai pot ceti.

Ferestrele sunt schimbate. Sânurile atât

trerupte ce le știm dela Probota — refăcut probabil în acest fel pe la sfârșitul veacului al XVII-lea sau în al XVIII-lea.

În interior se mai văd zugrăveli refăcute în ulei peste cele vechi. Acolo unde pictura nouă este căzută sau îndepărtată se regăsește cea dela început, de o calitate destul de bună și păstrând încă în multe locuri, în jurul capetelor sfinților, cununi aurite. Deasupra ușii de intrare în pronaos, în pod, deci pe vechiul zid exterior se mai văd fresci vechi. Biserica pare deci a fi fost pictată și în afară.

¹⁾ N. Iorga. Studii și documente, XVI, p. 279.

Fig. 63. Horodniceni. Vederea bisericii. (C.)

HORODNICENI

Biserica din Horodniceni, zidită la 1539, are asemănare cu cea din Râșca; turla e însă mai scundă, încolo proporțiile și dispozițiile bolților sunt la fel.

Această biserică are un pridvor ce nu se mai vede la Râșca unde — dacă a fost — este înlocuit printr'o construcție întreagă; importantă. Și cu Coșula și chiar cu Homor are oarecare trăsături comune. Naosul cu absidele lui laterale e acoperit cu bolți moldovenești care susțin turla. Arcuri transversale cari se adaogă arcului mare de est, prelungesc altarul.

Pronaosul e acoperit cu o cupolă semisferică.

Arcurile de miazăzi și miazănoapte sunt duble și recad ca și cele transversale pe console la fel ca în naos.

Peretele median a fost scos într'o vreme mai recentă așa cum s'a întâmplat așa de des în Moldova.

Pridvorul, luminat printr'o singură deschidere, are acuma un tavan în loc de boltă.

Și peretele ce despărțeă pronaosul de pridvor a fost scos.

Pardoseala bisericii e cu două trepte mai jos ca în pridvor; se ridică treptat spre pronaos cu o treaptă, cu două spre naos și încă cu alte două spre altar.

Ușa dintre pronaos și naos a dispărut acuma odată cu peretele. Deasupra celei așezată în exterior este o cornișă-lintel de profil clasic deasupra căreia se vede pisania (fig. 68) într'un chenar gotic, cu un profil simplu dar frumos.

Acest chenar este împodobit pe cele patru laturi cu câte un mic scut; cel de sus arată

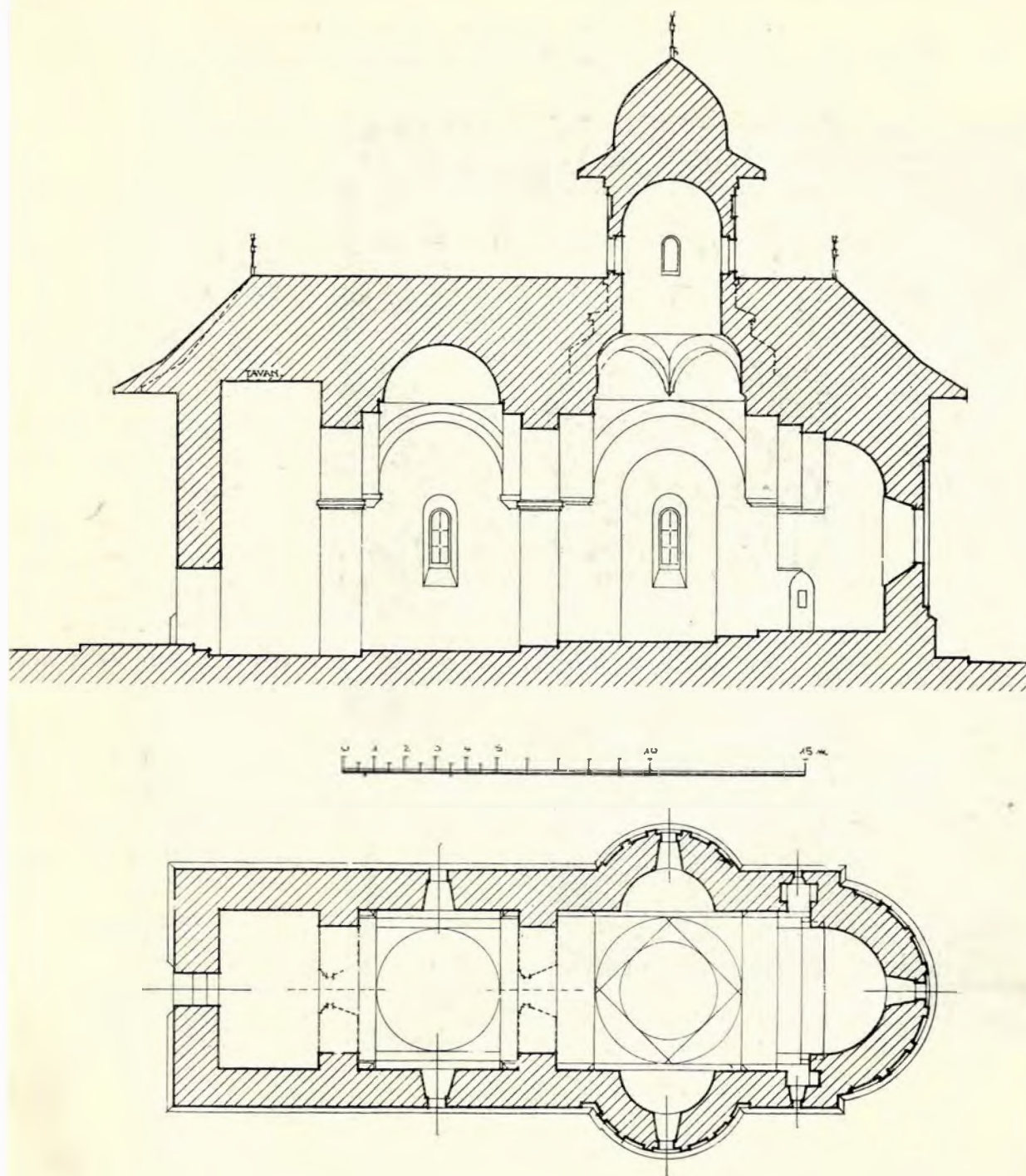

Fig. 64 (sus). Horodniceni. Secțiunea longitudinală a bisericii.

Fig. 65 (jos). Horodniceni. Planul bisericii. (Arh. A. Popovici.)

un semn în felul celui de pe pajura chivotului dela Arbora, cel din stânga monograma ctitorului, Marele Vistiernic Matias (cel dela Coșula).

Scutul din dreapta indică anul, în cifre

Pisania spune: ¹⁾

«Cu vrerea Tatălui și cu ajutorul Fiului și cu săvârșirea Sfântului Duh s'a gândit și a binevoit dumnealui Matias, Marele Vistiernic, de a zidit biserică, anume unde

este hramul Pogorîrea Sfântului Duh asupra Sfinților ucenici... în zilele blagocestivului Domn Ioan Ștefan Voevod și în zilelelui chir Teofan Mitropolitul Sucevei și o a săvârșit în anul 7047 [1539] luna Noemvrie 8 zile».

Biserica este de proporții frumoase, sveltă și înaltă.

Sânurile sunt însemnate prin cunoscutele fi-ride lungite deasupra cărora vine rândul de ocnițe, care înconjoară toată biserica.

Un soclu cu profilul simplu arată numai în două-trei locuri să fie de piatră; e de asemănat cu cel dela Cotnari sau dela Baia.

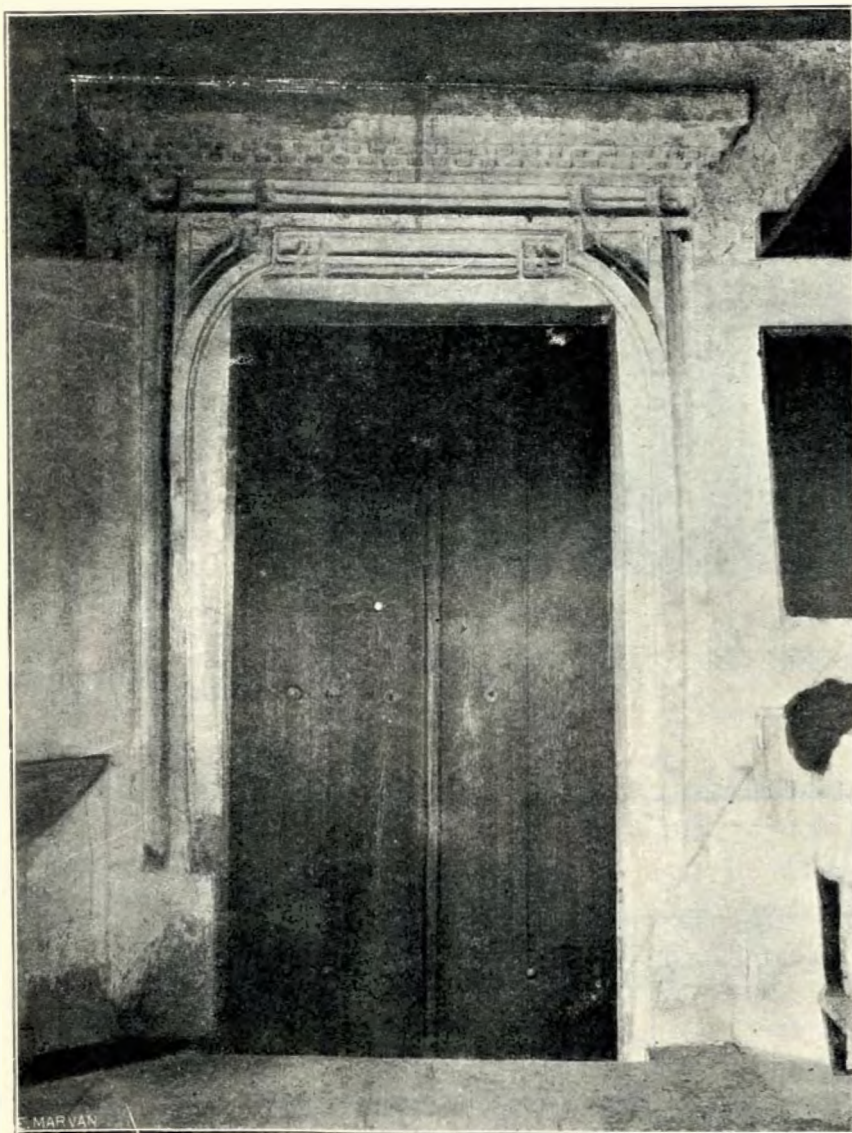
La intrarea în pridvor e întors în jos.

Ferestrele de tipul mic și-au păstrat che-narele ce au formele obișnuite (figura 289—290).

Urme de picturi nu se mai văd, nici în interior, nici în afară, nici alte semne lapidare decât cel de pe pisanie.

arabe de duct gotic, 1540 (adică un an mai mult decât data din pisanie).

În fine scutul de jos conține un frumos semn lapidar, iscălitura meșterului cioplitor care a săpat pisania și, probabil, a sculptat părțile de piatră ale bisericii (fig. 320).

[Fig. 66. Horodniceni. Ușa de intrare. (C.)

¹⁾ Iorga. Inscriptii I, pag. 64.

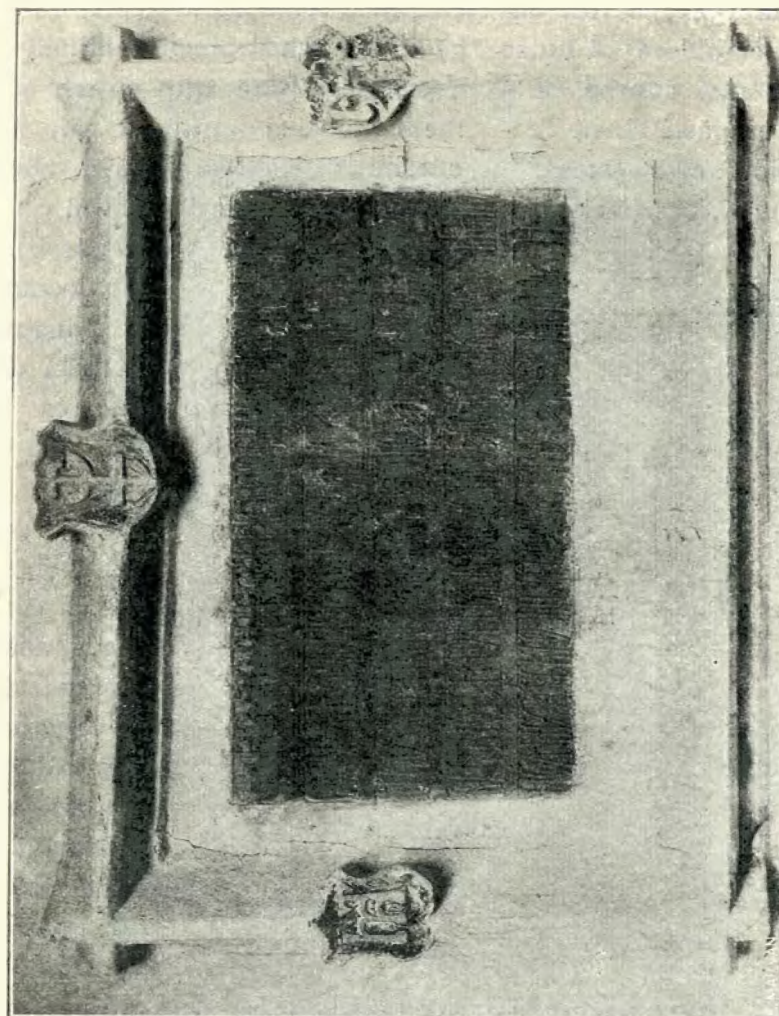

Fig. 68. Horodniceni, Pisania. (C.)

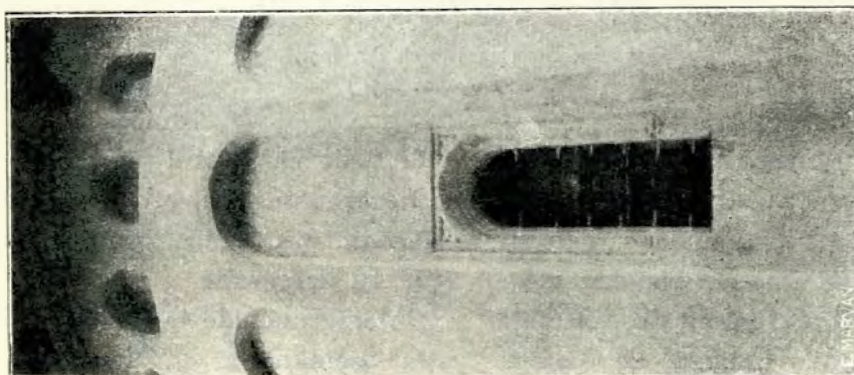

Fig. 67. Horodniceni. O fereastră.

BISERICA DANCU

Biserica Dancu din Iași, cu hramul Sfinții Voevozi, a fost zidită la 1541; a fost dărâmată la 1903 fiindcă se judecă că nu se mai putea repara. Cred mai curând că a fost condamnată fiindcă se găsea lângă Teatrul Național, pe piața nouă ce s'a creat.

Iată ce spune arhimandritul Ilarie Hușanu în 1883 ¹⁾.

«Cu ocazia reparării acestei biserici, am căutat să descoper vreo inscripție care să ateste despre vechimea biserice, fiindcă o așa inscripție nu se vedeă nicăeri. Și într'adevăr că am dat peste una. În partea de miazăzi a biserice, în afară, unde începe zidul ce desparte pridvorul, și la o înălțime de 3,06 m, am descoperit o piatră, ce face parte din zid și a căreia față fiind adâncată de 0,05 m. sub tencueală, eră acoperită cu un rând de cărămizi bine lipite peste fața ei și tencuite asemenea cu zid, care ascundeau așa de bine inscripția de pe acea piatră, încât nimeni n'ar fi crezut că acolo se află un așa ceva. Acea piatră descoperind-o, am putut distinge pe dânsa o veche inscripție slavonă, pe care am pus-o în stare de a se putea discifra chiar de jos. Pe fața acelei pietre, ce are o lungime de 0,90 m. și o lățime de 0,52 m., se poate distinge cu destulă claritate următoarea inscripție».

Pisania sună astfel:

«În numele Tatălui și al Fiului și al Sf. Duh, cu voia lui Dumnezeu dumnealui Iurie și Danco și au făcut acest hram pentru rugăciunea arhistrategilor Mihail și Gavril și a celorlalte fără trup puteri, și pentru pomenirea sa și părinților săi, tuturor celor adormiți; și s'a săvârșit în zilele bine cinstitorului Io Petru Voevod în anul 7049 (1541) luna Iulie 30 de zile» ¹⁾.

Alt document în privința construcției n'am putut afla afară de reproducerea făcută prin îngrijirea d-lui N. Bogdan și care e publicată în cartea d-sale despre orașul Iași.

Turnul din față este de sigur adăugat într'o epocă mai nouă, astfel încât biserica din vremea lui Rareș este numai partea din fund. De aici rezultă că este o biserică fără sânnuri laterale și poate fără turlă, căci turla ce se vede este după aparență adăugată sau poate schimbată. Nu i se vede nici o bază, cu toate că acoperișul apare cu o pantă foarte dulce.

Se vede că naosul avea câte o fereastră pe fiecare latură iar pronaosul două ferestre, cel puțin pe latura nordică, aceea ce se vede în fotografie.

Putem conchide la un plan simplu oarecum asemănător cu cel dela Baia, Părhăuți sau încă cu cel dela Șipote, Văleni, Cotnari.

Fig. 69. Biserica Dancu din Iași.
(După N. Bogdan. Iași.)

¹⁾ Revista pentru Istorie, Archeologie și Filologie anul I. 1883. pag. 180.

¹⁾ N. Iorga. Inscriptii II. pag. 134.

Fig. 70. Biserica Dancu. Pisania.

Fig. 71. Sf. Dimitrie din Hârlău. Vederea bisericii. (C.)

SF. DIMITRIE DIN HÂRLĂU

Făcută de Petru Rareș, precum arată Grigore Ureche în letopiseț, este clădită la o dată incertă. Iată ce spune inscripția din vremea reparației făcută la 1779 de către Marele Spătar Iordache Cantacuzino.

«Intr'această sfântă biserică să cinstește și să prăznuește sfântulu mare mucenicu

Dimitrie; dară de cine iaste zidită dintr'un-
ceput, nu se știe, fără numai veletu să arată
că era atunce 7000, iară acum, cu agutorul
lui Dumnezeu, ca dintru'ntăi s'au zidit și
s'au podobit cu sălința, osteniala și chel-
tuiala dumisale Iordachi Cantacuzino, Marele
Spătaru, și cu agutoriul de la alți creștini:
se arată la condică cine câtă au dat; 1779
August 15».

E. MARVAN

Fig. 72. Sf. Dimitrie din Hârlău. Vederea spre altar. (C.)

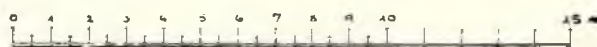
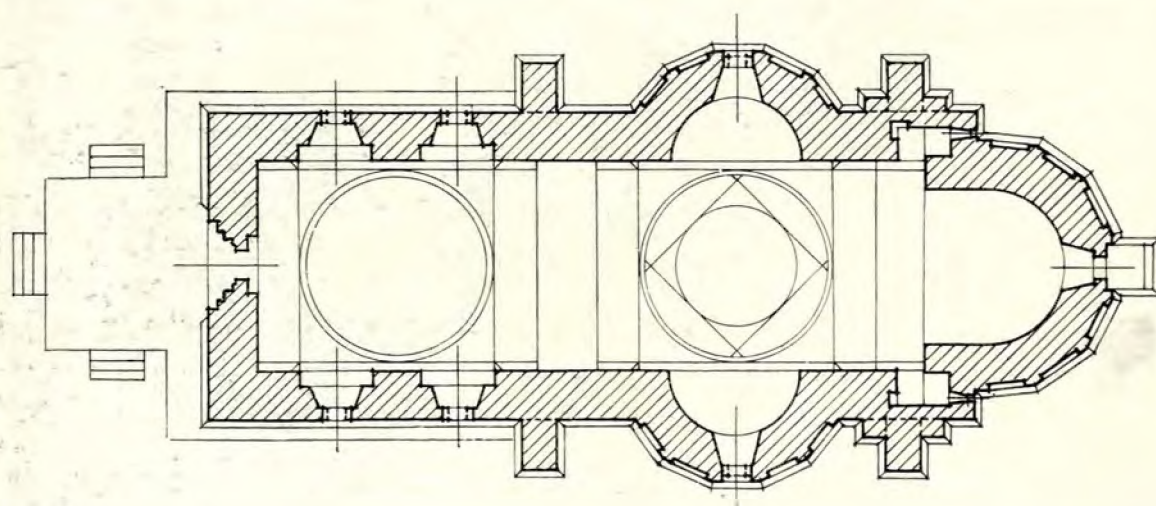
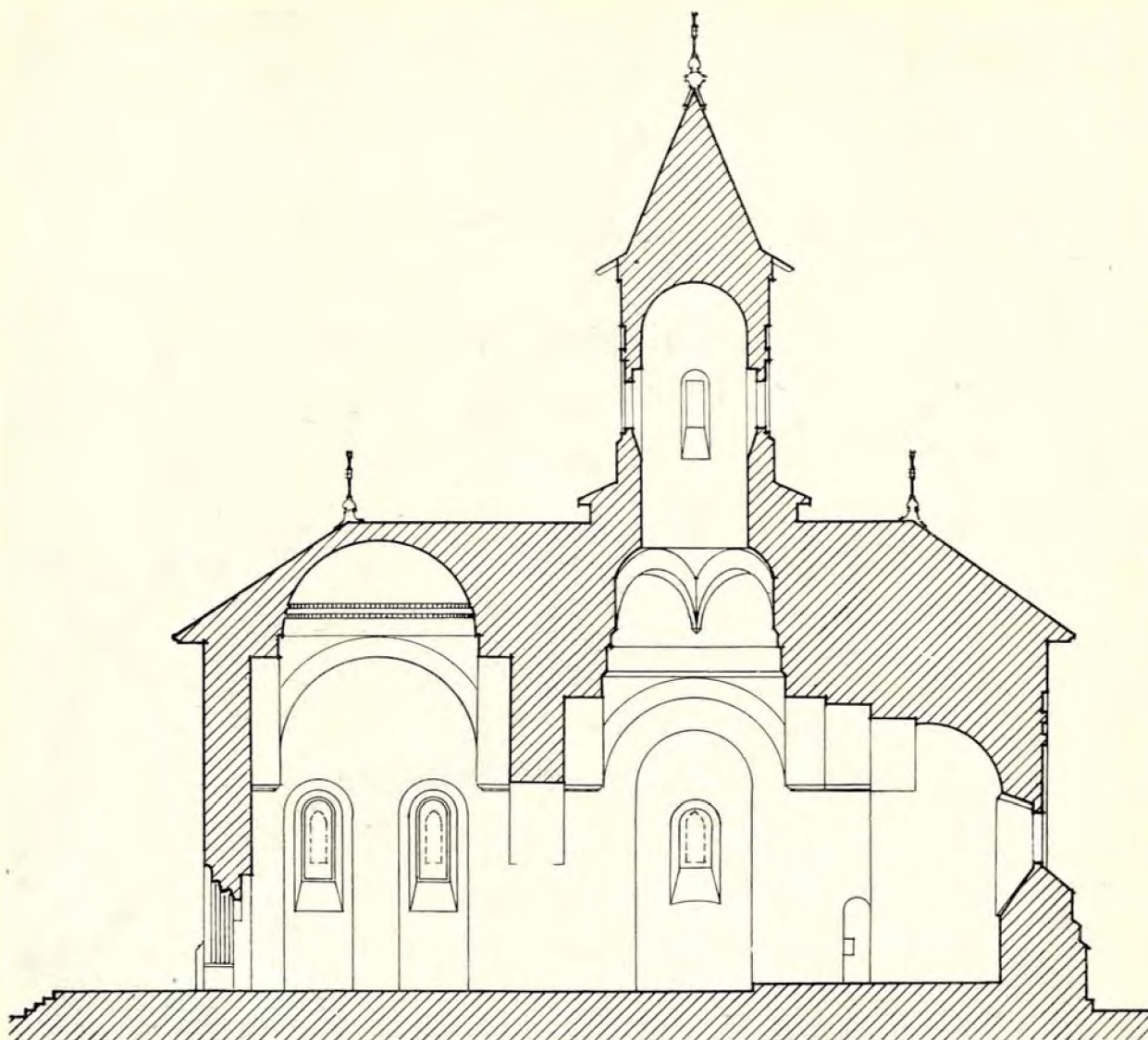

Fig. 73 (sus). Sf. Dimitrie din Hârlău. Secția longitudinală a bisericii.

Fig. 74 (jos). Planul bisericii.

Dedesubt stema Cantacuzinilor și inițialele lui Iordache ¹⁾).

Ar fi deci — în orice caz — posterioară anului 1492. (7000).

Sf. Dimitrie între 1540 și 1542, dar fără a arăta pe ce se bazează. Nu mai încapă îndoială că biserica este zidită înainte de sfârșitul veacului al XVI-lea și nu poate fi de

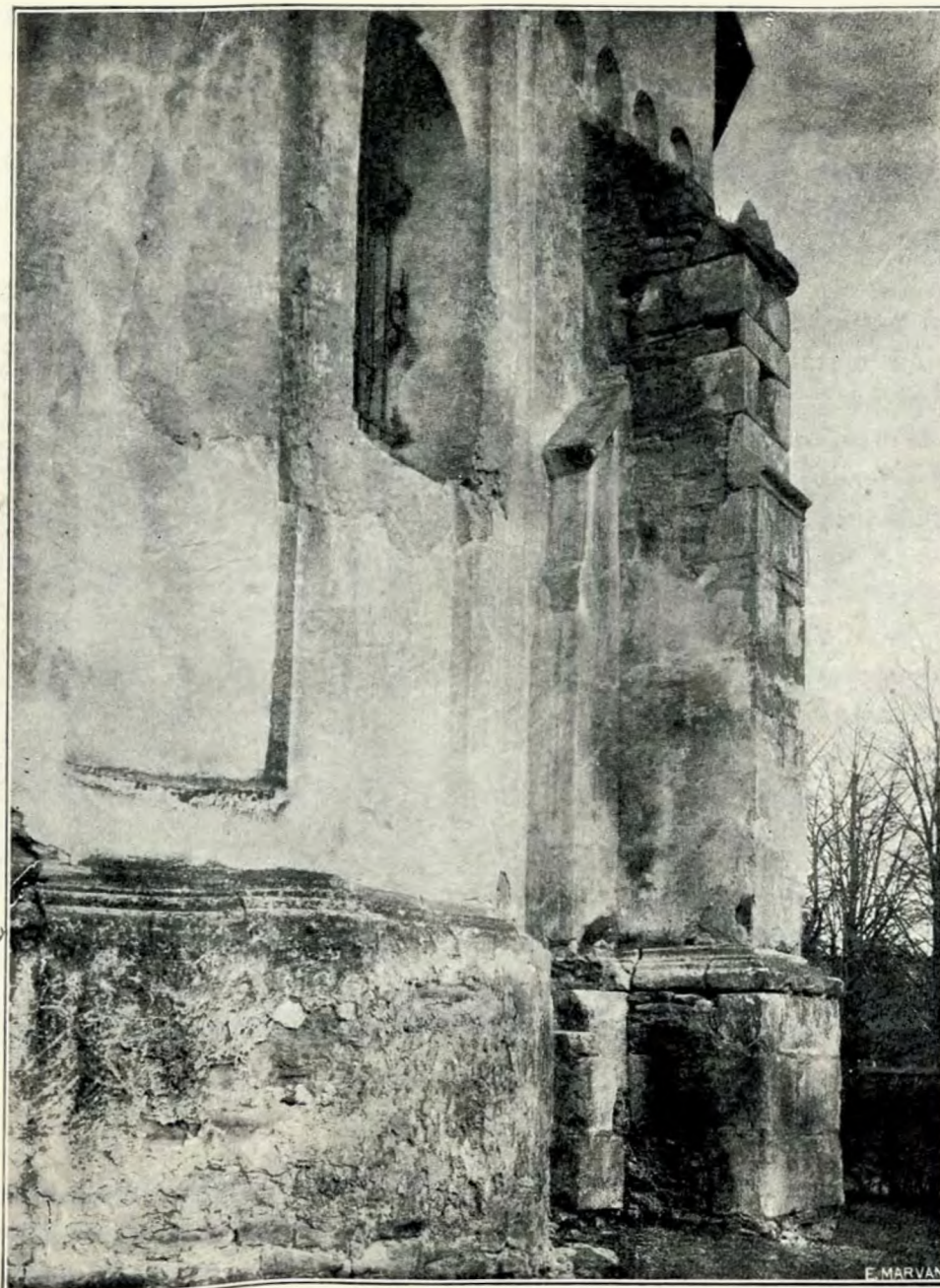

Fig. 75. Sf. Dimitrie din Hârlău. Un contrafort. (C.)

Părintele Narcis Crețulescu, în cartea sa despre mănăstirea Râșca, arată că s'a clădit

sigur o greșeală de a o atribui, conform le-topiseșului, Domniei lui Petru Rareș.

Ca plan și elevație, Sf. Dimitrie este o evidentă copie după Sf. Gheorghe din acelaș

¹⁾ Iorga. Inscriptii I. pag. 8.

oraș, având și dimensiuni aproape la fel ¹⁾. Deosebirile sunt secundare. Principala este bolta pronaosului care în loc de a prezenta dubla încrucișare de arcuri ce suportă cupola la Sf. Gheorghe, este formată dintr-o simplă calotă turtită, așezată pe cele patru arcuri mari lipite de ziduri.

O dublă coroană de cărămizi așezate în zimți este intercalată.

Acest element de un caracter mai nou, ne face să credem că bolta a fost prefăcută în acest mod la o reparație — poate în 1779.

Turla, mai puțin înaltă ca la Sf. Gheorghe, are acum o singură bază vizibilă; încolo totul e la fel.

Absidele, firidele, ocnițele sunt ca la Sf. Gheorghe; asemenea și contraforturile, chiar cele dela nord și dela sud ale altarului și cari au aceeași formă specială ce n'o mai găsim într'altă parte. Profilele soclului (fig. 314), ale ferestrelor și al chenarului ușii de intrare (pe cât se mai poate vedeă, căci este foarte stricat) se aseamănă, dacă nu sunt identice. Copia este evidentă.

Soclul are o a doua ieșitură la partea ei inferioară, în formă de bancă, ceea ce este una din caracteristicile posterioare vremii lui Ștefan cel Mare și obișnuită în mijlocul veacului al XVI-lea.

Este de observat că în această bancă a soclului erau grinzi de lemn formând legătură și destinate deci prin tensiunea lor a anula eșirea rezultantei împingerilor laterale ale bolților.

La același rezultat concură și supra-lărgirea soclului.

Ce lipsește însă la Sf. Dimitrie și nu apare nicăeri sub tencuelile actuale sunt cărămizile aparente și rotocoalele smălțuite dela Sf. Gheorghe, un argument mai mult pentru a afirma că Sf. Dimitrie e posterior Domniei lui Ștefan cel Mare.

Dealtmintrelea, biserica a fost zidită fără economie și pietrele cioplite din parament arată o mână de meșter.

Nu se văd acum urme de picturi nici înăuntru, nici în afară.

Peretele de despărțire dintre naos și pronaos a fost dărâmat și aici mai radical încă de cât la Sf. Gheorghe, iar ferestrele naosului au fost lărgite lăsându-se numai aceea din absida mare cu forma ei primitivă; și ferestrele turlei au scăpat de distrugere.

Fig. 76. Sf. Dimitrie din Hârlău. Ușa de intrare.

ZĂHĂREȘTI

Biserica din Zăhărești, cu hramul Sf. Dumitru, la o mică distanță de Suceava, a fost zidită în 1542 (sau ceva mai înainte) de pârcălabul de Hotin, Nicoară Hîrovici. (Amintim că la Probota, se găsește piatra de mormânt a lui Hîra, pârcălab și el de Hotin, care a murit în 1545).

Tot din 1542 este piatra de mormânt, aflate în biserică, pe care a pus-o Nicoară Hîrovici mamei sale, Marena (fig 396).

¹⁾ Cf. G. Balș. Bisericile lui Ștefan cel Mare, pag. 47.

Biserica seamăna în plan cu cea din Cotnari, dar are în locul absidelor laterale o ușoară concavitate, ca la Șipote, Văleni și la Baia.

Deosebirea principală este că biserica e cu turlă și chiar cu o turlă originală, căci în loc să se ridice ca de obicei

Ferestrele sunt toate de tipul mic; chenarele sunt de piatră de talie, de formă gotică și în arc ușor frânt, sau mai bine zis alungit; la altar chenarul de aceeaș profilatură e dreptunghiular și mulurele se opresc pe un plan înclinat (fig. 296).

Fig. 77. Zăhărești. Vederea bisericii. (H.)

pe al doilea patrat de arcuri așezate pieziș, mai este un al treilea patrat de arcuri înscrise, ceea ce reduce și mai mult diametrul turlei.

Este prima oară când găsim în Moldova această construcție, mai rafinată, de bolți.

Al doilea arc al naosului spre altar, este excepțional de lat.

Zidul despărțitor dintre naos și pronaos a fost și aci înlăturat.

Ușa de intrare, în plin cintru, are nervuri tot gotice ca profil; ele se continuă în sus formând o ramă dreptunghiulară (fig. 284).

Deasupra vine o cornișă cu denticule, totul reprezentând astfel un tip de trecere dela gotic la Renaștere.

Pe panoul de deasupra ușii se văd două mici scuturi.

Unul e ceva stricat dar pe celălalt se

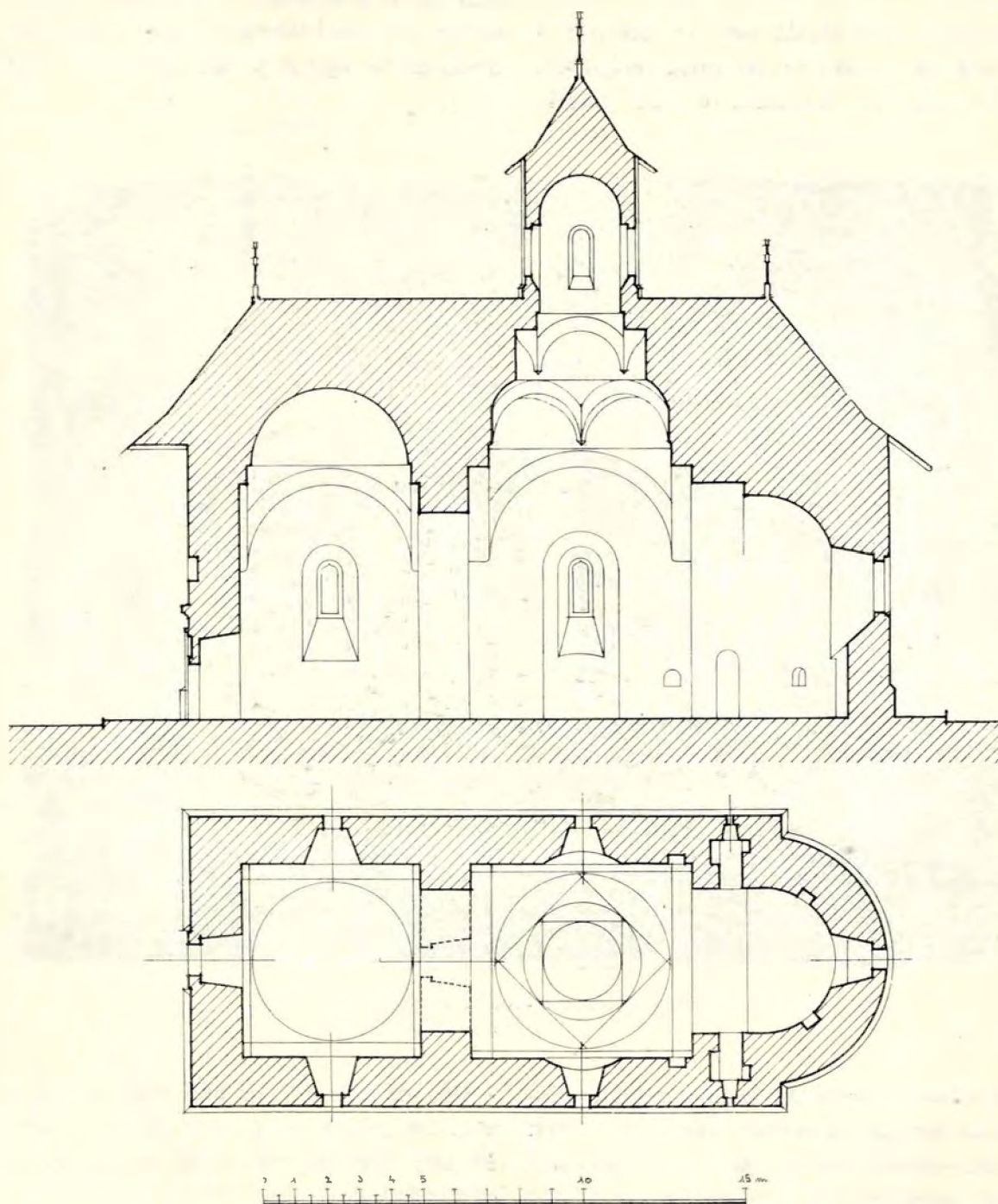

Fig. 78 (sus). Zăhărești. Secțiunea longitudinală a bisericii.

Fig. 79 (jos). Planul bisericii. (Arh. A. Popovici.)

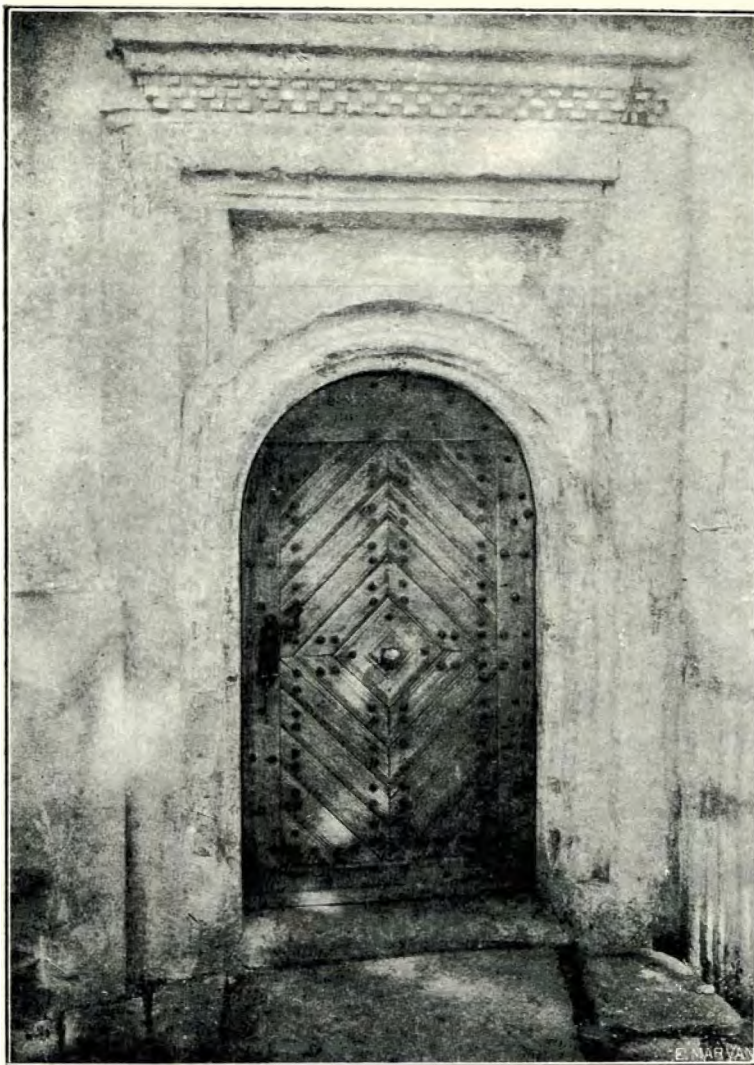

Fig. 80. Zăhărești. Ușa de intrare. (H.)

Fig. 81. Zăhărești. O fereastră.

recunosc două chei încrucișate — arme în legătură probabilă cu funcția de pâr-călab al cetății Hotinului a lui Nicoară Hîrovici.

Inscripția bisericii nu se mai găsește. După o tradiție locală s'ar afla la Horodniceni, de lângă Fălticeni.

RÂȘCA

Biserica mănăstirii Râșca nu-și mai păstrează vechea ei inscripție. Totuș a existat o pisanie slavoră care se mai vede la 1801 «scrisă pe piatră cu slove de aur, deasupra ușii din lăuntru în biserica care este și

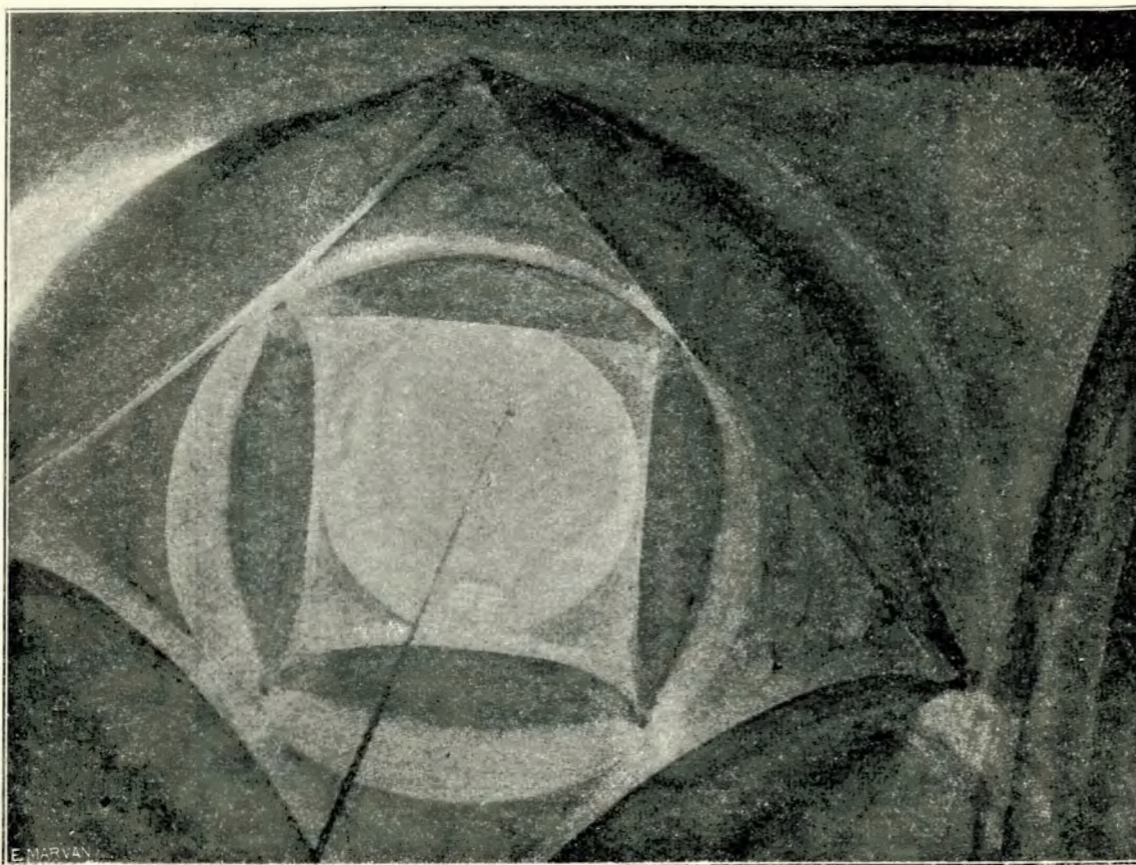

Fig. 82. Zaharești. Bolta naosului. (H.)

În exterior biserica are o înfățișare simplă. Exteriorul turlei pare să fi fost remaniat.

Soclul de piatră e acuma teșit la 45°, totuș se mai regăsește într'un loc un profil mai bogat (fig. 314).

Zidurile, în raport cu dimensiunile reduse ale bisericii, sunt foarte groase (1,60 m.).

Urme de zugrăveli nu se mai cunosc ¹⁾.

¹⁾ Cf. Romstorfer. Mitth. der k. k. Central-Commission 1897, pag. 52.

astăzi la mănăstirea Râșca din ținutul Sucevei» ²⁾.

Iată traducerea acestei inscripțiuni astfel cum se găsește în condica arătată ³⁾.

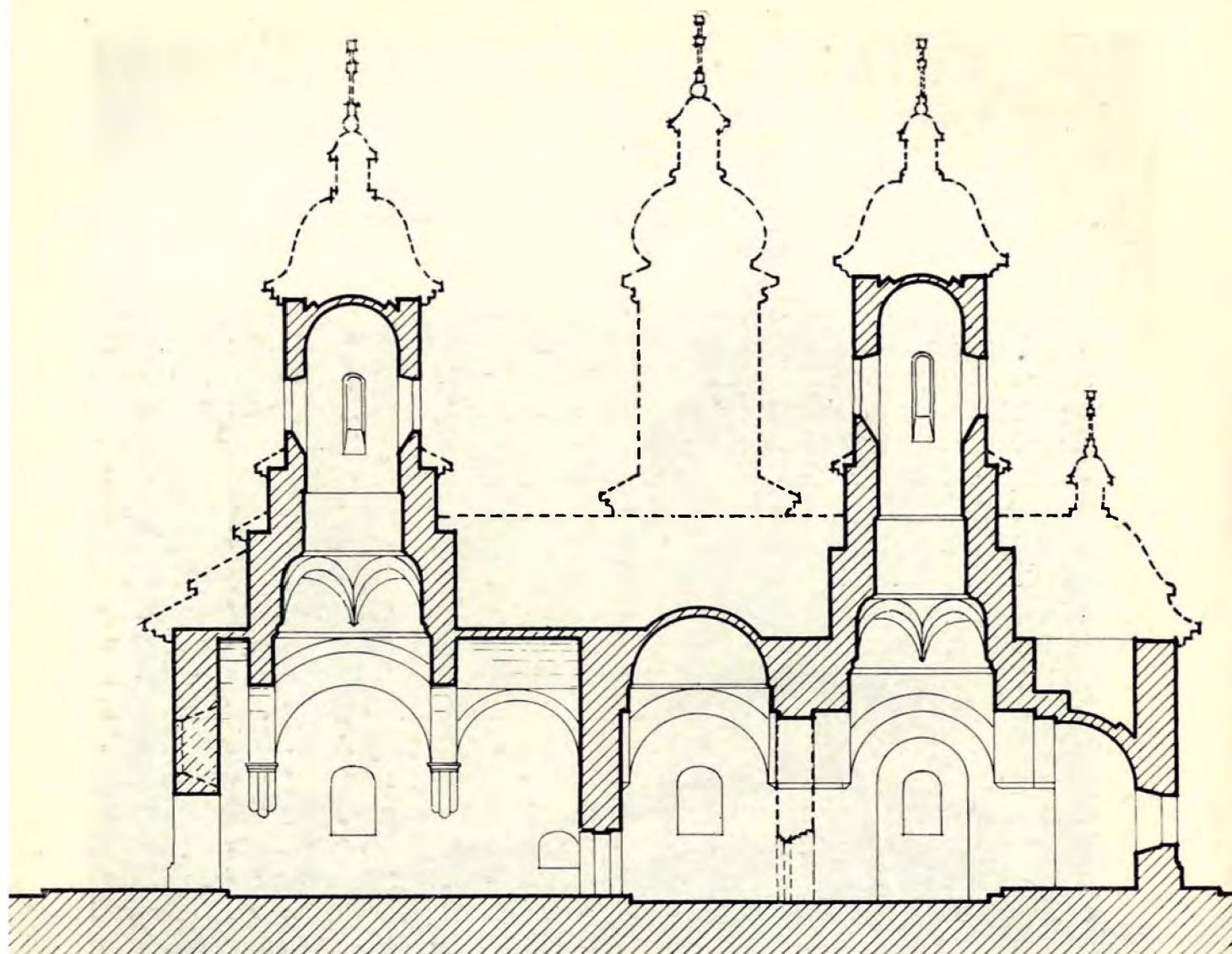
«Aceasta sfânta și dumnezească mănăstire ce se numește Râșca, au luat începere a se zidi în anul 7050 (1542) luna Maiu 10, și s'au sfârșit tot într'acest an, în zilele lui Petru Voevod, iarăș cu cheltuiala Domniei

²⁾ Condica dela Dumbrăveni; din anafora din 30 Dec. 1813.

³⁾ Traducerea de R. Rosetti.

Fig. 83. Râșca. Vederea bisericii. (C.)

0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 15 20 m

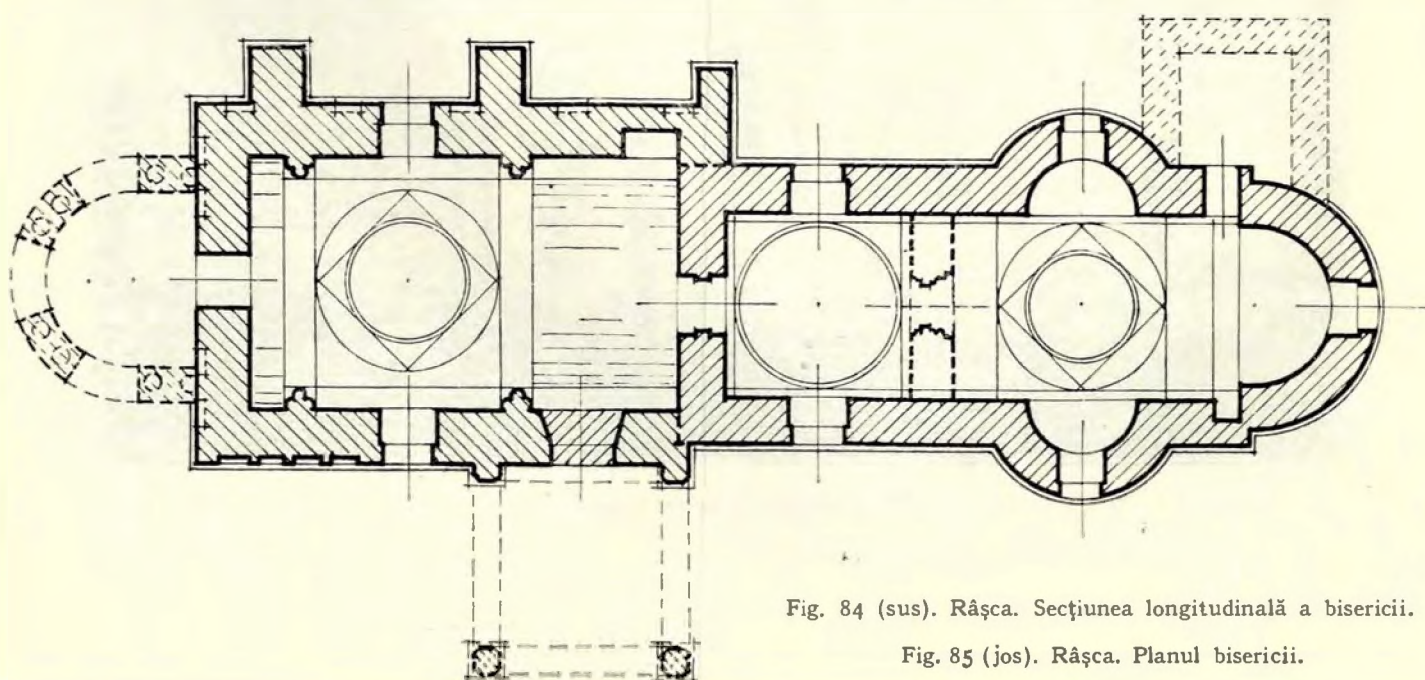

Fig. 84 (sus). Râșca. Secțiunea longitudinală a bisericii.

Fig. 85 (jos). Râșca. Planul bisericii.

Sale, ce s'au dat prin mâna smeritului Episcop Macarie al Romanului și prin mâna lui Ioan și a lui Teodor Balșe, logofeții lui Petru Voevod celui mai sus numit, și în egumenia lui Nil, smeritul ieromonah».

Această dată este confirmată prin ce spune Grigore Ureche:

refăcută, dar ea trebuie, ca totdeauna, să reproducă pe cea veche.

Biserica azi se prezintă ca o clădire lungă cu două turle. Până deunăzi, în 1923, când a ars biserica, avea chiar trei turle, cea din mijloc fiind de lemn.

De fapt biserica din vremea lui Rareș

Fig. 86. Râșca. Tabloul votiv. (C.)

«După ce s'a întors (1542) Petru Vodă din Țara Ungurească... au săvârșit mănăstirea Probota, care era zidită de dînsul, și o au sfințit. Așijderea și mănăstirea de Râșca s'au apucat a o zidire...¹⁾.

Petru Rareș și familia lui se văd zugrăviți pe peretele votiv; pictura este într'adevăr

e de dimensiuni destul de modeste. fără compartimentul mormintelor, compusă numai din naos și pronaos.

Construcția dinspre apus, mare ca o biserică, alipită de cea veche, a fost făcută în 1611—1617 de către Marele Vornic Costea Băcioc, astfel precum arată pisană din pridvor.

Nu vom vorbi deci decât de partea cea veche, singura ce datează din vremea ce o studiem.

¹⁾ Letopisețile M. Kogălniceanu (Grigorie Ureche) pag. 172.

Naosul are bolta cunoscută moldovenească cu o turlă înaltă. Pronaosul e boltit în calotă sferică.

Acest plan este acela al Horodnicenilor, al Coșulei.

Poate să fi avut, la început, un pridvor care se va fi scos sau schimbat, când s'a făcut noua construcție a lui Costea Băcioc.

Așa s'ar putea explica partea estică a acestui adaus și faptul că mormântul mamei lui Lăpușneanu se găsește în această parte.

Și peretele despărțitor al naosului de pronaos a fost scos în 1827 precum arată o inscripție (Iorga. Inscriptii I, p. 54) când s'a adăugat și pridvorașul de apus și proscomidia ce s'a dărâmat acum la reparația făcută în 1925 după incendiul ce a mistuit mănăstirea și acoperișul bisericii. Tot atunci a ars și turla de lemn așezată între cele două turle de zid.

Această inscripție spune:

«Întru cinstea și mărirea sfântului ierarh Nicolae, patronul aceștii monăstiri, la anul 1827, în zilele preasfințitului Mitropolit Veniamin Costache, prin sânguința și cheltuiala pre-cuviosului arhimandrit chir Ioan, egumenul acestui sfânt locaș, care s'au prefăcut după modelul obișnuit acum în Moldova, s'au lărgit în lăuntru prin dărâmarea unui părete din mijloc, s'au mărit și s'au întărit ferestile cu gratii, s'au adaos proscomidia, s'au informat fostul pridvor în trupul bisericii, adăogindu-i-să altul, de nou s'a acoperit, s'au zugrăvit pe din lăuntru și pe din afară și s'au împodobit cu multe odoară, înturnându-se multe drituri și moșii împreurate».

Se poate deci înțelege că tot atunci s'a închis intrarea din pridvorul lui Băcioc ce s'a găsit complet zidită și s'a scos acum la iveală.

Ferestrele sunt toate lărgite și turla de pe naos fusese refăcută probabil, încă din

vremea restaurării mănăstirii de către Băcioc, judecând după ocnițele bazei, ce nu mai este, de altminterlea, de formă stelată, ci octogonală, la cele două socluri suprapuse.

Tot ce a rămas din pietrăria dela început este soclul, care are un profil în genul celor dela Moldovița, Episcopia Romanului și altele (fig. 314).

Semne lapidare nu se găsesc. Partea cea veche a bisericii este zugrăvită în exterior; partea nouă are numai firidele pictate. Această zugrăveală este, de sigur, aceea dela 1827 despre care vorbește inscripția de mai sus.

Ea a fost de altminterlea primenită în 1906, când se bătuse și șindrilă nouă pe învelitoare.

Pe unele părți, sub această pictură, se mai văd grafite, spre pildă leatul 1646 și diverse nume.

Acoperișul ars prezintă și el ca la Probota, această etajare de planuri și aceste turnulețe în miniatură la vârfurile coamei, ce se regăsesc des în Moldova.

BISERICA DOMNEASCĂ DIN TÂRGUL-FRUMOS

Biserica S-ta Paraschiva (Domnească) din Târgul Frumos, a fost ridicată în timpul lui Petru Rareș, cum reiese din pomelnicul zugrăvit din proscomidie.

S'ar putea ca vechea pisanie să mai existe ascunsă prin turnul adăugat în fața ușii de intrare.

Pomelnicul zugrăvit «al fresco» în altar spune ¹⁾ pe slavonește:

«Pomenește, Doamne, sufletul robului tău. Io Petru Voevod, și Doamna lui, Elena și fiii lui Iliaș Voevod și fratele lui Ștefan și Constantin și Ruxandra și robul lui Dum-

¹⁾ N. Iorga. Inscriptii II. pag. 291.

nezeu Anton Vartic, în Domnia Domnului nostru... și Anton pisah».

Numele lui Iliș este scos, precum s'a întâmplat în mai multe pisanii după turcirea lui; dar faptul că a existat, arată că pomelnicul e vechiu și într'adevăr din vremea lui Rareș.

Fără această mărturie, am putea avea oarecare dubiu asupra vechimei acestei clădiri sub forma ei actuală, căci este într'adevăr foarte simplă, cu naosul și pronaosul

În exterior biserica nu înfățișează nimic deosebit, nu are — ca dealtminte — nici cea din Cotnari — nici un contrafort și nici soclul nu arată nici un profil.

Înăuntru nu se mai găsește nici o urmă de pictură veche, afară de pomelnicul despre care am vorbit mai sus.

Intr'o epocă mai recentă s'a adăugat la apus, un turn clopotniță care servește de intrare și care ascunde probabil vechea pi-

Fig. 87. Biserica Sf. Paraschiva (Domnească) din Târgul-Frumos. (C.)

la fel și fără nici o caracteristică a acestei epoci, afară doar de asemănarea planului cu acel al Cotnariilor.

Și aici trebuie arătat că bolta naosului, în loc să fie susținută de arcurile piezișe moldovenești cunoscute ca la Cotnari, este o simplă calotă sferică, direct așezată pe cele patru arcuri mari. Peretele median a fost scos și un arc mare unește naosul și pronaosul.

Ferestrele sunt schimbate, mărite și nu mai arată nici un chenar precum nici ușa de intrare în pronaos.

sanie așezată probabil în zidul de vest al bisericii deasupra intrării.

Ușa de intrare în acest adaos prezintă un chenar de piatră, mai mult sau mai puțin clasic.

Am putea deci pune și biserica Domnească din Târgul Frumos în rândul celor care imită sau copiază bisericile din vremea lui Ștefan cel Mare.

Amintesc totuși că nici Cotnarii nu-și mai păstrează pisanii și că atribuția acestei biserici vremii lui Ștefan este bazată pe tradiție cu care caracterele arhi-

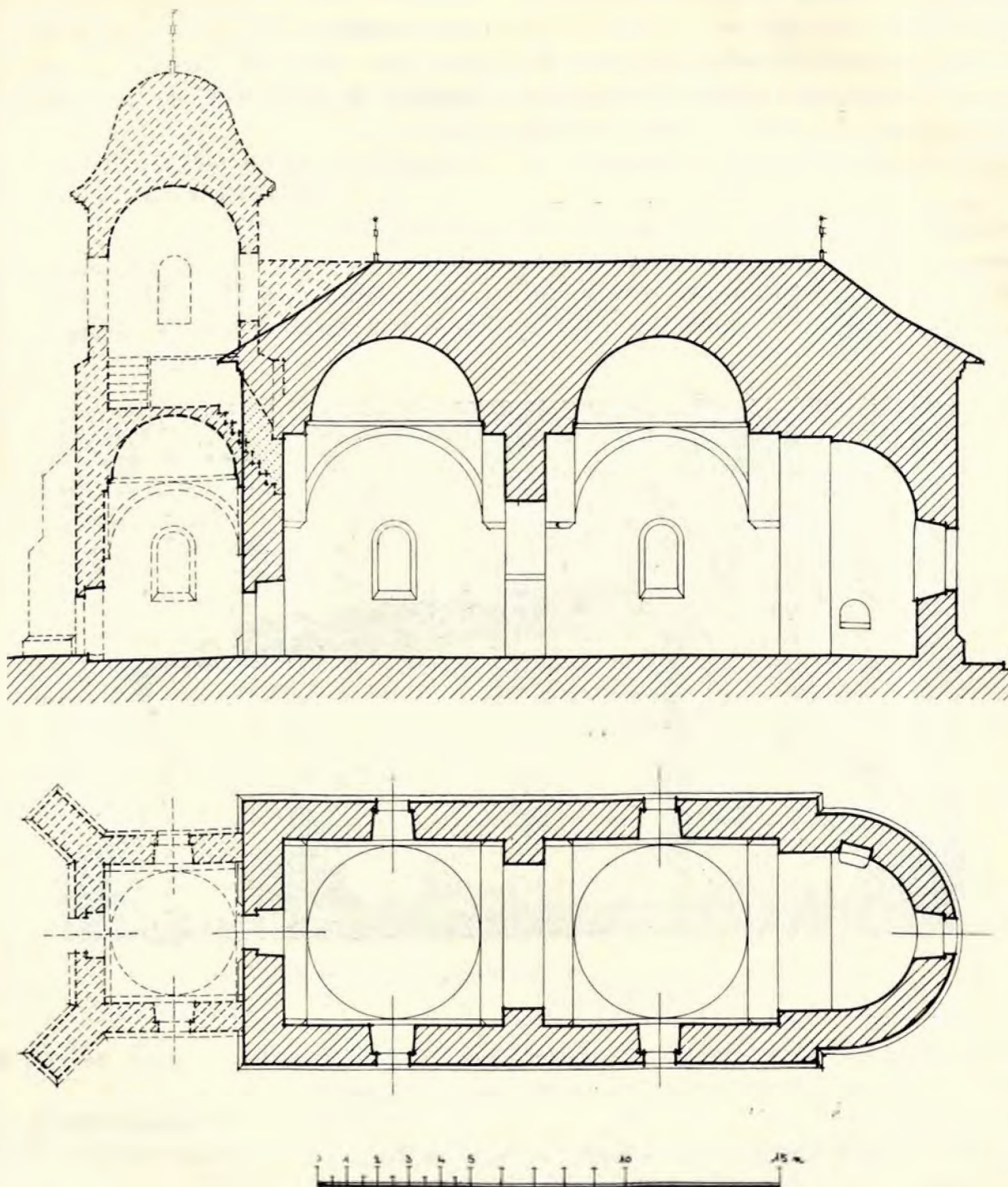

Fig. 88 (sus). Biserica Sf. Paraschiva. Secțiunea longitudinală a bisericii. Fig. 89 (jos). Planul bisericii. (Arh. A. Popovici.)

tectonice ale clădirei nu sunt în contradicție.

Ușa și ferestrele arată însă caractere mai recente și ar fi fost deci schimbate și așezate mai târziu ¹⁾.

¹⁾ Cf. Balș, Bisericile lui Ștefan cel Mare, pag. 139.

Există deci și în privința Cotnarilor o oarecare îndoeală.

Lângă Biserica Domnească din Târgul Frumos se mai vedeau în veacul al XVIII-lea zidurile curții domnești ²⁾.

²⁾ N. Iorga, ibid.

Fig. 90. Sf. Paraschiva. Pomelnicul zugrăvit. (C.)

HOTIN

În puternicul și minunatul castel care alcătuiește miezul cetății Hotinului, printre diferitele clădiri, mai toate măestrit executate, care sunt îngrămădite în această incintă, se găsește și un paraclis, care se zice a fi fost făcut de Petru Rareș.

Spre sud, unde paraclisul e alipit de restul clădirei, nu sunt ferestre ci o simplă nișă mare înseamnă locul sânelui lateral din această parte.

Spre miază noapte, sunt două ferestre, una în sânel din această parte și alta mai spre intrare.

În altar, în axă, este iar o fereastră

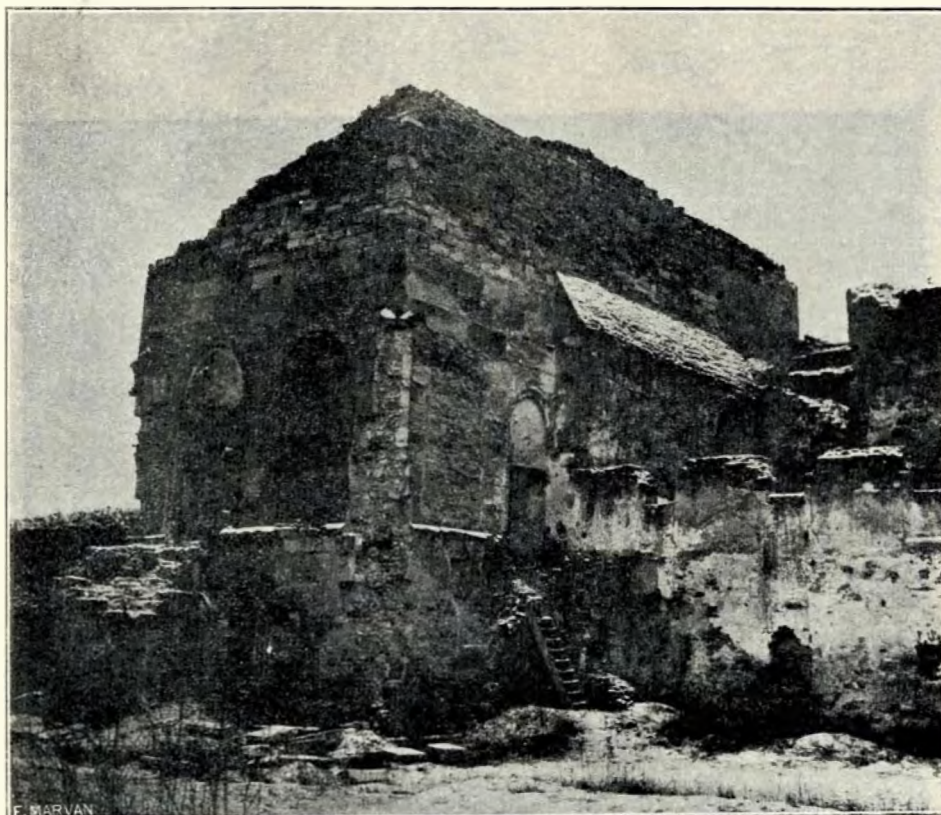

Fig. 91. Paraclisul cetății Hotinului. Vedere dela sud vest.

(Fot. Arh. Popovici.)

Legat de un complex de clădiri — poate palat domnesc — se găsește acest paraclis așezat la etaj, peste o serie de încăperi joase și cu intrare deosebită. Precum vom vedea, este verosimil ca unele lucrări să fi fost executate aici în vremea lui Rareș, totuș paraclisul în sine trebuie să fie mai vechiu.

Se compune dintr'un singur naos cu un altar. Bolta acuma e căzută dar se vede că era un semicilindru (berceau) iar aceea a altarului era un sfert de sferă legat de naos prin trei arcuri transversale.

care dominează apa Nistrului cu peste 25 metri.

Ceeace este însă demn de luare aminte este că actuala zidărie și rămășițele de bolți nu sunt decât o căptușeală de vreun metru grosime având odinioară înapoia ei o altă construcție, care pare a fi fost tot un semicilindru însă cu dublouri cu niște nervuri profilate, asemănătoare oarecum cu ceea ce vede la Bălinești.

Ușa de intrare — un adevărat portal — este foarte frumoasă, de un aspect și cu

profile neobișnuite la noi. E și ceva mai lată decât cele văzute până acum, având peste 1,30 m. lățime (fig. 96 și 280).

Sunt nervuri care se îndoaie sus într'un arc foarte puțin frânt, părțile verticale continuându-se drept în sus și întretăind arcurile de deasupra. Sunt cinci asemenea nervuri separate prin adâncituri (cavete). Aceasta

În fața acestei uși se găsește un pridvor care se vede foarte clar că a fost adăogat. Se compune din câte două deschizături mari pe fiecare din cele trei laturi ale lui; aceste deschizături sunt acum zidite, afară de locul lăsat pentru unele uși mai noi. Sunt în arc frânt și au o frumoasă profilatură gotică. Bolțile au căzut. Colțurile sunt sprijinite

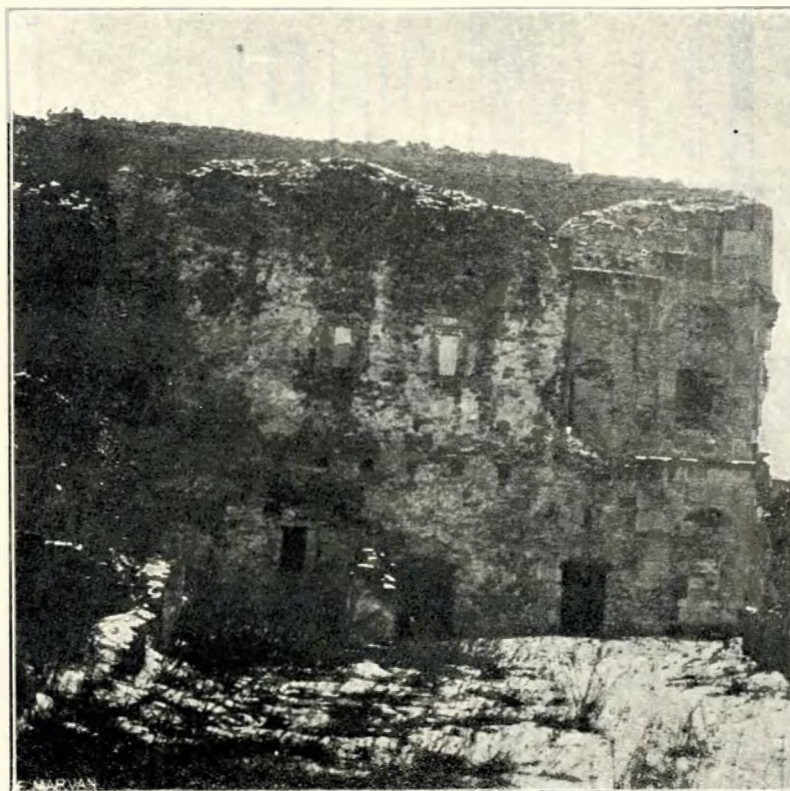

Fig. 92. Paraclisul Hotinului. Vedere dela nord. (fot. Arh. Popovici.)

pare a fi fost ușa veche; dar la o epocă mai nouă s'a adăogat concentric încă o serie de muluri, — vreo opt — care se îndepărtează de normele de profilatură gotică; sunt simple toruri așezate în mănunchiuri de câte trei, iar numai două în rândul cel mai din afară. La partea lor inferioară, recad însă pe niște baze ornate, tot gotice de formă; seamănă cu mănunchiul de colonete ce se vede în pronaosul dela Probota, bunioară.

Aceste muluri sunt însă placate pe vechea zidărie. Nici o pisanie nu ne lămurește asupra datei acestei construcțiuni.

în afară prin contraforturi așezate pieziș la 45°.

Acest pridvor amintește deci pe celelalte cunoscute din vremea lui Rareș.

În afară, partea veche a paraclisului e din zidărie de piatră brută. Cele două ferestre ale naosului spre miazănoapte au chenare dreptunghiulare cu mulurile încrucișate la colțuri, cunoscute încă sub Ștefan cel Mare; ele nu au nimic distinctiv din vremea lui Rareș. Zidul pridvorului adăogat este însă, peste zidăria brută, căptușit cu mari pietre de talie în placaj, după o metodă de

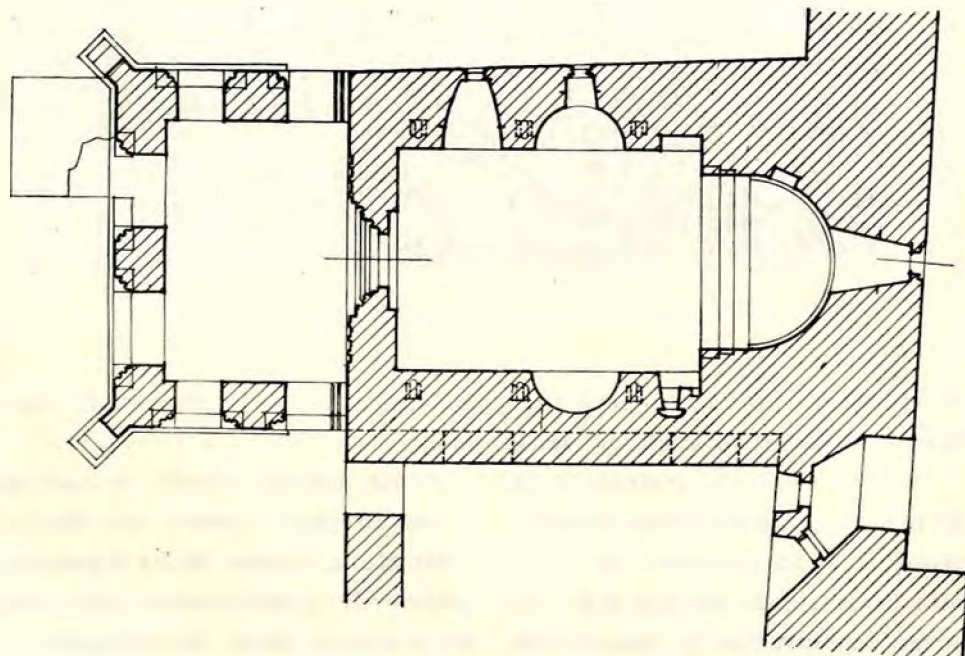
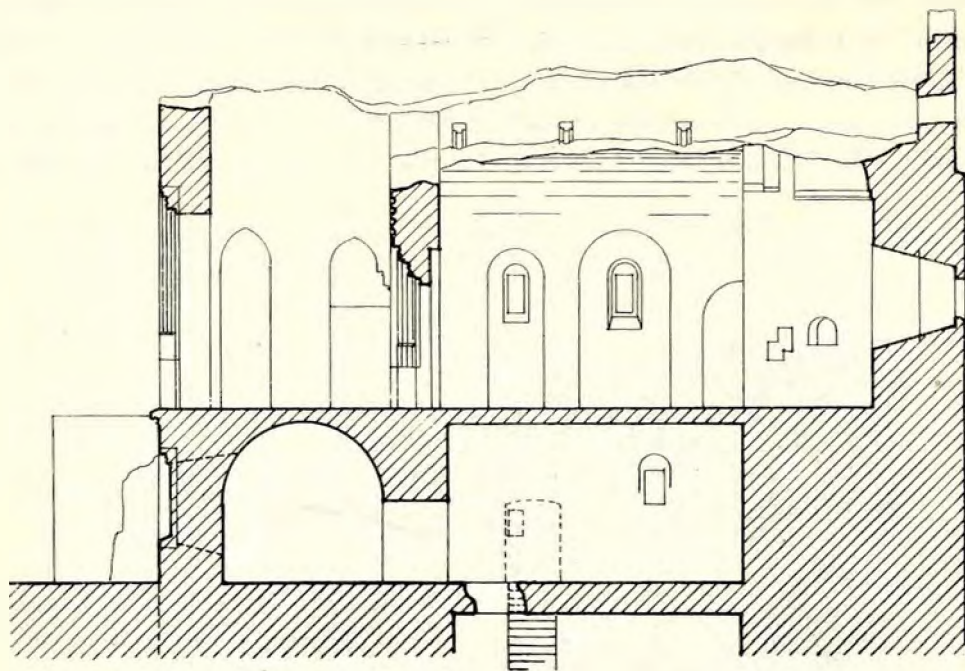

Fig. 93. Paraclisul Hotinului. Secțiunea longitudinală.

Fig. 94. Planul paraclisului. (Arh. A. Popovici.)

construcție foarte rară în regiunile noastre, dar obișnuită în Armenia ¹⁾.

Pe de altă parte, și chenarul exterior adăogit ușei de intrare, cu cele multe rânduri de toruri, se aseamănă mai mult cu ce se vede în Armenia și în Georgia decât cu ceea ce găsim în altă parte. Pare deci că la refacerea sau restaurarea acestor părți de

moase chenare gotice și care făceau parte, probabil, din palatul domnesc.

Actualmente, pe tencuiala dinăuntru, se văd resturi de picturi, pe două straturi.

Stratul inferior arată o imitație de cărămizi aparente, iar cel de deasupra o frescă cu sfinți.

În unele părți se vede o ornamen-

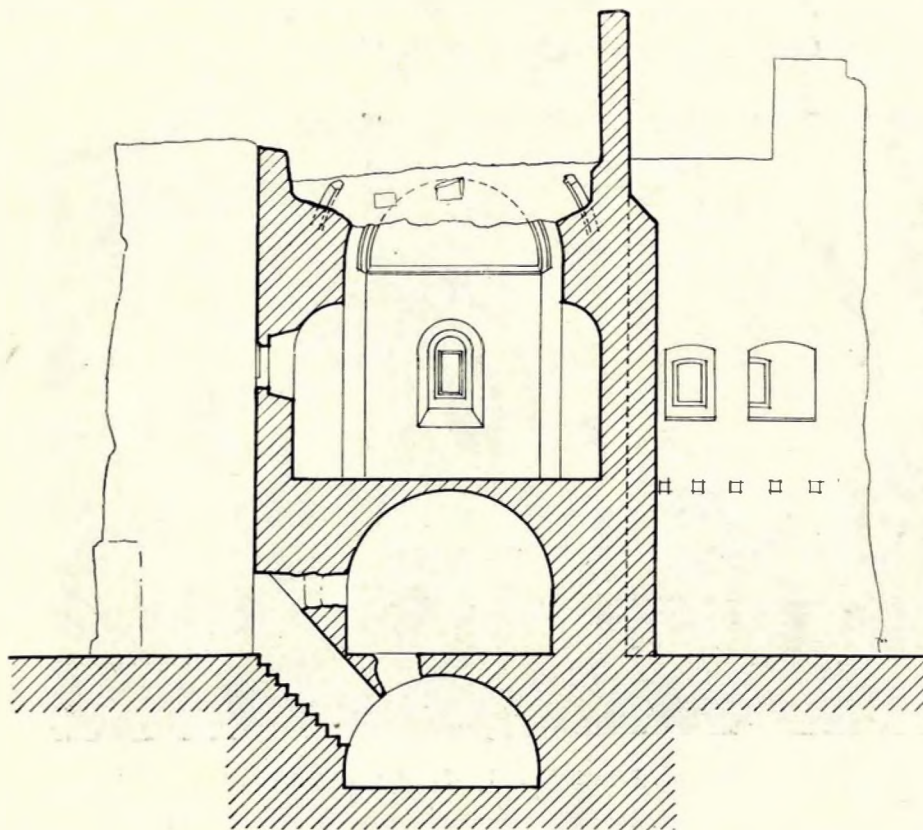

Fig. 95. Paraclisul Hotinului. Secția transversală. (Arh. A. Popovici.)

clădire ar fi lucrat unii meșteri din regiunile sud-caucaziene sau unii meșteri în curent cu metodele de cioplire și de zidire din aceste regiuni.

Pare că scări exterioare conduceau direct din curte la pridvorul și la intrarea în paraclis.

Și jos, la parter, erau încăperi cu fru-

tație geometrică, astfel cum o găsim și la Probota, la Baia, la Roman, la Voroneț și care reprezintă în pictură un fel de marcheterie de pietre sau teracote colorate (fig. 423).

În rezumat, paraclisul dela Hotin pare a fi mai vechiu ca vremea lui Rareș, cel puțin din vremea lui Ștefan cel Mare, iar în timpul lui Rareș a fost restaurat, adăugându-i-se un pridvor și zugrăvindu-se și interiorul pe o nouă boltire făcută tot atunci sau ceva înainte.

¹⁾ Cf. Strzygowski. Die Baukunst der Armenier und Europa, pag. 207.

VORONEȚ

Pridvorul bisericii mănăstirii Voroneț a fost construit în 1547 de către Mitropolitul Grigore Roșca ¹⁾ astfel precum arată inscripția zugrăvită, așezată la stânga ușii de intrare și care spune:

«Cu vrerea Tatălui și cu ajutorul Fiului și cu săvârșirea Sfântului Duh și cu osteneala robului lui Dumnezeu, chir Grigorie, Mitropolitul Țării Moldovenești, s'a adăogat,

Mitropolitul a construit acest pridvor, «Mali priprat», (micul priprat) cum îl denumește ³⁾, dar a zugrăvit și toată biserica pe dinafară și, evident, și noul pridvor pe dinăuntru. Pronaosul a fost zugrăvit în 1550 de către Mitropolitul Teofan, iar naosul mai înainte și aproape sigur în vremea lui Ștefan cel Mare, precum am arătat în lucrarea «Bisericile lui Ștefan cel Mare».

Pridvorul este de dimensiuni restrânse și boltit în semicilindru (berceau) transversal

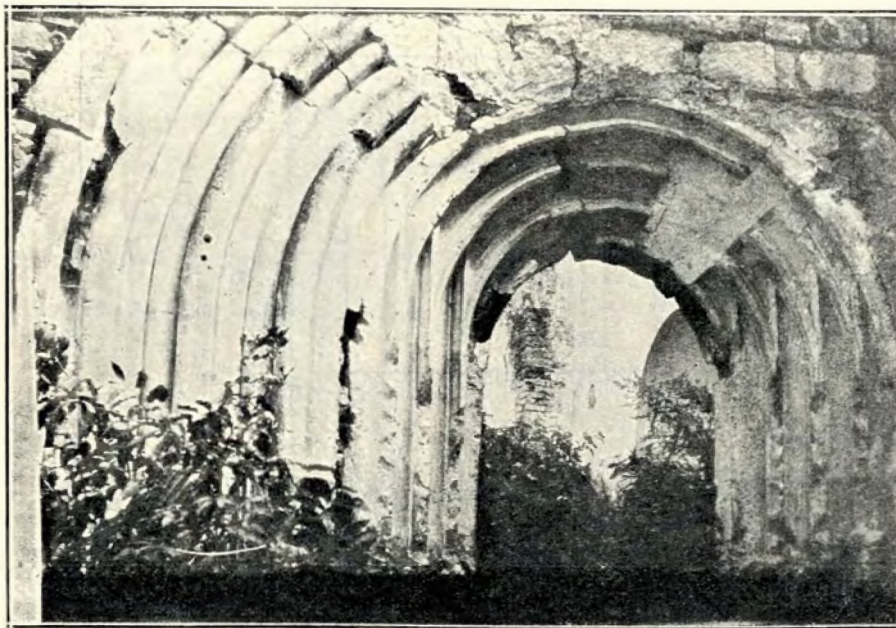

Fig. 96. Paraclisul Hotinului. Ușa de intrare.

și s'a început și s'a zidit și s'a săvârșit acest mic pridvor; și s'a pictat în jurul întregii biserici, pentru sufletul său, în zilele blagocestivului Ioan Iliaș Voevod și ale mamei sale Elena, în anul 7055 (1547) luna Septemvrie 14» ²⁾.

Asemenea și inscripția ce o ține chiar Mitropolitul, zugrăvită la stânga intrării:

«Doamne Isuse Hristoase, primește rugăciunea și osteneala mea: acest mic pridvor, robul lui Dumnezeu Mitropolitul chir Grigorie în numele tău cel sfânt».

pe axa bisericii. Are două uși de intrare, una pe fiecare latură sud și nord, cu chenare în stilul Renașterii (fig. 285), dar cu baghete încă încrucișate la colțurile superioare, ceea ce este o amintire a goticului. Deasupra ușilor se deschid ferestre (fig. 303) — la fel pe cele două laturi — cu muluri și o frumoasă ornamentație gotică; e împărțită în două printr'un menou. Partea de apus n'are deschideri; colțurile sunt sprijinite prin contraforturi așezate la 45°.

¹⁾ Cf. G. Balș Bisericile lui Ștefan cel Mare.

²⁾ Kozak. Inschriften, și O. Luța, loc cit. mai jos.

³⁾ Pe când inscripția Mitropolitului Teofan numește pronaosul: priprat.

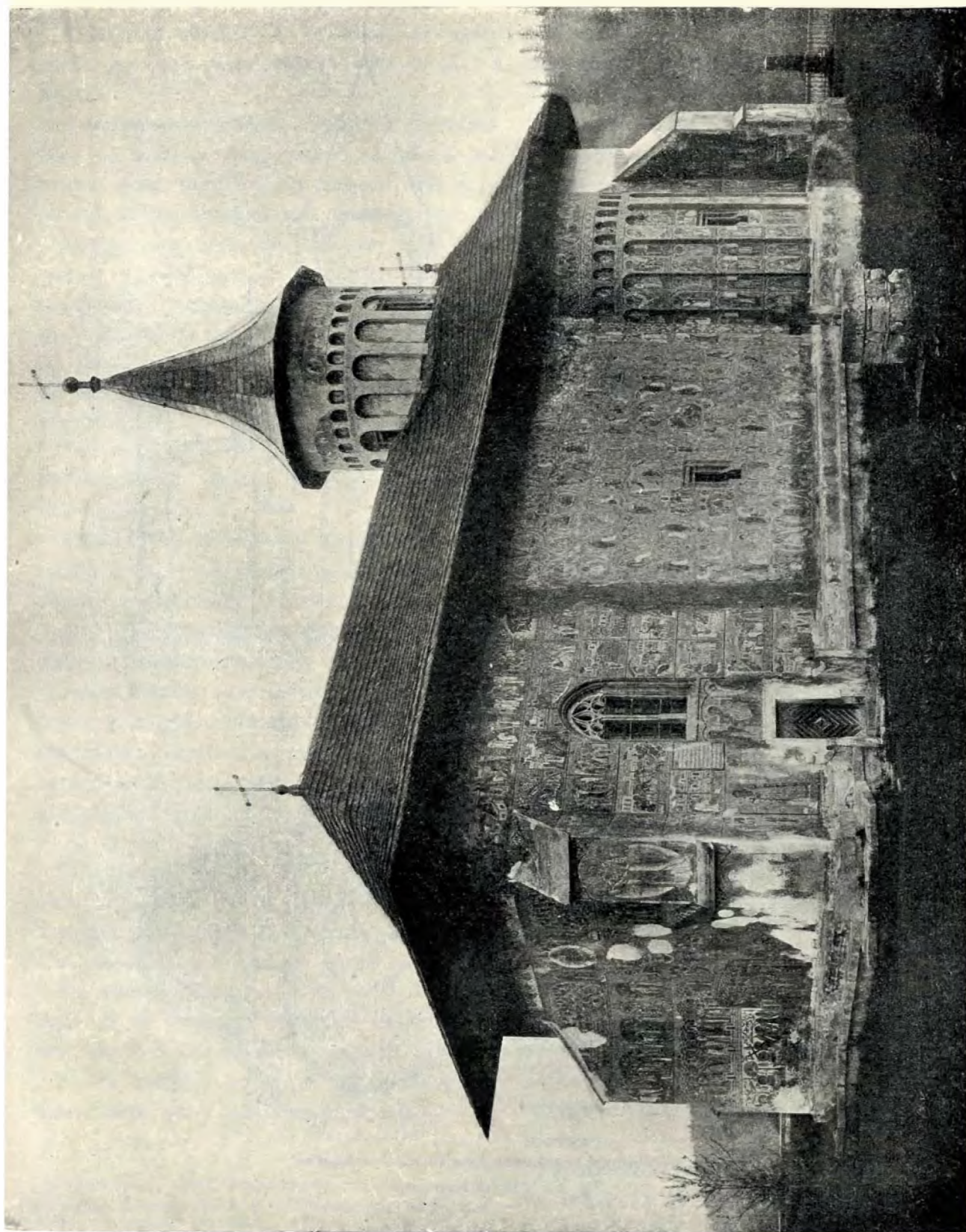

Fig. 97. Pridvorul Voroneșului. Vederea bisericii.

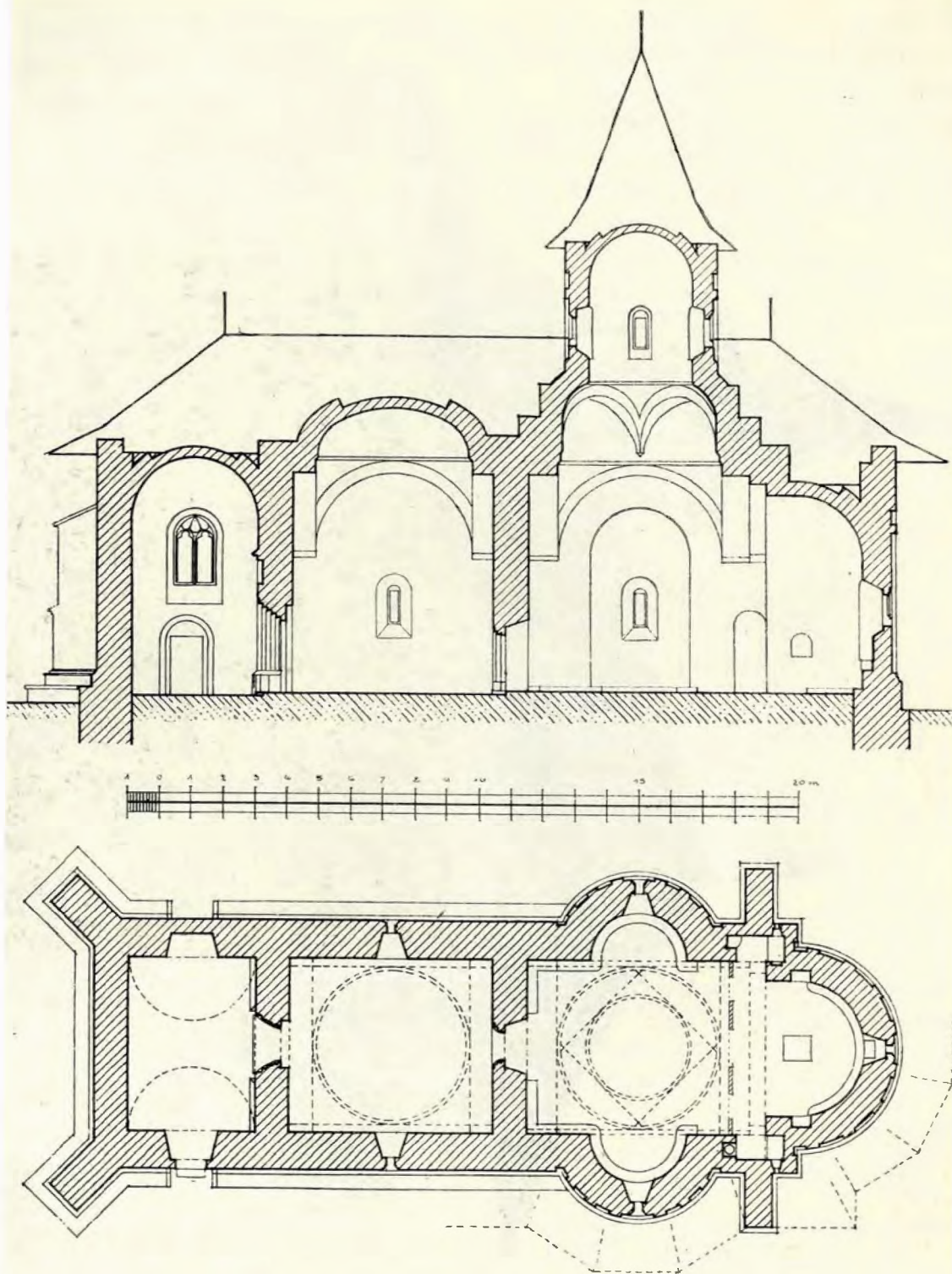

Fig. 98. Voroneț. Secțiunea longitudinală a bisericii.

Fig. 99. Planul bisericii.

Tot atunci s'a așezat banca de piatră ce se întinde pe trei fețe ale bisericii.

Pridvorul adăogat e construit de cărămidă, pe când restul clădirii este de piatră brută.

Tasarea pridvorului a produs o crăpătură pe linia de împreunare cu partea cea veche, care produce un aspect urât și a stricat multe din picturile interesante.

Partea cea mai de valoare a acestor adaose o alcătuiesc frumoasele fresci ce împodobesc pereții. Au fost deja studiate ¹⁾ și ar merita să fie mai mult cercetate, căci pe lângă interesul lor iconografic, arată și calități tehnice și calități artistice ce le așează în primul rând (fig. 348 și urm.).

Tot în același loc unde se vede chipul Mitropolitului, este o inscripție zugrăvită care spune:

«Robul lui Dumnezeu Marko pristavul, carele a slujit acest sf. loc și această mănăstire a Sfântului mucenic Gheorghe».

(D-l O. Luță redă «pristav» prin orânduitorul, administratorul).

Acest Marcu, care se numește «pristav», fost-a el numai prepusul care a îngrijit de executarea lucrărilor, sau chiar meșterul care le-a dirijat și mai cu seamă a zugrăvit frescile? Și Kozak ²⁾ și O Luță ³⁾ par a fi de această părere.

Mitropolitul Grigore este îngropat în pridvorul nou zidit, sub o piatră frumos ornamentată (fig. 398). Mai multe alte pietre din această vreme se mai găsesc și azi.

De stranele făcute tot de același Mitropolit și de celelalte rămășițe de mobilier vom vorbi mai la urmă.

Multe grafite, mai mult sau mai puțin interesante, sunt sgâriate pe ziduri.

¹⁾ Milkowicz. Zwei Freskokalender in Voroneț und Sucevița. Mittheil. der k. k. Central-Commission. 1898. O. Luță. Legenda Sf. Ioan cel Nou, în Codrul Cosminului 1924.

²⁾ Kozak. Inschriften pag. 210.

³⁾ O. Luță ibid. pag. 295.

EPISCOPIA ROMANULUI

Biserica Episcopiei din Roman, cu hramul Sfintei Paraschive, a fost începută de Petru Rareș pe la 1542, dar isprăvită numai în vremea fiului său Iliș la 1550.

Pricina acestei întârzieri trebuie, în bună parte, căutată în fuga la Bistrița a mește-

Fig. 100. Pridvorul Voronețului. Pisania scrisă a pridvorului.

rului Ion Zidarul, tocmit de Rareș, și în îndelungatul proces ce a urmat (vezi pag. 318).

Biserica primitivă a suferit mai multe modificări care au schimbat caracterul dela început.

Urme din veacul al XVII-lea se văd în brâul în formă de fringhie care este o caracteristică a acestui secol, precum și torsadele arcurilor din interior, de același stil.

Tot atuncea s'au modificat de sigur și firidele fațadei tăiate acum în mijlocul lor pentru a face loc brâului.

Firidele absidei au fost refăcute în veacul al XVIII-lea, precum și turla.

Soclul pătrat poate să fie baza inferioară dela început.

de către episcopul Gherasim²⁾, când trebuie să se fi făcut și capitelele de stil clasic ce se văd azi.

Ferestrele naosului s'au mărit, iar cele ale pronaosului și ale exonartexului au pierdut ornamentația gotică ce umplea par-

Fig. 101. Episcopiea Romanului. Vedere dela nord. (C.)

Vestmintăria alipită altarului în partea de miazăzi a fost construită în 1856¹⁾, iar pridvorașul de pe partea de nord a exonartexului cam tot atuncea.

S'a deschis pereții de separațiune dintre naos și pronaos și exonartex în 1805

tea de sus a golurilor precum și menourile

²⁾ Melchisedec. Cronica Romanului, pag. 186.

«Acești doi pereți s'au distrus la reparația făcută de Episcopul Gherasim în anul 1805. Acest fel de vandalism s'a urmat, pe la începutul veacului prezent și la alte biserici de stilul acesta: la Neamț, la Slatina. În întregimea lor primitivă au rămas însă bisericile de la Bistrița și de la Probota. Un egumen grec a distrus și la Bistrița frumoasele ferestre gotice și a spart pereții spre a mări ferestrele.»

¹⁾ Iorga. Inscriptii II.

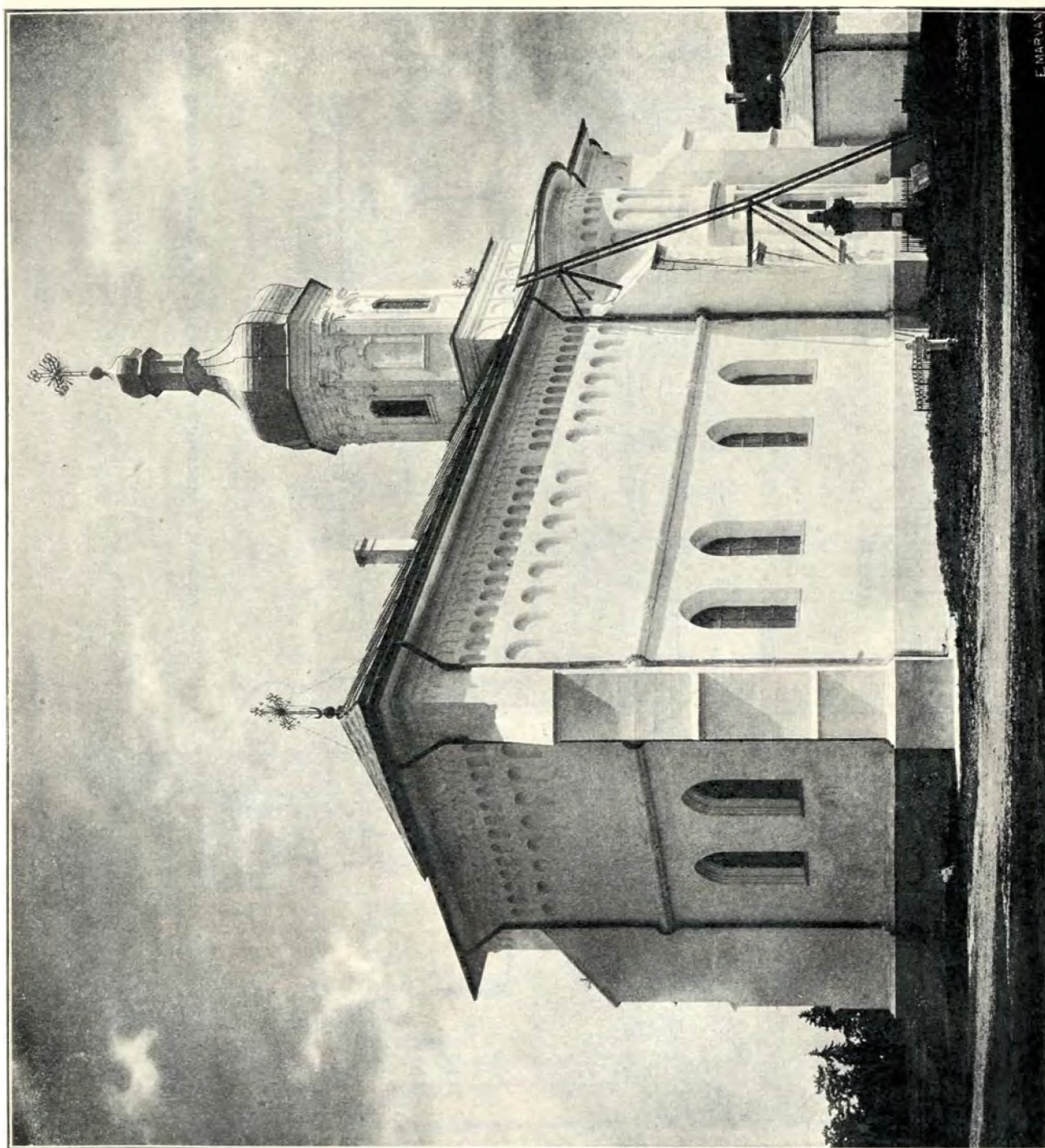

Fig. 102. Episcopio. Roman. Vedere dela sud-vest. (C.)

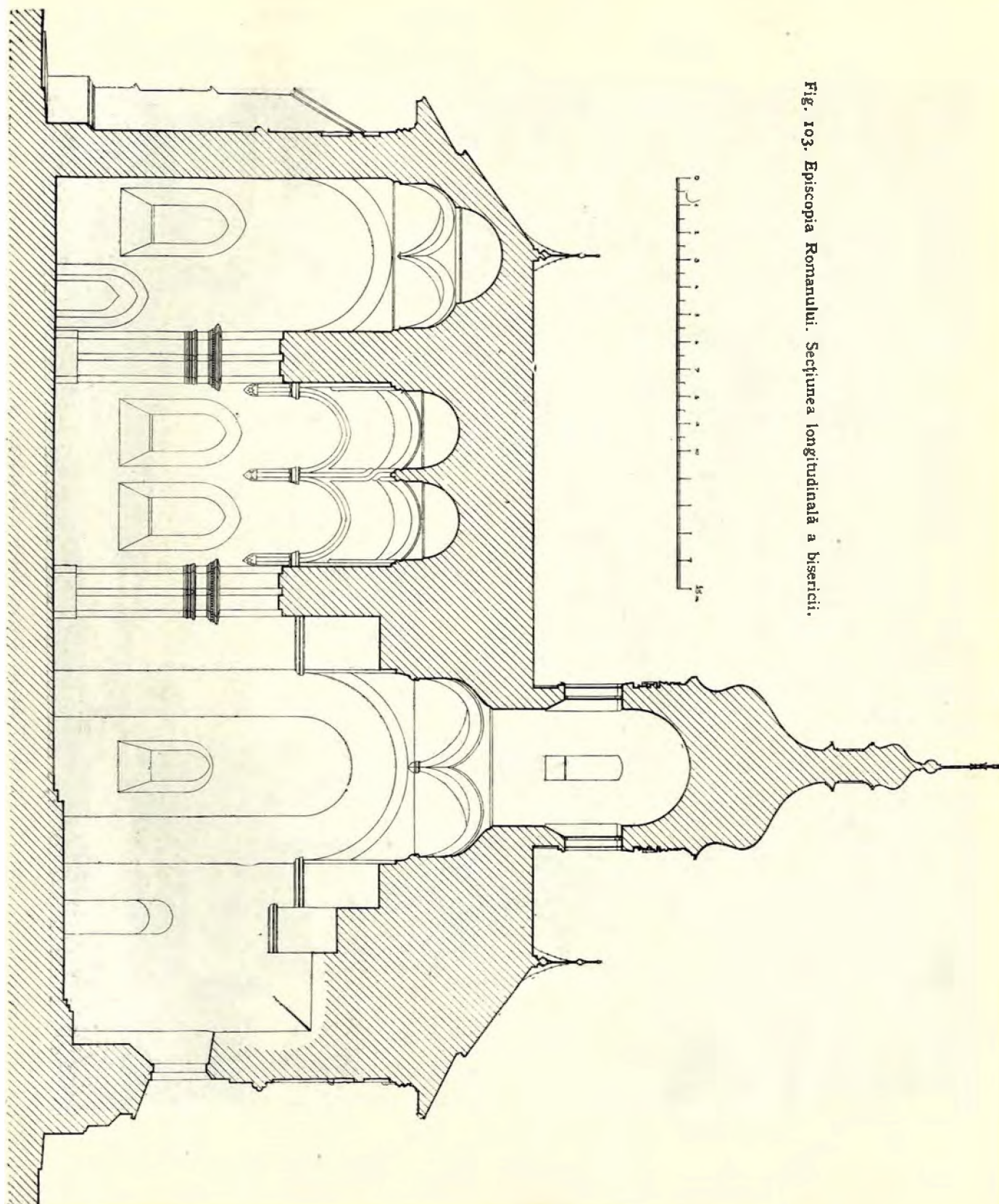

Fig. 103. Episcopia Romanului. Secțiunea longitudinală a bisericii.

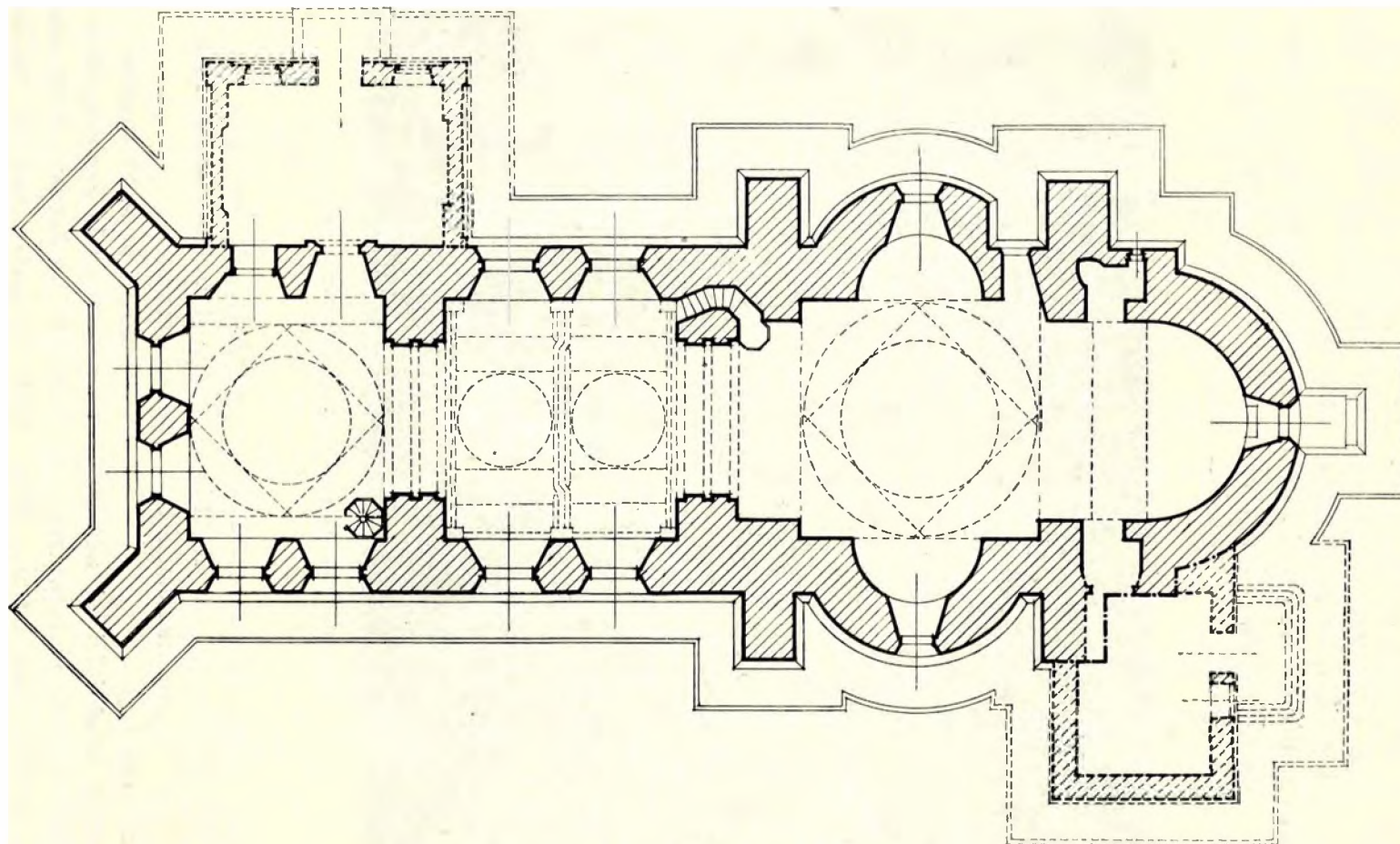

Fig. 104. Episcopia Romanului. Planul bisericii. (Releveul Sc. Nat. Arh.)

lor, din care se mai găsesc încă urme (fig. 303).

S'a deschis și o ușă în partea de miază-noapte a naosului și i s'a pus un chenar gotic care pare a fi vechiu, dar care totuși nu poate proveni dintr'unul din pereți scoși, căci este prea îngust (fig. 284 și fig. 287).

În fine, sub cornișa schimbată a strașinei

Naosul e boltit după normele moldovenești. Arcurile piezișe recad pe niște console de un profil simplu, iar arcurile mari pe niște console profilate care sunt refăcute ulterior.

Bolta altarului are o formă neobișnuită; e intersecția a două cilindre, în loc de un sfert de sferă.

Fig. 105. Episcopia Romanului. Bolta naosului. (C.)

s'a făcut un fel de friză ornamentală care poate să fie tot din veacul al XVII-lea datorită înrâuririi Dragomirnei sau a bisericii Trei Erarhi din Iași.

Cu toate aceste modificări și adăogiri, din care cea mai supărătoare este pridvorașul cu straniul ei fronton dela intrare, Biserica Episcopiei se prezintă încă ca una din cele mai interesante din această vreme.

Dimensiunile relativ mari și bunele ei proporții atrag îndată luarea aminte.

Cred că alt exemplu de acest fel nu există, și trebuie să fie atribuit unor prefaceri târzii.

Pronaosul împărțit în două printr'un arc transversal ca la Probota, la Neamț, la Sf. Gheorghe din Suceava și din alte părți, este boltit în acelaș mod, dar mai simplu, neavând arcuri piezișe, încât din acest punct de vedere seamănă mai curând cu Borzești.

Ca în toate bisericile de acest tip, pronaosul are patru ferestre.

În loc ca colonetele să continue până jos ca la Probota, se opresc la vreo 7 metri înălțime pe niște console în formă de scut cu ornamente zugrăvite cu capul de zimbru sau stele.

Exonartexul seamănă mai mult cu cel dela Sf. Gheorghe din Suceava, sau cu cel dela Neamț.

În formă de fringhie întoarsă, așa de cunoscut în Moldova în veacul al XVII-lea. Prezența lui aici arată deci foarte probabil o modificare ulterioară a acestui chenar, contimporană, probabil, cu acelea ale bisericii despre care am vorbit mai sus. Nu e verosimil ca un ornament care a găsit în Moldova așa multă faoare și o așa de mare

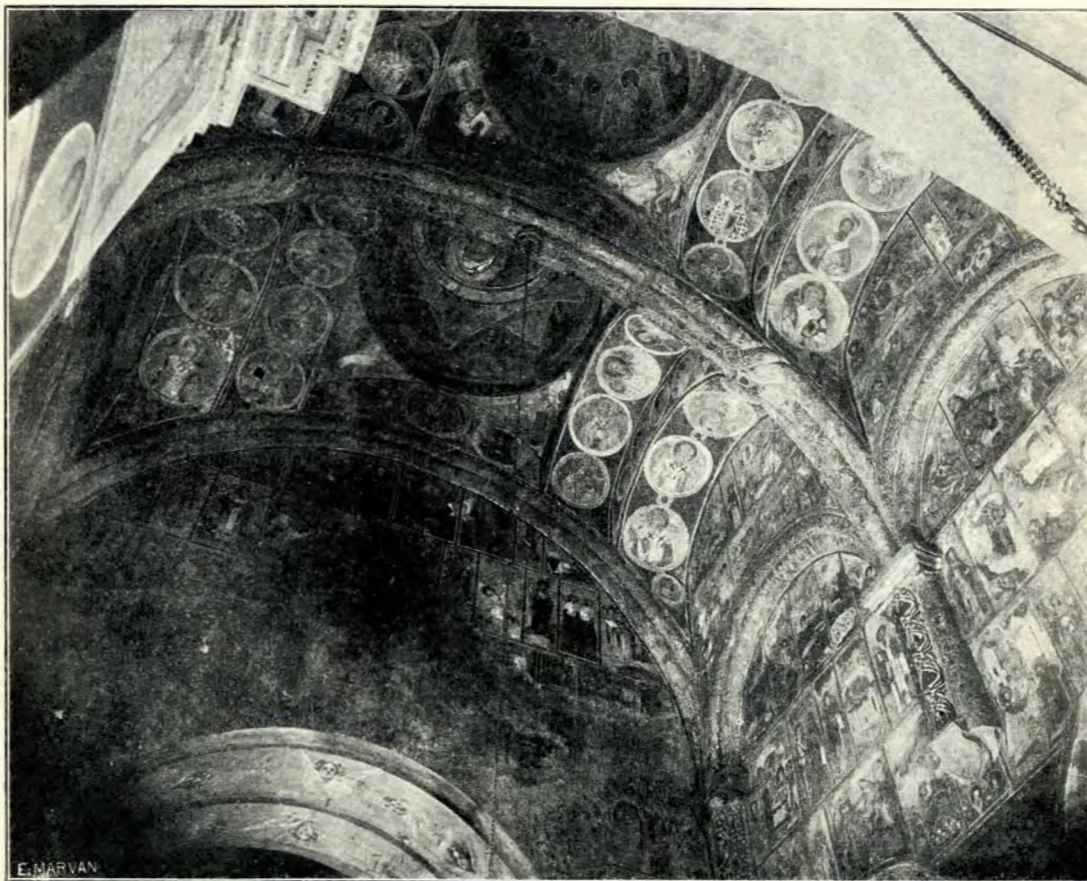

Fig. 106. Episcopia Romanului. Bolta pronaosului. (C.)

Ceeace-i dă un aspect mai deosebit este faptul că dreptunghiul nu este lungăreț-transversal, ca în celelalte biserici, ci aproape pătrat, dându-i mai mult aerul unei încăperi noi, și nu numai a unei protecții a intrării în contra intemperiilor.

Exonartexul are două ferestre pe peretele de apus, două pe cel de miazăzi și o fereastră și o ușă pe acel de miazănoapte.

Chenarul pisaniei arată două vase în dreapta și în stânga din care iese ornamen-

răspândire să se fi ivit aici fără ca în cursul celor 50 ani cari s'au scurs până la zidirea Dragomirnei să nu se mai regăsească nicăieri. Chestiunea merită a fi studiată în amănunt. Amintim că motivul torsadei ieșind dintr'un vas și formând chenar, e cunoscut în manuscripte armenești.

Pisania este așezată deasupra intrării (fig. 113) și sună: ¹⁾

1) Melchisedec. Cronica Romanului, pag. 183.

«Cu voința Tatălui și cu conlucrarea Fiului, și cu perfecțiunea Sântului Duh, închinătoriul Treime și credinciosul Petru

damente, în numele prea cuvioasei maicii noastre Paraschivei, în anul 7050. Dar neajungând până la fine, adormi în Domnul

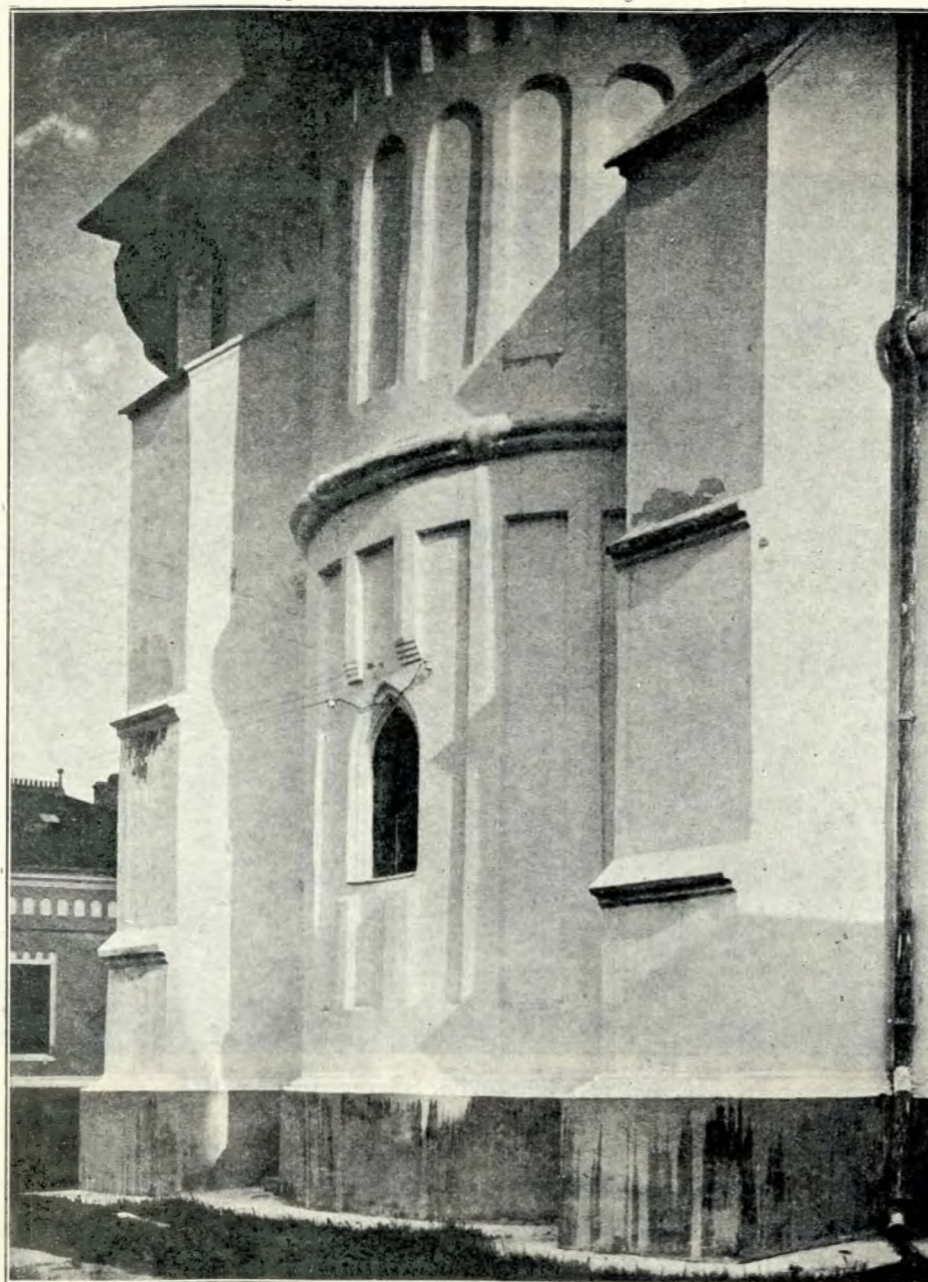

Fig. 107. Episcopia Romanului. Absida laterală nord. (C.)

Voevod, cu mila lui Dumnezeu, Domnul Țării Moldovei, cu de Dumnezeu încoronata Doamna Elena, și cu de Dumnezeu dăruitele lui odrasle * Ștefan și Constantin, începù acest sânt templu din ultimele fun-

cu somnul cel lung, așteptând învierea comună; viacinica lui pomenire. Eară după sfârșitul lui, promemoratul iubitul lui fiiu * cu mila lui Dumnezeu luând skyptrul și tronul și cu iubitoarea de Christos maică-sa

Elena, și cu prea iubiți frații sei: Ștefan și Constantin, îl edifică și fini întru memorie șiie și părinților sei și fraților. Iar prin

Eară toate aceste au luat sfârșit în anul dela alcătuirea lumii, care se va dobândi adunând la mia înșeptită, și la cinci (sim-

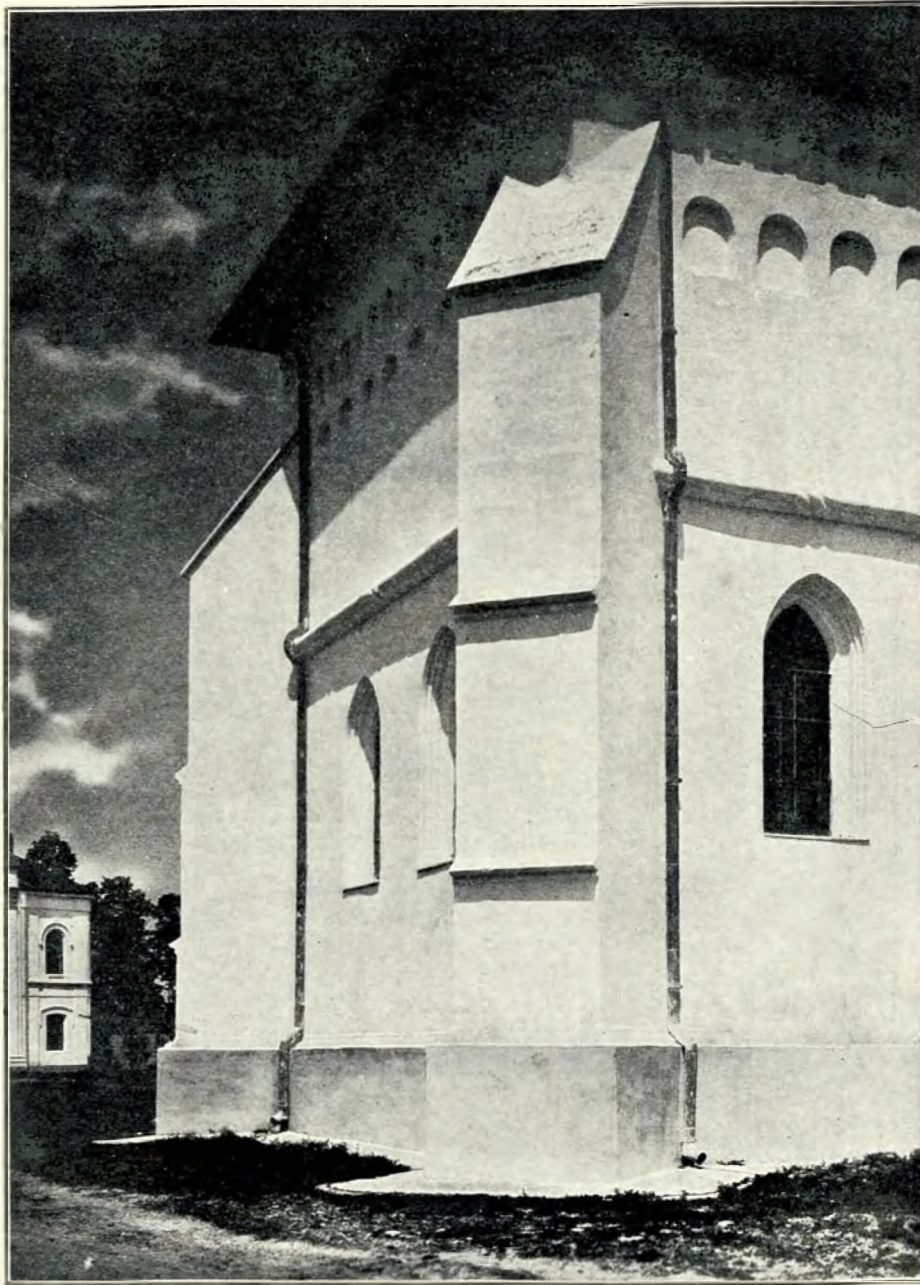

Fig. 108. Episcopia Romanului. Contraforturile pridvorului. (C.)

ordinul și încrederea evseviosului lor imperiu s'a încredințat îngrijirea de executare mie smeritului între sântiții Episcopi Macarie, al păzitului de Dumnezeu acestui *) Și aceasta s'au scris aici.

ple) încincite și (iarăși) la cinci simple încincite și durata însărcinării de opt (ani). Eară dela nașterea lui Christos 1550 luna . . . ».

Steluțele arată locul numelui lui Iliăș acuma scos.

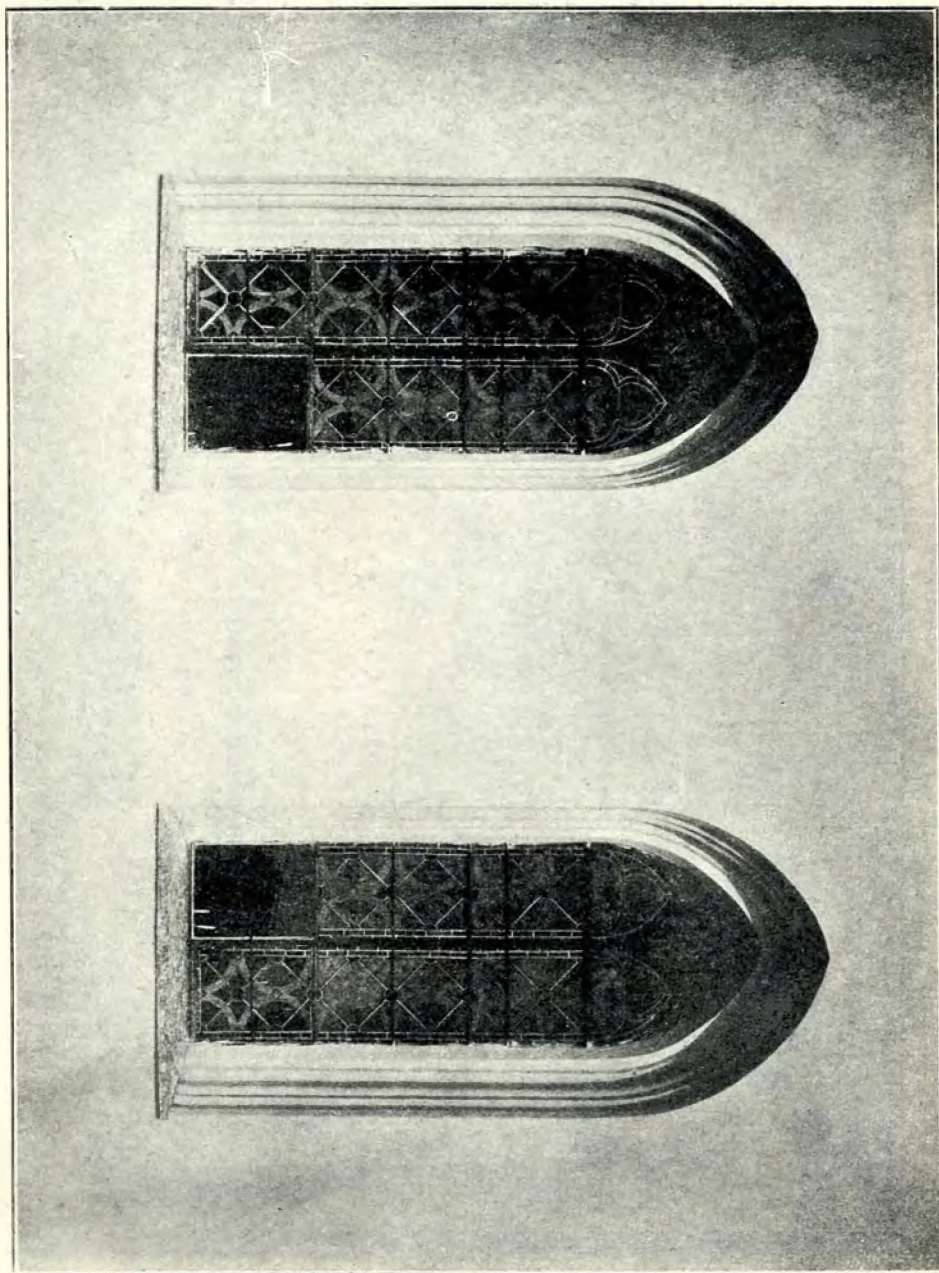

Fig. 109. Episcopia Romanului. Ferestrele vest ale pridvorului.

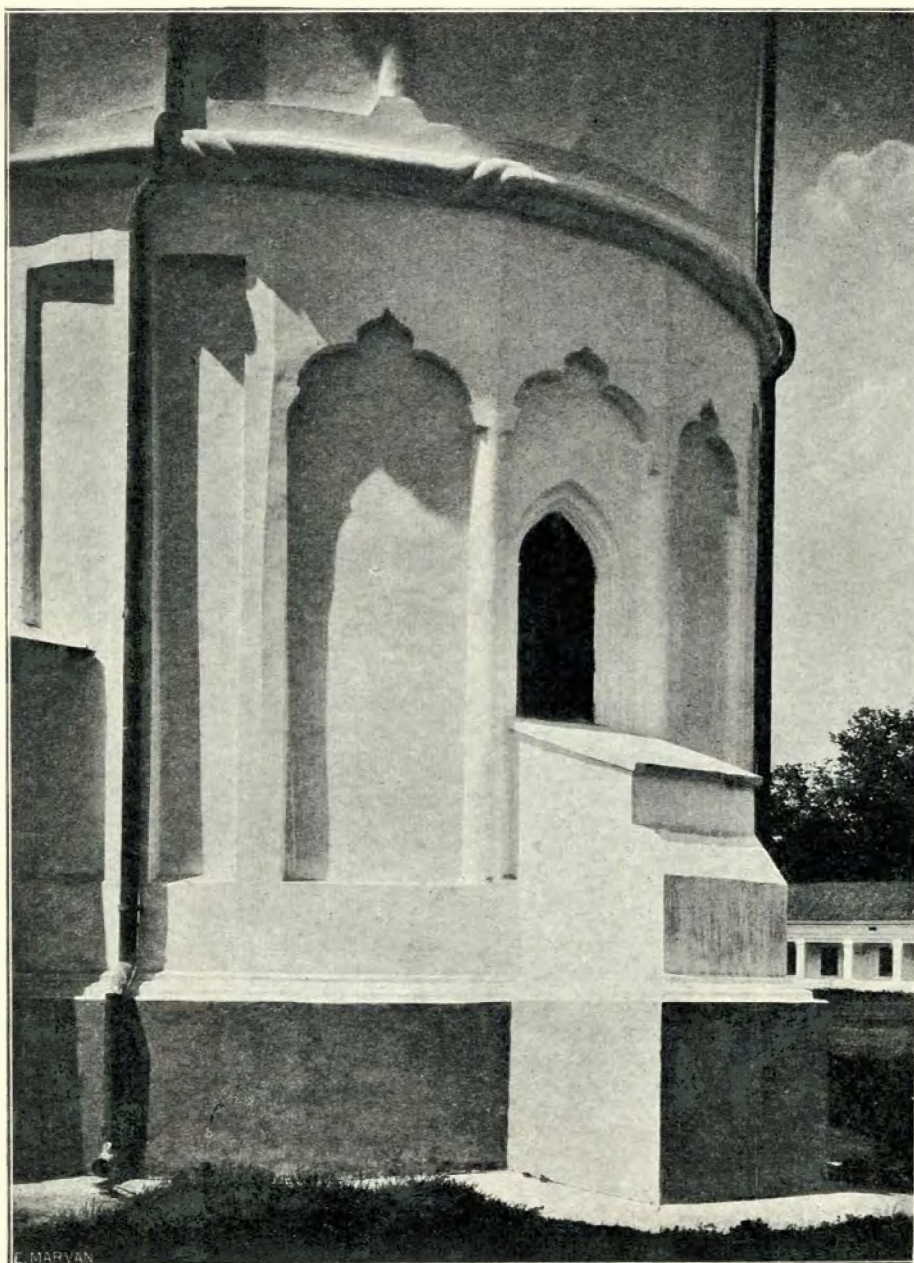

Fig. 110. Episcopia Romanului. Absida principală. (C.)

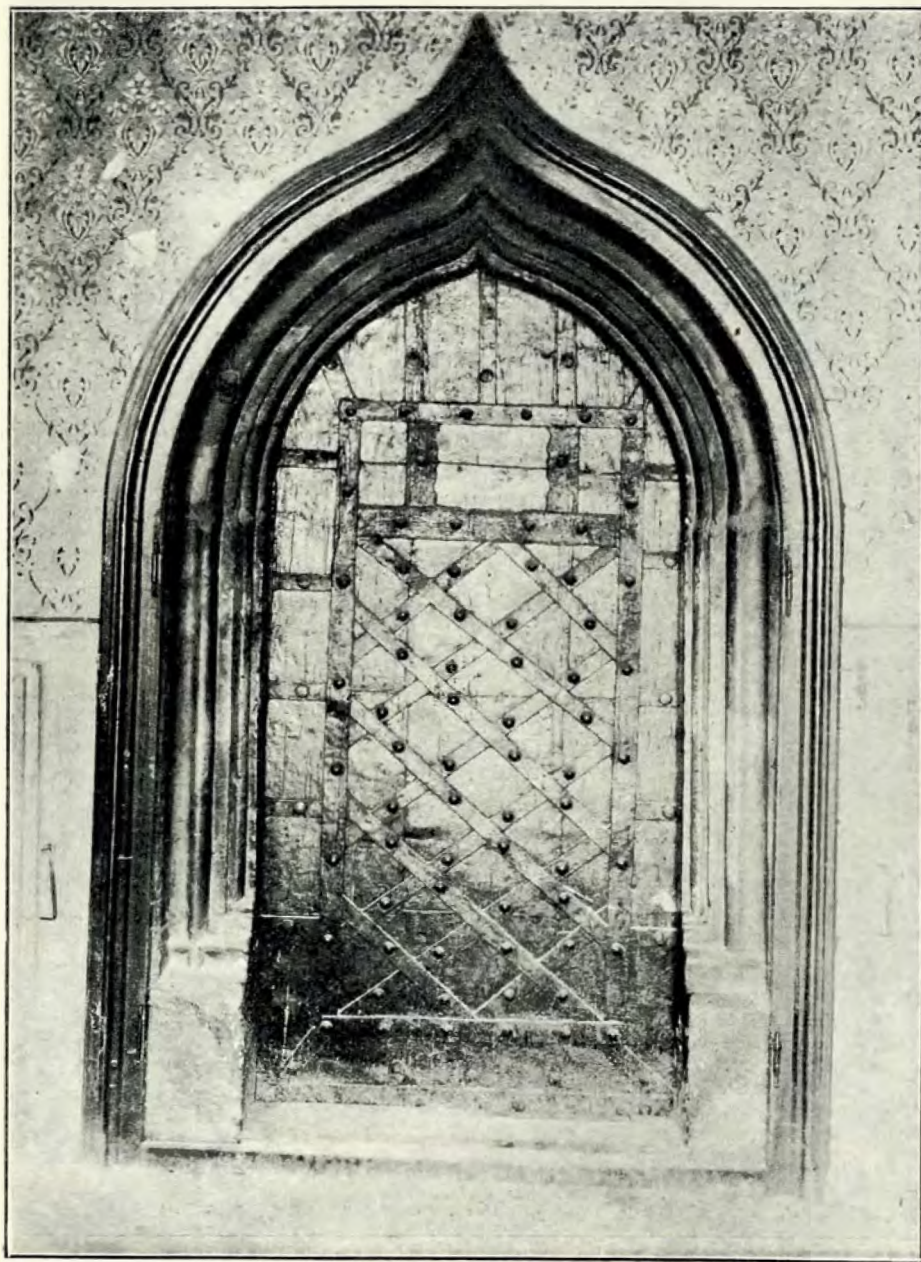

Fig. 111. Episcopia Romanului. Ușa de intrare în pridvor. (C.)

La ușa de intrare în pridvor, care are un chenar în stilul Renașteri, întâlnim pentru prima dată arcul în acoladă (fig. 284). E adevărat că l-am mai văzut la biserica Mănăstirii Neamțului, dar la intrarea în pridvor care este prefăcută.

În afară sunt contraforturi puternice așezate ca la Probota și Moldovița. Sunt după tipul obișnuit, cu retrageri succesive acoperite cu dale cu profile gotice.

Precum am arătat, firidele oarbe sunt tăiate acum de brâul adăogat.

Absidele în segment de cerc au câte șapte firide.

Două rânduri de ocnite mari și mici înconjoară toată biserica. La abside, numai rândul de sus există.

Turla refăcută e acum așezată pe o singură bază.

Socul, care face tot ocolul bisericii, are un profil de piatră de talie de acelaș tip ca cele dela Râșca, Moldovița și altele (fig. 314).

La intrare e întors în jos.

Înăuntru sunt mai multe straturi de picturi.

La un resalit unde a fost separațiunea dintre naos și pronaos, se văd trei straturi, ultimul cu ulei. În sânuri se mai văd unele părți cu fresci cu inscripții grecești, precum și în glafurile ferestrelor.

În glaful ușii de intrare fresca este cea dela început.

Mai multe grafite se mai văd, unele sub straturile suprapuse de pictură; s'au găsit date din 1613, 1621, 1622.

Nu se mai observă urme de tabloul votiv, sacrificat odată cu peretele dintre pronaos și naos.

Lucrările de curățire în curs au descoperit zugrăvelile dela început în pridvor și în pronaos (fig. 357 și 358). În naos și în altar sunt picturi mai noi, probabil din veacul al XVII-lea, retușate în secolul al XIX-lea.

În unele părți, și mai cu seamă acolo

unde s'au făcut modificări care au atins zidăriile, zugrăveala este din veacul al XIX-lea și de o calitate foarte slabă și nepotrivită cu restul picturilor.

Printre subiectele reprezentate sunt deosebit de interesante frescele care ne arată

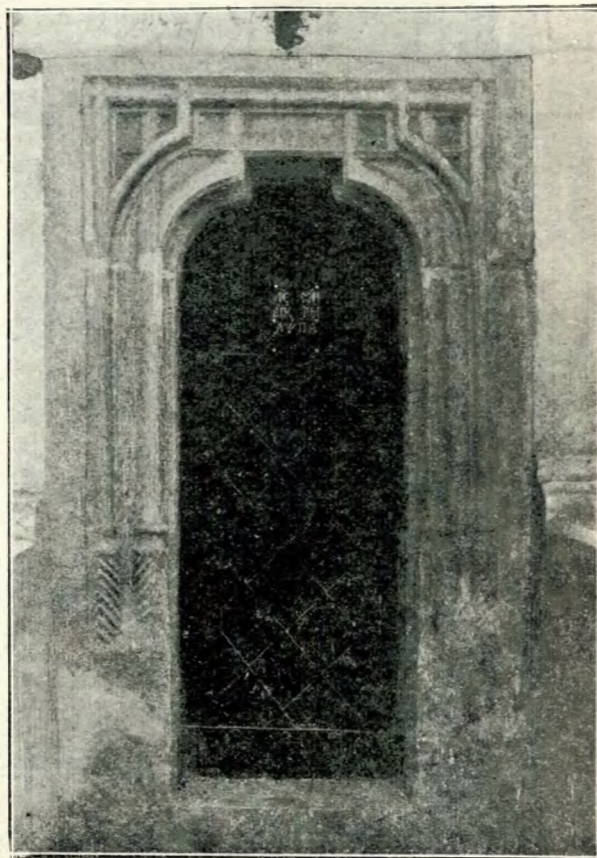

Fig. 112. Episcopia Romanului. Ușa mică nord. (C.)

vieța lui Sf. Ion Novi, vieța lui Sf. Ioan Botezătorul, vieța și minunile lui Sf. Nicolae. Vom reveni mai departe asupra lor.

SF. GHEORGHE DIN BOTOȘANI

Acestei biserici, cu ocazia restaurării din 1910, i s'a consacrat un studiu amănunțit în Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice¹⁾, ceea ce ne va îngădui să fim mai scurți.

După moartea lui Petru Rareș, văduva lui, Elena, «fata Despotului», a ridicat trei biserici, două în Botoșani — Sf. Gheorghe

¹⁾ Bul. Com. Mon. Ist. 1912. Al. Lăpedatu și N. Ghika-Budești.

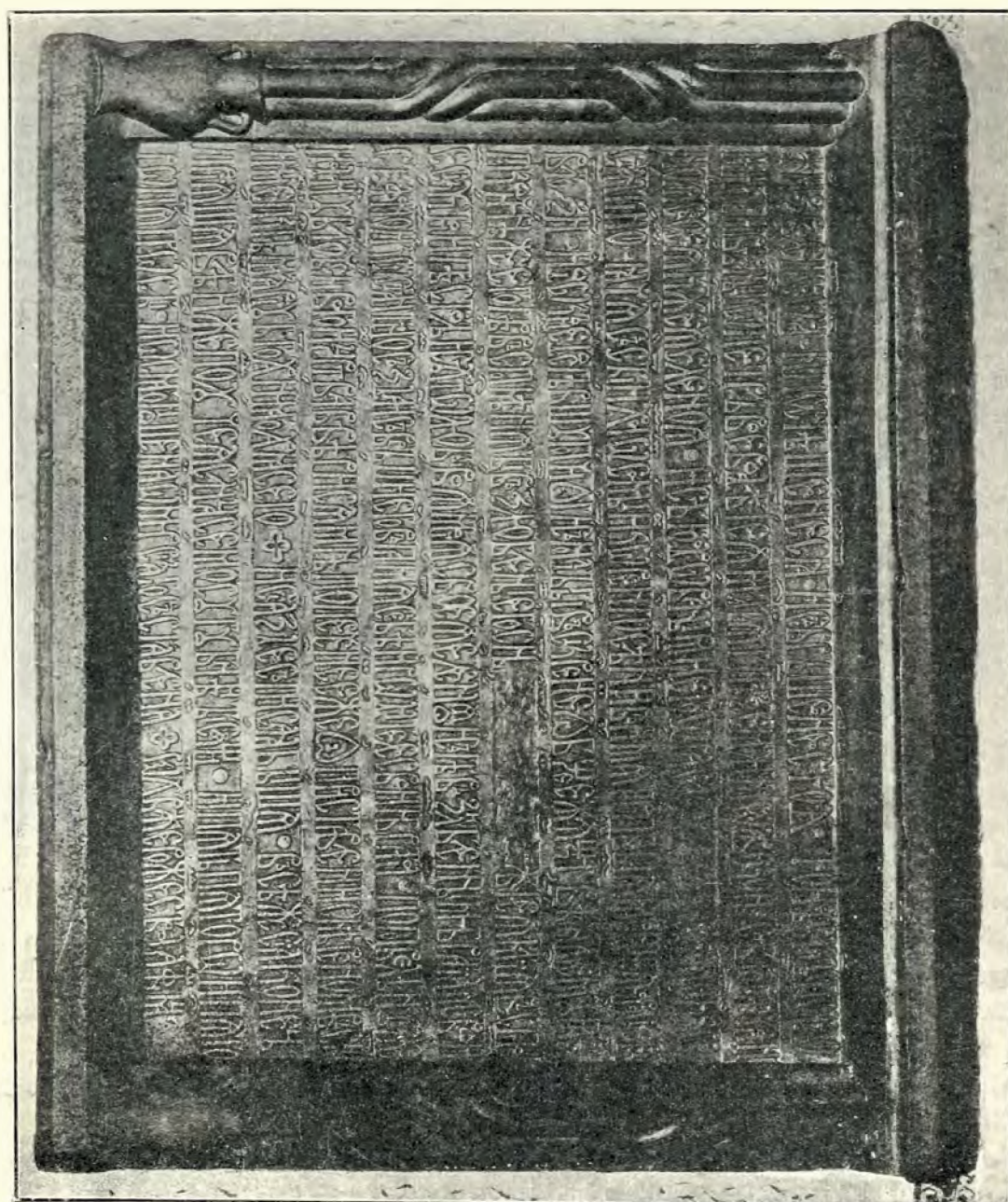

Fig. 113. Episcopia Romanului. Pisarna. (C.)

și Uspenia — și Văscrisenia din Suceava. Sf. Gheorghe se aseamănă foarte mult în plan cu bisericile orășenești din vremea lui Ștefan cel Mare din grupul Sf. Nicolae din

Sf. Gheorghe prezintă această caracteristică a pronaosului mai larg ca naosul. Are o singură pereche de contraforturi în dreptul diaconiconului și al proscomidiei.

Fig. 114. Sf. Gheorghe, Botoșani. Vederea bisericii. (C. M. I.)

Dorohoi, Popăuți, Precista din Bacău, Sf. Ioan din Vaslui și Sf. Nicolae din Iași, și, dintre toate, mai mult cu cea din Dorohoi, având amândouă planul cel mai simplu, și cu Popăuți de care s'a inspirat în mod evident pentru mai multe puncte.

Bolțile la naos, sunt cele cunoscute moldovenești, pe care se ridică turla, iar pronaosul e boltit printr'o calotă semisferică. Peretele median a fost scos și aici. Altarul are șapte firide, iar sâmurile laterale câte cinci.

Aceste firide, precum și ocnițele de deasupra lor, sunt încoronate cu arcuri duble, cu o cheie pendinte în felul celor dela Po-păuți.

Intrarea este pe partea de miazănoapte; are un chenar gotic în cerc frânt cu o ramă exterioară dreptunghiulară (fig. 282); deasupra e pisania care spune:

Fig. 115. Sf. Gheorghe. Vedere înainte de restaurare.
(C. M. I.)

«Elena, fiica de Despot, Doamna răposatului Petru Voevod, a zidit acest hram întru numele Sfântului marelui mucenic Gheorghe în târgul Botoșanilor, în zilele Domnului Io Ștefan Voevod, și s'a săvârșit în anul 7059 (1551) luna lui Oc-tombrie» ¹⁾.

O particularitate a chenarului sunt acele pietre cu câte un cerc însemnat pe ele care împodobesc cele două colțuri.

Se va observă că partea exterioară a chenarului are un rost în axa ușii pe când la rândul de pietre exterioare există o cheie.

Ferestrele mari ale pronaosului sunt în arc frânt cu muluri simple și fără împodobire (cel puțin acum).

Ferestrele mici ale absidelor sunt după modelul celor vechi, regăsite cu ocazia restaurării.

Și chenarul ușii, dar mai cu seamă acel al ferestrelor mici seamănă cu acele dela Po-păuți.

Turla e așezată pe o dublă bază stelată cu câte opt vârfuri.

Cea superioară are câte două ocnițe pe fiecare latură.

Corpul turlei, cilindric, are douăzeci de firide oarbe, din care patru, cele cu ferestre, sunt mai late și încheiate prin arcuri duble.

Aceste ferestre sunt cu chenarul dreptunghiular.

În diagonale sunt mici contraforturi.

Deasupra firidelor vine un rând de douăzeci de ocnițe.

Ca de obicei, lesenele și arcaturile firidelor și ale ocnițelor sunt de cărămidă, precum și soclurile turlei. Restul zidăriei este de piatră, brută pe pereți și cioplită la colțuri.

Profilul soclului e destul de simplu (fig. 314).

Înainte de restaurare corpul bisericii eră mai înălțat, ceea ce pricinuiă ascunderea bazelor turlei.

O clopotniță ridicată în 1819 (precum arată o inscripție) eră așezată înaintea ușii și o vestmintărie eră alipită de proscomidie.

Aceste construcții parazite au fost înlăturate și biserica a recăpătat — afară de câteva detalii — vechia sa înfățișare.

Biserica a rămas nezugrăvită, și pe dinăuntru și pe din afară.

¹⁾ N. Iorga. Inscriptii I, pag. 220.

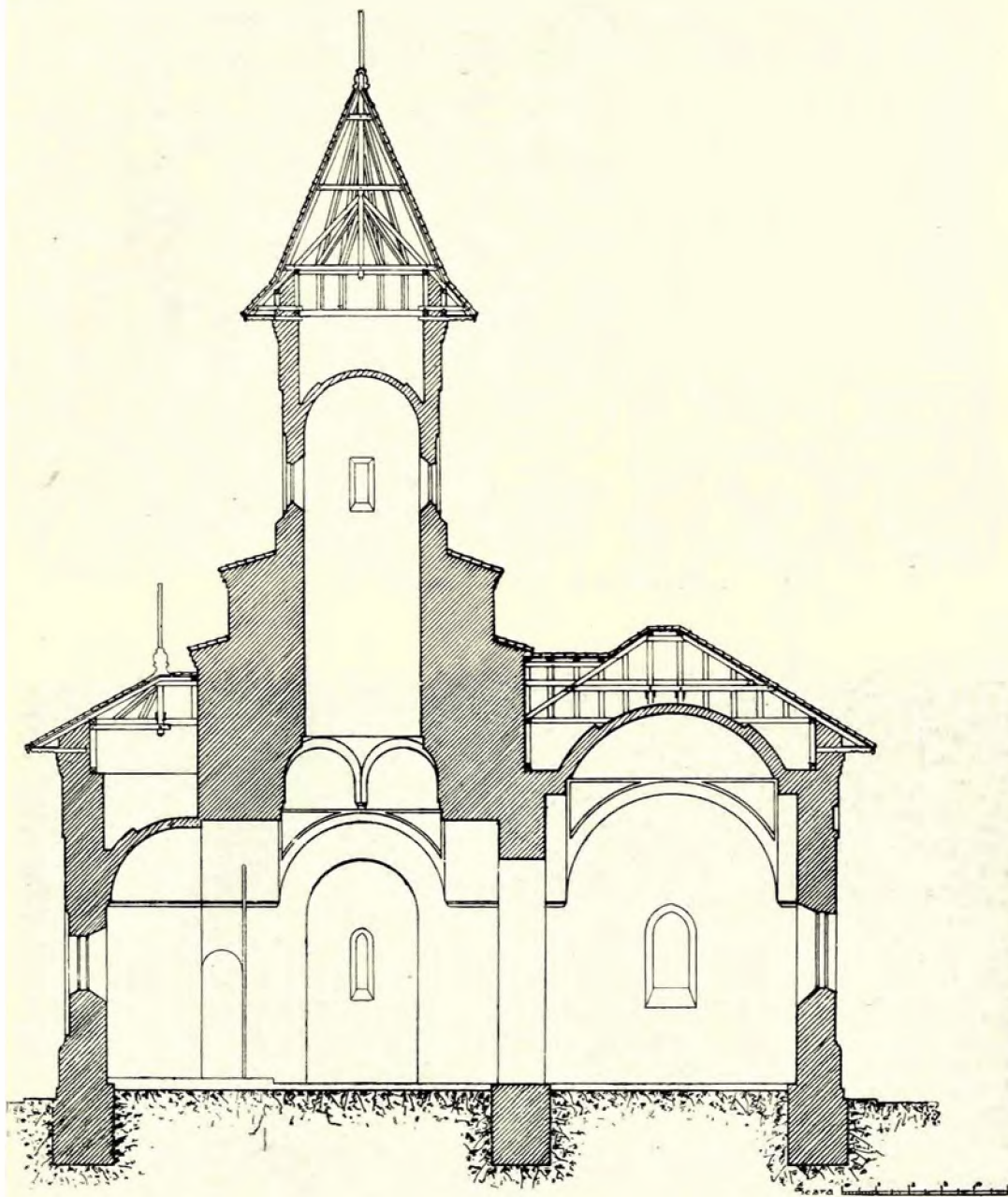

Fig. 116. Sf. Gheorghe. Secțiunea longitudinală a bisericii. (C. M.I.)

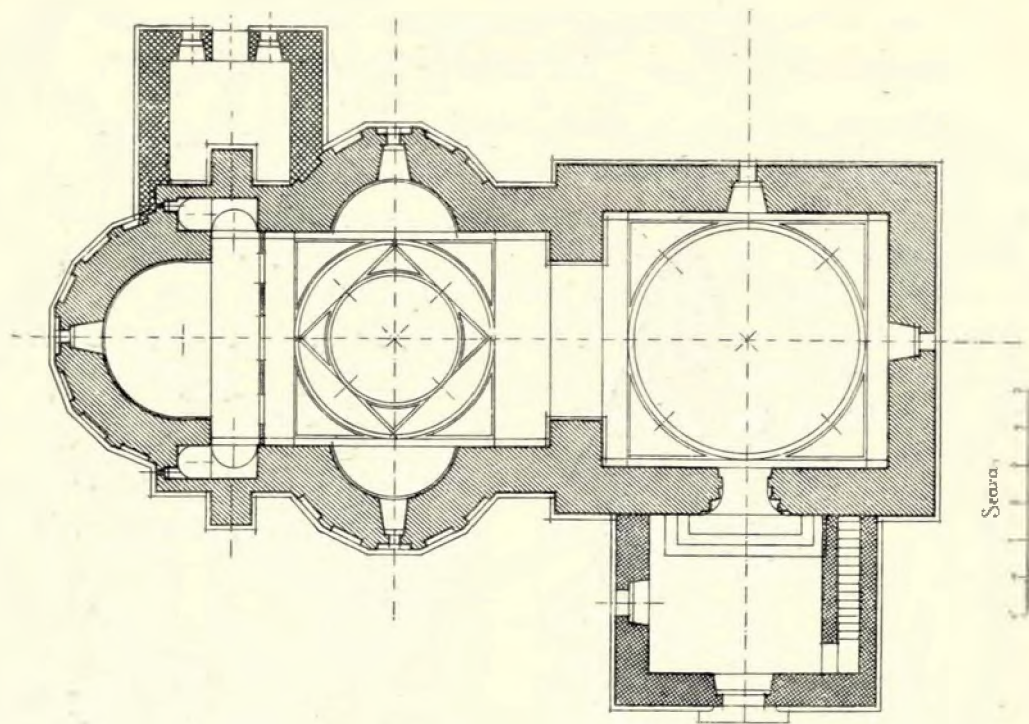

Fig. 117. Sf. Gheorghe. Planul bisericii. (C. M. I.)

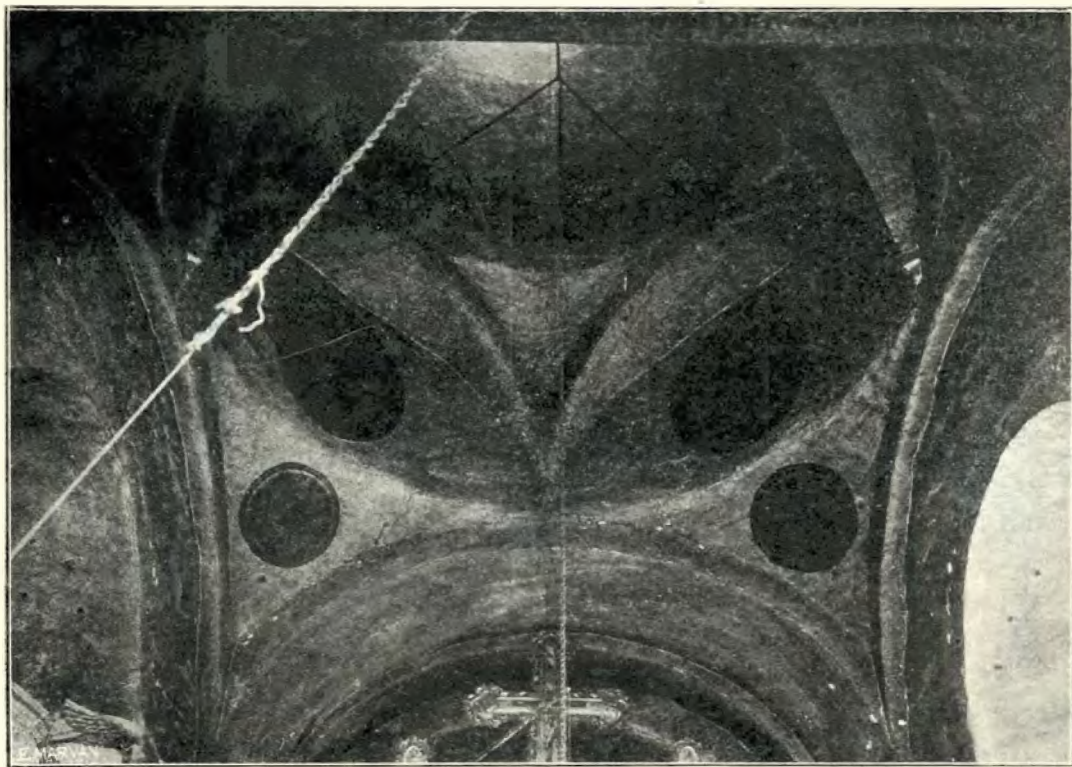

Fig. 118. Sf. Gheorghe, Botoșani. Bolta naosului. (C.)

Fig. 119. Sf. Gheorghe, Botoșani, Pisania. (C.)

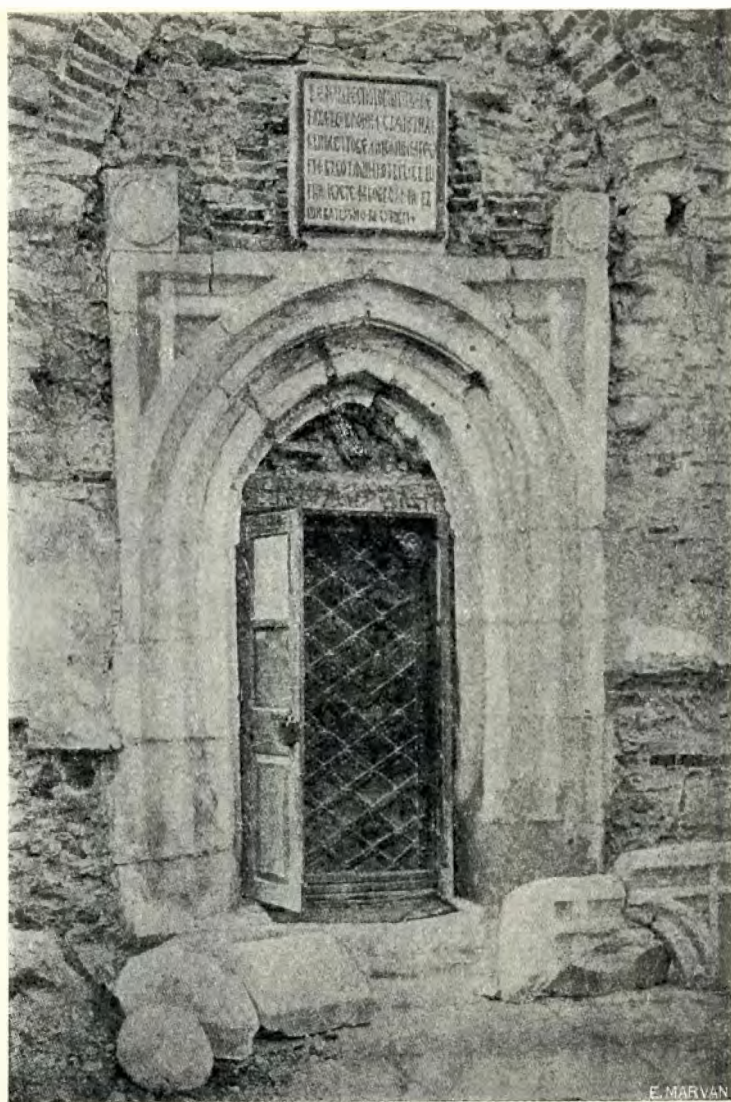

Fig. 120. Sf. Gheorghe. Ușa de intrare. (C. M. I.)

BISERICA ÎNVIEREA DOMNULUI (VĂSCRISENIE) DIN SUCEAVA

Acuma afectată cultului greco-catolic pentru Ruteni, ea a fost zidită de Doamna Elena, văduva lui Petru Rareș.

Pisania așezată deasupra ușii de intrare (fig. 127) spune:

Această biserică a suferit multe schimbări, totuș planul ei e foarte net și copiază aproape exact planul bisericii Sf. Ioan din Piatra (Neamț).

Este deci un nou exemplu de copiere de biserică din vremea lui Ștefan cel Mare.

Dacă nu e surprinzător de a vedea Popăuți copiat în acelaș oraș, la Sf. Gheorghe

Fig. 121. Văscrisenia, Suceava. Vederea bisericii. (H.)

«Cu vrerea Tatălui și cu ajutorul Fiului și cu săvârșirea Sfântului Duh, a început acest hram în numele învierii lui Hristos, a făcut și a isprăvit Elena, Doamna lui Petru Voevod, fiica lui Ioan Despot, Țar, pentru sufletul Domnului ei Petru Voevod și pentru sine în anul 7059 (1551) luna Ianuarie 15 zile»¹⁾.

¹⁾ Kozak. Inschriften, pag. 142.

și la Uspenie din Botoșani, sau Sf. Gheorghe din Hârlău, copiat la Sf. Dumitru din acelaș târg, e mai vrednic de luare aminte această copiere dintr'un oraș mai îndepărtat.

Regăsim aceste arcuri dublouri așa de caracteristice bisericilor din grupul Piatra-Borzești-Războeni, aceste arcuri prelungite prin pilastri angajați care se îngustează în jos prin console succesive.

Pronaosul e împărțit în două printr'un asemenea arc cu pilaștri și console mai pronunțate; fiecare parte e boltită în semisferă.

Ca și la Piatra, sânuurile exterioare sunt înlocuite printr'o îngroșare a zidului care ține toată lungimea naosului, îngroșare limi-

pe partea de apus, fie că a fost așa dela început, fie că a fost mutată; iar cupola naosului, probabil refăcută, nu mai prezintă arcurile piezișe caracteristice moldovenești. În fine, o altă deosebire este faptul că nu mai vedem aici în interior aceste arcade oarbe din dreapta și stânga sânu-

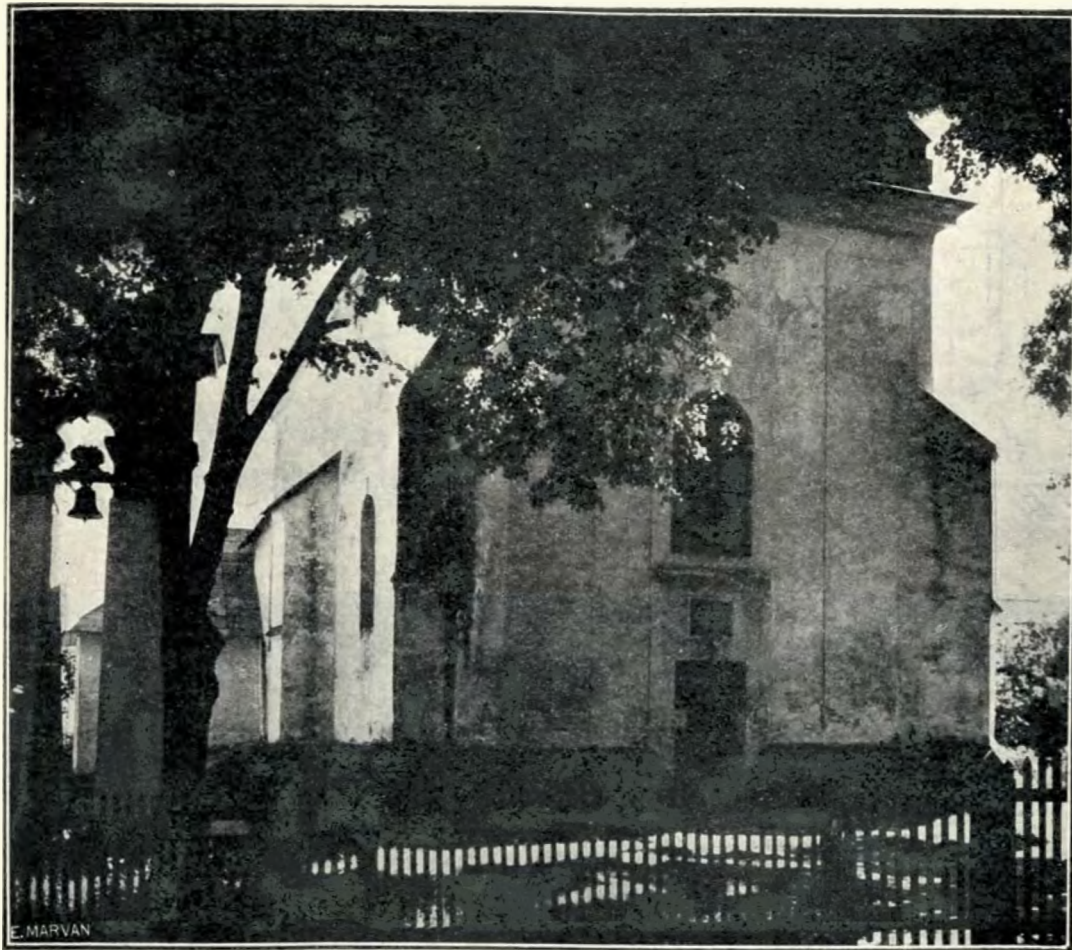

Fig. 122. Văscrisenia, Suceava. Vederea dela vest. (H.)

tată de contraforturi din care acum cele două dinspre altar lipsesc.

Absida cea mare are, ca și la Piatra, nouă firide lungite și un contrafort mic în axă, sub fereastra altarului. Picioarele dintre aceste firide au fost însă cioplite cu prilejul unei transformări recente. Și colțurile pronaosului sunt sprijinite, tot ca la Piatra, de două contraforturi așezate la 45°.

Spre deosebire de Sf. Ioan, intrarea este

rilor laterale ce se observă în bisericile grupului Piatra Războeni-Borzești, dar și aicea este sigur că au existat.

Contraforturile au copertinele lor cu profilele obișnuite, iar soclul, care a fost cioplit, arată totuș în unele locuri vechiul său profil care amintește, în parte, pe cel dela Piatra (fig. 313).

Ferestrele sunt toate mărite.

Urme de picturi vechi nu se mai găsesc.

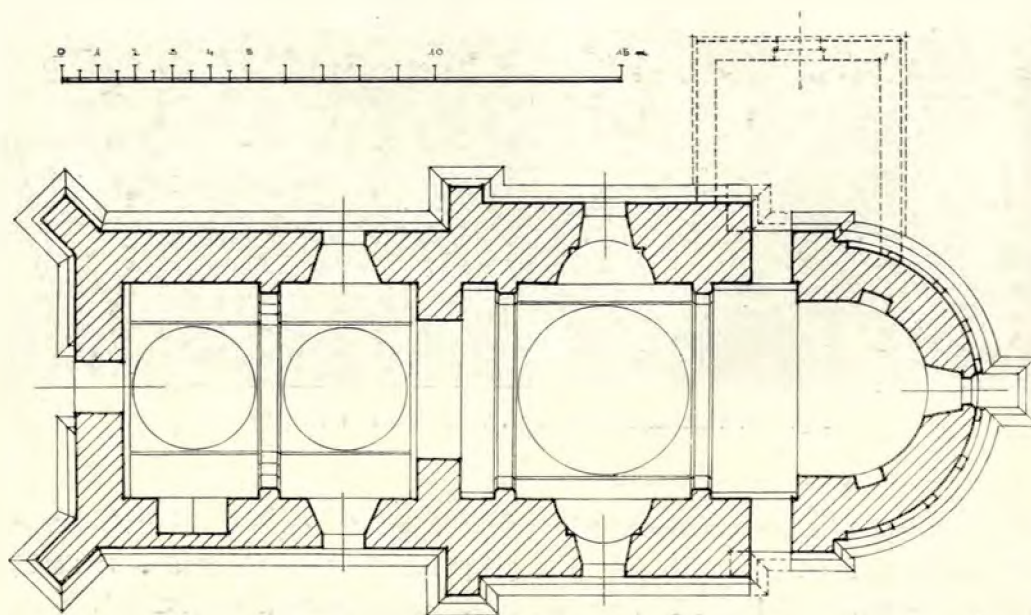
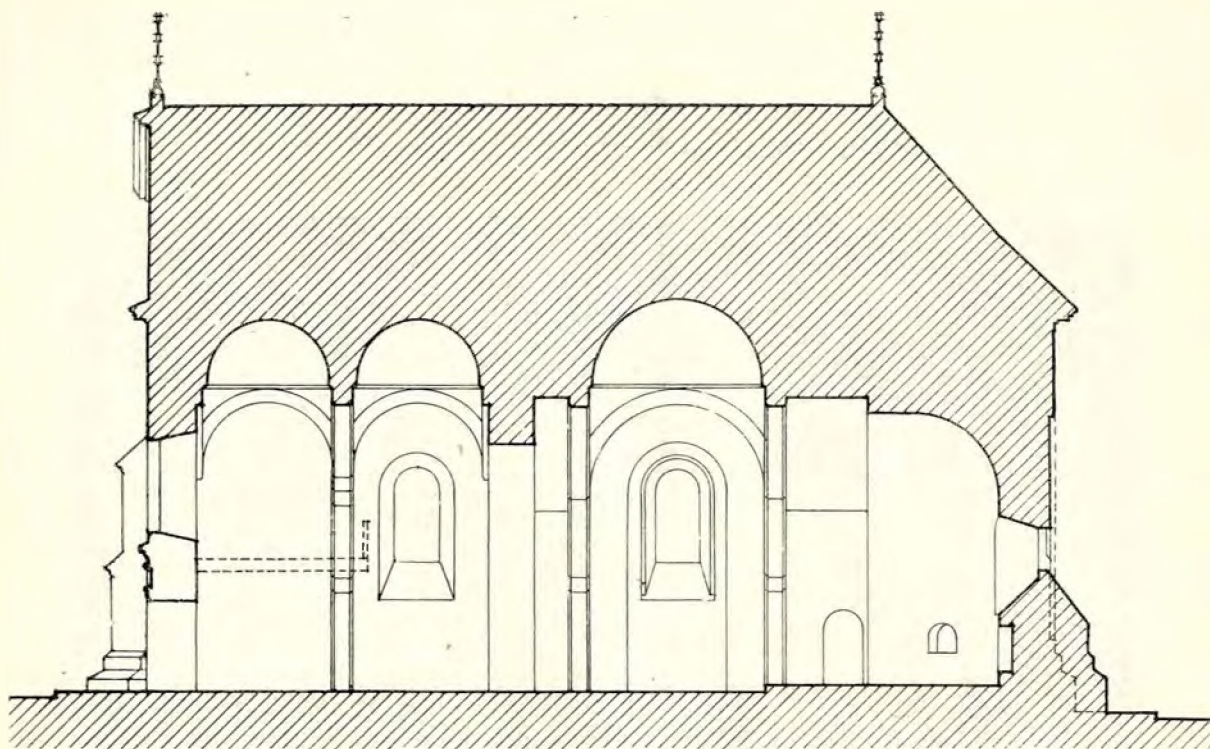

Fig. 123. Văscrisenia, Suceava. Secțiunea longitudinală a bisericii.

Fig. 124. Văscrisenia, Suceava. Planul bisericii. (Arh. A. Popovici.)

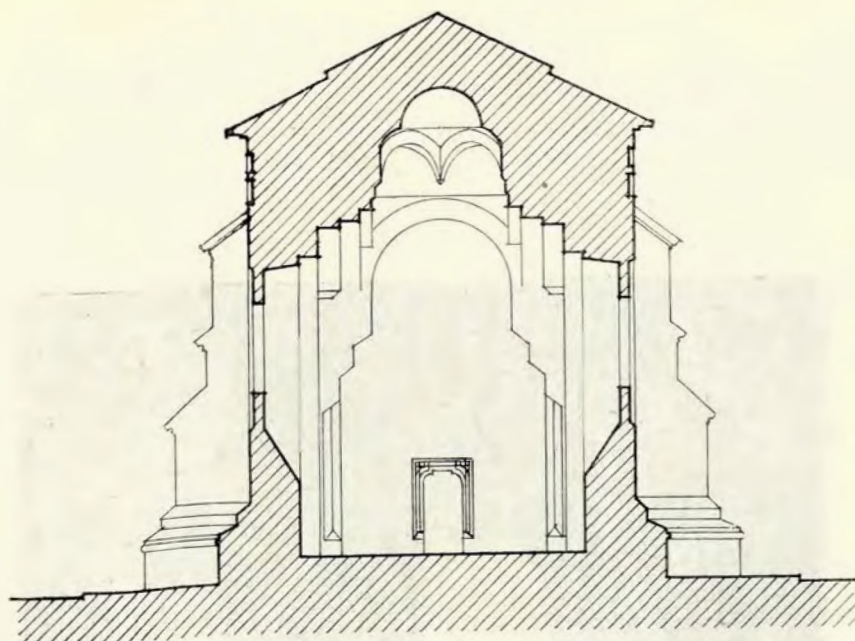

Fig. 125. Văscrisenia, Suceava. Secțiunea transversală.

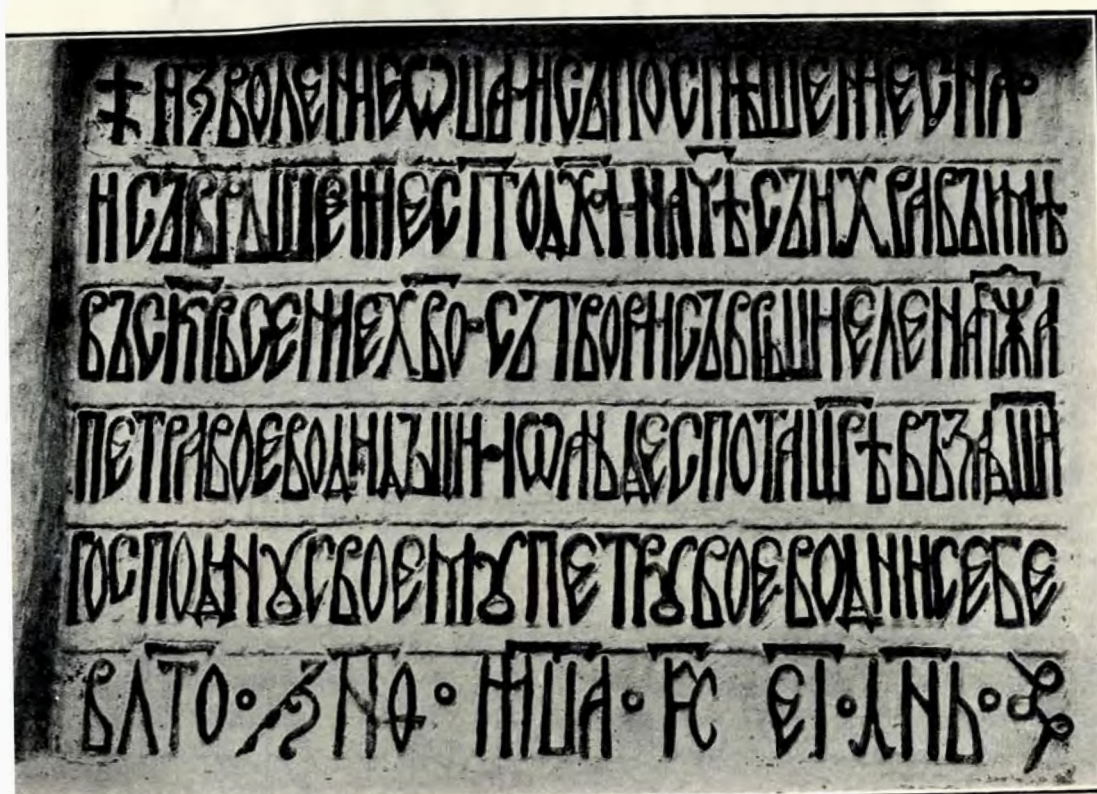

Fig. 127. Văscrisenia, Suceava. Pisania.

Fig. 126. Văscriseni, Suceava. Vederea interioară. (H.)

USPENIA (BOTOȘANI)

Biserica Uspenia (Adormirea Maicii Domnului) este ca și Sf. Gheorghe ctitoria Doamnei Elena, văduva lui Petru Rareș. A

Dimensiunile sunt cam aceleaș ca la Sf. Gheorghe.

Și Uspenia a suferit în cursul vremurilor mari adăugiri care i-au schimbat cu desăvârșire aparența primitivă.

Fig. 128. Uspenia, Botoșani. Vederea bisericii.

fost zidită numai un an după aceea și după un plan aproape identic. Deosebirea cea mai mare este că calota pronaosului are niște nervuri în cruce, care amintesc, ca principiu, dacă nu tocmai în formă, cele ce le vedem la Popăuți, dela care Uspenia ca și Sf. Gheorghe e inspirată.

La 1724—25, Mihai Vodă Racovița a făcut o înnoire¹⁾. În 1819 se adaugă clopotnița, așa încât biserica capătă o înfățișare foarte vecină de aceea a Sf-tului Gheorghe, doar că este lungită prin acest fel de al

¹⁾ Bul. Com. Mcon. Ist. 1912, Al. Lăpedatu p. 55.

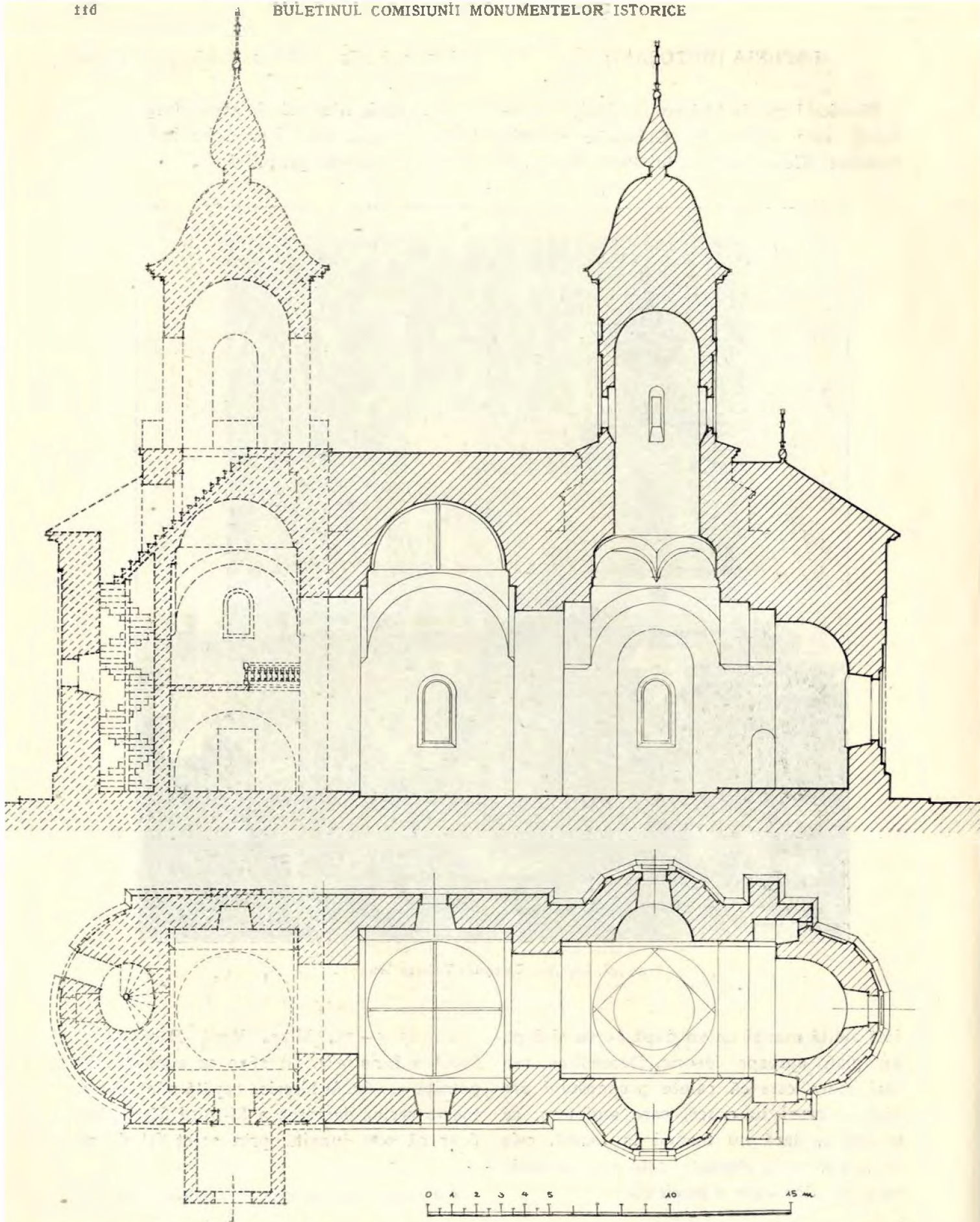

Fig. 129. Uspenia, Botoșani. Secțiunea longitudinală a bisericii.

Fig. 130. Uspenia, Botoșani, Planul bisericii. (Arh. A. Popovici.)

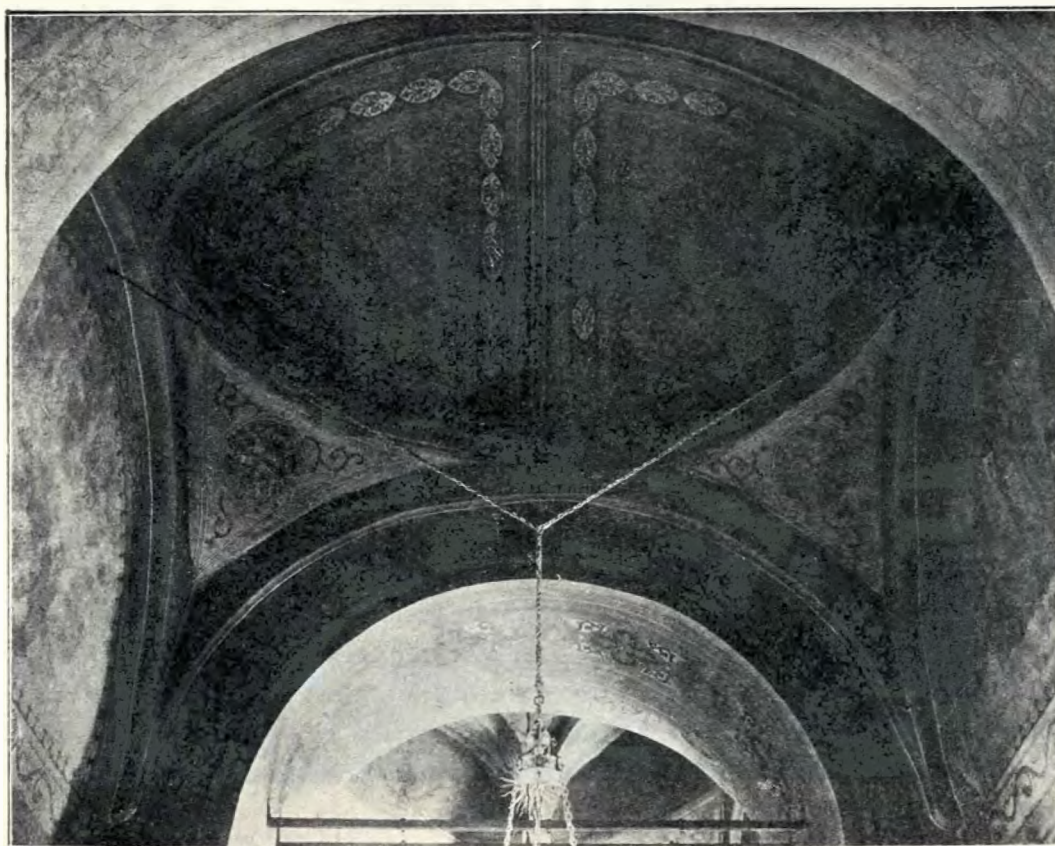
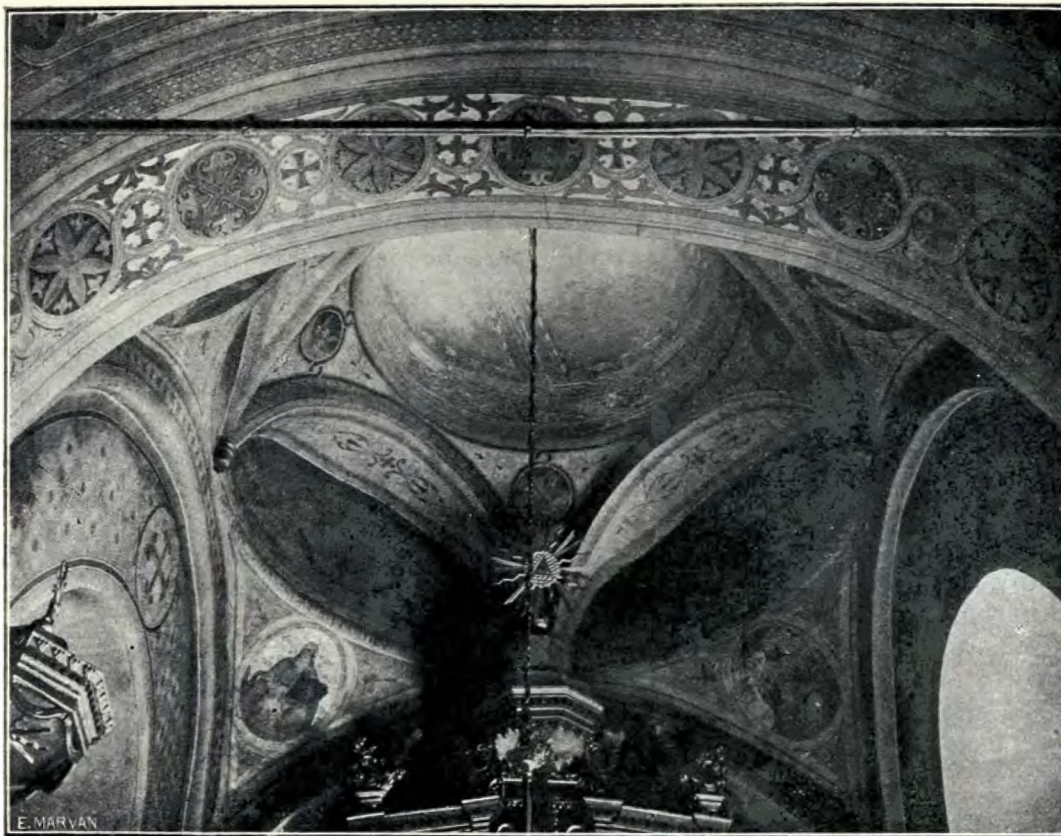

Fig. 131 (sus). Uspenia, Botoșani. Bolta naosului. (C.) Fig. 132 (jos). Bolta pronaosului. (C.)

doilea nartex adăogit spre apus, pe când la Sf. Gheorghe turnul era alipit la partea de nord a pronaosului.

Și Uspenia a avut zidurile înălțate; de aceea are acum baza inferioară a turlei înecată în acoperiș.

Și fațadele sunt aproape identice la cele două biserici, doar că Uspenia are numai

și cu bunul mieu gând, a zidi acest hram, în numele Adormirii Precistei stăpînei noastre de Dumnezeu Născătoare și pururea Fecioarei Maria. Și s'a săvîrșit în anul 7060 (1552) August»¹⁾.

Avem pe lături ca și la Sf. Gheorghe, o pereche de contraforturi așezate la fel, în acelaș loc.

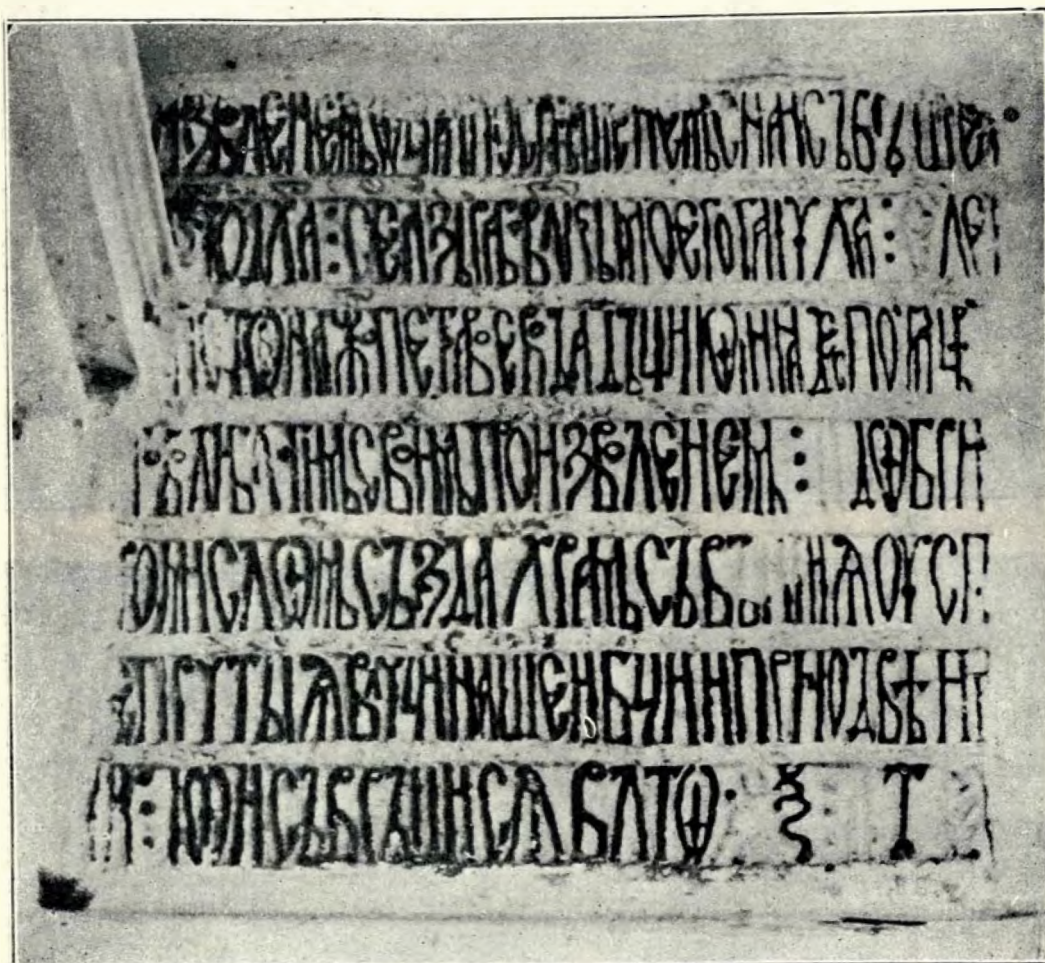

Fig. 133 .Uspenia, Botoșani. Pisană.

cinci laturi la absida principală, iar ușa de intrare în partea de miazăzi unde se găsește și acuma pisană (poate mutată din locul ei primitiv) care spune:

«Cu vrerea Tatălui și cu ajutorul Fiului și cu săvârșirea Sfântului Duh, iată eu roaba stăpînului meu Domnului Isus Hristos, Elena, fată de Despot, Doamna lui Petru Voevod, fata lui Ioan Despot Împăratul, am binevoit, cu buna mea aplecare

Ferestrele actuale sunt largite și tencuiala acoperă de altminterlea toată fațada, cu mare grijă spoită.

Turla e ceva deosebită de cea dela Sf. Gheorghe; are numai douăsprezece firide și douăzeci și patru de ocnițe; contraforturile mici lipsesc. Bazele sunt tot stelate cu opt vârfuri.

¹⁾ N. Iorga. Inscriptii I, pag. 219.

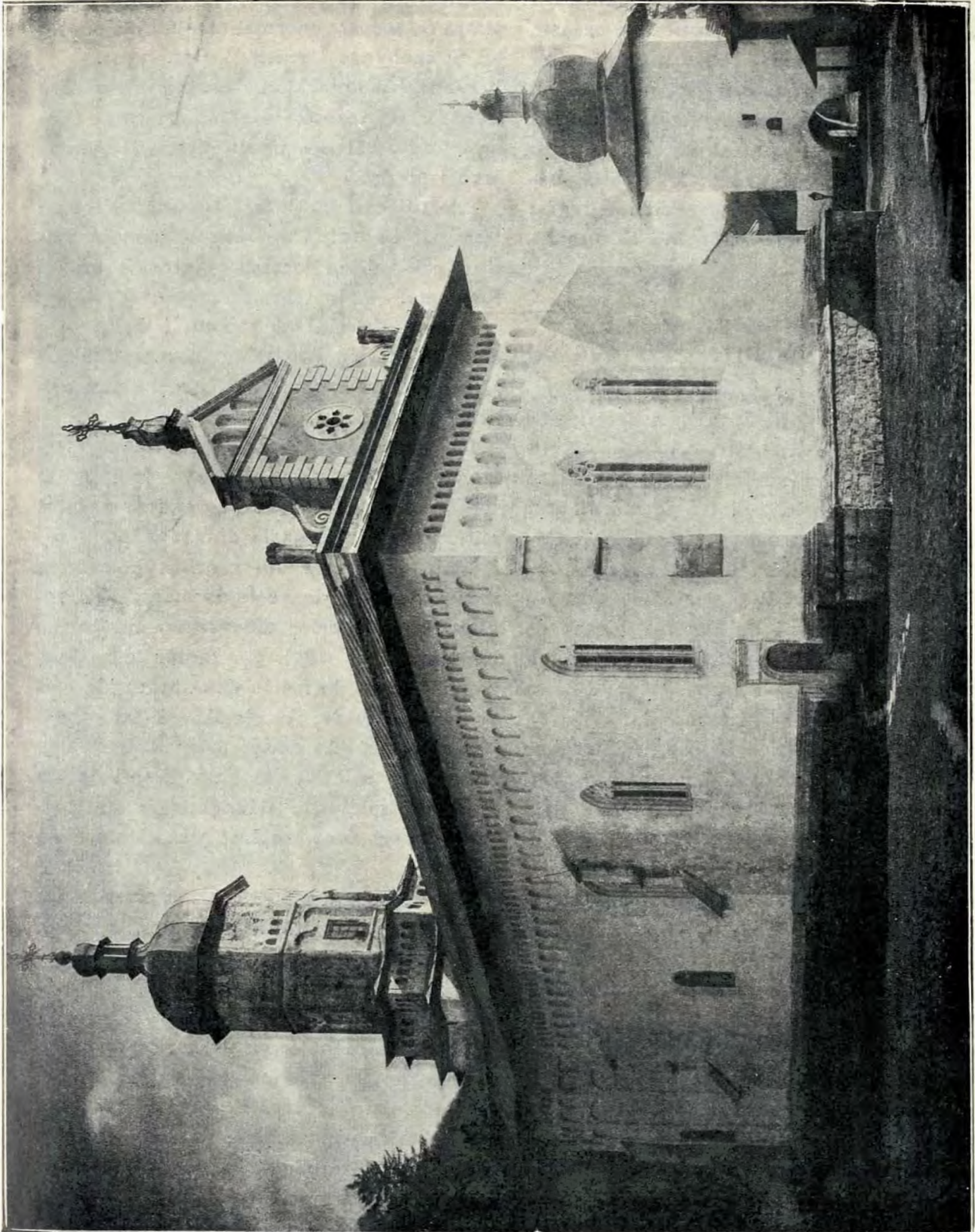

Fig. 134. Bistrița. Vederea bisericii. (C.)

În 1912 o nouă reparație importantă s'a făcut bisericii, dar nu s'a profitat de această ocazie pentru a-i reda, într'o măsură oarecare, o înfățișare mai potrivită cu stilul ei, ci s'a procedat atât înăuntru cât și în afară în așa fel, cu așa mare lipsă de știință și de sentimentul estetic, încât trebuie băgare de seamă și răbdare pentru a regăsi sub haina ei cea nouă, venerabila biserică a Doamnei Elena.

BISTRIȚA

Biserica Mănăstirii Bistrița a fost zidită în vremuri de Alexandru cel Bun, și era în ființă în vremea lui Ștefan cel Mare care a așezat acolo o piatră pe mormântul Anei, soția lui Alexandru cel Bun, și a clădit turnul-clopotniță.

Petru Rareș pare a fi pus să se facă lucrări noi, în afară de clădirea alipită de clopotnița care se zice a fi din vremea lui, și cum pare a arăta o frescă reînnoită ce se vede pe zidul de sud al turnului.

Dar actuala biserică a fost în întregime refăcută de Alexandru Lăpușneanu și alcătuește, împreună cu Slatina, cele două mari ctitorii ale sale.

Ca plan, dintre bisericile ce cunoaștem, se aseamănă mai mult cu Probota, fiind și de dimensiuni aproape la fel. Are însă o pereche de contraforturi mai mult, așezată logic în dreptul arcului transversal al pronaosului, ca la Neamț și la Sf. Gheorghe din Suceava.

Naosul nu prezintă nici o particularitate. Proscomidia și diaconiconul așezate ca la Probota, au ferestruicele îndreptate însă spre Răsărit, în loc de a le avea către miazăzi și miazănoapte.

Camera mormintelor e tot boltită în semicilindru (berceau) transversal; conține mormintele Anei, soția lui Alexandru cel Bun, piatra fiind pusă de Ștefan cel Mare și

așezată pe un frumos soclu gotic ¹⁾, și piatra ce acopere mormântul Chiajnei, soția lui Ștefan Vodă Lăcustă ²⁾ (fig. 330).

Pronaosul împărțit în două printr'un arc transversal are bolta mai simplă ca la Probota: calote sferice pe un sistem simplu de arcuri piezișe.

Pilaștrii cari susțin aceste arcuri sunt cu retrageri în formă de console, cam în spiritul celor dela Borzești, Piatra-Neamț și Războeni.

Pridvorul destul de strâmt, e boltit prin două calote pe arcuri moldovenești, separate printr'un arc, și reproduce în mic boltirea pronaosului.

În pronaos se mai găsesc încă două morminte, al lui Ivașcu Golescu (din 1584) și al unui necunoscut; iar în pridvor e piatra Mitropolitului Atanasie din 1632 ³⁾.

Ușile de trecere din pronaos în camera mormintelor și de acolo în naos, sunt lucrate în felul celor din vremea lui Ștefan cel Mare. (fig. 285). Cea dintâiu e cu două baghete ce se desfac în două ramuri la colțurile superioare; e simplă și fără baze ornamentate. A doua e mai evoluată; stâlpișorul interior se mai desprinde în două, iar spațiurile triunghiulare din colțurile de sus sunt umplute prin câte o mică volută.

Ușa de intrare din pridvor în pronaos are un chenar în arc frânt cu bogate (fig. 278). și numeroase muluri care se încrucișează la vârf (fig. 283). Luneta e umplută cu o piatră cioplită în stilul raionant.

Bazele mici, câte patru în fiecare parte, pe care se reazămă colonetele prezintă un caracter nou, o frumoasă ornamentație florată stilizată, de o sculptură cam prea puțin adâncită și care par a-și fi luat modele, cel puțin în ceea ce privește cele mai dinăuntru și mai dinafară, după stofele Renașterii.

¹⁾ Cf. Balș, Bisericile lui Ștefan cel Mare, pag. 286.

²⁾ Cf. Iorga, Inscricții, I. pag. 38.

³⁾ Cf. Iorga, Ibid, pag. 39.

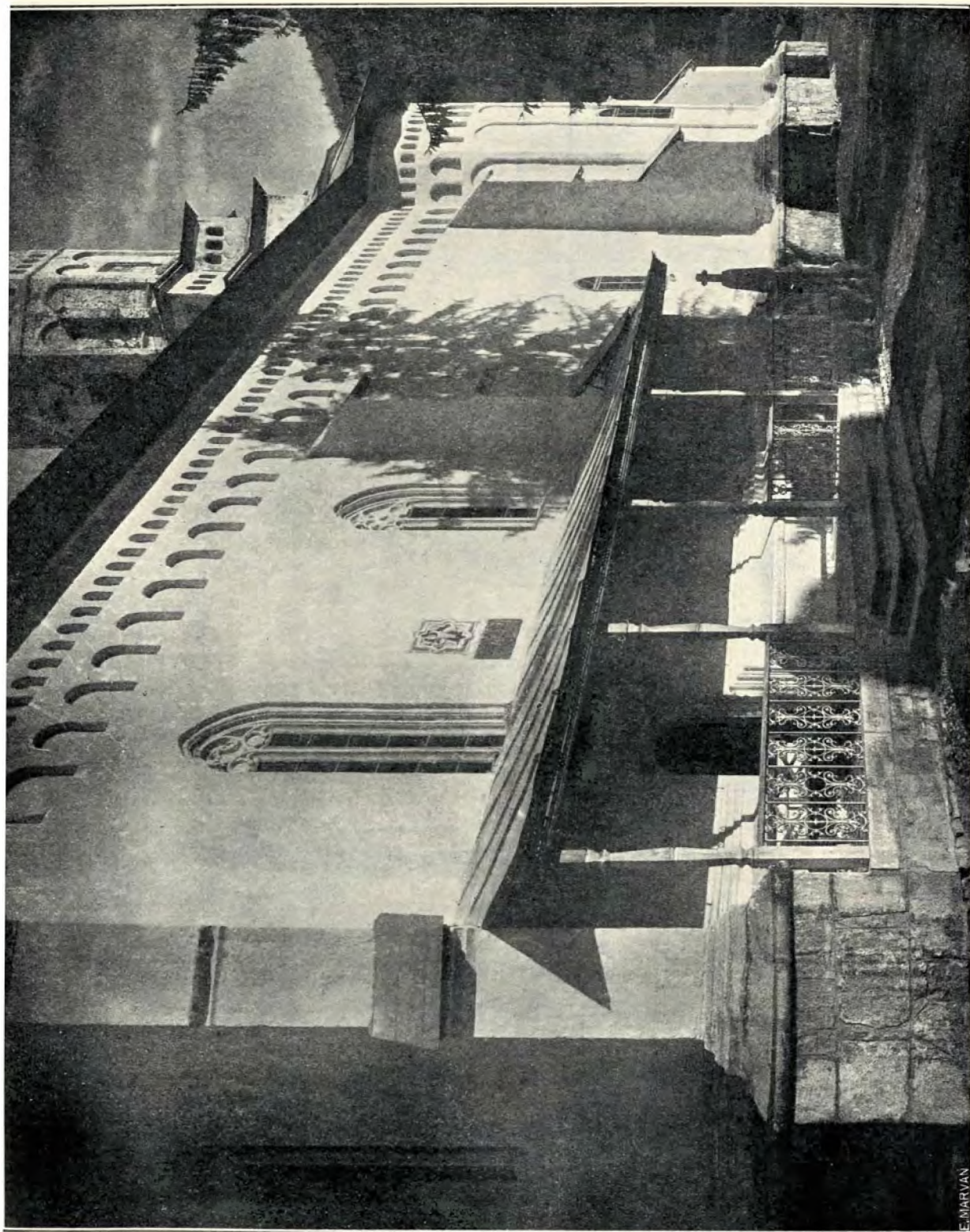
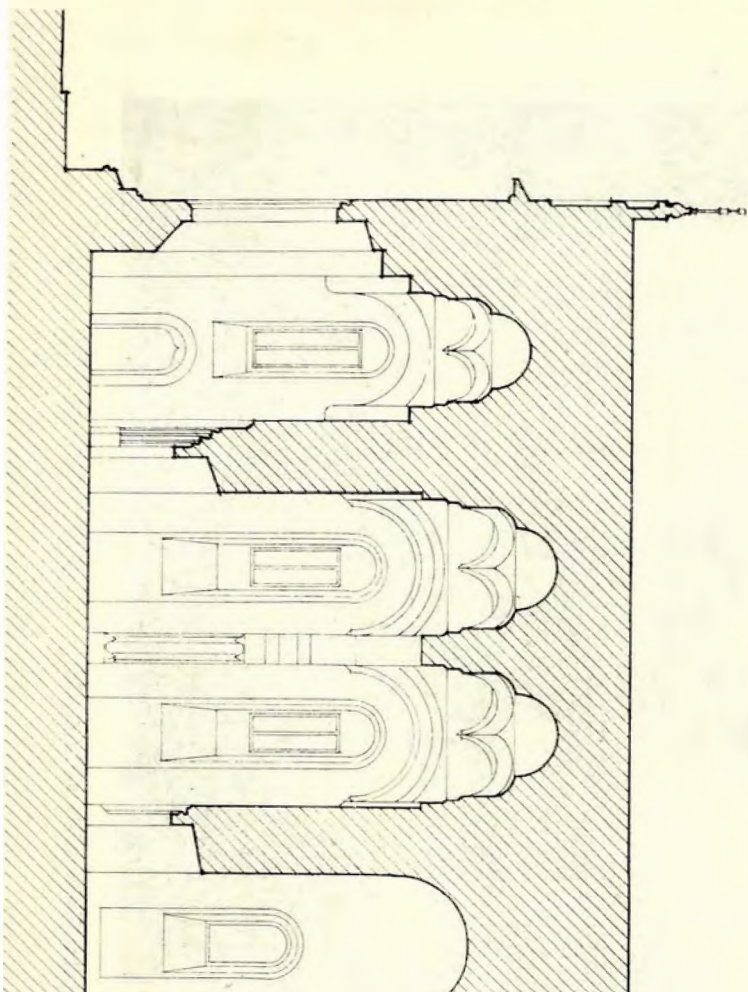
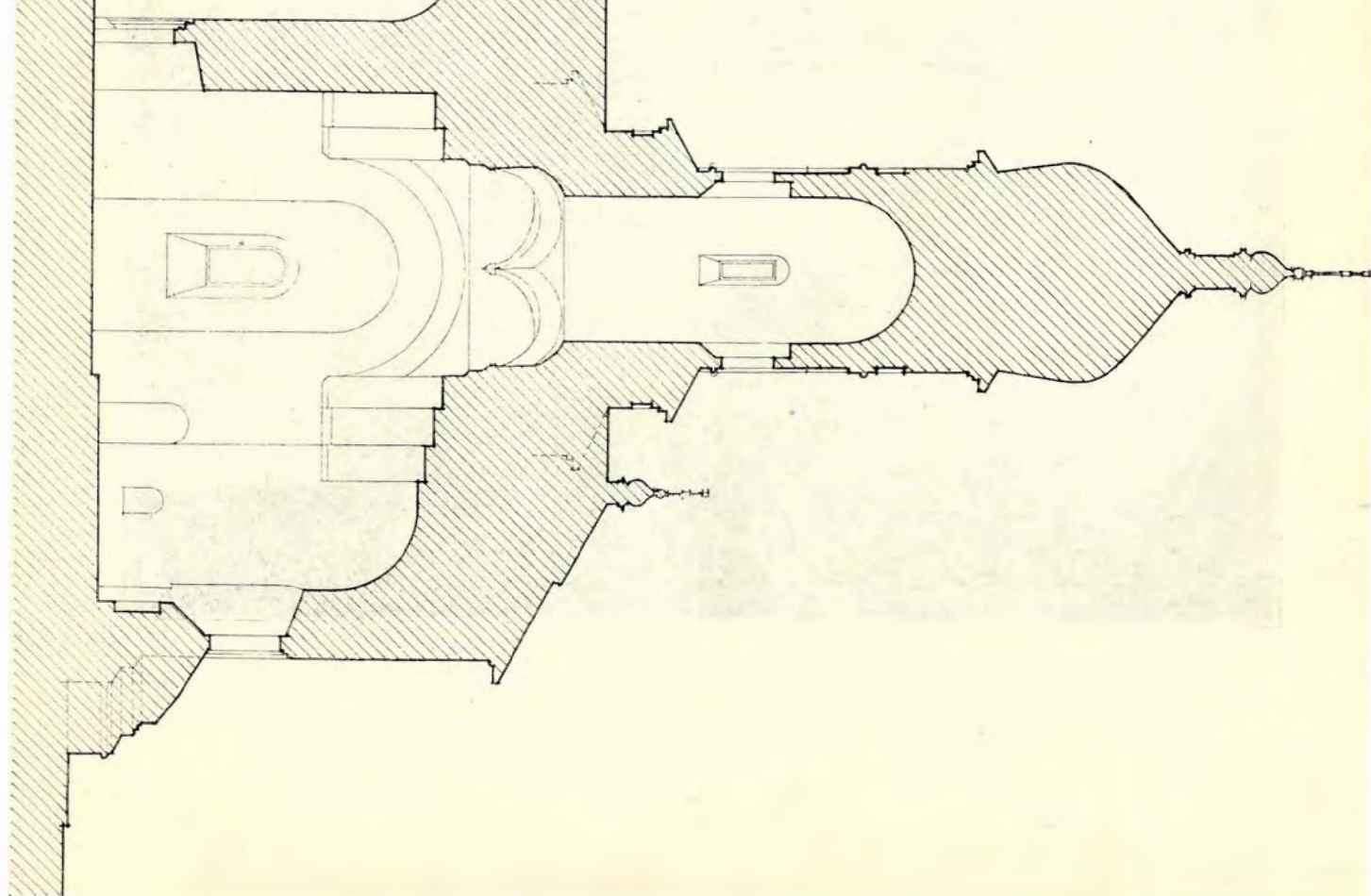

Fig. 135. Bistrița. Vedere dela sud-est. (C.)

Fig. 136. Biserița. Secțiunea longitudinală a bisericii. (Arh. A. Popovici.)

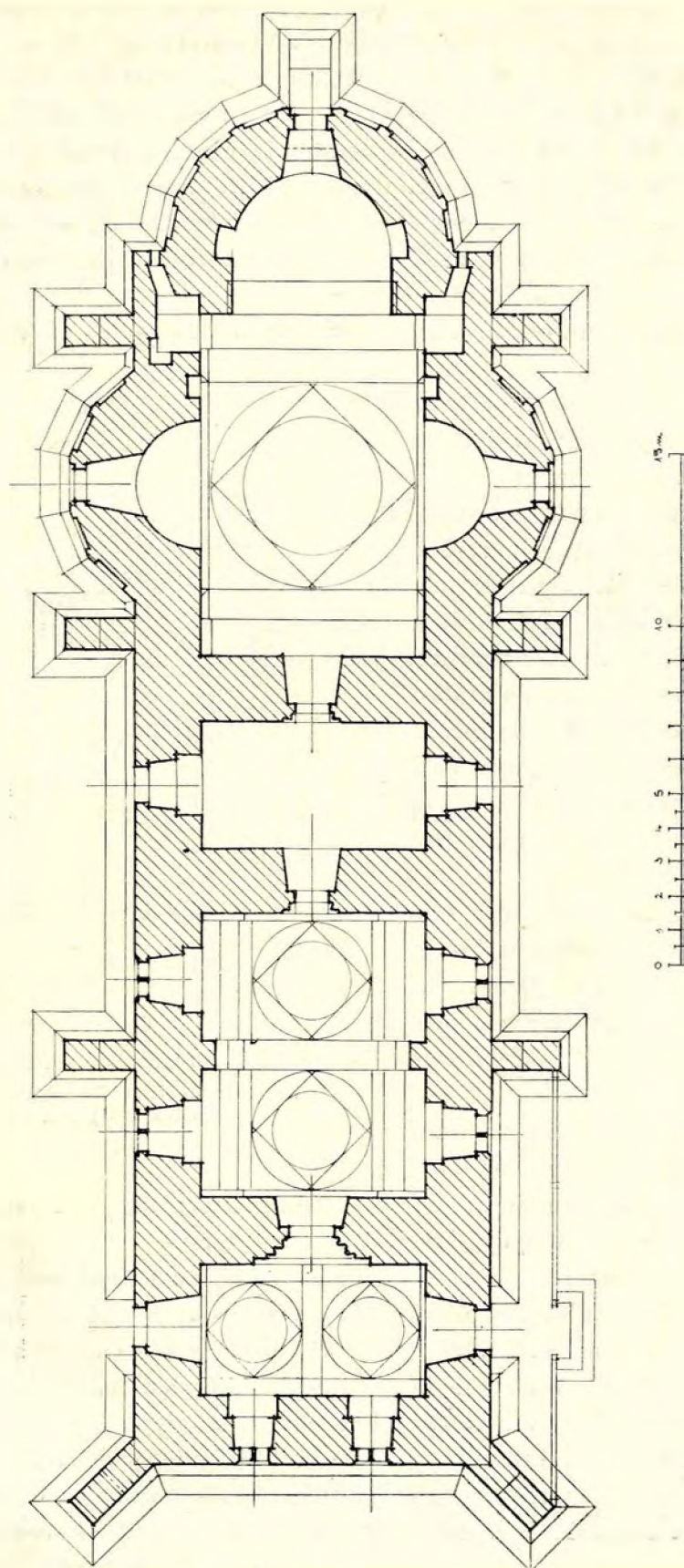

Fig. 137. Bistrița. Planul bisericii.

Ingroșarea bazelor, cam stângaciu executată, se termină în jos pe un plan înclinat după obiceiul curent gotic.

În exterior, biserica și-a păstrat în marile linii, înfățișarea de odinioară. Absidele poligonale cu nouă fețe la altar și cu cinci la sânuri, au lungile lor firide cu înguste lesene de separație, pe când, deasupra, două rânduri de ocnițe fac înconjurul clădirii. La o firidă corespund câte două ocnițe mari și patru mici.

Contraforturile sunt așezate astfel: unul în axa altarului, câte o pereche în dreapta și în stânga sânurilor, o pereche în dreptul arcului transversal al pronaosului, și o pereche așezată pieziș la unghiurile pridvorului.

Ferestrele naosului și ale gropniței au fost lărgite la începutul veacului al XIX-lea¹). Acele ale pronaosului și ale pridvorului și-au păstrat forma veche, înaltă și cu muluri gotice, cu un menou de împărțire la mijloc și cu partea superioară cu sculpturi dela sfârșitul goticului. Aceste ornamente nu găuresc toată grosimea pietrii sau au fost umplute ulterior (fig. 302).

Executarea lor este de altminterlea mai puțin perfectă ca aceea a ferestrelor bisericilor mari din vremea lui Rareș. O particularitate este că cele două ferestre ale pronaosului dinspre vest sunt mai mici ca cele două dinspre est.

Ferestrele pridvorului, câte una pe laturile sud și nord și două pe latura de vest, sunt mai înalte ca cele din pronaos.

Cornișa e de un profil foarte simplu și nu e sigur să fie cea din vechime.

Acoperișul, acuma de tablă, în două pante întrerupte, are o formă joasă, care lasă să se vadă bazele turlei, amândouă în formă de stea cu opt vârfuri, cea superioară cu câte trei ocnițe pe fiecare latură.

Turla octogonală are în axele ei ferestre

mici gotice cu chenarul dreptunghiular cunoscut și în diagonale câte un mic contrafort. Arcaturile sunt duble, iar deasupra lor, peste o simplă mulură, vin câte patru alte mici ocnițe. O cornișă termină construcția, învelită de o cupolă bulbucată și un mic turnuleț în vârf, cum se vede și deasupra altarului, la turnul de intrare și la clopotniță.

E aproape la fel ca la Probota.

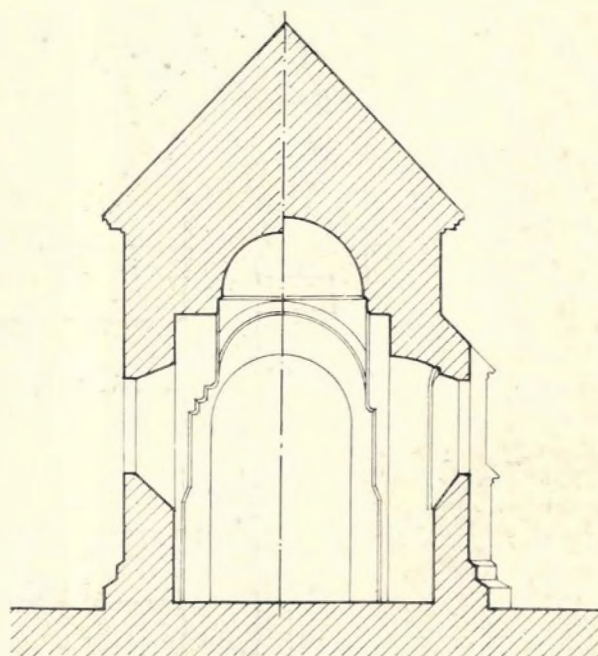

Fig. 138. Bistrița. Secțiuni transversale.
(Arh. A. Popovici.)

Turla mai poartă, în afară, urme de fresci destul de șterse.

Spre apus, acoperișul este terminat printr'un fronton în stil clasic, ridicat în veacul al XIX-lea. Fațada este în întregime spoită și nu se pot găsi acuma urme de picturi exterioare.

Socul de piatră de talie are un profil care amintește mult pe cel de la Sf. Ioan din Piatra și are o eșitură foarte pronunțată (fig. 313). La intrare este întors spre pământ. Contraforturile au cunoscutele profile

¹) Melchisedec. Cronica Romanului, p. 186.

Fig. 139. Bistrița, Fațada vest. (C.)

la treptele eșiturilor lor, din care cea de jos e foarte pronunțată, accentuând astfel caracterul de soliditate al întregului edificiu.

Ușile pridvorului sunt în arc turtit (zis în mâner de corb, *anse de panier*), cu o ușoară acoladă (fig. 285). Sunt de un profil

«Cu vrerea Tatălui și cu ajutorul Fiului și cu săvîrșirea Sfîntului Duh s'a zidit această biserică din mănăstirea Bistriței, unde este hramul Adormirii Precistei și prea-binecuvîntatei stăpîne a noastră Maica Domnului și pururea-Fecioara Maria, în zi-

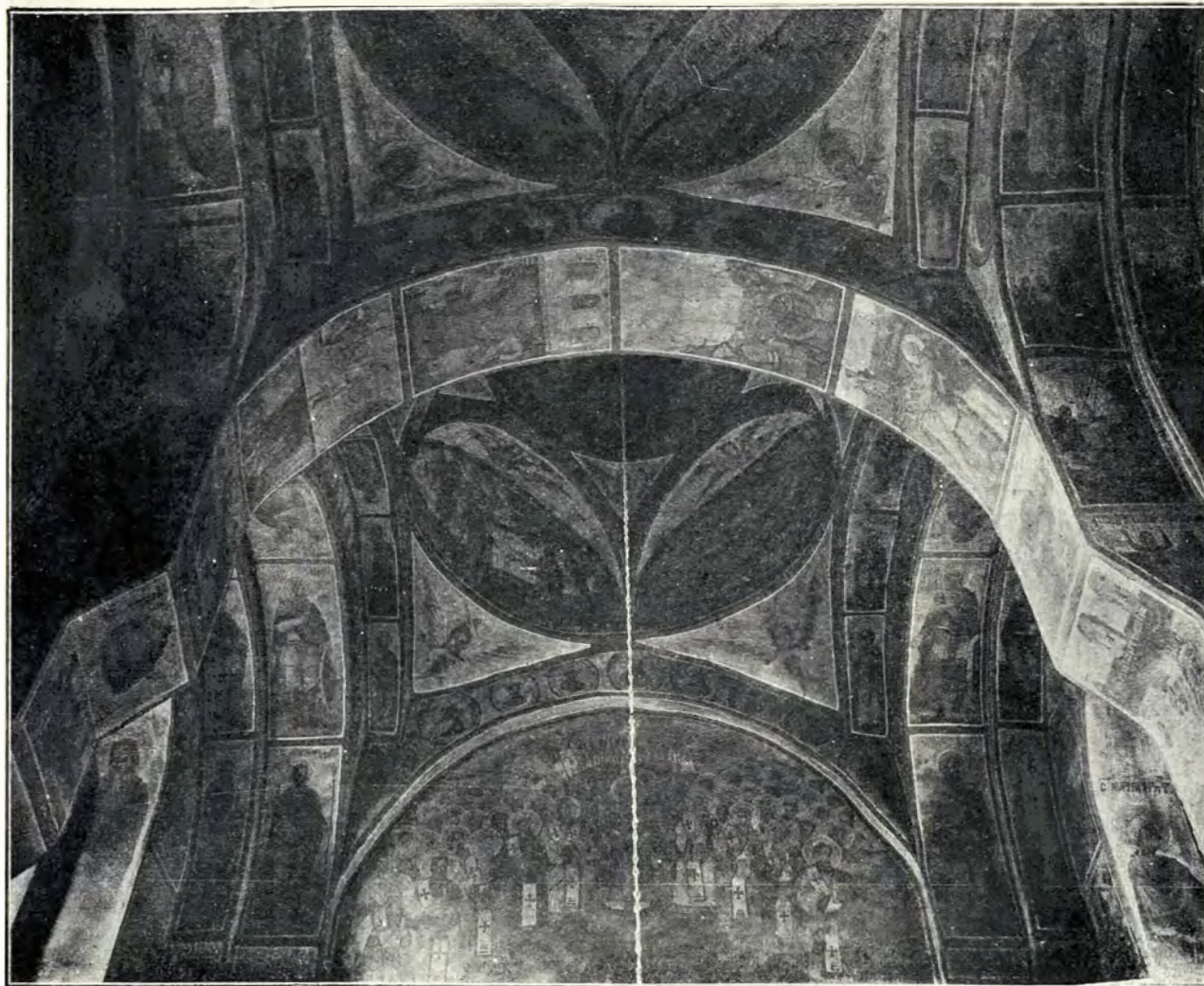

Fig. 140. Bistrița. Bolta pronaosului. (C.)

clasic și deasupra lor vine un lintel asemenea clasic (fig. 287) cu două rânduri de denticule la partea lui inferioară, ca la Horodniceni. Cele două uși sunt la fel.

Deasupra celei dinspre miazăzi, ceva mai la dreapta, se vede pisania care spune: ¹⁾

¹⁾ N. Iorga. Inscripții I, pag. 37.

lele blagocestivului și de Hristos iubitorului Domn al nostru Io Alexandru Voevod, cu mila lui Dumnezeu Domn țerii Moldovii, fiul lui Bogdan Voevod, în anul șapte mii 62 [1554] curgător, în luna lui Mai 26 de zile».

Deasupra e stema țării, cam stângaciuc executată și care arată, pe lângă capul de

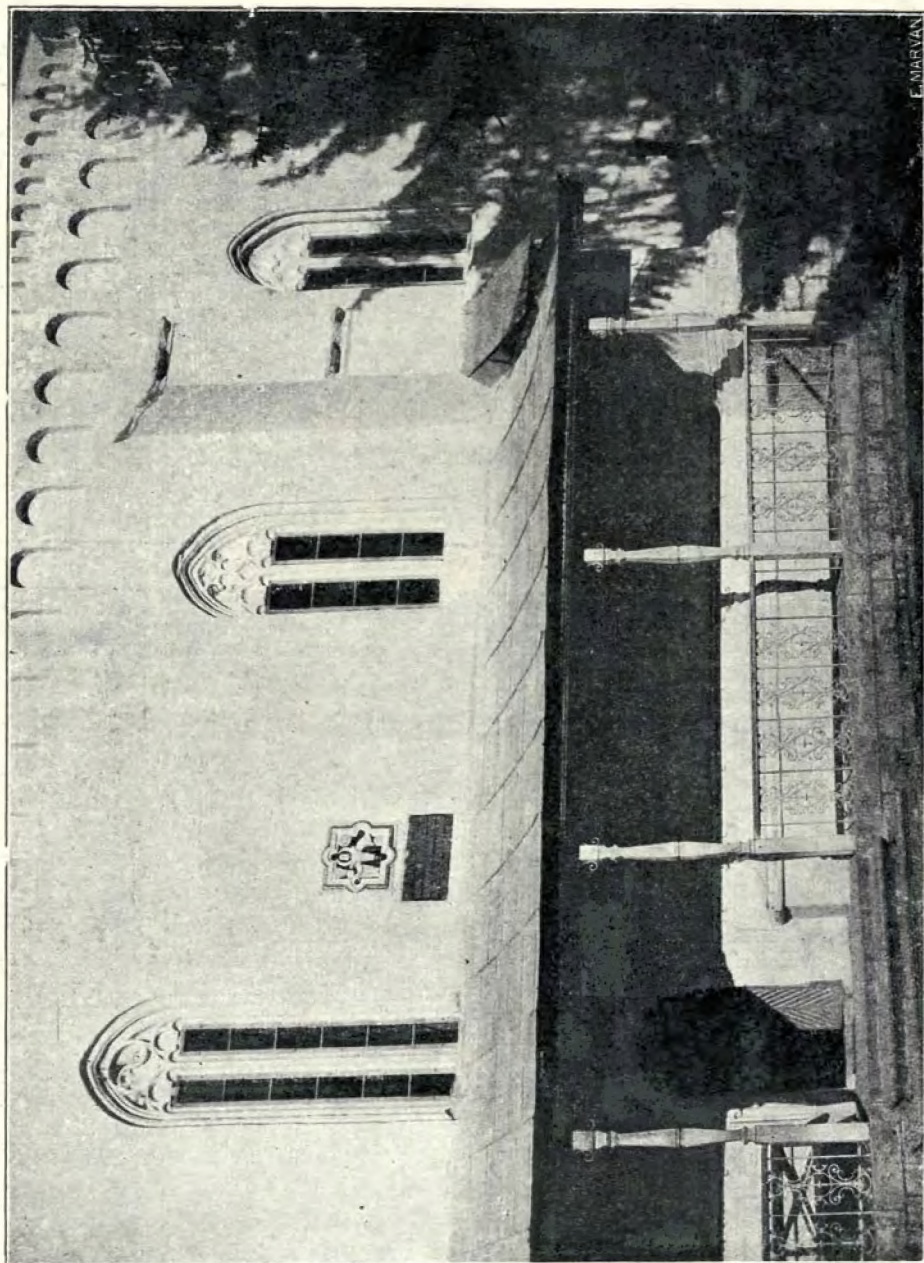

Fig. 141. Bistrița. Fațada de sud cu intrarea. (C.)

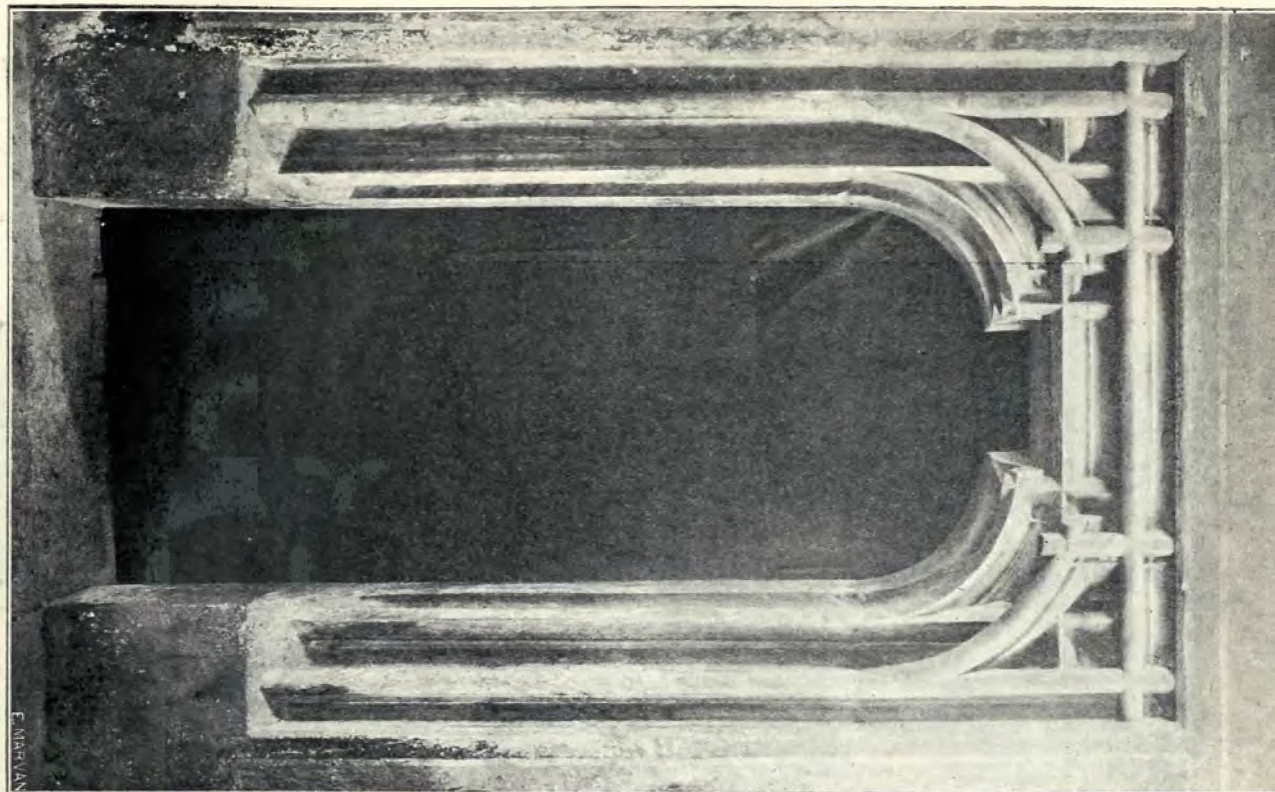

Fig. 142. Bistrița. Ușa naosului. (C.)

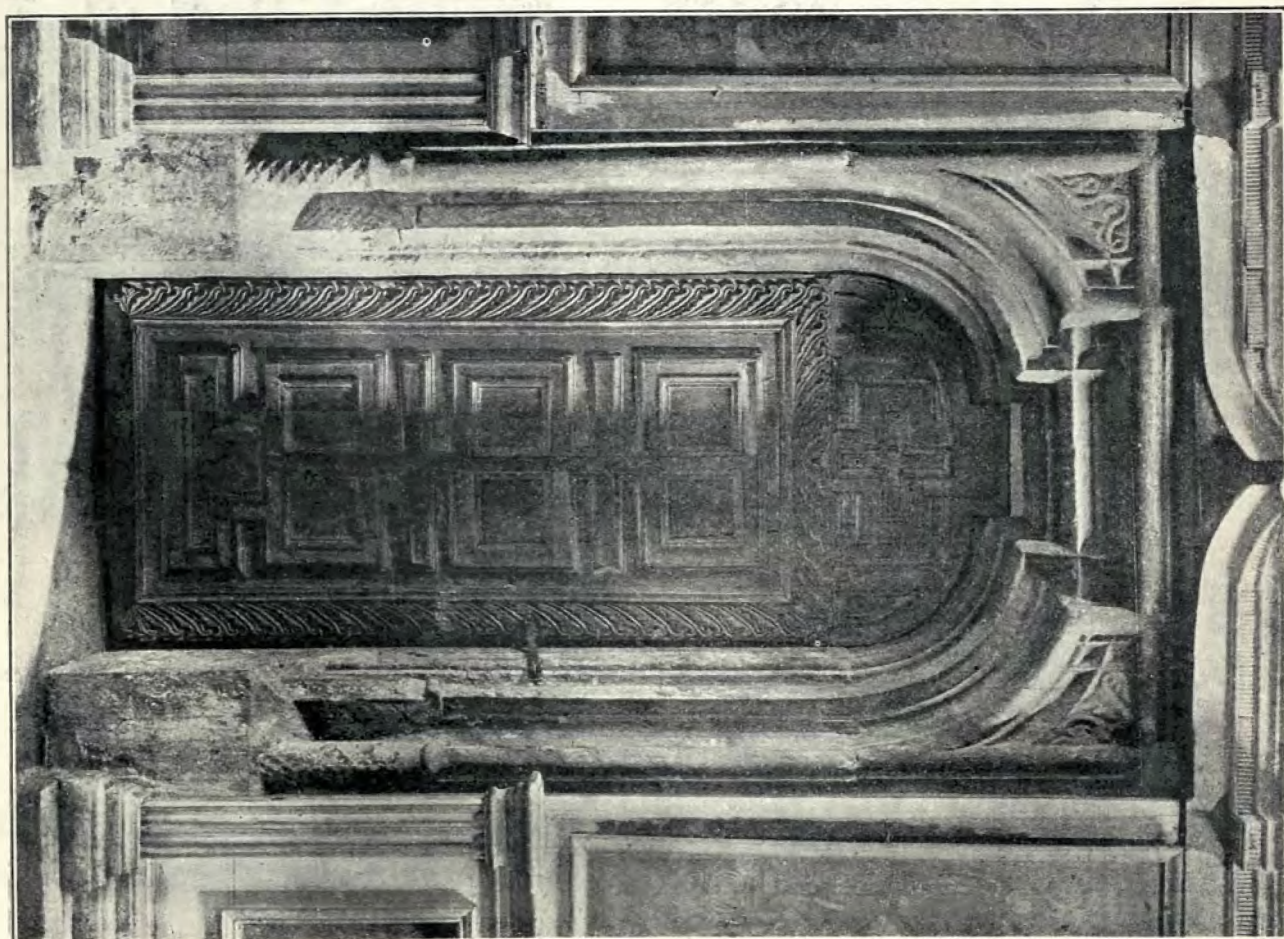

Fig. 143. Bistrița. Ușa gropniței. (C.)

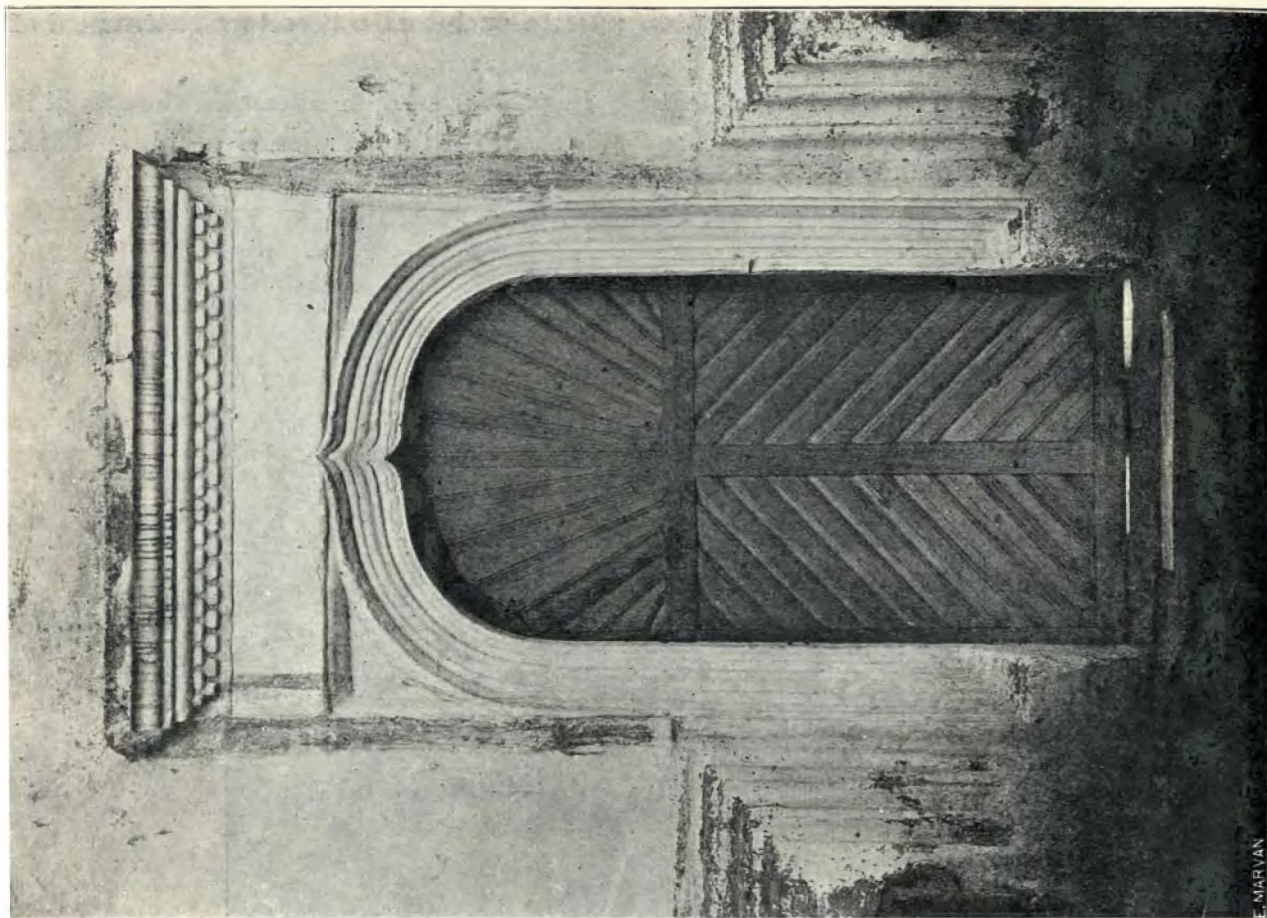

Fig. 145. Bistrița. Ușa de intrare nord. (C.)

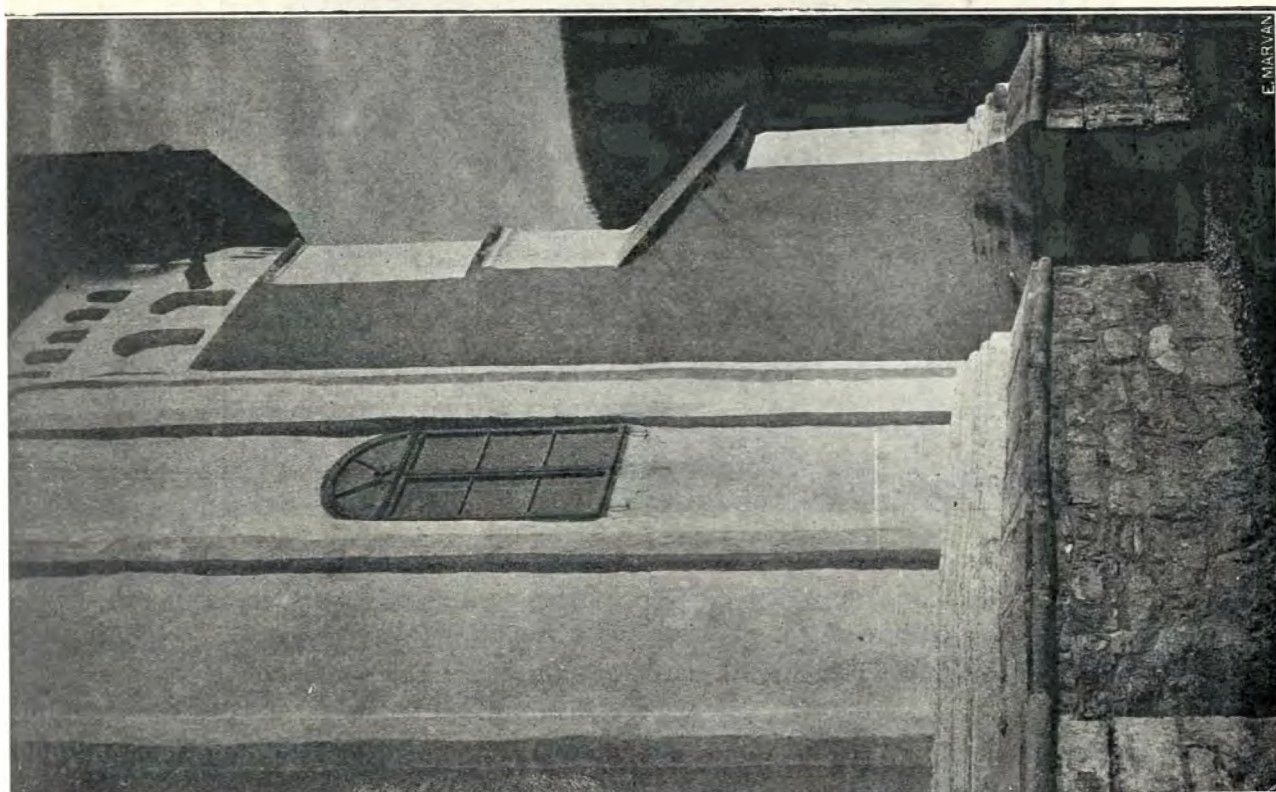

Fig. 144. Bistrița. Un contrafort. (C.)

zimbru, soarele și luna și alte atribute neobișnuite.

Rama, după obiceiul vremii este un pătrat cu câte o eşitură semicirculară pe fiecare

nu este exclus ca o cercetare sistematică să le regăsească.

În pridvor însă, se zăresc în dreapta și în stânga intrării două picturi vechi, o *deesis*

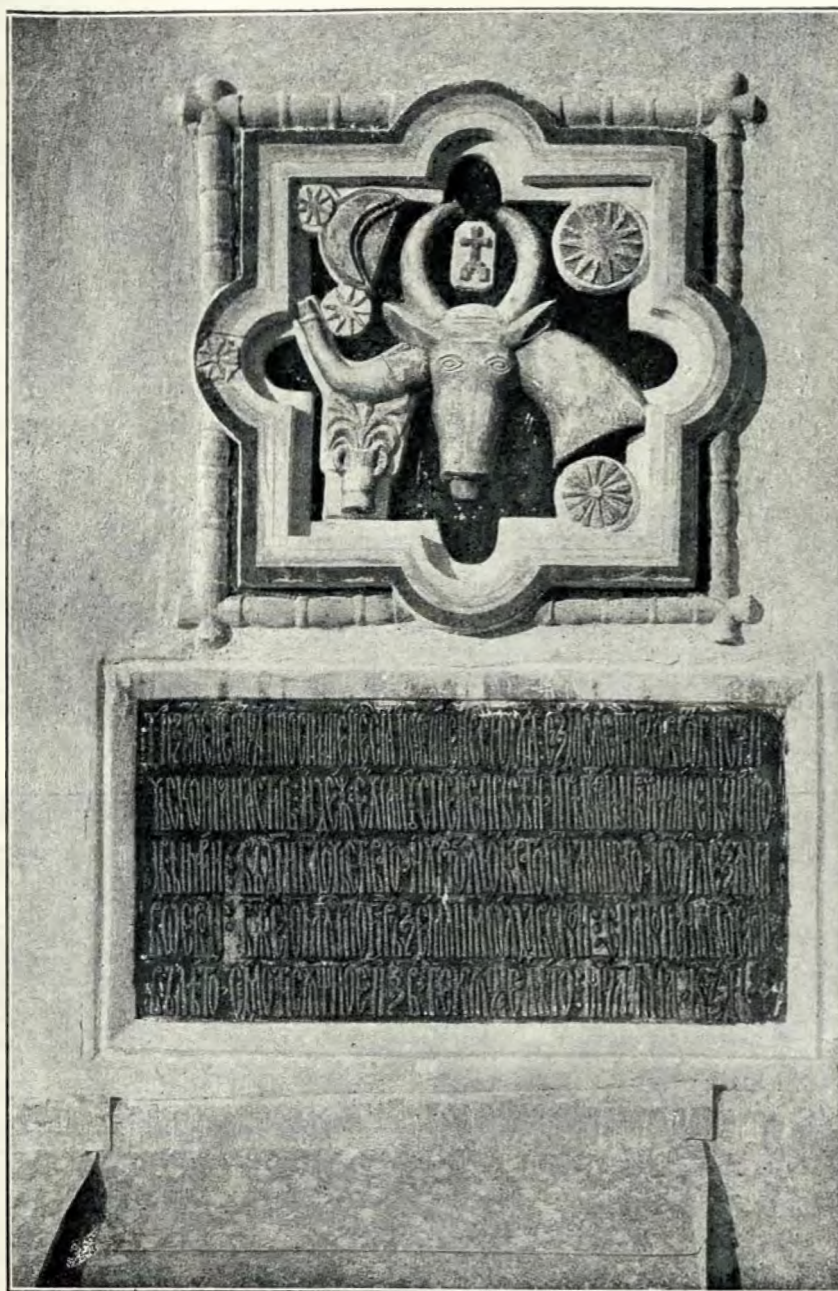

Fig. 146. Bistrița. Pisania. (C.)

latură, iar un al doilea ciubuc pătrat exterior pare a trăda un început de influență ru-sească.

Pictura actuală interioară este refăcută și nu apare de desubt alta veche, cu toate că

și o Maică a Domnului cu o inscripție unde se mai poate ceti pe slavonește:

«Robul lui Hristos, Matia... (cuvinte șterse)... a dăruit aceste două icoane 7098» (adică 1590).

Fig. 147. Rădăuți. Vederea bisericii. (Fot. L. Bălan.)

PRIDVORUL BISERICII DIN RĂDAUȚI

În «Bisericile lui Ștefan cel Mare», am vorbit despre această biserică, probabil cea mai veche din Moldova, unde se găsesc pietrele de mormânt ale primilor domnitori ai țării.

E compusă dintr'un naos cu altar și un pronaos, amândouă de construcție romanică. Lăpușneanu i-a adăugat un pridvor asemănător celor din veacul lui. E un dreptunghi lungit în sensul transversal axei bisericii, cu două uși pe laturile de miazăzi și miazănoapte. Deasupra ușilor e așezată câte o fereastră; și pe latura de apus se vede o a treia fereastră.

Bolta se compune dintr'o calotă susținută de un dublu sistem de arcuri încrucișate; racordarea pătratului cu dreptunghiul se face prin două perechi de arcuri paralele cu axa bisericii.

Colțurile clădirii sunt proptite prin contraforturi așezate la 45° și cari au formele

obișnuite și copertinele lor cu profilele cunoscute.

Se vede pe zidurile nord și sud, o crăpătură verticală ce înseamnă locul înădăturii pridvorului cu corpul bisericii.

Socul părții adăogate e profilat, întors în jos la intrări și însoțit de o bancă, pe când socul părții vechi este o simplă teșitură la 45°.

Lăpușneanu a așezat lângă intrarea nouă, spre miazăzi, pisană (de 0.76 m. lată și 0.55 m. înaltă):¹⁾

«Cu vrerea Tatălui și cu ajutorul Fiului și cu săvârșirea Sfântului Duh, s'a început și s'a zidit acest pridvor al bisericii de blagocestivul și de Treime cinstitorul Domn Io Alexandru Voevod, Gospodar al țării Moldovenești în anul 7067 (1559) luna Iunie 30; și fiind episcop chir Eftimie».

Și aici pridvorul este numit: priprat.

Ușa principală de intrare este de sigur refăcută și ea în vremea lui Lăpușneanu

¹⁾ Kozak. Inschriften, pag. 99.

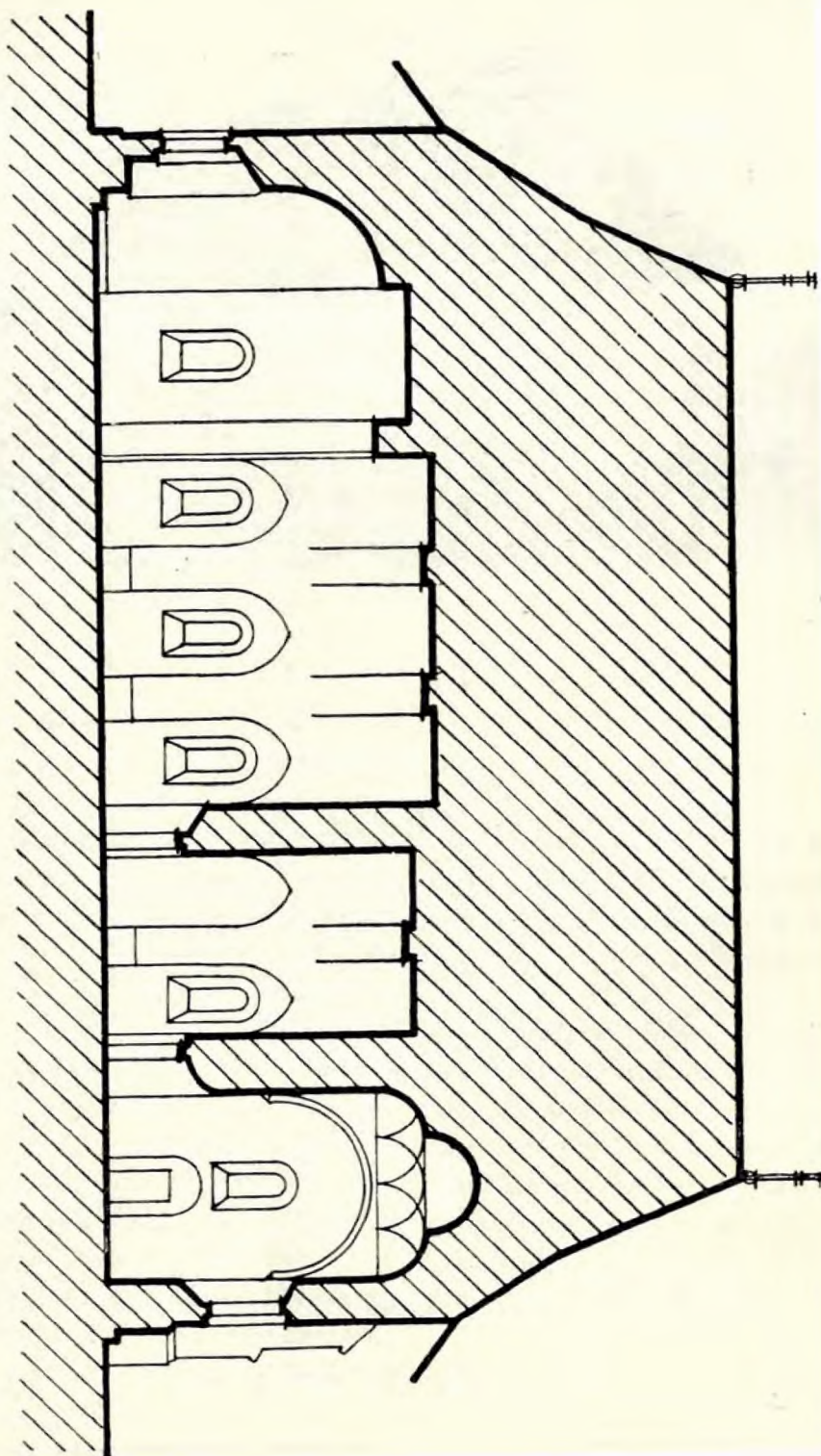

Fig. 148. Secțiunea longitudinală a bisericii.

(fig. 283); profilatura ei, colonetele cu baze, sunt din veacul al XVI-lea.

Ușa naosului e tot în arc frânt, dar înăuntru e un al doilea chenar care seamănă la partea lui interioară cu chenarele obișnuite la aceste uși; are și baze stângaciu executate.

Fereastră mare dinspre apus este împărțită în două printr'un menou și are în partea sa de sus o ornamentație gotică, nu prea

chenar mai simplu, dreptunghiular, au bazele colonetelor ornamentate; am văzut că această particularitate se întâlnește în Moldova pentru prima dată la Arbora și la Reuseni, și de atunci înainte se găsește des.

Zugrăvelile din interior, foarte urît restaurate la sfârșitul veacului al XIX-lea, nu permit, fără o serioasă cercetare sau spălare a lor, o precisă judecare a lor.

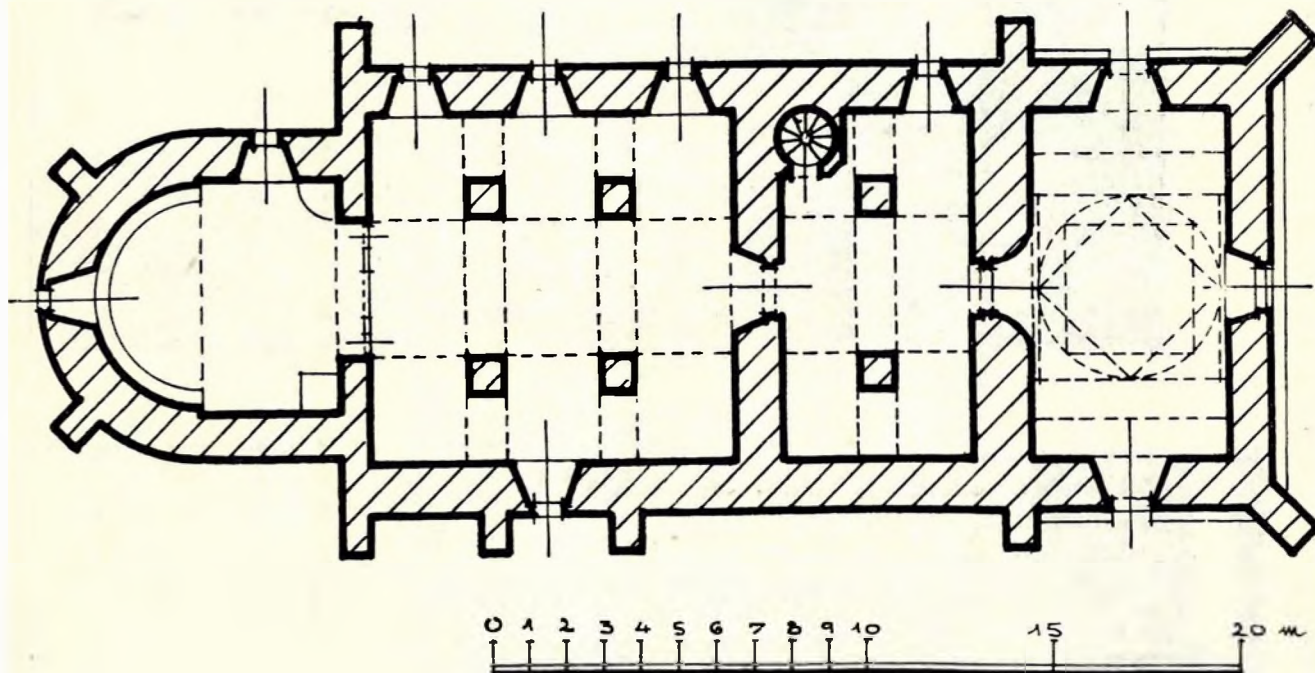

Fig. 149. Planul bisericii.

bine executată. Ferestrele exonartexului, la nord și la sud, așezate deasupra ușilor (ca la Voroneț), sunt tot gotice. Ușa pridvorului din spre miazănoapte are un chenar încă gotic ca profil, dar cu trecere spre Renaștere (fig. 285). Ușa de miazăzi e gotică, însă cu partea dinăuntru în plin cintru. Ferestrele restului bisericii sunt mici și de forme destul de variate.

Au fost de sigur refăcute în vremea lui Lăpușneanu odată cu zidirea pridvorului (fig. 292-295). Formele lor mai înaintate ne-o arată clar: chiar cele care au un

Totuș, după ceea ce se vede, pare foarte verosimil că sunt din vremea lui Lăpușneanu¹⁾.

Faptul că, pe tabloul votiv, biserica e reprezentată cu pridvorul adăogat este un puternic argument în acest sens (fig. 363).

Se mai găsesc multe grafite, dar de dată mai recentă (veacul al XVIII-lea).

¹⁾ Cf. Iorga în Monumentele noastre istorice, de Al. Lăpedatu, p. 196.

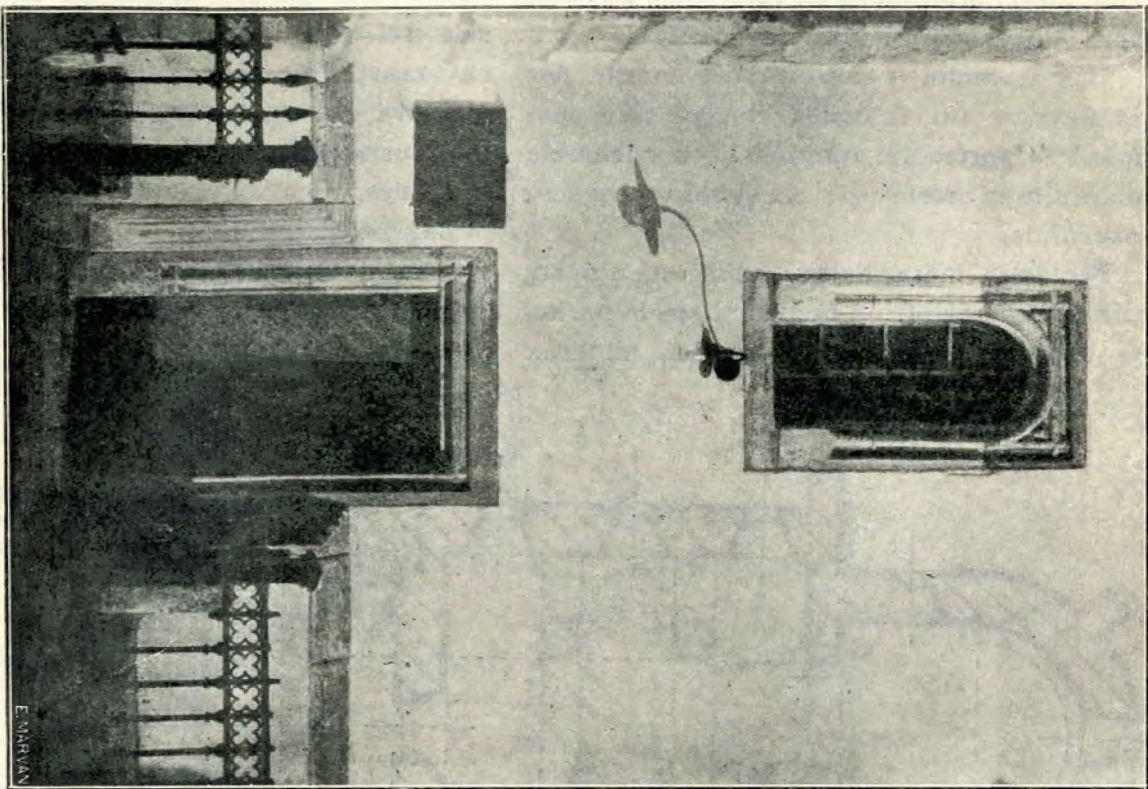

Fig. 150. Rădăuți. Ușa nord a pivnorului.

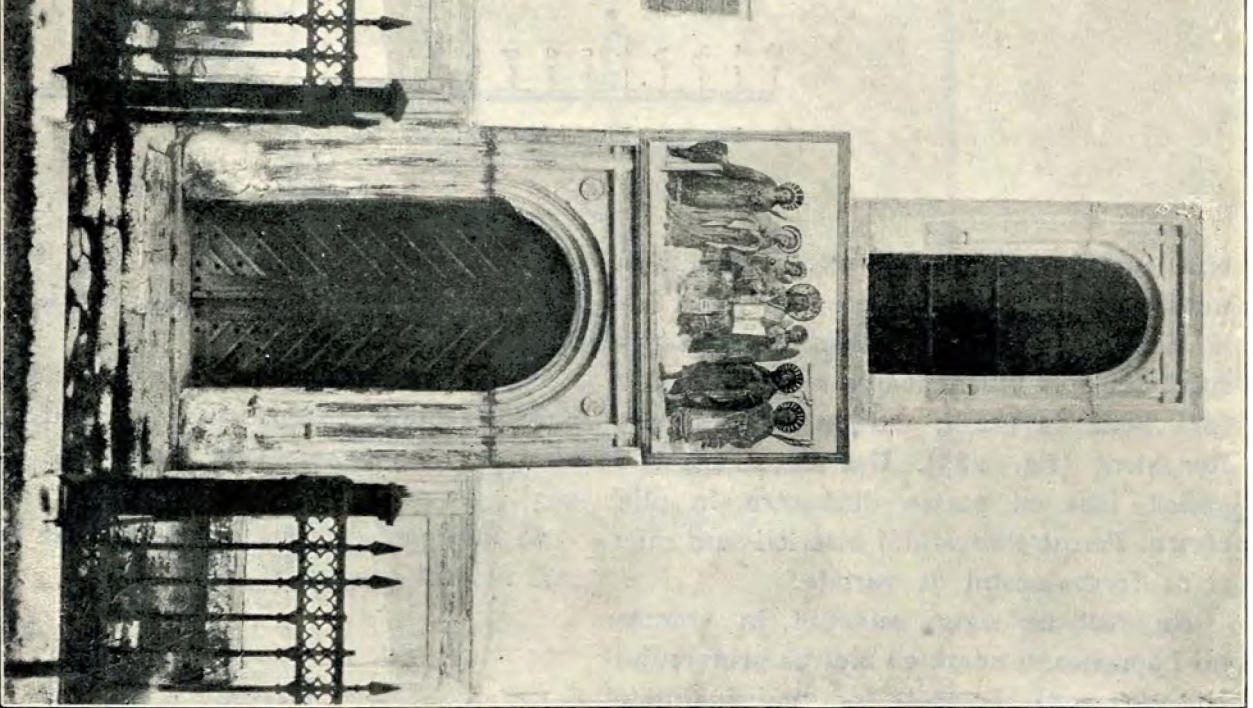

Fig. 151. Rădăuți. Ușa sud a pridvorului.

Fig. 152. Rădăuți. Ușa pronaosului.

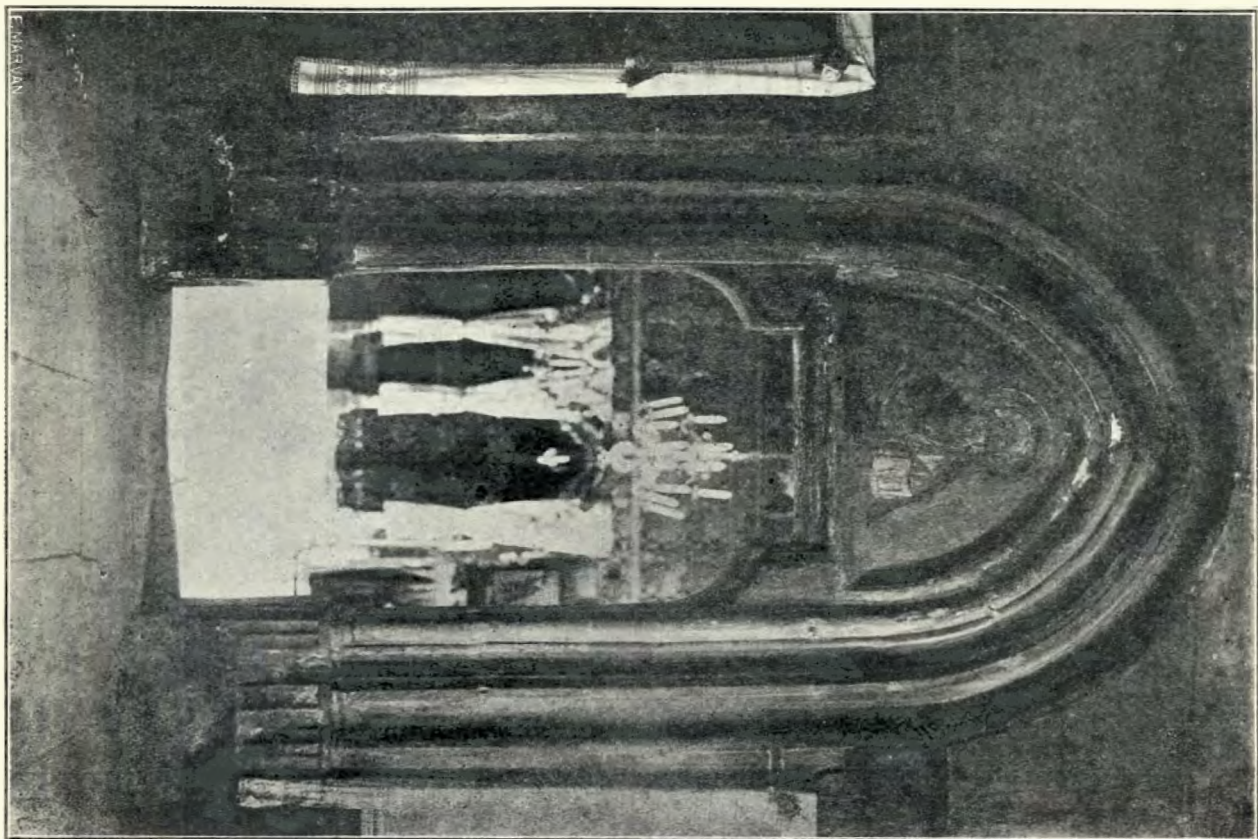

Fig. 153. Rădăuți. Ușa naosului.

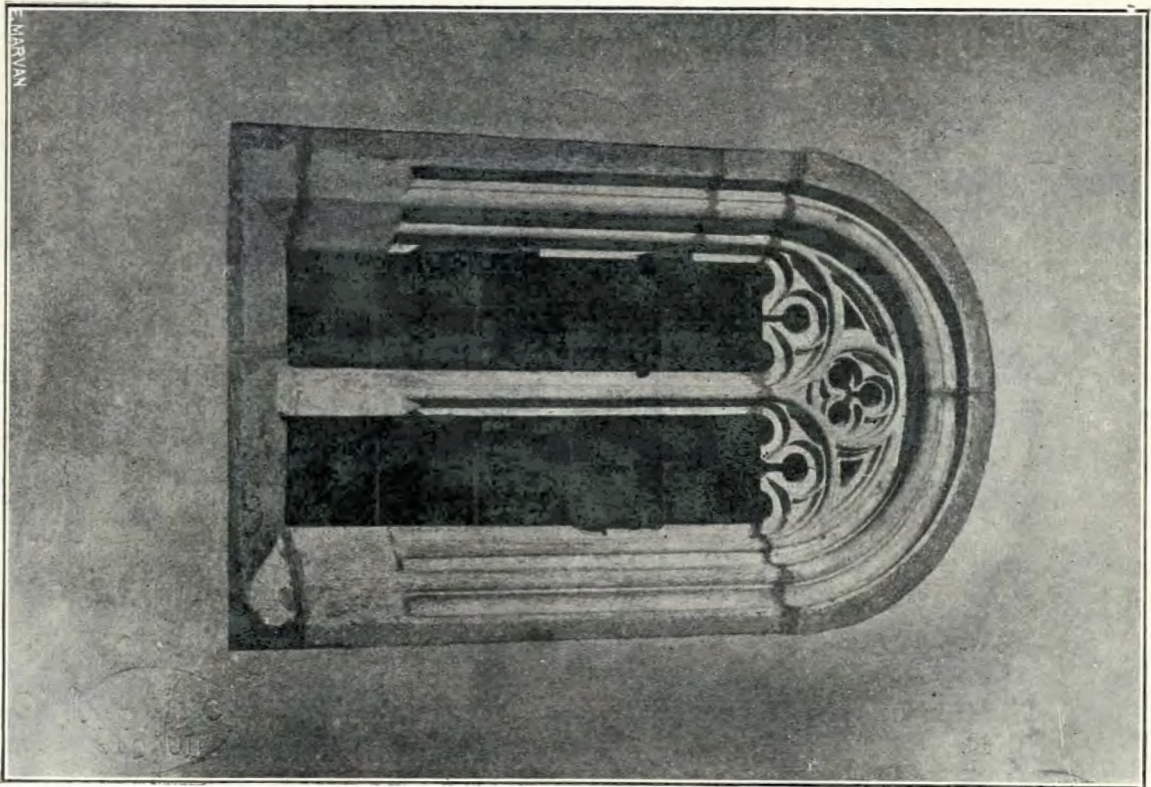

Fig. 154. Rădăuți. Fereastra vest a pridvorului.

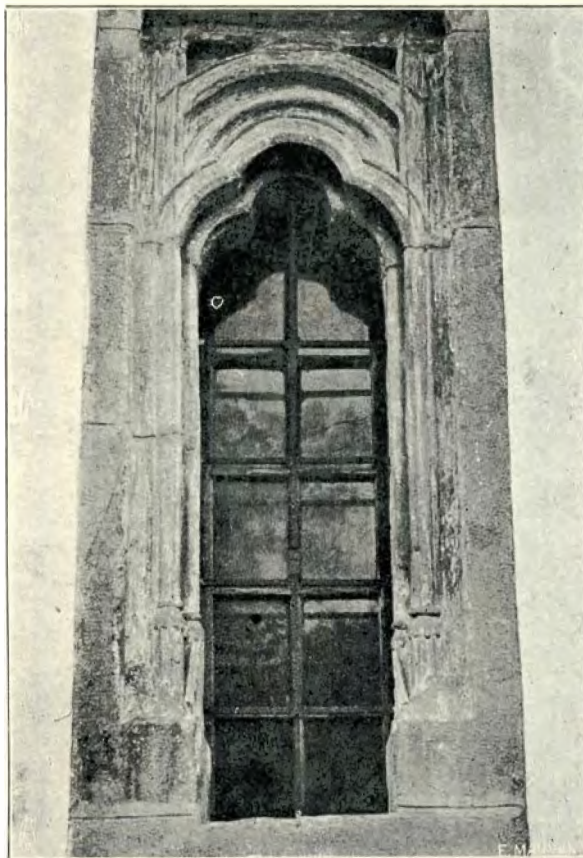

Fig. 155. Rădăuți. O fereastră a bisericii.

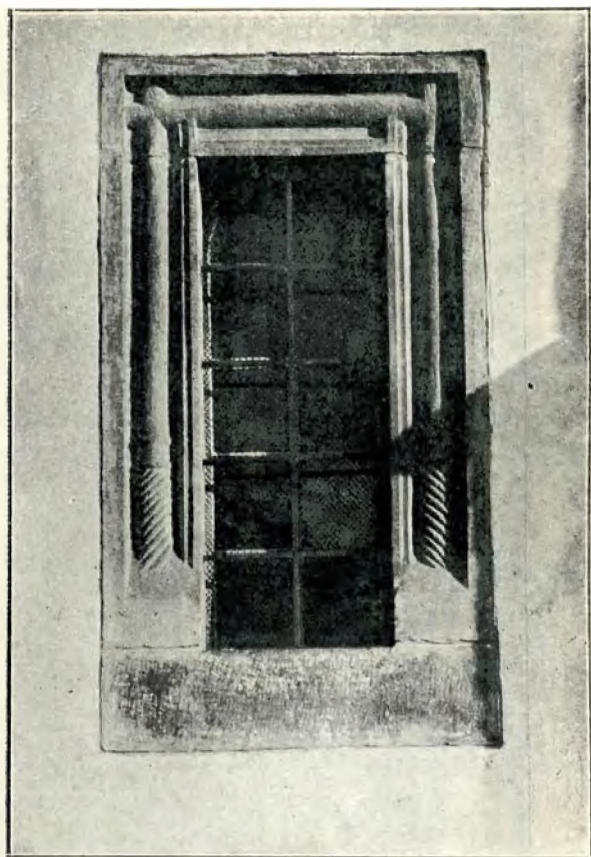

Fig. 156. Rădăuți. O fereastră a bisericii.

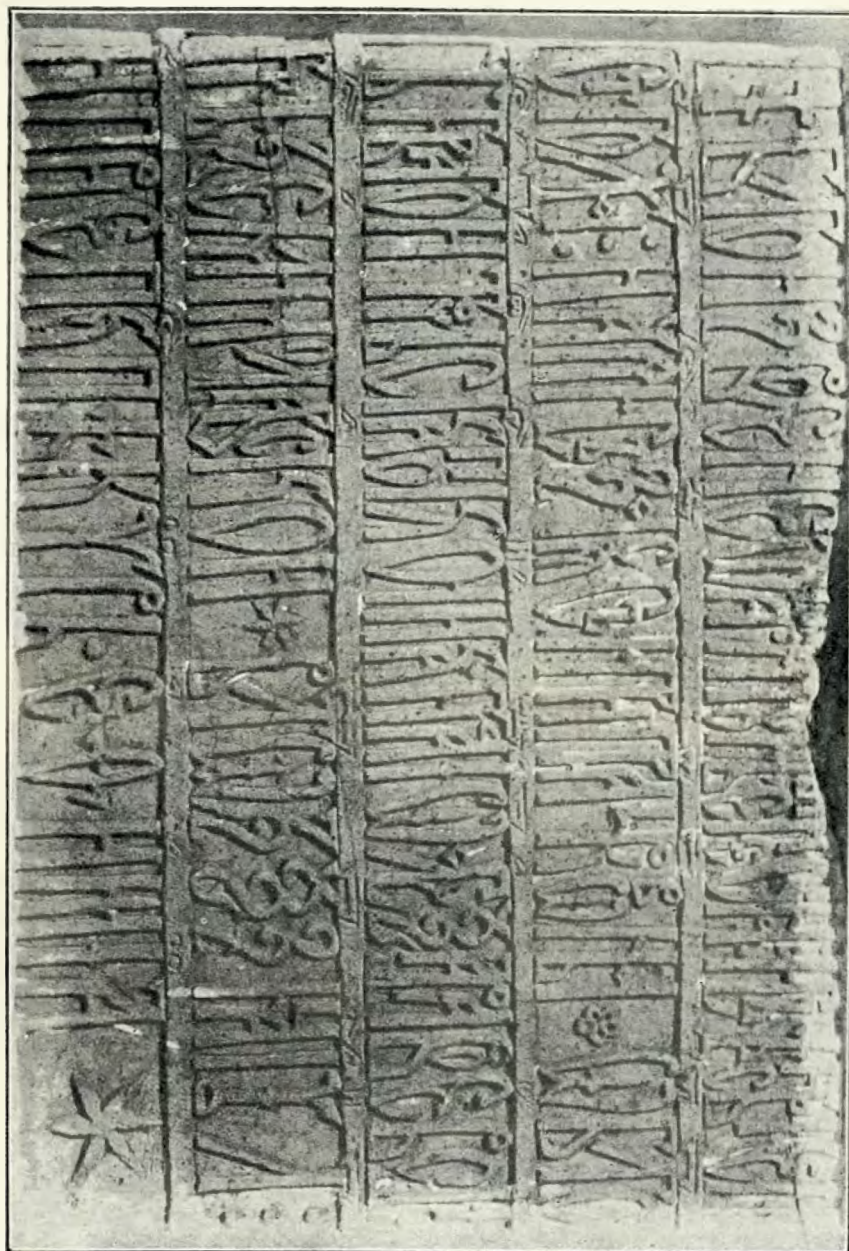

Fig. 157. Rădăuți. Pisania pridvorului.

TURNUL-CLOPOTNIȚĂ DELA SF.
DUMITRU DIN SUCEAVA

La o distanță de vreo treizeci de metri spre sud-est de biserica Sf. Dumitru, se înalță un puternic turn-clopotniță cu baza pătrată

zată pe partea de est, deasupra intrărei, arată, ca ziditor pe Alexandru Lăpușneanu.

Capul de bour e încadrat prin patru segmenti de cerc, pe care se desfășoară inscripția.

Acest fel de pajură și de pisanie îl în-

Fig. 158. Turnul bisericii Sf. Dumitru, Suceava.

și cu ziduri de doi metri grosime. Infățișarea lui e foarte schimbată prin restaurări mai recente care nu au respectat stilul din vechime.

Un etaj i-a fost adăugat, probabil în cursul veacului al XIX-lea.

O inscripție cu o frumoasă pajură, așe-

tâlnim în această vreme și la Slatina, la Bistrița, la Putna.

Pare deci a fi fost obiceiul — moda nouă — din domnia lui Lăpușneanu, inaugurată deja pe turnul de intrare de la Probota.

Stema dela Suceava este însă cea mai

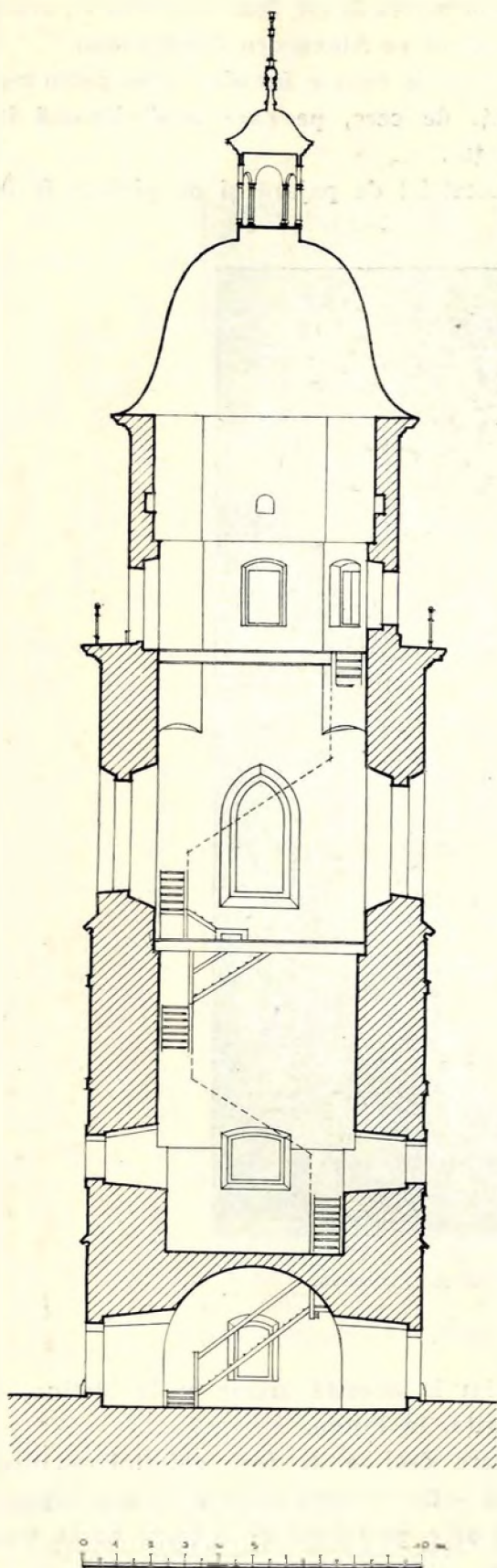

Fig. 159. Turnul Sf. Dumitru. Secțiunea verticală.

frumoasă și cea mai impunătoare din toate ¹⁾ :

«Blagocestivul și de Hristos iubitorul Domn Ioan Alexandru Voevod, prin mila lui Dumnezeu gospodar al Țării Moldovenești, a hotărât să zidească această clopotniță, în anul 7068» (sau 7069) (deci 1560 sau 1561).

(Ultima cifră nu se poate bine citi).

Turnul are trei etaje ²⁾, din care cel de sus are largi ferestre, deschideri de sunet.

Jos, un soclu puțin ieșit arată un profil de piatră cioplită destul de simplu (fig. 314).

PUTNA

Deasupra ușii unui paraclis, se vede cioplită în piatră marca țării, având pe lângă capul de zimbru și un leu; în jurul lor în patru semicercuri care formează chenar, se află inscripția, incompletă, care spune :

«Blagocestivul gospodar al țării Moldovenești... marele Io Alexandru Voevod, fiul lui Bogdan Voevod și nepot (de fiu) al lui Ștefan Voevod cel Bun... fiind egumen Io... în anul 7067. Mai». (1559) ³⁾.

A fost deci la Putna, o clădire acum dispărută care a fost făcută sau restaurată de Alexandru Lăpușneanu, căci zidirea pe care este acum așezată această pajură nu este din această epocă.

SLATINA

Biserica mănăstirii Slatina este una din cele mai mari din Moldova și din cele mai înalte.

Ca plan se aseamănă în liniile mari cu Bistrița, deosebirea cea mai de seamă fiind

¹⁾ Kozak. Inschriften, pag. 142.

²⁾ Fără a socoti cel adăugat recent.

³⁾ Kozak. Inschriften, pag. 95.

și Melchisedec. O vizită la câteva mănăstiri și biserici din Bucovina, pag. 20.

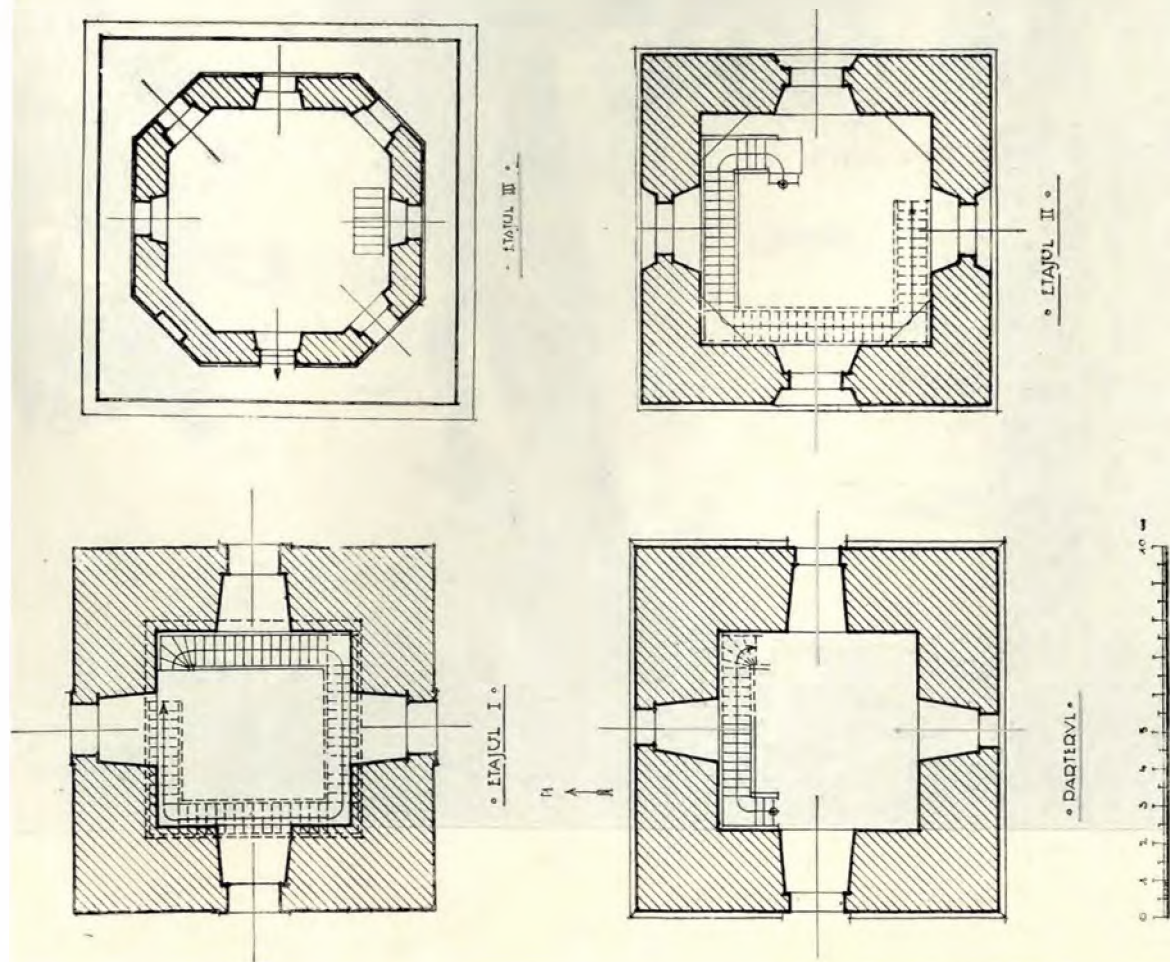

Fig. 160. Turnul St. Dumitru. Planurile caturilor.

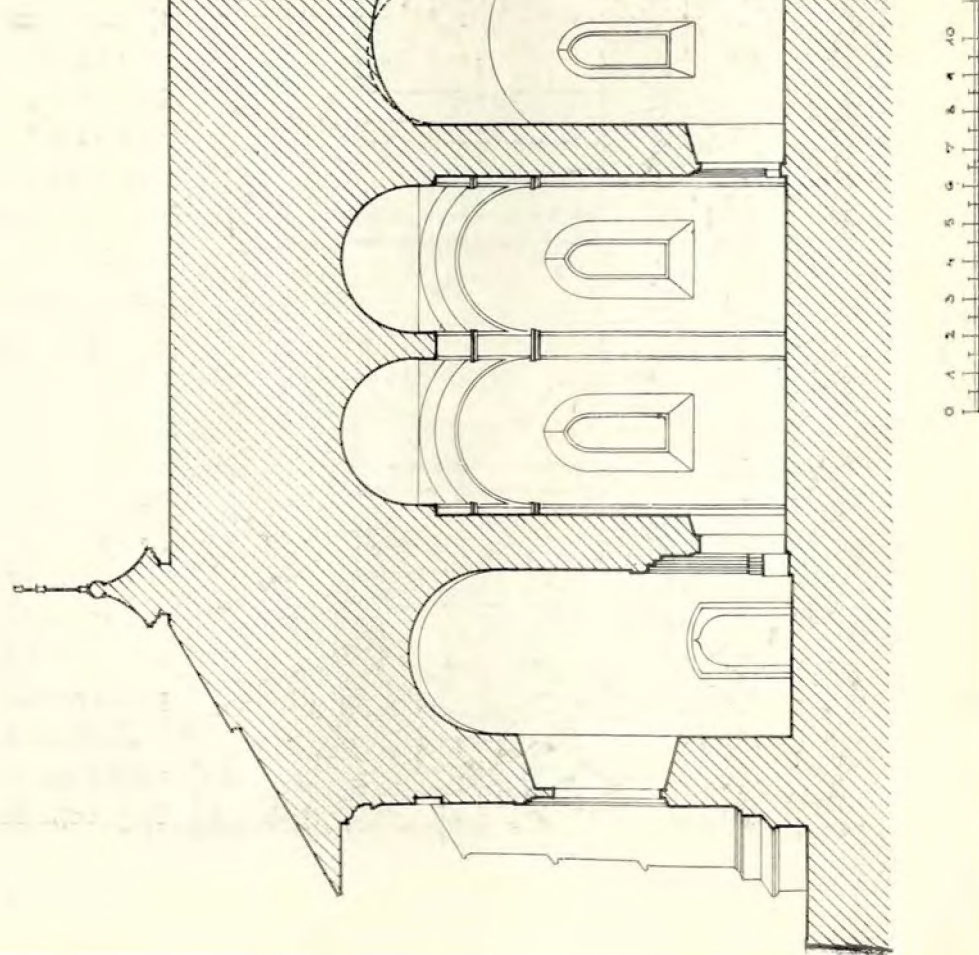
Fig. 161. Turnul Sf. Dumitru Pisania.

Fig. 162. Slatina. Vederea bisericii. (C.)

E. MIRVAN

Fig. 163. Slatina. Secțiunea longitudinală a bisericii.

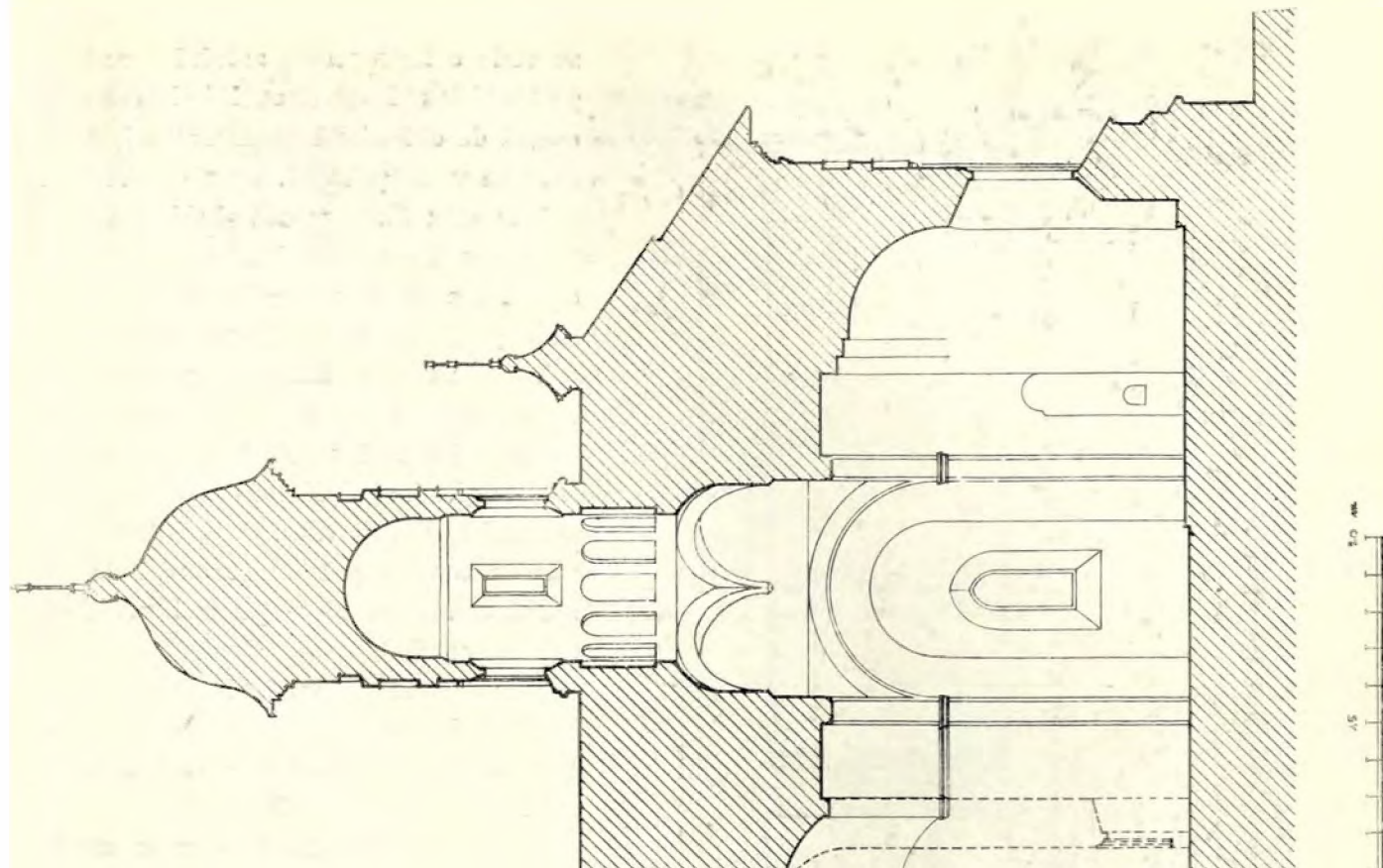
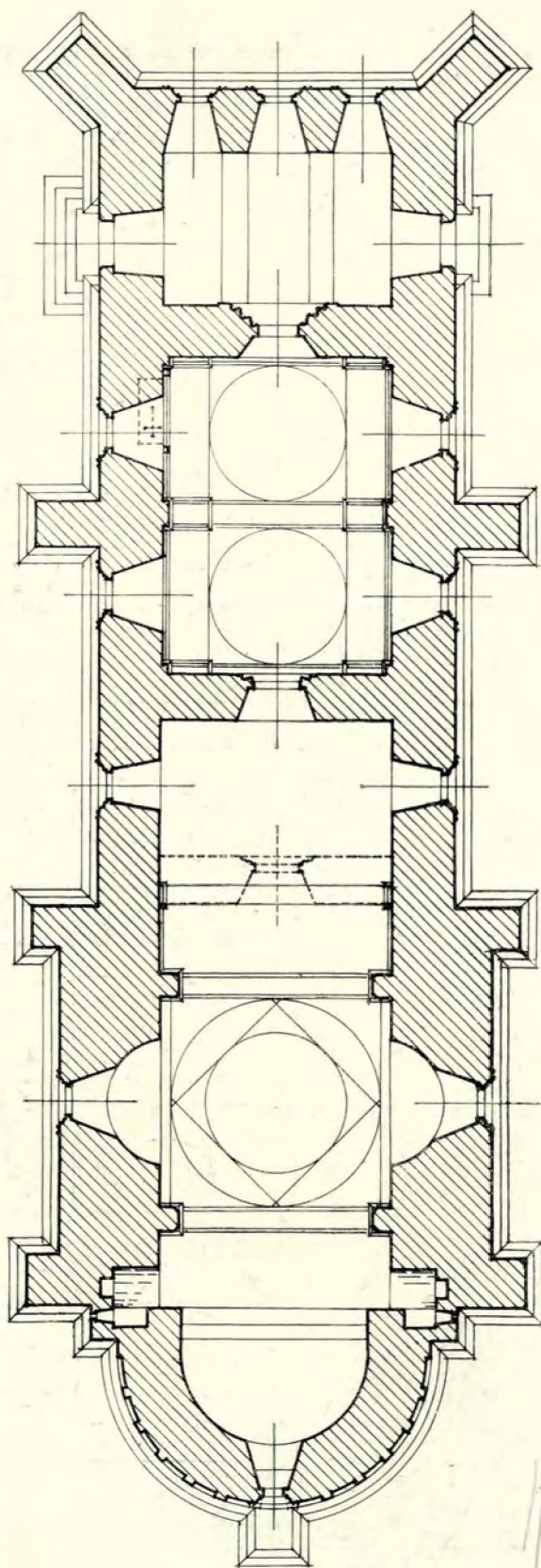
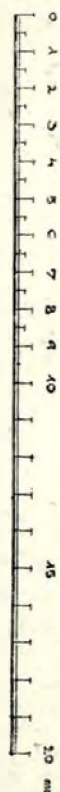

Fig. 164. Slatina. Planul bisericii.

că în loc de sânnuri laterale în afară, se vede o îngroșare a zidului care ține pe toată lungimea naosului și care este oprită de câte două contraforturi, cam cum se vede și la Sf. Ioan din Piatra.

Înăuntru însă, aceste abside laterale sunt semicirculare. Naosul cu bolțile cunoscute moldovenești, este spațios, fiind prelungit spre altar și spre apus prin largi bolți semicilindrice. Arcurile mari transversale sunt în relief (dublouri) și cel dinspre apus ca și arcurile longitudinale alipite de zid, sunt cu nervuri la unghiurile lor. Aceste arcuri sunt rezemate prin niște capitele de profil clasic pe niște pilaștri profilate ca și arcurile.

Turla prezintă particularitatea de a avea și în interior niște ocnițe oarbe dispuse într'un rând sub nivelul fereștelor.

Partea corespunzătoare cu compartimentul mormintelor și care era despărțită de naos printr'un perete scos la începutul veacului al XIX-lea¹⁾, are acum o boltă de o formă puțin obișnuită ca un «berceau» transversal îndoit în sus, dând forma unei pânze umflate de vânt; e, aproape sigur, refăcută atunci când s'a scos și zidul.

Pronaosul este împărțit în două printr'un arc transversal, care, ca și cele șase arcuri alipite de ziduri, are aceleași nervuri ce le-am văzut în naos, aceleași capitele și aceiași pilaștri angajați.

Bolțile sunt simple calote semisferice, rezemate fără ajutorul unor arcuri piezișe, pe largi arcuri longitudinale și pe nervurile transversale.

Pridvorul e boltit în «berceau» transversal cu două dublouri. Sunt două uși în pereții de miazăzi și de miazănoapte

¹⁾ Melchisedec, *Cronica Romanului*, pag. 186.

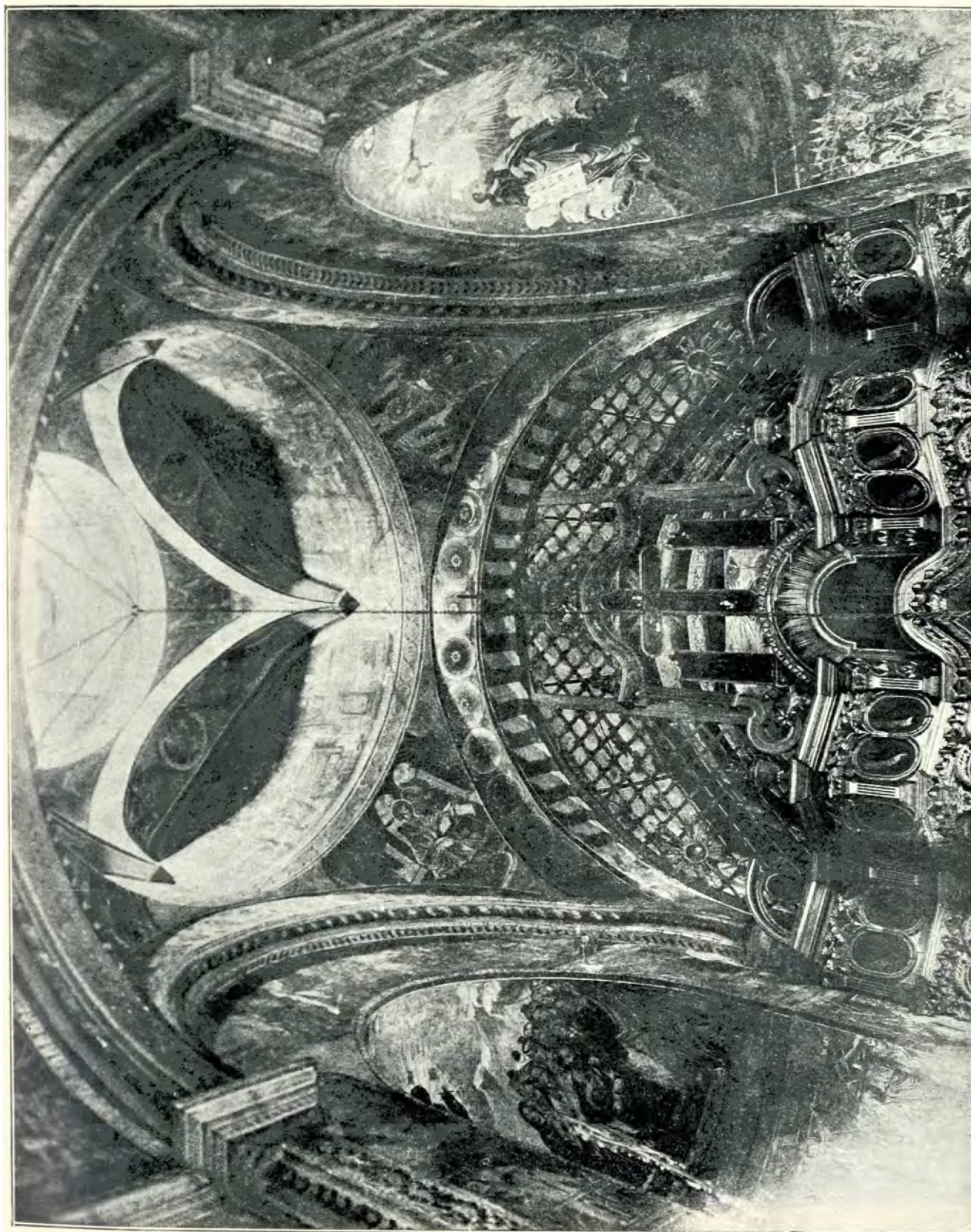

Fig. 165. Slatina. Bolta naosului. (C.)

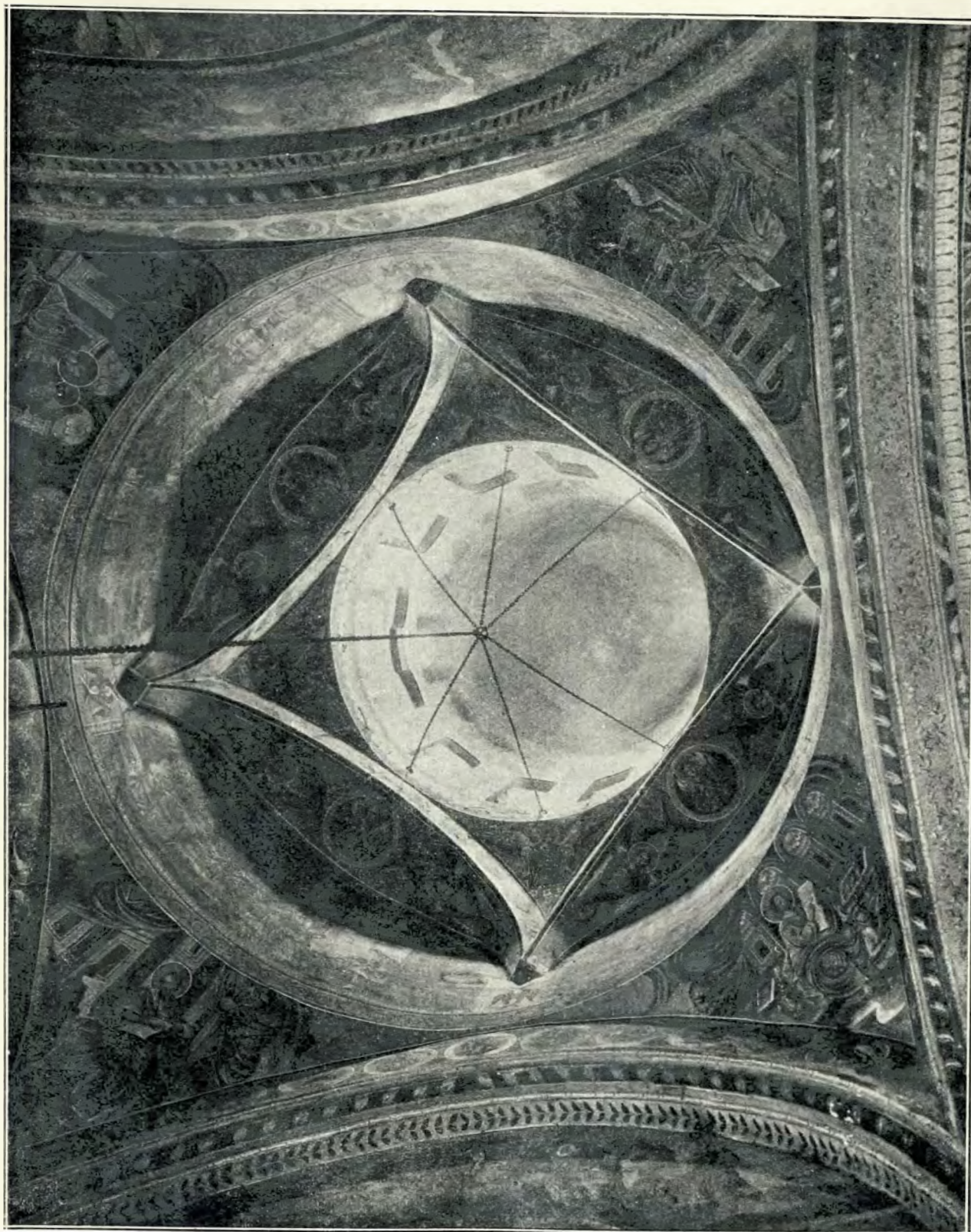

Fig. 166. Slatina. Bolta naosului (C.)

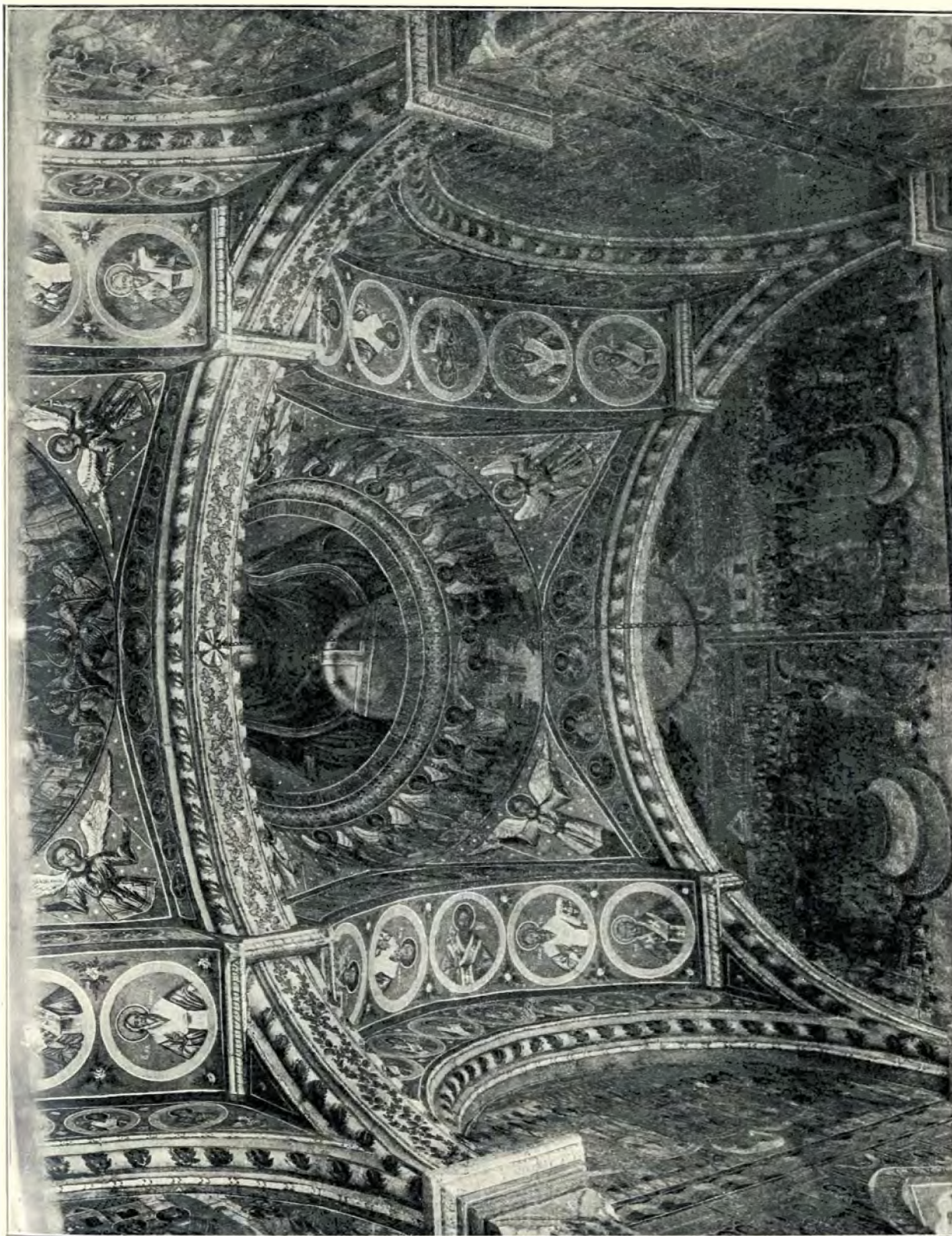

Fig. 167. Slatina. Bolta pronaosului. (C.)

și trei mari ferestre gotice ornate, foarte asemănătoare cu cele ce am văzut la Bistrița, dar fără menou (fig. 302, 303 și fig. 418).

Celelalte ferestre ale pronaosului nu mai au această ornamentație ci numai

fi fost, după regula constantă, de format mic, și în orice caz de o altă formă decât cele din pronaos, presupun că au fost toate schimbate.

Ușile de intrare în pridvor sunt simple,

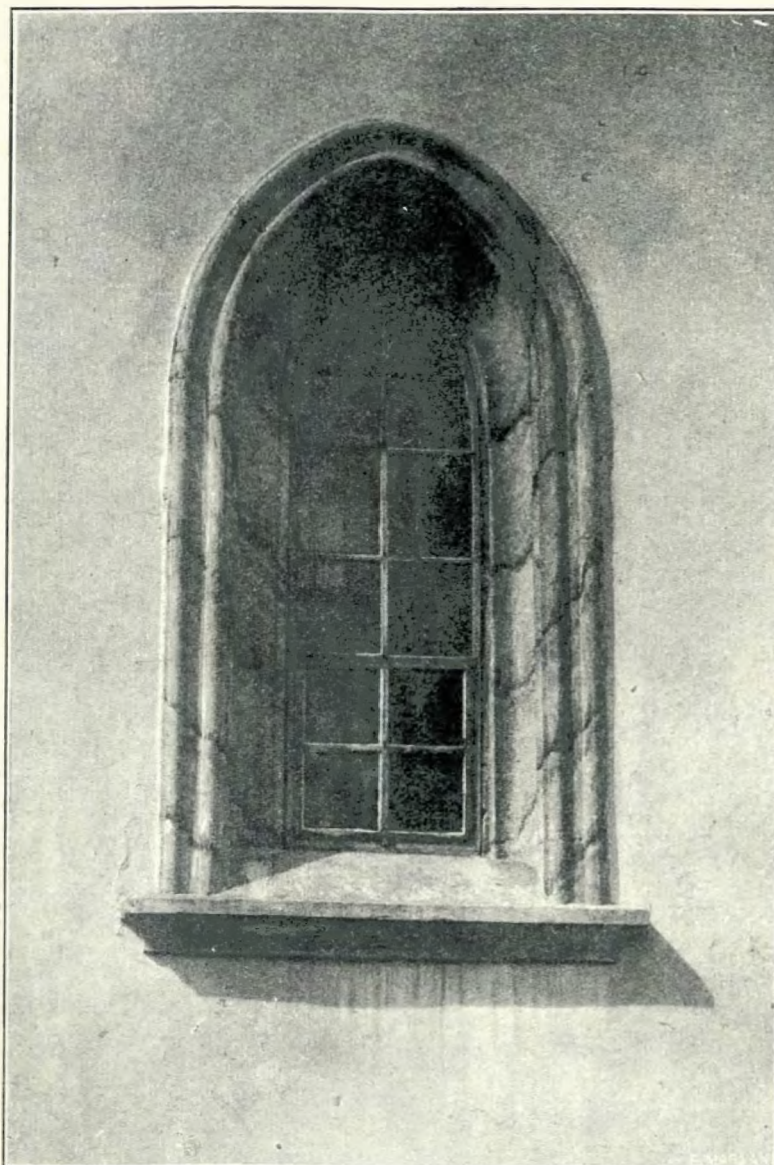

Fig. 168. Slatina. O fereastră a pronaosului. (C.)

mulurile chenarelor lor gotice, probabil refăcute și de un gotic incorect. Au la partea lor inferioară câte o banchină care iese în afara de planului zidului. Ferestrele celelalte sunt de același model și cum nu este de crezut ca ferestrele naosului să nu

fără muluri, numai o mică teșitură a colțului arată o grijă oarecare în cioplirea lor. Prezintă la partea de sus în axă, o acoladă.

Deasupra ușii se vede, mult mai sus și ceva spre dreapta, marca Țării cu pisania dispusă pe cele patru laturi, iar pe un scut,

pe care se observă însemnat un vultur bicefal, e scrisă partea a doua a inscripției¹⁾ (fig 171):

«Cu voia Tatălui și cu ajutorul Fiului și cu săvârșirea Sfântului Duh, adevărat eu robul

Bogdan, Ioan, Petru și Constantin, a început a zidi hram întru numele Schimbării la față a Domnului, în anul 706[9]» (= 1561).
Și pe scut:

Fig. 169. Slatina. Ușa gropniței, acuma a naosului. (C.)

lui Dumnezeu, răposatul întru credință Alexandru Voevod, cu Doamna sa Ruxanda și cu de Dumnezeu dăruitele lui odrasle:

«Această piatră s'a pus în zilele egumenului Nil, în anul 7090 (1582) luna April 8».

Este de observat că ultima cifră a leatului este zugrăvită iar nu săpată ca restul

¹⁾ N. Iorga. Inscriptii I, pag. 45.

inscripției; lipsesc și primele litere (izvoieni). E posibil ca tot acest colț să fi fost rupt și pe urmă reparat.

Acest egumen Nil, care a așezat această

soclului: (fig. 402). Contraforturile cu formele cunoscute au ieșiturile lor succesive mai puțin pronunțate ca la Bistrița.

Soclul de piatră are un profil la fel ca

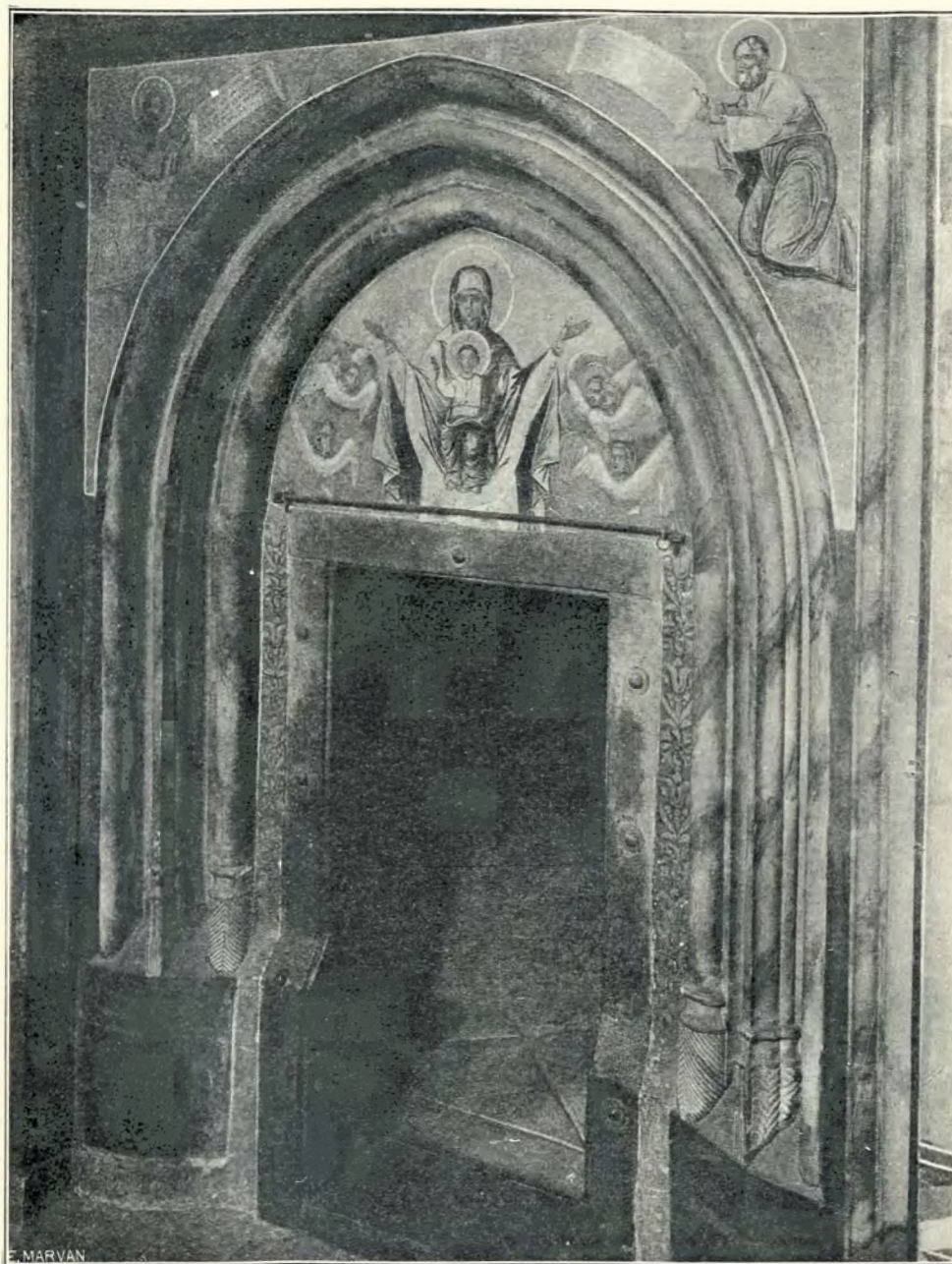

Fig. 170. Slatina. Ușa pronaosului. (C.)

inscripție, își are mormântul în afară, însemnat pe o piatră lângă un contrafort (fig. 401).

Pe partea de apus, pe soclu, se găsește o inscripție neisprăvită săpată chiar în piatra

cel dela Bistrița și dela Piatra (fig. 313). Un singur rând de ocnițe sub strașină mai împodobește fațada, acuma în întregime ten-cuită și văruiță. La absida mare sunt treisprezece firide lungite.

Deasupra ocnitelor vine o cornișă mai bogată decât de obicei, dar e evident că a fost refăcută în veacul al XIX-lea.

Acoperișul cu o strașină foarte proeminentă, are apele lui în două pante ca la Bistrița și cu câte un turnuleț de lemn la fiecare vârf.

Fig. 171. Slatina. Pisania. (C.)

Acuma biserica e învelită cu tablă. Soclul turlei e pe jumătate îngropat în învelitoare și nu se vede decât în parte steaua cu opt vârfuri a soclului superior; pe fiecare latură sunt câte trei ocnite oarbe.

Turla octogonală are patru ferestre cu che-nar dreptunghiular; în diagonale sunt contraforturi mici.

Fiecare latură a turlei e împodobită cu o

firidă dublă. Mai sus vine un rând de trei ocnite și un al doilea rând de alte patru mai mici.

Înăuntru, ușa dintre pronaos și naos este lucrată cum se lucrau aceste uși în vremea lui Ștefan cel Mare. E încă frumos executată, dar bazele mici ornate pe care se reazemă

colonetele, arată o mână mai puțin dibace decât aceea dela Bistrița. Tot astfel este și ușa de intrare principală cu muluri în arc frânt, prinse între două rame dreptunghiulare înăuntru și în afară, după tipicul din aceste vremuri (fig. 282).

În luneta de deasupra nu sunt ornamente gotice săpate ca la Bistrița, ci o icoană a Maicii Domnului zugrăvită, refăcută în prima jumătate a veacului al XIX-lea, precum dealtmintrelea și toată pictura interioară care nu mai prezintă decât un interes foarte redus. Această zugrăveală este din 1828. Tabloul votiv înfățișează toată familia lui Lăpușneanu; nu știm până la ce punct s'a respectat vechiul model (fig. 359).

Biserica mai păstrează în pronaos, sub un chivot cu coloane, piatra de mormânt a unei fiice a lui Lăpușneanu, Teofana (fig. 329). Tot acolo a fost înmormântat și ctitorul însuș. Dealtmintrelea biserica a fost bogată în morminte, dar cea mai mare parte a pietrelor nu se mai găsesc. (cf. Iorga, Inscriptii I pag 46).

Grafite sau semne lapidare nu se mai

găsesc la biserică, pe când la clopotniță se observă unele, precum vom vedea la descripția mănăstirii.

Acest frumos monument, cel din urmă ridicat de Domnitorii din sângele lui Ștefan cel Mare, arată ce vii erau încă tradițiile acestei vremi mari, și cum înțelegeau încă meșterii să le traducă în fapt.

PRIDVORUL BISERICII MĂNĂSTIRII NEAMȚULUI

Am arătat în «Bisericele lui Ștefan cel Mare» motivele pentru cari s'ar putea crede că și pridvorul mare al bisericii Mănăstirii Neamțului ar fi fost adăugit poate în vremea lui Lăpușneanu¹⁾.

Ultimele descoperiri făcute cu ocazia renovărilor ce se fac acum (1927) la Neamț au arătat însă că nu se zărește nici o discontinuitate pe linia de îmbinare a pridvorului cu restul clădirii. Liniile constructive și ornamentale se continuă fără oprire precum și profilul solului. Trebuie deci revizuită opinia de mai sus și trebuie admis ca probabil că pridvorul bisericii Neamțului este dela început, poate cu unele remanieri.

Ar rezultă de aici că tipul «complet» moldovenesc a fost creat în întregime, încă din ultimii ani ai Domniei lui Ștefan cel Mare.

Ușile de intrare, în acoladă, par totuși a fi o modificare ulterioară.

Tot la Neamț s'a făcut în vremea lui Iliș Vodă o veșmintărie, o eclisiarniță. Melchisedec²⁾ ne spune:

«Lângă biserica a doua, a sfântului Georgie, s'a găsit îngropată în pământ o bucată

de piatră cu o inscripție frumos lucrată: cealaltă parte ruptă s'a pierdut. Din partea conservată se vede că ea fusese pusă la vechea eclisiarchie, de ctitorul ei; dar refăcându-se acea eclisiarchie, piatra cu inscripția ei s'a negrijit. Partea rămasă din inscripțiune sună astfel:

«Cu voința Tatălui, cu conclucrarea Fiului și cu săvârșirea Sântului Duh, Eată eu. . . . am făcut această clisiarniță, în zilele evseviosului Domnului nostru Ioan Iliș, fiul lui Petru Voevod, cu mila lui Dumnezeu, Domnitorul Țerii Moldavei, în anul 7057 (1549) luna Iunie 7».

Se vede că această pisanie nu se referă la actuala veșmintărie³⁾, ci la alta, deosebită de biserică și acum dispărută.

PRECISTA DIN ROMAN

Biserica Precista a fost zidită de Doamna Rucsandra a lui Alexandru Lăpușneanu în anul 1568. Biserica a fost însă des prefăcută și chiar reconstruită, încât clădirea actuală, nu mai are nici una din caracteristicile secolului al XVI-lea. E o construcție din veacul al XVIII-lea și nici măcar fundațiile nu par a conserva vechea dispoziție a planului.

Iată ce spune Melchisedec în Cronica Romanului despre această clădire⁴⁾:

«Anul 1568. Doamna Ruxandra, soția repositului Alexandru Lăpușneanu, și mama lui Bogdan Vodă, carele domneă în acest timp, a zidit în orașul Romanului, aproape de Episcopie, o biserică în onoarea Adormirei prea sfintei Născătoarei-de-Dumnezeu. Biserica această este cunoscută sub numirea de «Precista» și cu toate că prefăcută

¹⁾ N. Iorga. Mănăstirea Neamțului, pag. 86 și G. Balș. Bisericele lui Ștefan cel Mare în Bul. Com. Mon. Ist. 1925, pag. 103.

²⁾ Melchisedec. Notițe, pag. 4.

³⁾ Precum greșit s'a arătat în «Bisericele lui Ștefan cel Mare».

⁴⁾ Melchisedec. Cronica Romanului I, p. 194. și II, p. 150.

în urmă de alții în câteva rânduri, există până astăzi. Ctitoria Doamnei Roxandei se constată din următoarea inscripție slavonă ce se păstrează în Biserică, pe dosul pietrei ce cuprinde la față, inscripțiunea română a Episcopului Ioanikie din anul 1787. . . Piatra această este așezată în perețele Bisericei,

menire șie: și pentru mântuirea celor cu cinste reposați părinților ei. Și temelia zidirei s'a pus la 23 ale lunii Mai, și s'a sevârșit în luna Septembrie 15 zile. In anul 7077». (1569) (vezi fig. . .).

1787. In acest an s'a zidit din nou biserica din Mănăstirea Precistei din Roman, cu

Fig. 172. Precista, Roman. Vederea bisericii. (C.)

deasupra scărilor ce sue la chor. Eată inscripția Doamnei Roxandei:

«Cu voința Tatălui și cu ajutorul Fiului și cu perfecția Sântului Duh, Evsevioasa și iubitoarea de Dumnezeu Doamna Roxanda, mama Domnului Bogdan Voevod, cu sirguința și cu zeloasă dorință a zidit acest templu întru numele Adormirei prea Sântei stăpânei noastre Născătoarei-de-Dumnezeu. Pentru sănătatea și mântuirea sa, întru po-

cheltueala din propriile ei venituri, sub egumenul Gerasim Putneanul. Biserica aceasta fusese zidită a doua oară, cu 34 ani în urmă, de Ioanikie Episcopul Romanului; dar se vede că, ori pentru nesoliditatea zidirii, ori pentru că nu eră destul de încăpătoare, ea fu acum din nou refăcută. Aceasta se constată din următoarea inscripție ce se cește pe o piatră pusă în perete la capătul de sus al scărilor ce duc la choru:

«Această sfântă Biserică, unde se prăznuiește Adormirea Precistei, ântei a fost zidită de Doamna Ruxanda Maica lui Bogdan Voevod, la 1569. Al doilea s'au zidit de iznoavă de Episcopul Romanului Kir Ioanikie, cu ajutorul Domnului Constantin Racoviță Voevod, la 1753, și s'au dat de ctitorii sei mitoc Sf. Spiridon din Iași. Al treilea iarăși s'au zidit din temelie, din veniturile Monastirei, fiind Igumen Gerasim Putneanul, la anii 1787. Din dosul pietrii acestia este scris rusește de ctitora cea d'întei».

În fine, o inscripție din veacul al XIX-lea așezată deasupra intrării, pomenește de o a patra și de o a cincea prefacere¹⁾.

murile urmate, s'au stricat până la un locu, și s'au zidit de igumenu Macarie Basarabiiianul cu ai săi bani, carele au mai sporit și doizăci crevaturi în spital, mijlocind și cumpărare binalii pentru patru-zăci crevaturi, domnind Domnul Mihail Grigoriu Sturza V(oe)vod iar Mitropolit fiind Preosf. Veniamin Costache; 1838 Oc(tomvrie) 2».

PRIDVORUL BISERICII SF. GHEORGHE DIN SUCEAVA

Pridvorul care, după inscripția așezată pe peretele de intrare, a fost făcut în 1579 de

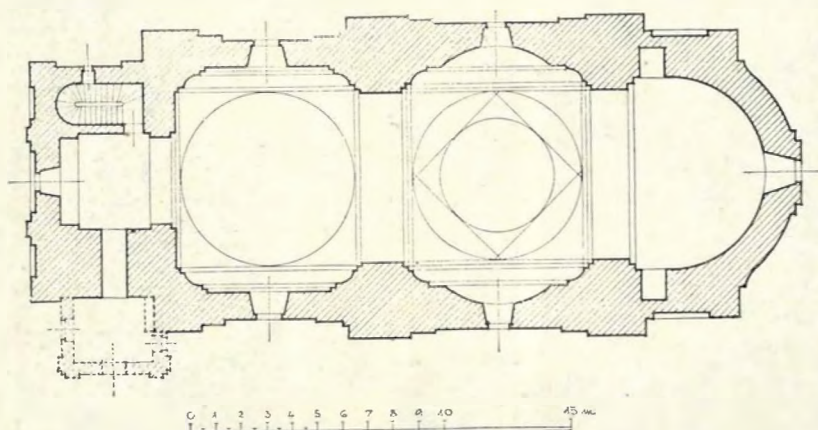

Fig. 173. Precista, Roman. Planul bisericii.

«Această sfântă Biserică, unde se prăznuiește Adormirea Precistei, întâiu a fost zidită de Doamna Ruxanda, mama lui Bogdan Vod[ă] la 1569; al doile s'au zidit de iznoavă de episcopu Ionichie, cu agiutoriu D(o)mnului Costantin Racoviță V(oe)vod, la 1753 și s'au dat metoc Sf(ă)nt(ului) Spiridon din Iași; a treile s'au zidit din nou, fiind igumen Gherasim Putneanu la 1787; carele au făcut și începere spitalului; a patrule iarăși, stricându-să, s'au zidit din nou de arhimandritul Gherasim Bucovineanu, carelea mai sporit în spital zăci crevaturi la 1826; al cincile, fiind hrintuită de cutre-

către Mitropolitul Teofan, pentru biserica Sf. Gheorghe din Suceava, seamănă mult cu acel dela Neamț. Boltirile sunt la fel. Sunt trei ferestre pe partea de apus la Suceava și la Neamț, mai mici ca la pronaos.

Pe partea de miazănoapte este o intrare la Suceava, iar la Neamț o intrare și o fereastră.

Pe peretele de miazăzi, la fel ca celălalt la Neamț, găsim la Suceava două ferestre. Contraforturi așezate pieziș întăresc colțurile celor două pridvoare.

Racordarea părții adăugată cu restul clădirii e perfectă, nevăzându-i-se nici o crăpătură care să permită să se vadă unde este îmbinarea.

¹⁾ Iorga. Inscriptii II, pag. 22.

Fig. 174. Pridvorul bisericii Sf. Gheorghe Suceava. Vederea bisericii. (C. M. I.).

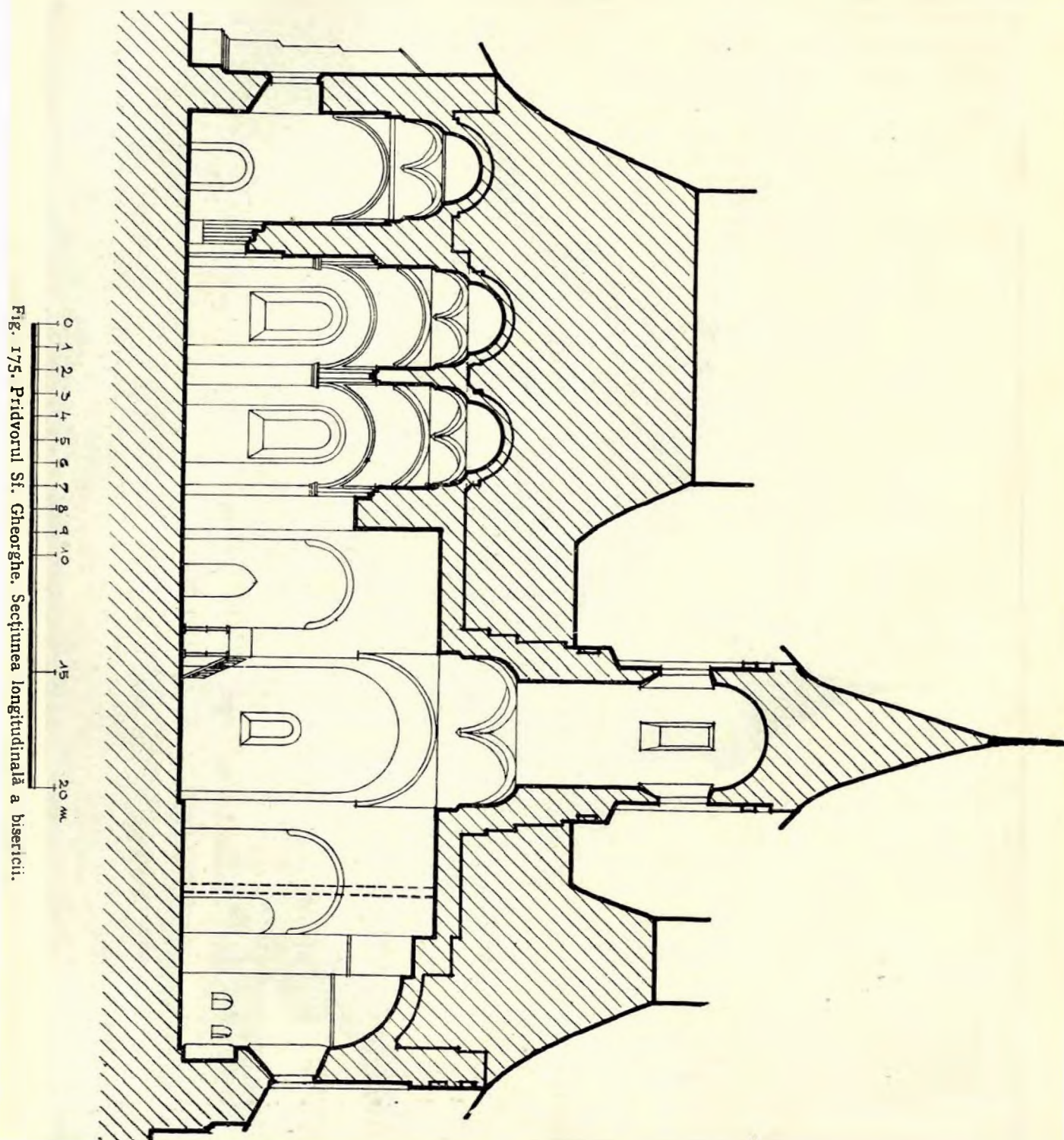

Fig. 175. Pridvorul Sf. Gheorghe. Secțiunea longitudinală a bisericii.

Zugrăvelile interioare se continuă pe zidul pridvorului și pe acel al pronaosului fără întrerupere, încât ar trebui admis ca pe această parte cel puțin, pictura este făcută după 1579.

Inscripția care ne arată data construcției pridvorului este pusă deasupra ușii de intrare; e de 66 cm. lățime și 32 înălțime.

«Acest pridvor l-a făcut Teofan Mitropolitul, care a venit dela mănăstirea Râșca, în cinstea sfântului marelui mucenic Ioan cel Nou, în zilele blagoslovitului Domn al nostru Io Petru Voevod, în anul 7087»¹⁾. (1579).

D-l V. Grecu²⁾ crede că toată pictura exterioară ar fi din mijlocul veacului al XVI-lea.

Pe de altă parte, similitudinea pridvorului cu acel dela Neamț (amândouă cu ferestre mai mici ca cele ale pronaosului, pe când în vremea lui Rareș și a lui Lăpușneanu sunt mai mari) aruncă un dubiu asupra epocii construirii. Oare inscripția nu s'ar raporta cumva numai la facerea zugrăvelilor interioare?

Socul ce se vede în pridvorul intrării de nord, are un alt profil decât cel din afară al acestui pridvoraș (fig. 314). E probabil cel vechiu; cel din afară a fost refăcut și schimbat odată cu restaurarea bisericii³⁾.

SUCEVIȚA

Biserica mănăstirii Sucevița, cu hramul Învierii Domnului, a fost începută în 1582 și isprăvită înainte de 1584⁴⁾.

Cu toate că are încă multe asemănări cu celelalte biserici studiate până acum, începe a prezenta câteva trăsături noi.

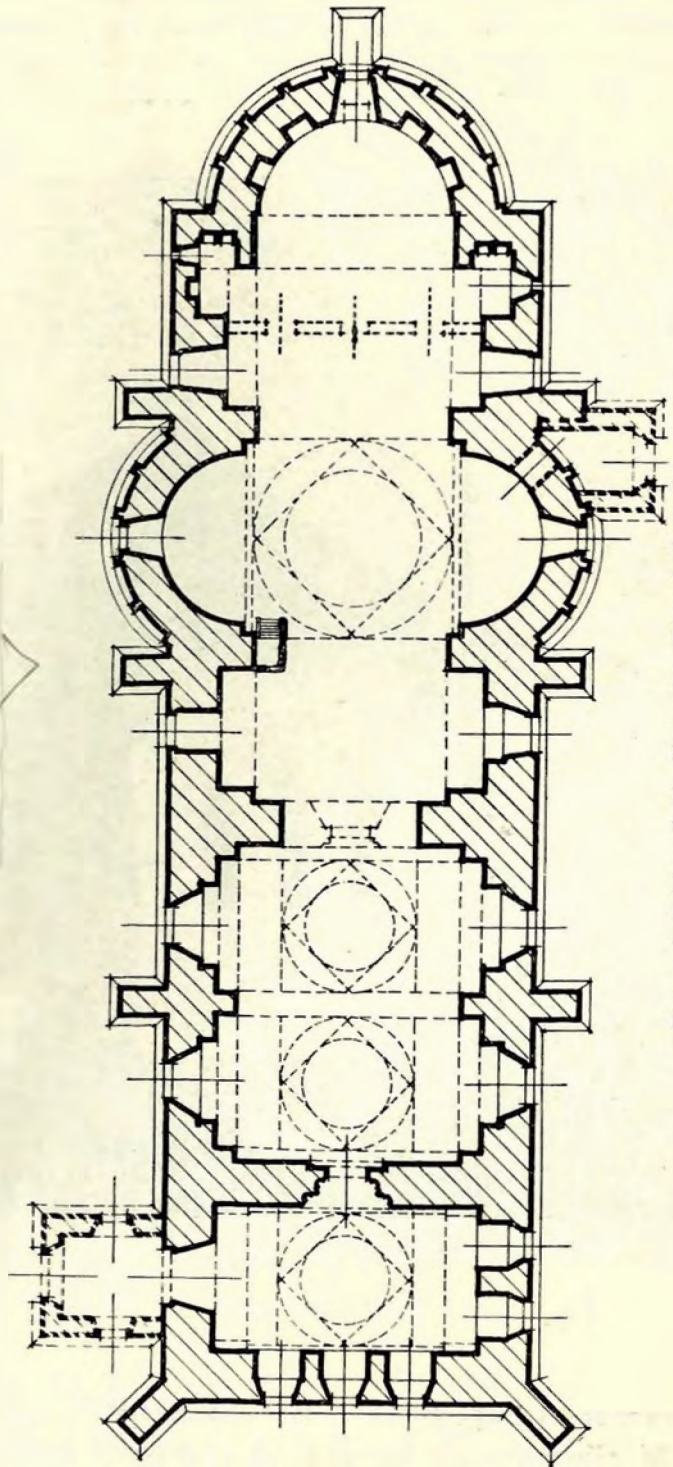

Fig. 176. Pridvorul Sf. Gheorghe. Planul bisericii.

În linii generale e tot planul Probotei sau al Bistriței: naosul cu sânnuri laterale și o absidă principală lungită prin arcuri largi

¹⁾ Kozak. Inschriften, pag. 135.

²⁾ V. Grecu. Byzantion I. pag. 281.

³⁾ Cf. G. Balș. Bisericele lui Ștefan cel Mare în Bul. Com. Mon. Ist. 1925, pag. 170.

⁴⁾ D. Dan. Mănăstirea Sucevița, p. 10—12.

intercalate iar turla pe boltirile cunoscute moldovenești. Compartimentul mormintelor e, ca la Moldovița și la Homor, boltit în «berceau» transversal și cu o cameră suprapusă, la care ajungi printr'o scară circulară.

susținute prin două rânduri de arcuri așezate în sensul lățimii pridvorului.

Până aici suntem în teren cunoscut și avem a face ca și la celelalte biserici descrise cu o combinație de elemente obișnuite.

Fig. 177. Sucevița. Vederea bisericii. (Fot. Bălan.)

Pronaosul împărțit în două ca la Neamț, la Sf. Gheorghe din Suceava, ca la Probota și la mai multe altele, dar mai simplu ca boltiri decât toate, afară de Slatina.

În fine, exonartexul e boltit printr'o cupolă, pe două sisteme de arcuri încrucișate,

Absidele însă, atât cea mare ca și cele laterale, au, în loc de o singură fereastră, fiecare câte trei. Și nu se vede din nici un detaliu, nici din zugrăveală, ca să fi fost cumva adăugite ulterior.

Este deci un element nou. De unde provine?

Cred că explicația nu e grea.

Este o influență introdusă prin biserica dela Galata ce se construia în acelaș timp sau eră deabia isprăvită.

trebuie să fi fost zugrăvit pe la 1595—96 (fig. 361). Totuș este de observat că actuala lui învelitoare acoperă în parte frescele pereților, ceea ce ar arată că a fost făcută după

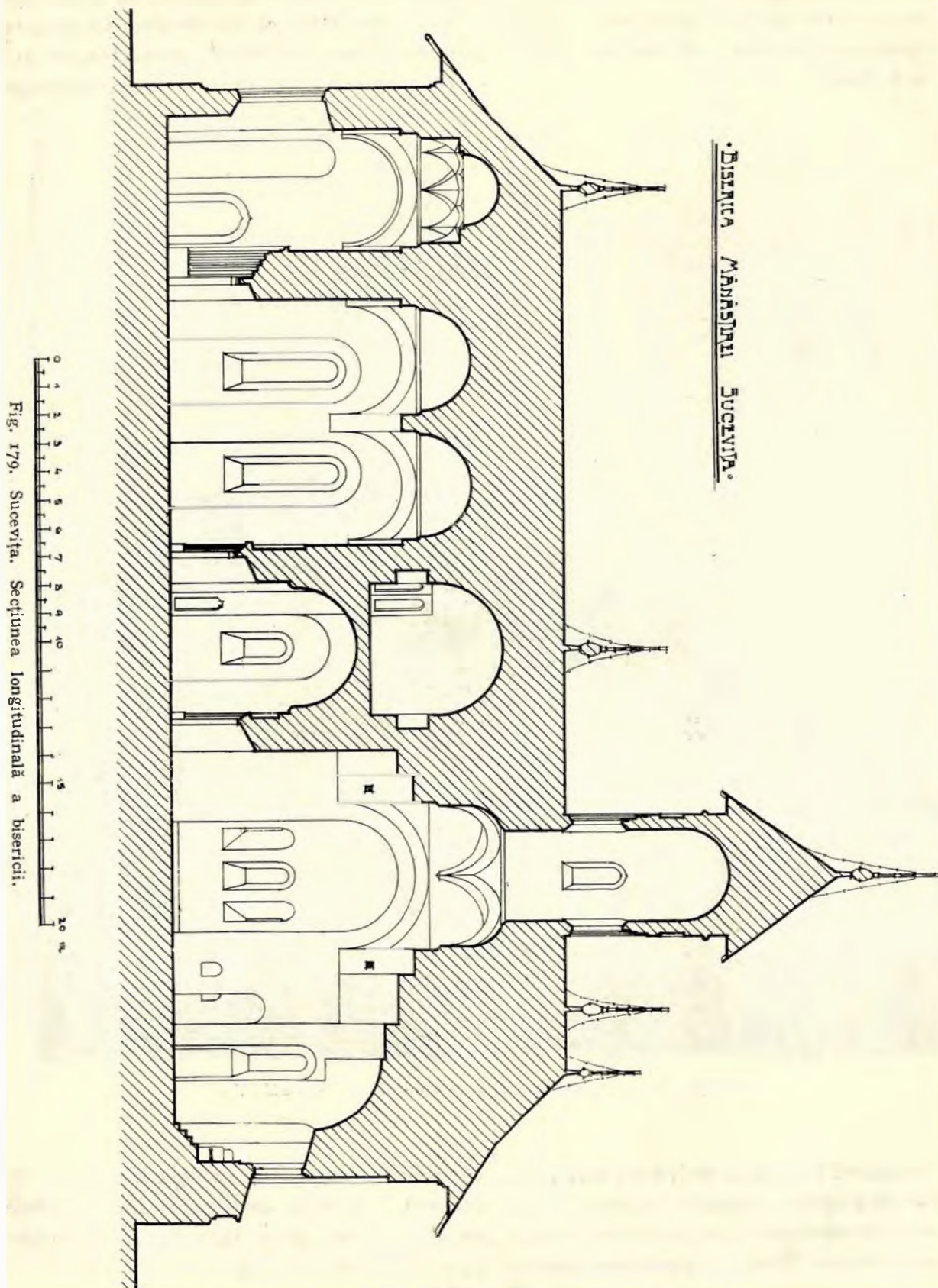
Fig. 178. Sucevița. Vederea bisericii spre altar. (Fot. Bălan.)

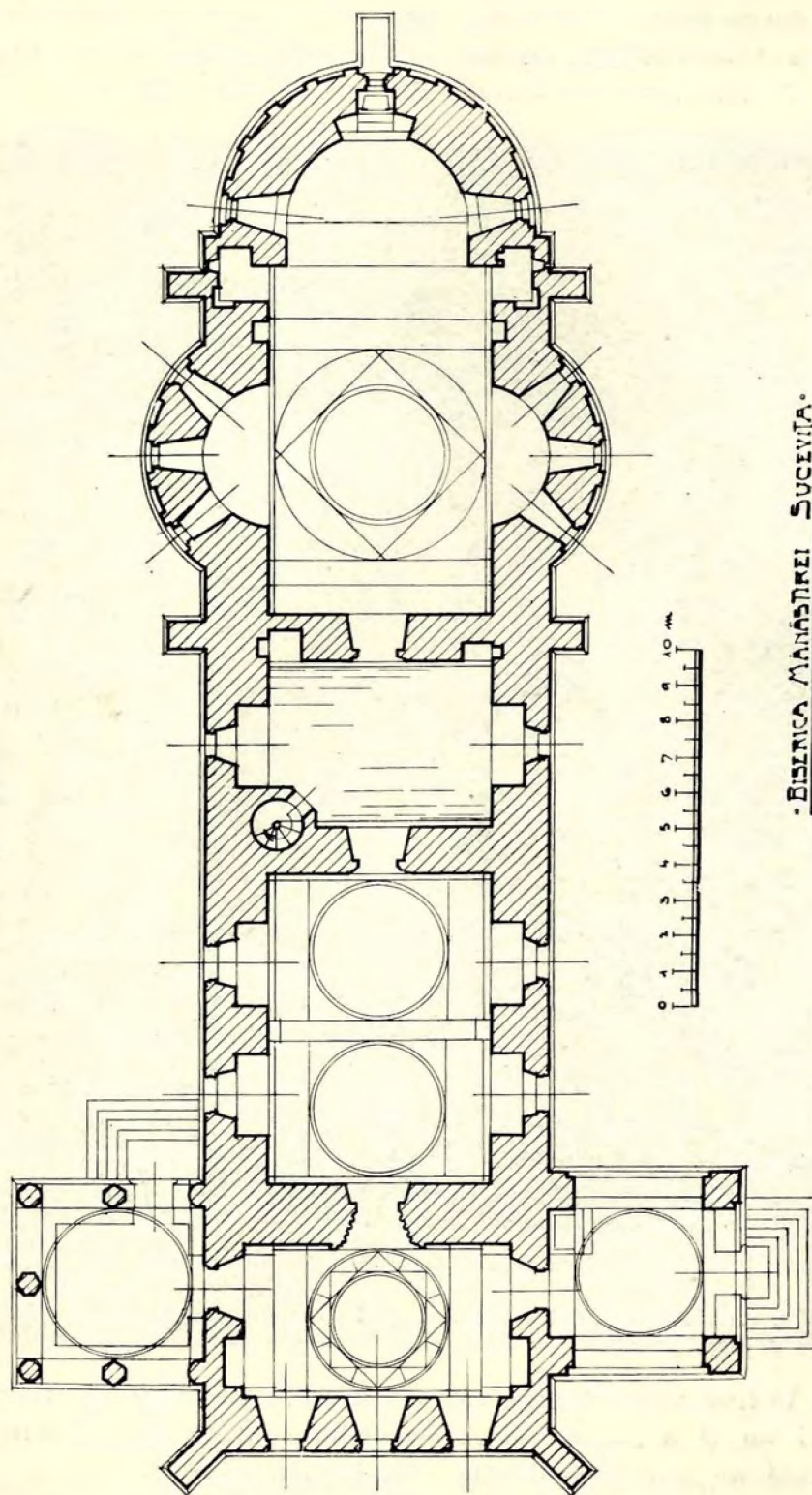
Alt element nou, dela sud, sunt cele două pridvorașe pe stâlpi, așezate înaintea ușilor de intrare în exonartex pe părțile de miazăzi și miazănoapte. Sunt ele contemporane cu ridicarea bisericii sau adăugate?

Cel de sud figurează pe tabloul votiv ce

ce zidurile bisericii erau dejă zugrăvite. O crăpătură la linia de separațiune cu zidul bisericii, arată și ea că e vorba de o zidire adăugată.

Pridvorul de nord are o zugrăveală ce imitează alternanța bizantină a rândurilor de

-BISERICA MĂNĂSTIREI SUCEVIȚA-

Fig. 180. Sucevița. Planul bisericii.

piatră și de cărămidă — alt caracter muntean. Deasemenea, arhivoltele sunt reintrate în planul zidului; mai cu seamă pridvorașul de miazănoapte, cu coloanele sale de zid și cu grinzile sale de lemn, are un aspect

noscut: contraforturi așezate ca la Probota, dar ceva mai subțiri și aproape drepte, abside semicirculare cu unsprezece firide lungite la altar și câte cinci la sâmurile laterale. Rânduri de ocnite nu sunt.

Fig. 181. Sucevița. Peretele sud în dreptul pronaosului. (Fot. Bălan.)

și mai muntenesc. În fine, vom observa că aceste arcuri cari au și o foarte ușoară tendință spre acoladă, nu sunt arcuri frânte de caracter occidental — gotic — ci de caracter musulman.

Dacă revenim acum la examinarea bisericii pe dinafară, vom regăsi caractere cu-

Ferestrele absidelor și ale camerei mormintelor sunt cu mici chenare încă gotice, dar în plin cintru.

Ferestrele mari ale pronaosului și ale exonartexului sunt în arc frânt cu menou și cu o ornamentație de aparență gotică, dar așa de primitiv executată, încât se vede bine

că meșterul care le-a cioplit eră cu totul străin de această artă.

Sub strașină se vede o cornișă foarte simplă (fig. 315). Soclul înalt e acum tencuit

serica și nu lasă să se vadă decât în parte steaua cu douăsprezece vârfuri de sus, iar cea de jos nu se cunoaște decât după unele umflături ale învelitorii.

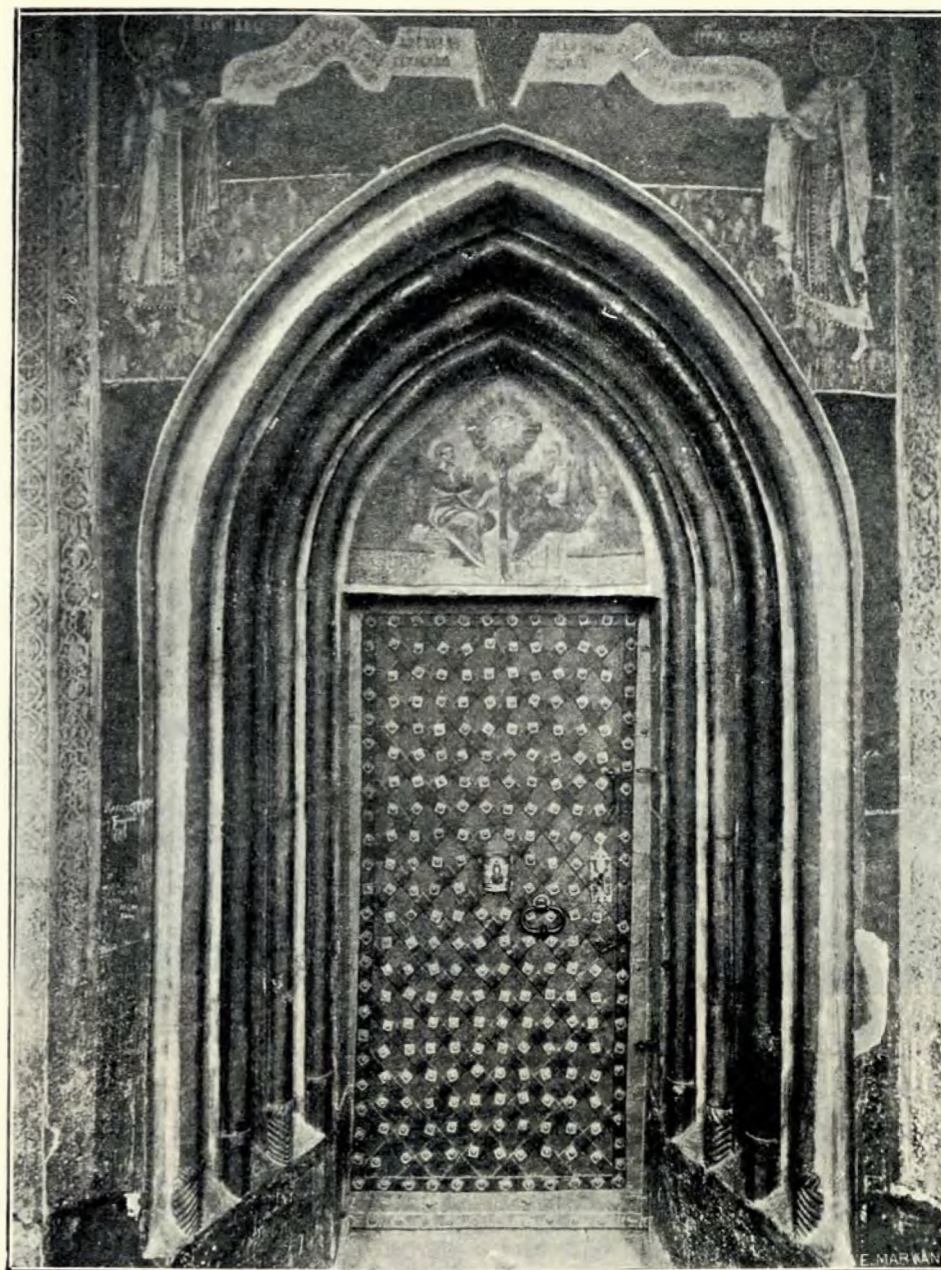

Fig. 182. Sucevița. Ușa pronaosului. (Fot. Bălan.)

și nu i se mai cunoaște decât un profil fără pretenții, o muchie cu o teșitură scobită.

Piatra pisaniei așezată a rămas fără inscripție.

O învelitoare mare de șindrilă acoperă bi-

Forma veche, caracteristică, a acestui acoperiș se vedește prin poziția crucilor care arată unde erau înainte vârfurile despre turlă ale învelitorii. Pe bazele turlei acum închise sub șindrilă se vede bine linia veche

a acoperișului, însemnată prin zugrăvelile ce se vedeau în vremuri și sunt acum ascunse.

Această formă de învelitoare este înve-

terior, afară de fațada ei de apus, cu o zugrăveală încă foarte vie ca culoare.

Și interiorul tot e împodobit cu aceeaș zugrăveală care ne arată un început de ten-

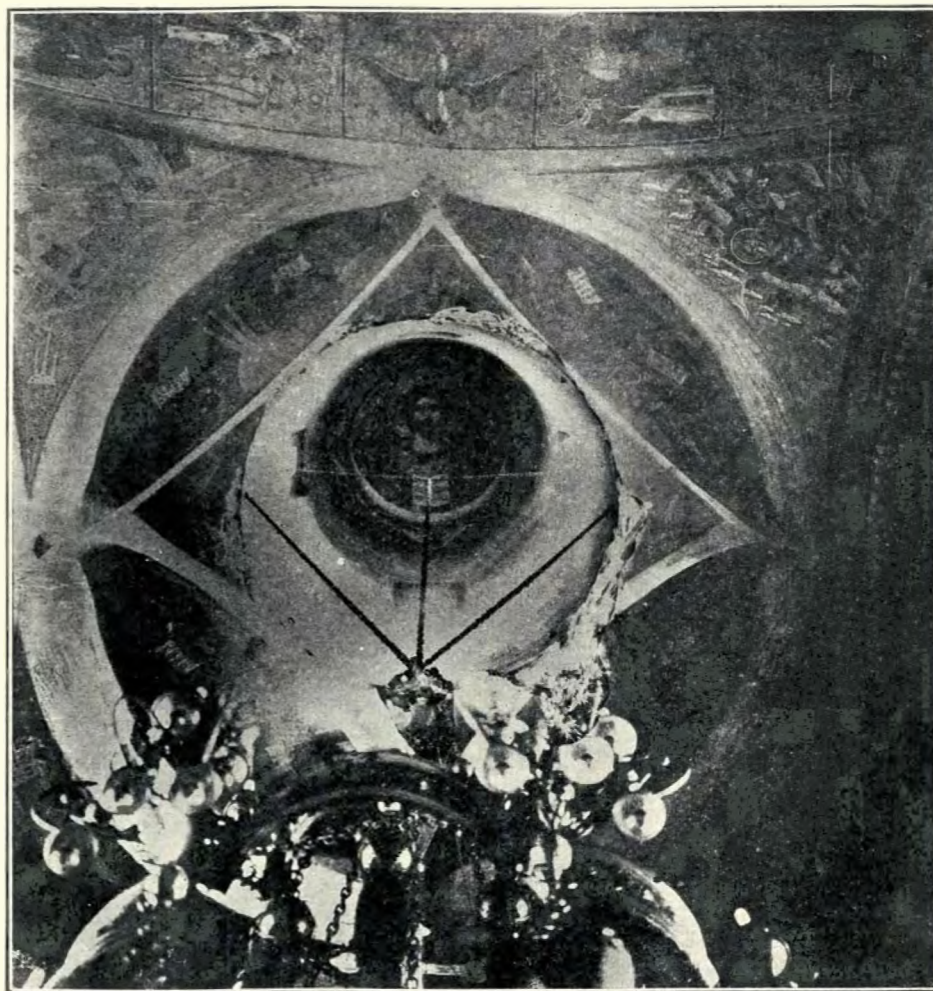

Fig. 183. Sucevița. Bolta naosului. (Fot. Bălan.)

derată de tabloul votiv care o arată foarte clar.

Turla octogonală are în axele ei patru ferestre cu ușoare acolade (ce se văd aici pentru prima dată la ferestre) și patru contraforturi mici în diagonale. Fiecare latură are un dublu rând de arcaturi geminate, și deasupra lor, pe fiecare parte, câte trei ocnite mici, apoi încă o cornișă mai ieșită; ceva mai sus începe acoperișul acum în opt ape drepte.

Biserica toată — și turla — e acoperită în

dințe noi. Vechia pictură moldovenească începe a primi vădit înrâuriri rusești și altele apusene. Este totuș foarte interesantă și de un foarte frumos efect decorativ.

Ușile interioare, cea din pronaos spre gropniță și cea din gropniță spre naos, au un profil simplu gotic și sunt la fel, cu deosebirea că una din aceste uși are muluri cu baze ornate, pe când la cealaltă aceste baze mici lipsesc. Este de observat că soclul mulurilor la cele trei uși formează în plan o singură linie dreaptă

pe când la mai toate ușile din epoca ce precede acest soclu se compune din mai multe linii frânte, ceea ce, de sigur, dă ușii un alt aspect, mai elegant și mai potrivit cu scopul.

Ușa de intrare este încă, după calapodul gotic, cu muluri în arc frânt așezate pe baze mici ornate, stângăci executate. Ușa dreptunghiulară e ferecată cu benzi de fier încrucișate. Deasupra ei, în lunetă, e o zugră-

Fig. 184. Sucevița. Ușa gropniței (și ușa naosului în fund). (Fot. Bălan.)

veală refăcută. Chenarul exterior dreptunghiular nu mai e de piatră ci zugrăvit simplu cu un motiv ornamental bizantin.

Biserica e bogată în morminte; sunt pietrele lui Eremia Movilă, a fratelui său Simion, a fetei lui, Samfira, — a unei fete a lui Simion, Teodosia și încă alte șapte, toate dela începutul veacului al XVII-lea sau din cei din urmă ani ai veacului al XVI-lea.

Semne lapidare nu se văd. În schimb grafițele sunt foarte numeroase, mai cu seamă în pridvor; unele sunt din veacul al XVII-lea.

BISERICI CU DATE INCERTE

BISERICA CATOLICĂ DIN COTNARI

Biserica catolică din Cotnari, acuma în ruină, ar fi fost zidită în vremea domniei lui Despot Vodă ¹⁾ (1561—1563).

«Și în Cotnar fiind Sași mulți, pre atunci le-au făcut biserică și școală... Pre semne biserica cea stricată din Cotnar a Papistașilor, el o au făcut, de nu va fi și cea mare ce stă și până azi cu Sași».

Clădirea se compune dintr'o navă principală, un altar cu o sacristie și un vestibul sub un turn. Contraforturi sprijinesc colțurile și punctele de împingere ale bolților. Vestibulul e boltit în «berceau», iar nava și altarul prin bolți gotice pe nervure, acuma dispărute, și care recădeau pe niște console ce se mai văd și din a căror dispozițiune se poate reconstitui acea a bolților.

Erau deci, fără îndoială, trei travee de bolți la aceeași înălțime (Hallenkirche, după numirea germană) susținute de două rânduri de câte două coloane.

Planul este foarte asemănător cu acel al bisericii din Trappold, lângă Sighișoara, în Ardeal, zidită în 1520 (dar modificată ulterior).

Unele din consolele despre care am vorbit mai sus au rămas numai începute din cioplire (eboșate) iar alte sunt terminate și destul de elegante. Pietrăria chenarelor ferestrelor și ușilor e de o frumoasă execuție.

Prima ușă de intrare e în plin cintru fără ornamente. Ușa între vestibul și nava principală e mai ornată. E în ogivă cu profilele cunoscute și baze mici ornate. Unele resturi de uși și ferestre sunt și ele împodobite. Ușa inferioară din peretele nord comunică cu o scară acuma dispărută așezată în exteriorul zidului; pe această

¹⁾ Letopiseț. N. Costin, p. 67.
I. apendice p. 63—67.

Fig. 185. Sucevița. Fereastră mică. (Fot. Bălan.)

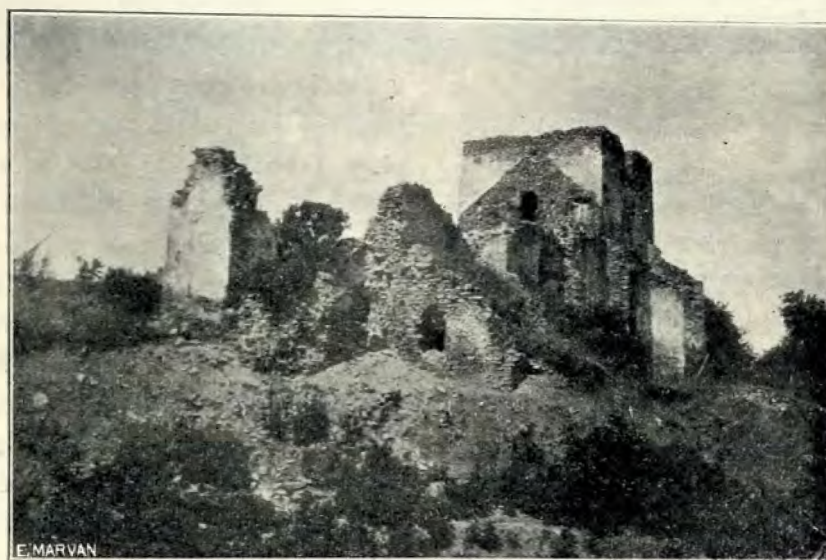

Fig. 186. Cotnari. Biserica catolică.

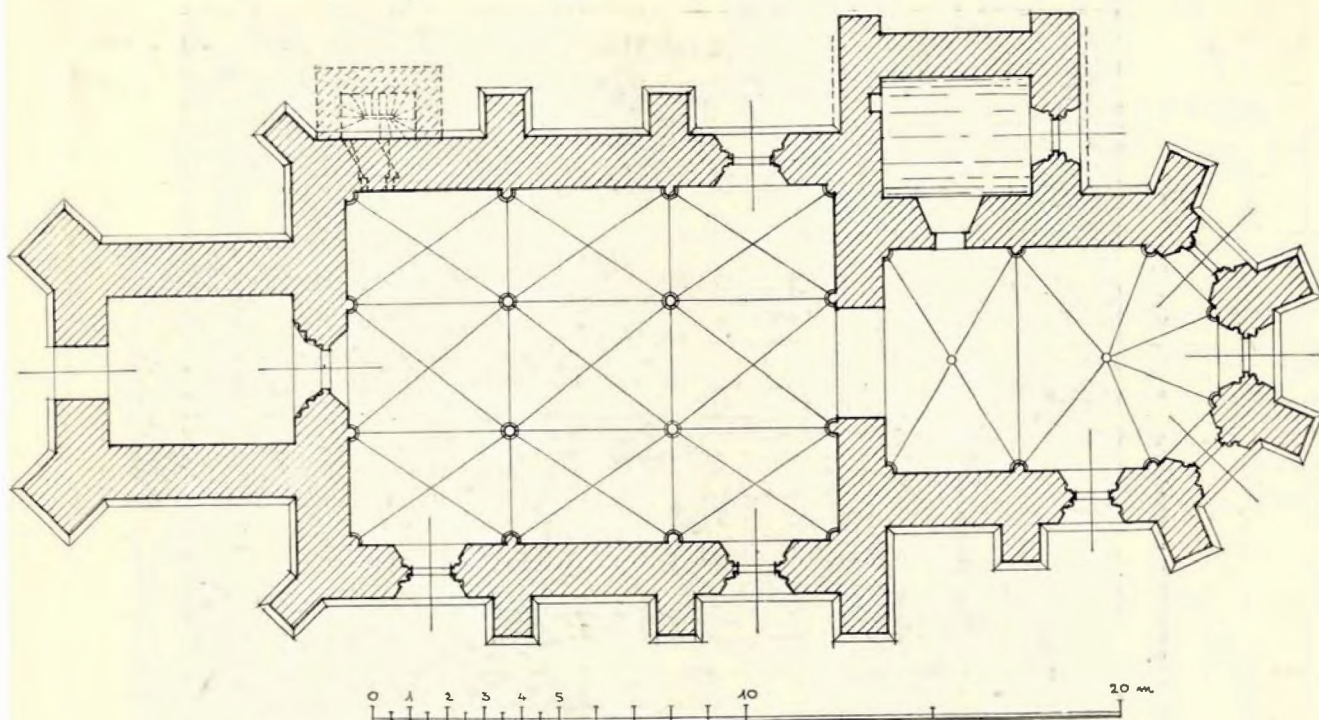

Fig. 187. Cotnari. Planul bisericii catolice.

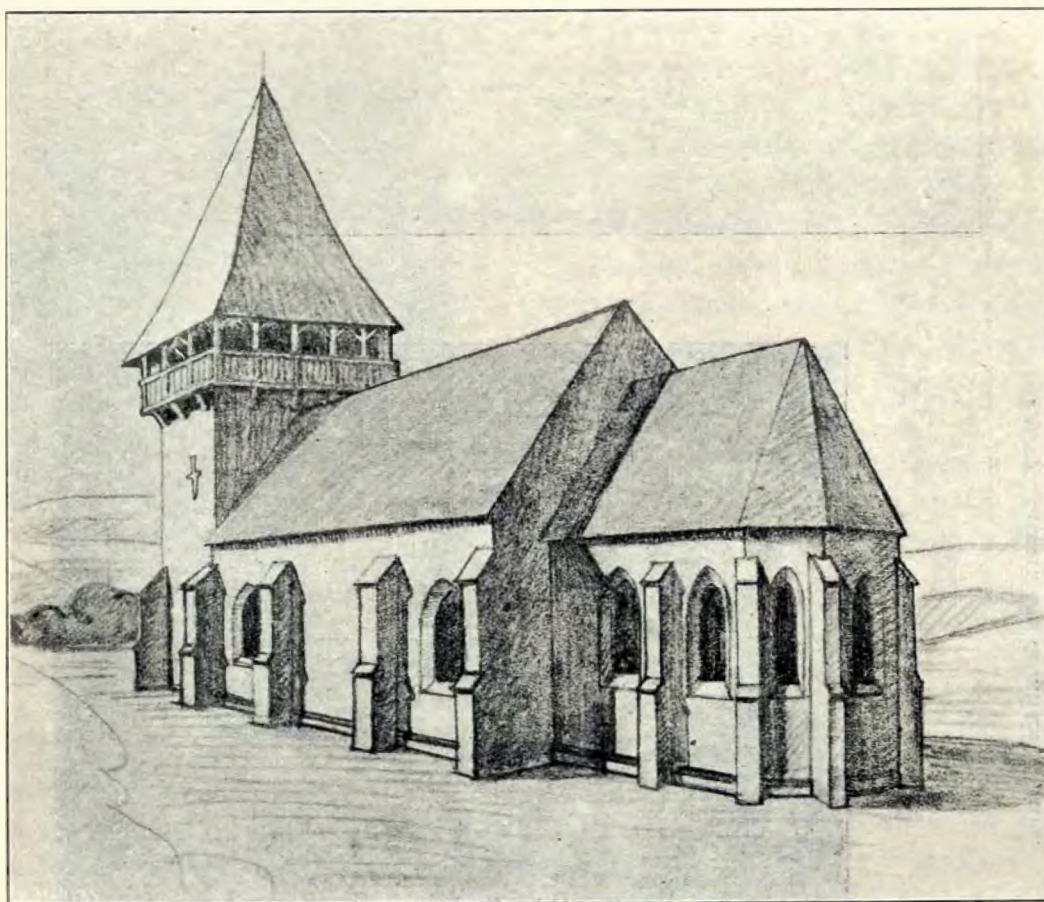

Fig. 188. Cotnari. Perspectiva exterioară reconstituită.

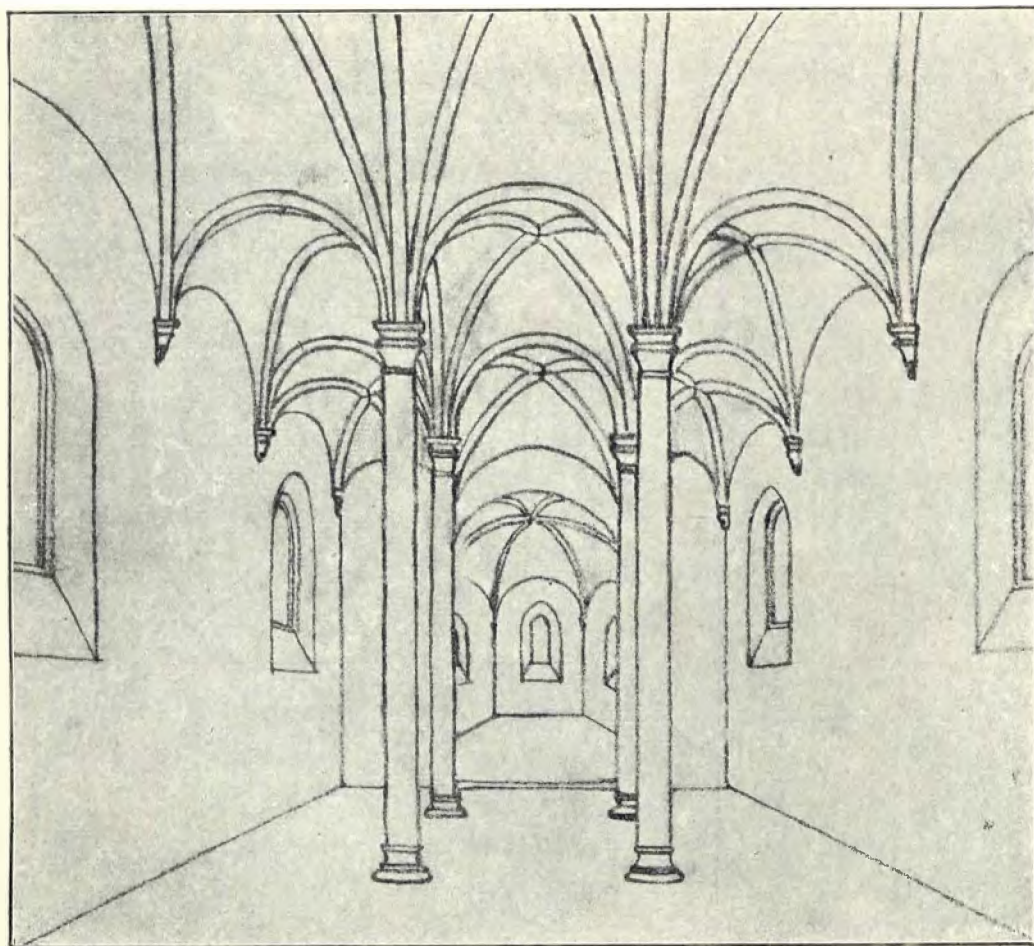

Fig. 189. Cotnari. Perspectiva interioară reconstituită.

Fig. 190. Cotnari. Ușa de intrare în navă.

scară se ajungea prin ușa superioară pe o galerie, un fel de cafas.

Acest lucru se poate vedea din faptul că a mai rămas o consolă în colțul de nord-vest.

Fig. 191. Cotnari. Ușile scării.

Trebuie să fi fost și altele care au dispărut la o reconstrucție; ele susțineau arcuri și bolți care suportau podeala galeriei.

Acolo cântă probabil corul.

De pe această galerie, printr'o ușa în zidul de vest, se ajungea la primul etaj al turnului.

Arcul mare de despărțire al navei de

altar e în plin cintru. Ferestrele sunt toate cu dublă evazare (în formă de pâlnie) și înăuntru și înafară.

Se mai cunosc copertine la contraforturi cu profilele obișnuite. Dealtmintrelea toată partea superioară a zidurilor e în ruină și în unele părți chiar au căzut până la pământ.

Zidăria este de piatră brută, numai arcurile refăcute ale unor ferestre sunt în parte de cărămidă. Din urmele vechii învelitori pe turn se vede că acoperișul era în două ape pe nava cea mare; era probabil poligonal pe altar și mai jos, astfel cum se vede și azi în Ardeal.

Forma unor ferestruici dela turn arată că erau făcute cu gândul de a se putea trage cu arme prin ele. Am putea conchide de aici că acest turn a avut în părțile superioare galerii de apărare mai reșite, astfel cum se văd și acuma în Ardeal la unele biserici fortificate.

Biserica a ars după cum se vede din urmele ce le mai poartă unele pietre; a suferit probabil mai multe reconstruiri; la una din ele, consolele de piatră căzute n'au mai fost înlocuite și s'a tencuit zidul drept până sus, ceea ce arată că în acest moment bolțile erau și ele căzute și s'a refăcut biserica, evident cu tavan. Tot atuncea s'au refăcut unele ferestre fără a fi reparate cum erau la început.

Această interesantă biserică se ruinează din ce în ce mai mult; mai în fiecare an cade câte o nouă parte din ziduri; terenul e fugitiv și un pârau vecin și-a săpat albia așa de adânc încât în curând toată biserica se va prăbuși.

Dăm, după datele rămase, o încercare de reconstruire a acestui mic monument, reconstituire ce ne dă forme foarte apropiate de biserica din Martinsberg în Ardeal, biserică construită pe la 1520.

Ca plan am văzut că seamănă cu Trap-pold.

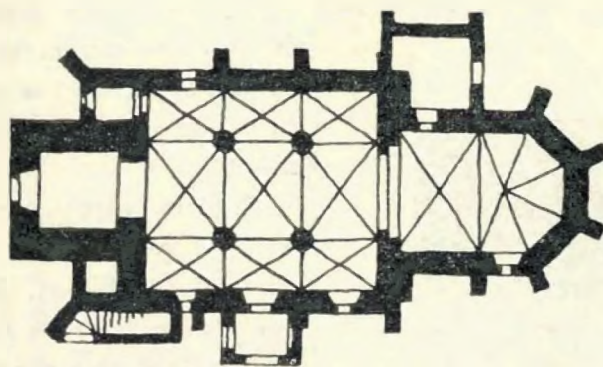

Fig. 192. Planul bisericii din Trappold (Ardeal.)
(După Sigerus, Kirchenburgen.)

Fig. 193. Vederea bisericii din Martinsberg (Ardeal.)
(După Sigerus, Kirchenburgen.)

ZAMCA

Mănăstirea armenească Zamca, de lângă Suceava, se compune din mai multe clădiri: biserica principală, locuințe cu turnul de intrare și un paraclis, și un al doilea turn-clopotniță; zidul de împrejmuire mai este în ființă și în afară jur împrejur se mai văd fortificațiile și bastioanele de pă-mânt făcute de Sobieski.

După tradiție, biserica ar fi fost ridicată, ceva înainte de 1551, de către un bogat armean, Agopșa. Și într'adevăr, se găsește în naos o piatră de mormânt care poartă inscripția următoare: «Această piatră de mormânt este a lui Agopșa, fiul lui Amira (căpetenie) și care este ziditorul acestei sfinte biserici armeno-orientală, în anul 1000»¹⁾ ceea ce corespunde cu anul erei noastre 1551.

Biserica se compune dintr'un naos cu absida mare și un pronaos. Nu sunt nici sânnuri laterale, nici pridvor. După obiceiul armenesc, sunt trei altare, cel mare și două mici, în dreapta și în stânga.

Boltirea este cea moldovenească dar tur-tită și stângacie, ceea ce se poate atribui unor prefaceri. Pe latura nord este o fereastră care nu e în axa transversală a naosului și o ușă, iar pe latura sud numai o fereastră (cel puțin acum). Pronaosul e boltit printr'o calotă sferică. Ușa exte-rioară pe latura de vest, are ca lintel o veche piatră de mormânt, iar ușa spre naos care este în axa între două ferestre, are un chenar după tipul obișnuit al ușelor interioare, cu baghete încrucișate și cu rozase mici în colțuri, tip cunoscut și în veacul al XVI-lea și în al XVII-lea, fără deci a fi o caracteristică.

Ușa de pe partea nord dă direct în naos, ceea ce se regăsește aproape la toate bise-ricile armenesti.

Ea are un chenar dreptunghiular în-fluențat de clasic, dar de profil încă gotic (fig. 285).

În exterior biserica e foarte simplă. Fe-restrele sunt aproape la fel, la pronaos și la naos; sunt cu muluri simple și ușor ogivale, cu o ușoară acoladă, și fără chenar drept-unghiular. Naosul e sprijinit pe cele două laturi de câte o pereche de contraforturi. Turla octogonală e scundă; bazele ei sunt înecate în acoperișul de șindrilă; ferestrele sunt la fel ca cele ale naosului; sunt foarte net în acoladă. Detaliile chenarelor, ale ușilor și ale ferestrelor ne aduc deci în veacul al XVII-lea.

Se știe că bisericile armenice din Suceava au fost dărmate în timpul lui Ștefan Rareș, tocmai în 1551, anul morții lui Agopșa, ctitorul bisericii.

Eată ce spune diaconul Minas care a văzut aceste întâmplări²⁾

«În anul Armenilor o mie
În a șaisprezecea zi din August,

Vodă din nou dădă poruncă
Tunurile cetăței să se aducă
Și bisericile din târgul Sucevei
Cu ele să fie dărmate.

Bisericile și mănăstirile
Armenilor din Suceava
Toate au fost arse, dărmate
Până a ajuns la temelie».

Dacă într'adevăr, biserica era în ființă în acest moment și a fost distrusă și pe urmă refăcută, se mai naște întrebarea până la ce punct a fost dărmată.

O exagerație a cântecului de jelire ar fi foarte firească.

²⁾ Cânt de jelire asupra Armenilor din țara Vlahilor, de diaconul Minas Tokațhi (din Tocat), tradus de Gr. Buiuciu, 1895.

¹⁾ Kozak. Inschriften, pag. 157.

Fig. 194. Zamca, lângă Suceava. Vedere a bisericii.

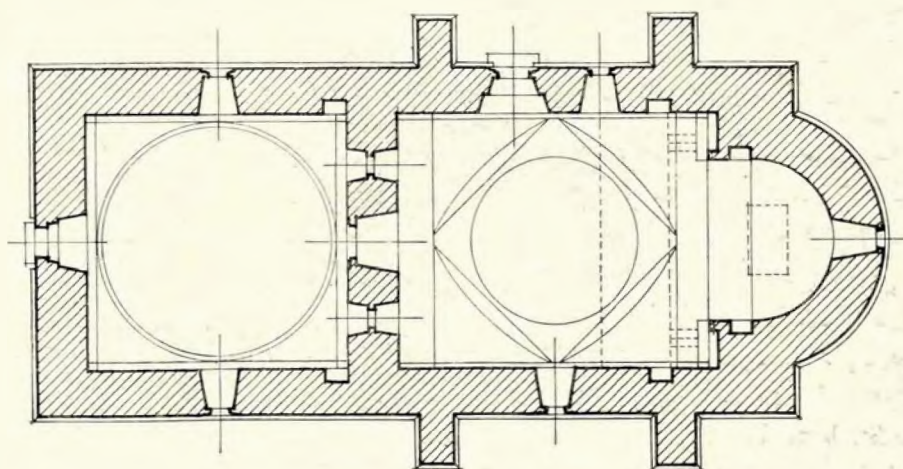
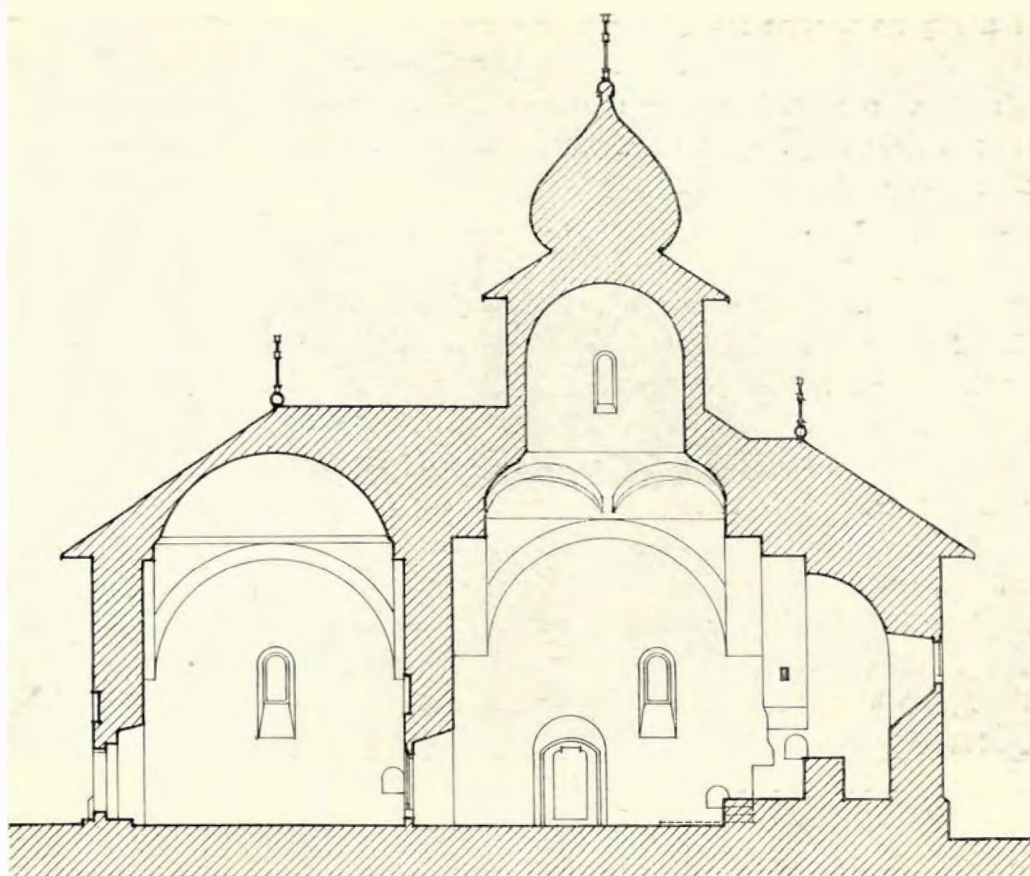

Fig. 195 (sus). Zamca. Secțiunea longitudinală a bisericii. Fig. 196 (jos). Planul bisericii.

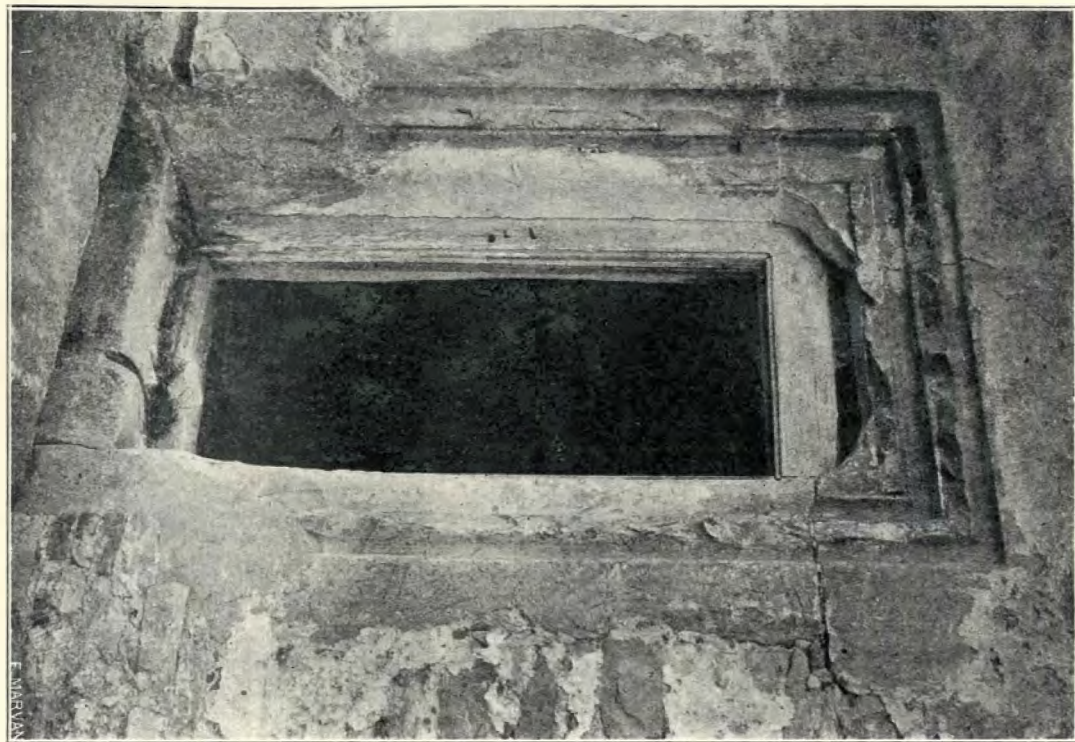

Fig. 197. Zamca. Ușa de intrare nord (H.)

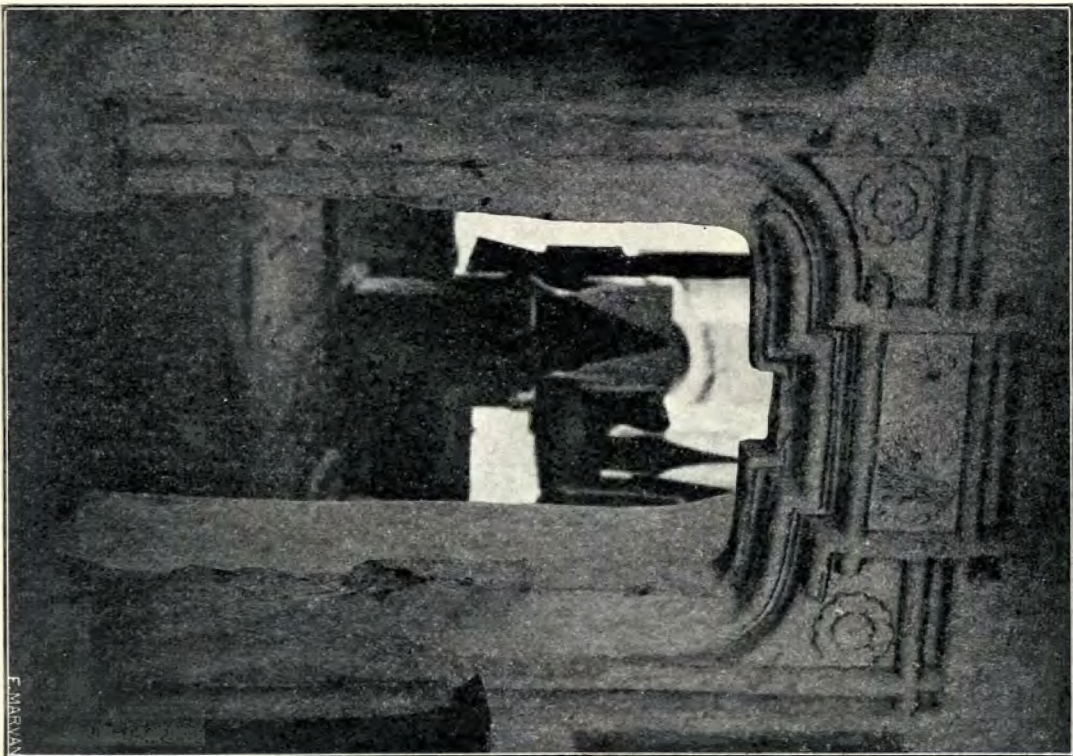

Fig. 198. Zamca. Ușa interioară a naosului. (H.)

Pe de altă parte, planul bisericilor armenesti — cu toate că este în linii generale acelaș ca al bisericilor moldovenești — are totuș unele deosebiri, încât din proporțiile ceva diferite în plan față de celelalte biserici ortodoxe din veacul al XVI-lea nu

plausibilă cu cât celelalte construcții ale mănăstirii sunt din veacul al XVII-lea și arată deci o însemnată activitate constructivă în acest secol.

Aceste clădiri sunt într'adevăr și fără îndoială mai recente decât anul 1551.

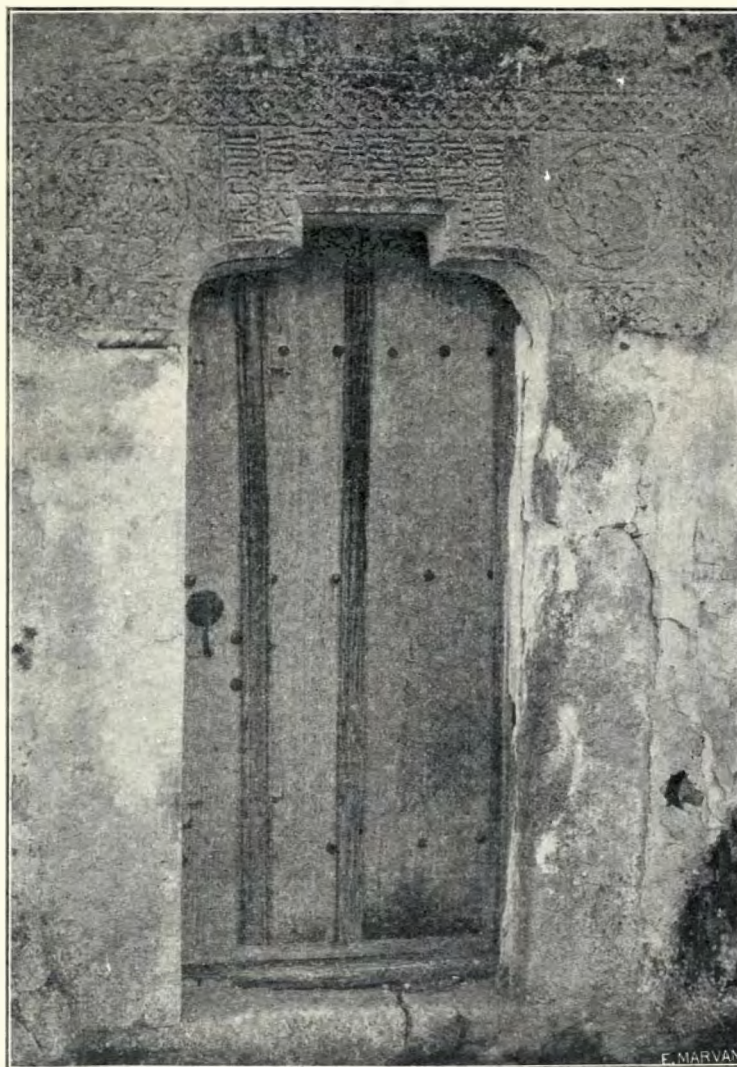

Fig. 199. Zamca. Ușa de intrare vest în biserică. (H.)

putem conchide sigur că sunt din altă epocă.

În rezumat, ceea ce pare mai verosimil, este de a admite că biserica de azi e refăcută în veacul al XVII-lea (precum arată unele detalii), însă pe vechile fundații ale bisericii dinainte de 1551.

Și această presupunere este cu atât mai

Partea cu turlă a complexului intrării de vest, ce conține paraclisul, are mai multe caractere ale veacului al XVII-lea, o torsadă ca cele care au fost făcute pentru prima dată la Dragomirna, și chenare de ferestre în acoladă cu baghete încrucișate, tot ca la Dragomirna sau Trei Erarhi; iar bazele lor împodobite cu

flori sculptate, caracteristice secolului al XVII-lea.

Ferestrele turlei sunt la fel.

La poarta de intrare sunt pe arc clavouri cu flori ca cele ce vedem la Golia din Iași și la o serie de alte porți din același veac.

Partea cealaltă a acestei clădiri are o cornișă în zimți de cărămizi în loc de torsadă, caracter bizantin ce în Moldova, se găsește tot după 1600.

Fig. 200. Zamca. O fereastră.

SFÂNTA CRUCE

Sf-ta Cruce, din Suceava ar fi fost zidită în 1512²⁾.

Și aici, ca la Zamca, găsim un mormânt — al lui Asvadur — din 1528, încât pare exact (fig. 406) că a fost în această vreme o biserică armenească.

Dacă actuala biserică e din această epocă nu apare prin nici un detaliu.

Bolta naosului e acuma prăbușită; pronaosul e împărțit în două; ca la Hacıgadar, naosul e prelun-

Fig. 201. Sf. Cruce, Suceava.

Turnul clopotniței, datat din 1606 a fost în părțile de sus refăcut în veacul al XVIII-lea¹⁾.

¹⁾ Cf. Polak. Das armenische Kloster Zamka bei Suceava in Jahrbuch des Buk. Landesmuseum 1901, pag. 54.

git spre vest printr'un spațiu boltit deosebit. Afară de intrarea bisericii pe latura de vest, mai există și o intrare în naos

²⁾ G. Goilav. Bisericile armenesti prin țările române. Rev. Ist. Archeol. și Fil. XII, 1.

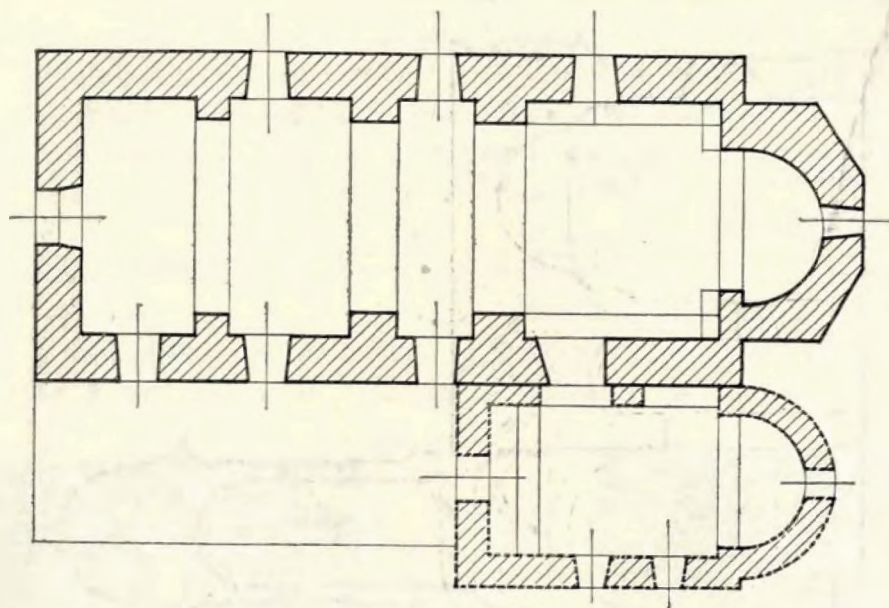

Fig. 174. Sfânta Cruce, Suceava Planul bisericii.

Fig. 203. Hacigadar. Vedere a bisericii.

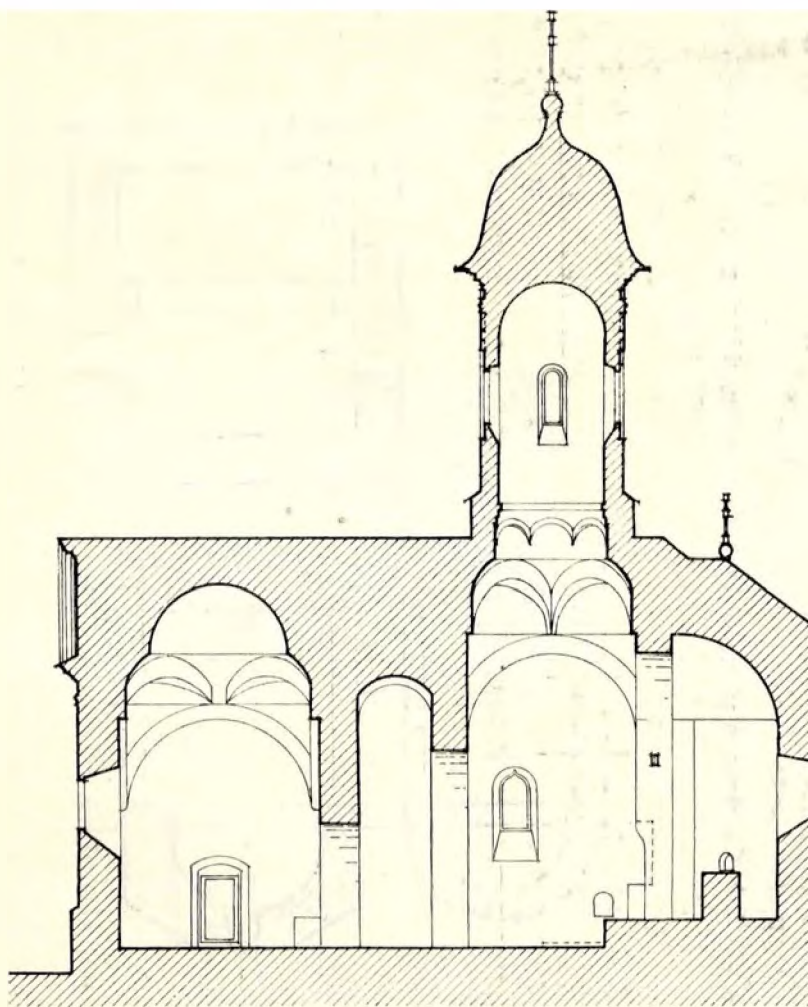

Fig. 204. Hacigadar. Secțiunea longitudinală a bisericii.

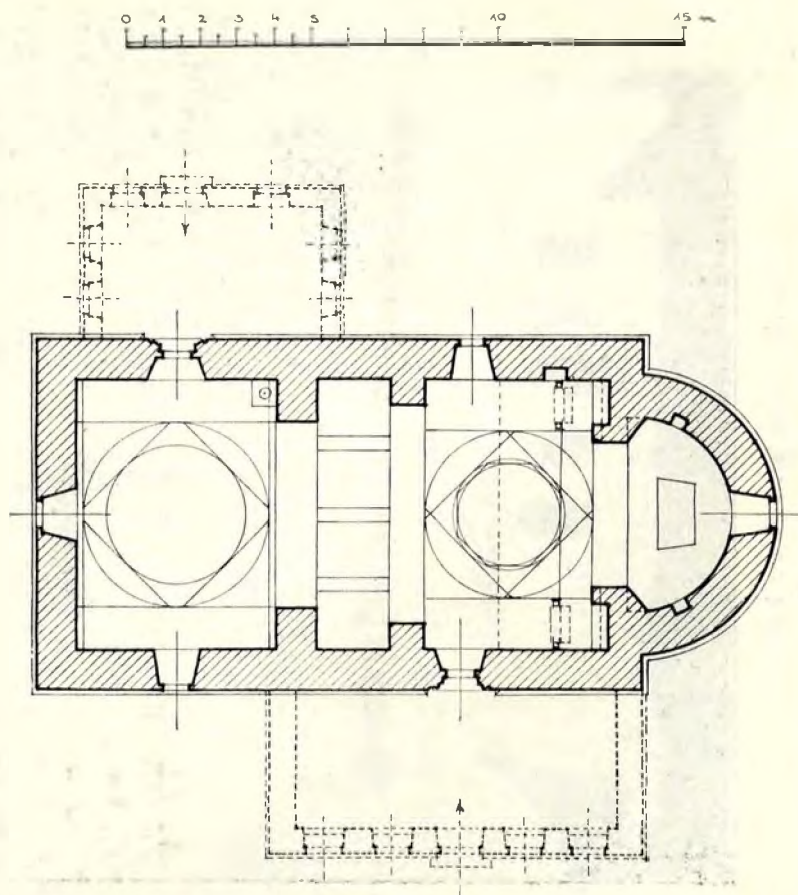

Fig. 205. Hacigadar. Planul bisericii.

pe latura sud, intrare care nu este în axa transversală a naosului, precum nu e nici fereastra de pe perețele din nord.

Pare și aici verosimil că clădirea de azi este refăcută mai recent.

HACIGADAR

Hacigadar a fost mănăstire de călugărițe armene. Ar fi fost zidită în 1512 de

contrariul, cea ce dă bisericii o lărgime neobișnuită în Moldova față de lungimea ei. Această nevoie de lărgime corespunde poate existenței celor trei altare armenești, unul principal în axa absidei și alte două mici înlături.

Biserica e fără sânnuri laterale și fără contraforturi.

Naosul e boltit cu sistemul cunoscut de arcuri moldovenești, iar la baza interioară a turlei se văd opt arcuri mici așezate în

Fig. 206. Hacigadar. Ușa sud.

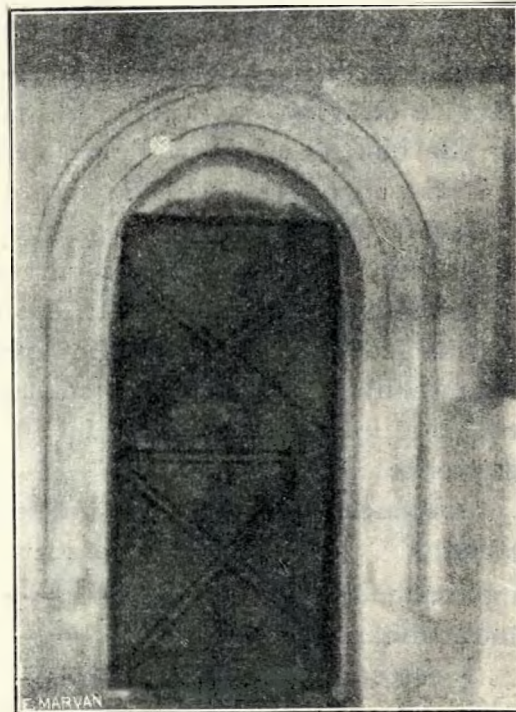

Fig. 207. Hacigadar. Ușa nord.

către un negustor numit Dragan Donovanak¹⁾. Ca și la Zamca, se pune întrebarea dacă actuala biserică este cea dela început.

Mai mult aici ca la Zamca se pot vedea urcele deosebiri de plan față de cel moldovenesc. Pe când aceste biserici au o tendință spre lungire ce se manifestă într'alte prin faptul că arcurile transversale sunt mai largi ca cele longitudinale, aici este tocmai

octogon. Pronaosul, tot cu arcuri longitudinale late și cele curmezișe înguste, e boltit printr'o calotă sferică rezemată pe arcuri diagonale, însă turtite, și care nu se unesc la nașterile lor, dând impresia unui lucru stângaciu refăcut.

Intre pronaos și naos, există un compartiment îngust, boltit printr'un berceau cu dublouri.

Pereții despărțitori (dacă au fost), azi nu mai sunt.

¹⁾ Kozak. Inschriften, pag. 159.

Din naos o ușă dă în exterior spre partea de sud (fig. 285) iar simetric pe partea de nord este o fereastră, care, ca și ușa, nu este în axa transversală a naosului. O altă ușă de intrare — în pronaos — este pe partea de nord.

Chenarele ușilor sunt ogivale și cu nervuri gotice; chenarele ferestrelor sunt în acoladă; numai acele ale turlei nu.

În exterior biserica se prezintă foarte simplu.

Sub actuala tencueală nu se văd nici un fel de firide sau ocnite. Turla este octogonală, are firidele obișnuite duble și un rând de ocnite deasupra lor. Ferestrele sunt în plin cintru cu muluri simple gotice.

Baza ce se vede are douăsprezece laturi.

Dacă această biserică este într'adevăr aceea dela 1512 sau chiar numai refăcută pe fundațiile vechi din această epocă, ar fi a doua (cea dintâi fiind biserica mănăstirii Neamțului) care ar prezenta compartimentul zis al mormintelor, intercalat între naos și pronaos.

Caracterele de detaliu și chenarele în acoladă tind a arăta că această construcție ar fi mai recentă — din veacul al XVII-lea — reîntrebuințându-se chenarele vechi ale ușilor.

O oarecare nedumerire în privința planului tot persistă.

PÂNGĂRAȚI

Biserica mănăstirii Pângărați ar fi fost zidită în vremea lui Lăpușneanu ¹⁾. Clădirea actuală nu arată în nimic trăsăturile caracteristice ale acestei vremi.

Inscripția ce se găsește așezată la intrarea bisericii propriu zise, adică cea de sus, arată vremea lui Vasile Lupu.

Această pisanie a fost însă mutată,

¹⁾ Mironescu. Mănăstirile și bisericile lui Ștefan cel Mare, pag. 7

și Istrati. Podul dela Borzești, pag. 25.

pela 1909 de la biserica de jos, la locul ei de azi.

«Cu voia Tatălui și cu ajutorul Fiului și sâvârșirea Sfântului Duh. Această ecli-siarhie a făcut-o pan Dumitru Șoldan, mare vistier și soția lui Safta în zilele lui Vasilie Voevod, la anul 7151 (-1642) luna Septemvrie 10 zile și fiind pristav Andonie de la Bisericiani la turn și la trapezăria și la acoperișul sfintei biserici».

Această clădire are particularitatea foarte rară de a avea două caturi, cum se mai vede și la Sf. Ioan Botezătorul din Suceava.

Partea de jos are trei despărțituri, altarul, naosul și pronaosul, toate trei dreptunghiulare, separate prin ziduri și boltite prin semicilindre transversale pe axa bisericii.

Biserica superioară are despărțituri care comunică liber. Bolțile sunt simple calote sferice.

O scară circulară stabilește comunicația între cele două caturi.

Un dublu pridvor mai recent, e așezat pe partea de miazănoapte. În afară biserica e tencuită.

Naosul are o ieșitură dreptunghiulară sau mai bine o îngroșare a zidului mărginită de contraforturi. Un alt contrafort mic vine sub fereastră altarului, iar un altul oblic sprijinește colțul de sud-vest al clădirii.

Intrarea în biserica principală — cea de sus — se face prin latura nordică iar ușa bisericii de jos e pe partea de miazăzi (fig. 285).

Nici un caracter decisiv, deci nu ne permite să clasăm acest monument printre cele din vremea lui Lăpușneanu, ci din contra, am avea mai multe motive de a-l atribui timpului lui Vasile Lupu. Totuși stilul în care e tratat chenarul ușii de intrare de jos, cu micul scut împodobit cu armele țării care figurează pe lintel, ar putea să fie și din vremea lui Lăpușneanu. Am văzut asemenea chenare în stilul Renașterii și în epoca lui, dar, ce e drept, se găsesc și mai

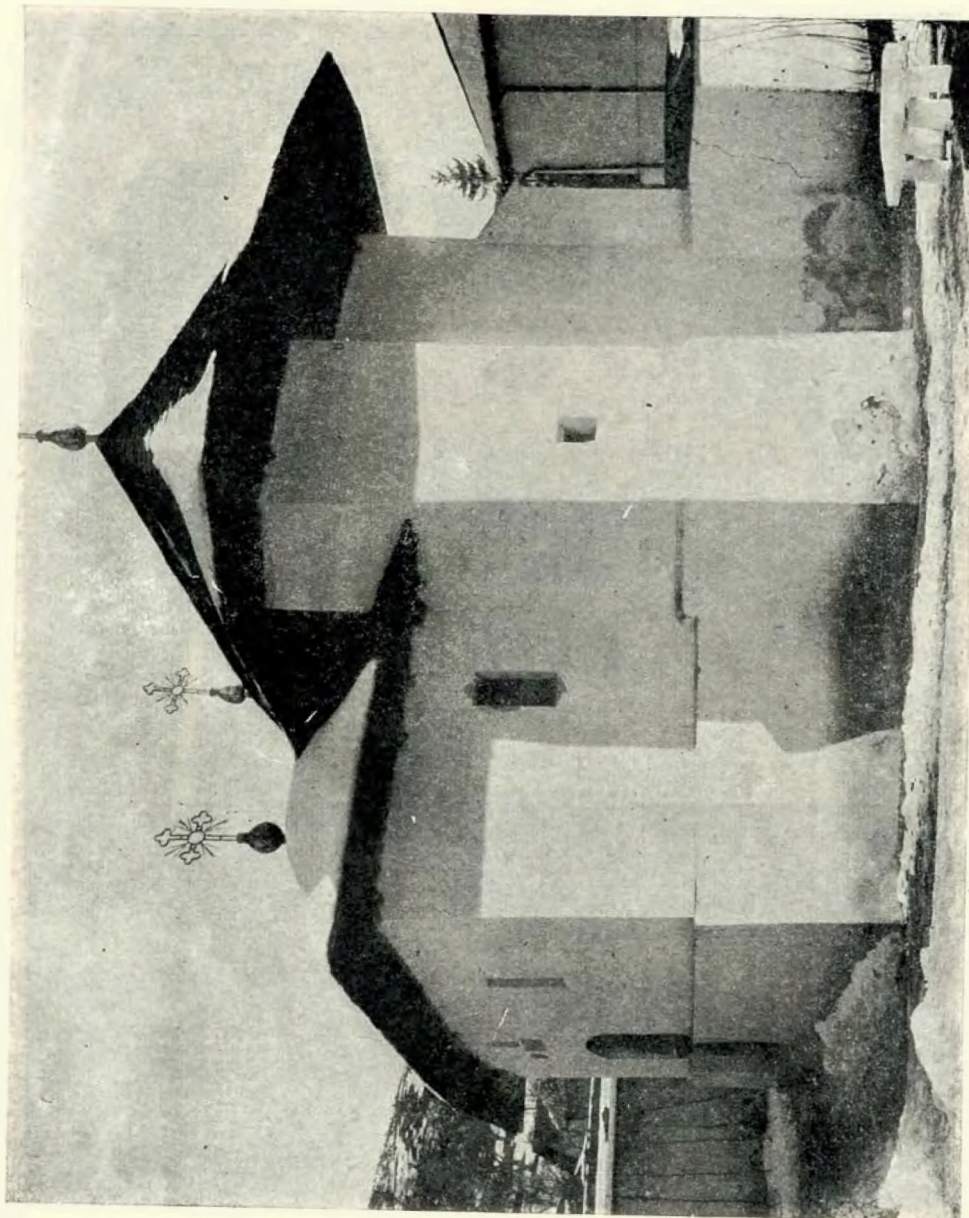

Fig. 208. Pângărați. Fațada vest a bisericii. (C.)

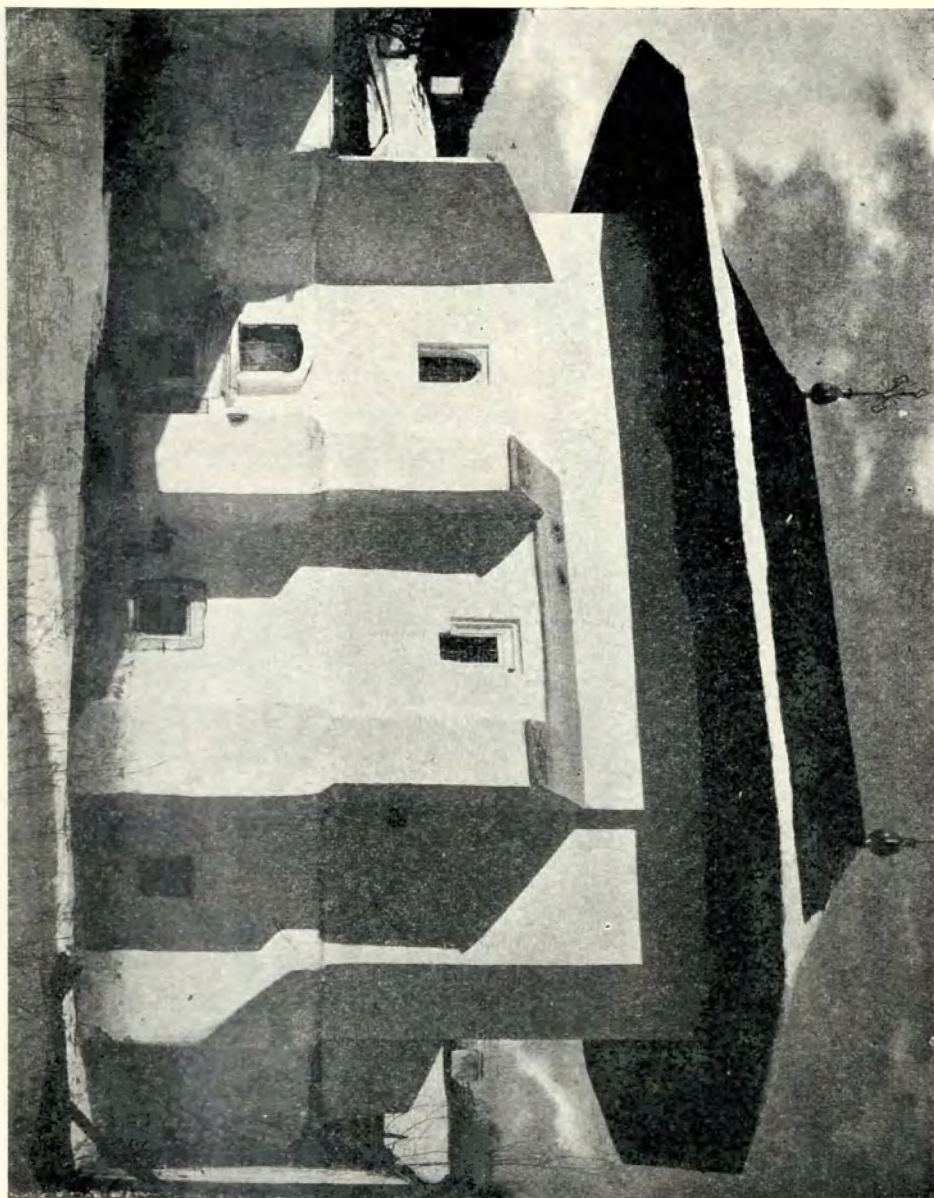

Fig. 209. Pângărați. Fațada sud a bisericii, (C.)

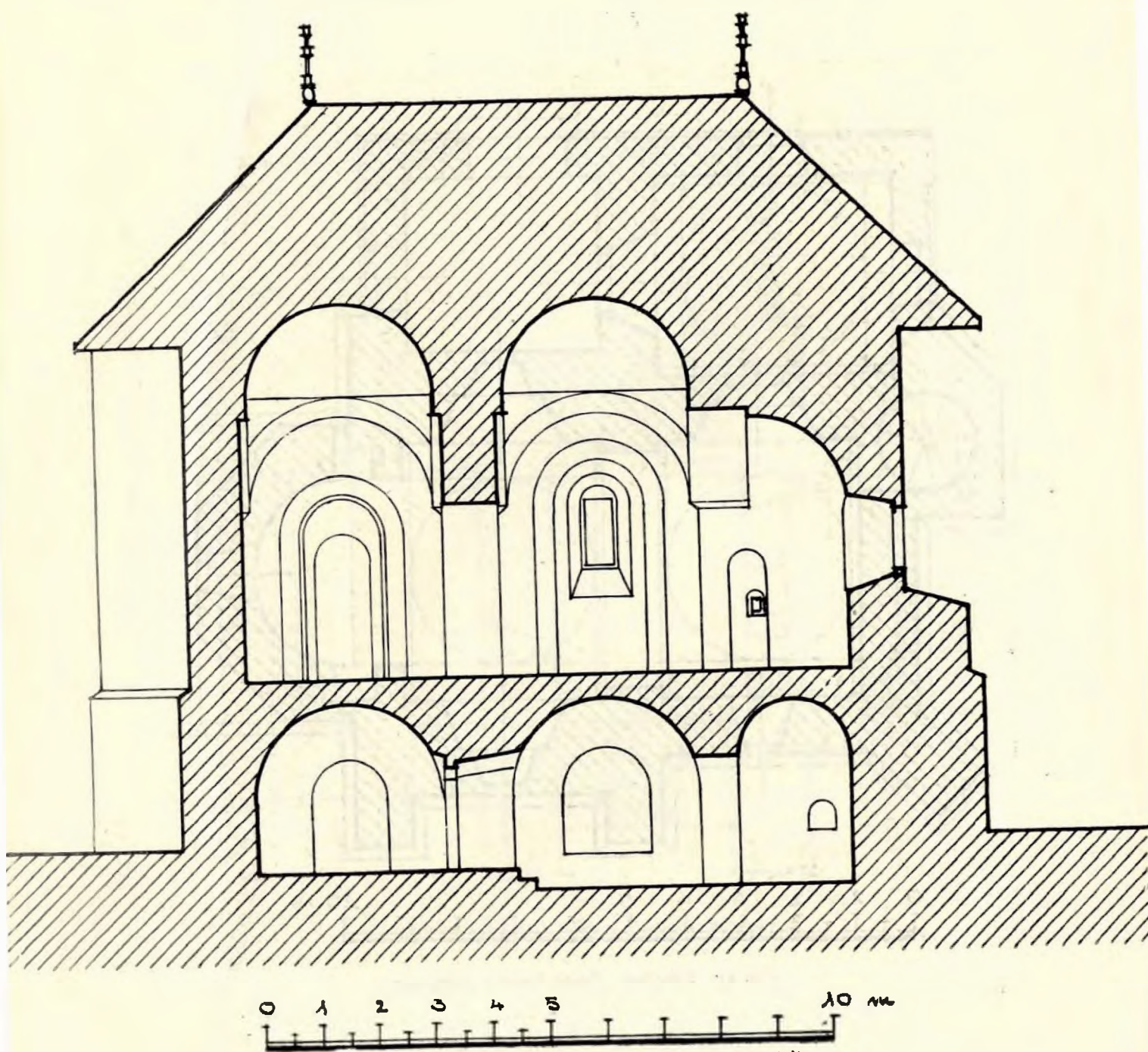

Fig. 210. Pângărați, Secțiunea longitudinală a bisericii.

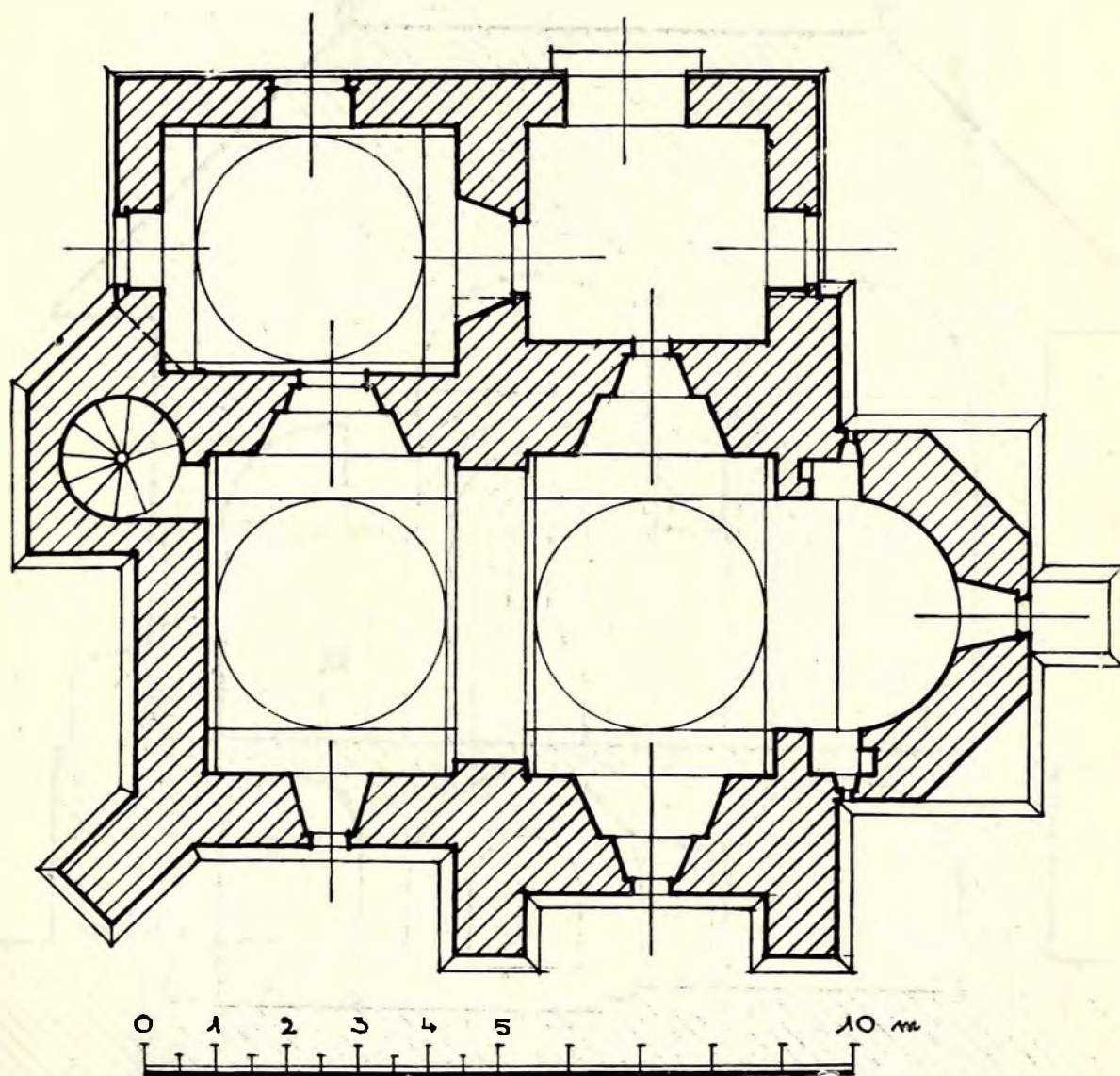

Fig. 211. Pângărați. Planul bisericii superioare.

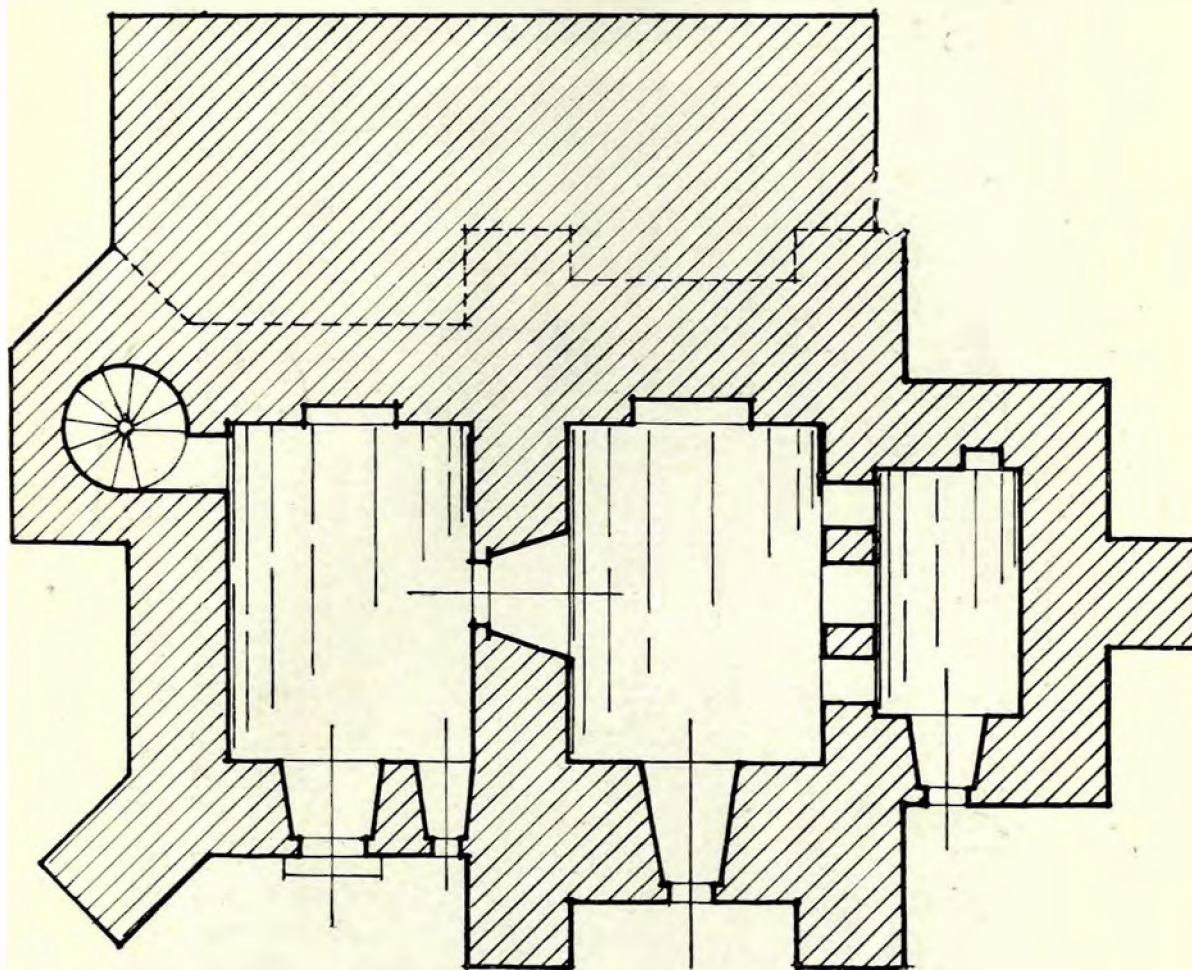

Fig. 212. Pângărați. Planul bisericii inferioare.

Fig. 213. Pângărați. Ușa bisericii de jos.

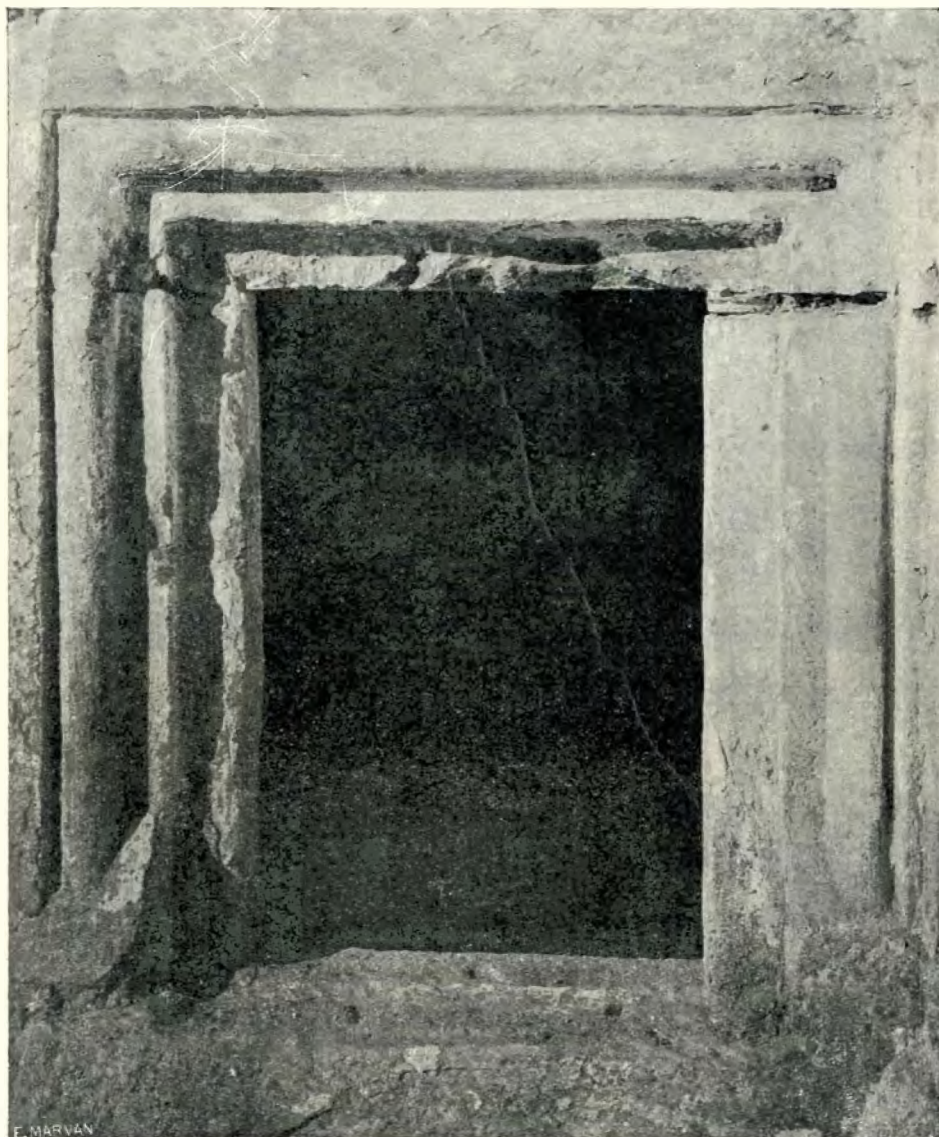

Fig. 214. Pângărați. Fereastră. (C.)

târziu. S'ar putea face presupunerea că partea de jos făcută sub domnia lui Lăpușneanu a rămas în parte în picioare până azi, fiind refăcută și mărită sub Vasile Lupu. Sau încă că la lucrarea acestui Domn au fost reîntrebuințate unele che-nare vechi. De asupra ușei de intrare în

biserica de jos, o inscripție zugrăvită po-menește pe Alexandru Lăpușneanu; dar nu știm de când datează. Chestiunea rămâne în domeniul ipotezelor și până acum, cu elementele ce le avem, nu avem motive ca să socotim biserica Pângărați printre cele din veacul al XVI-lea.

Fig. 215. Pângărați. Scutul cu marca țării de pe lintelul ușei. (C.)

Fig. 216. Pângărați. Pisania. (C.)

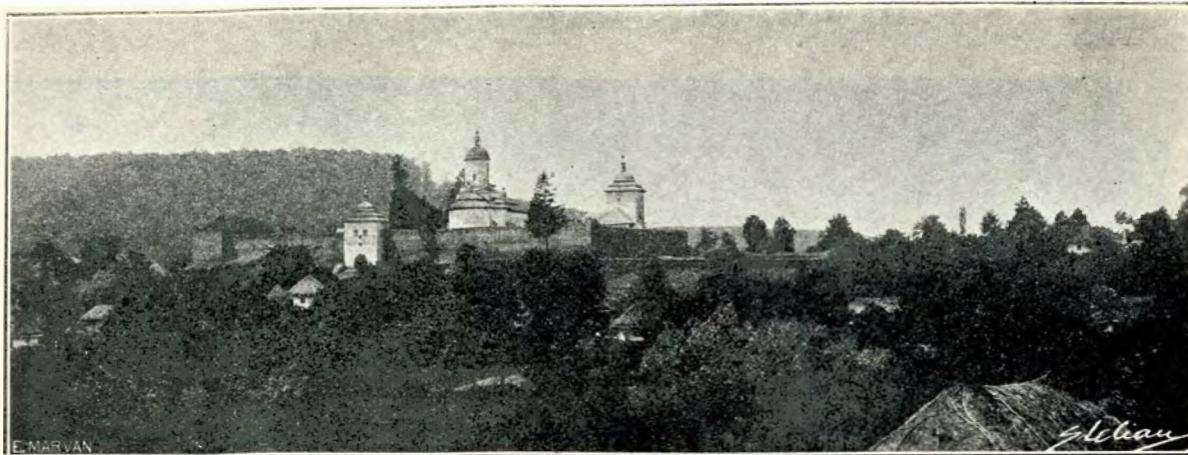

Fig. 217. Mănăstirea Probota. (Soc. A. R., Fot. Stelian Petrescu.)

CAPITOLUL II

MĂNĂSTIRILE

În mai multe locuri încă, ne-au rămas, în jurul bisericilor descrise, mănăstiri și anume, la Probota, la Moldovița, la Râșca, la Coșula, la Bistrița, la Slatina și la Sucevița (am putea adăuga Zamca și Hacıgadar).

La Homor a mai rămas un turn-clopotniță, dar e din vremea lui Vasile Lupu, precum arată și inscripția așezată în zid.

De sigur, construcțiile ce le vedem azi nu mai sunt toate din vremea zidirii bisericilor.

La Moldovița, Mitropolitul Efrem, în anii 1610—1612, a făcut clisiarnița (casele egumenesti) și, judecând după stil, și turnul de intrare. Râșca a suferit atâta prefaceri și clădirile acuma existente arată trăsături așa de evident mai moderne, dovedite prin inscripții, încât nu mai putem ști dacă a rămas ceva din vechea mănăstire. Coșula e aproape modernă, doar poarta din zidul de împrejmuire, foarte simplă, ar putea să fi păstrat ceva din vremurile vechi.

O inscripție așezată în zidul de încintă la Bistrița ne arată că e din 1777.

În ceea ce privește cele două din urmă, Slatina și Sucevița, ele par a fi păstrat mai mult din trecut, dar și aici cu prefaceri și clădiri noi. La Zamca am văzut că clădirile cele mai vechi rămase sunt din veacul al

XVII-lea iar cealaltă mănăstire armeană, Hacıgadar, nu arată să se fi păstrat nimic din clădirile ei din vechime.

Totuș, credem că, în liniile lor mari, aceste mănăstiri au păstrat dispozițiile generale dela început, refăcându-se mai cu seamă zidurile de împrejmuire și turnurile pe vechiile fundații. Astfel o scurtă descriere a lor, va da o vedere destul de exactă asupra acestor așezări.

Pentru o mai bună comparație a lor, vom grupa planurile lor de situație.

Dintr'o primă ochire vedem că forma tip este un dreptunghi mai mult sau mai puțin regulat.

Zidurile erau astfel construite ca să fie nu numai o împrejmuire dar și o fortificație, cu drum de strajă, metereze și crenele.

La colțurile încintei sunt turnuri, în general pătrate, unele de pază și de apărare, altele care împreună cu această funcțiune și alte, ca acele de paraclis sau clopotniță. Unele, în fine, mai puternice par a fi avut rolul de donjon, de «reduit», adică serveau de punct central al rezistenței în caz de asediu.

Intrarea se face trecând sub un turn, așezat pe una din laturile patrulaterului.

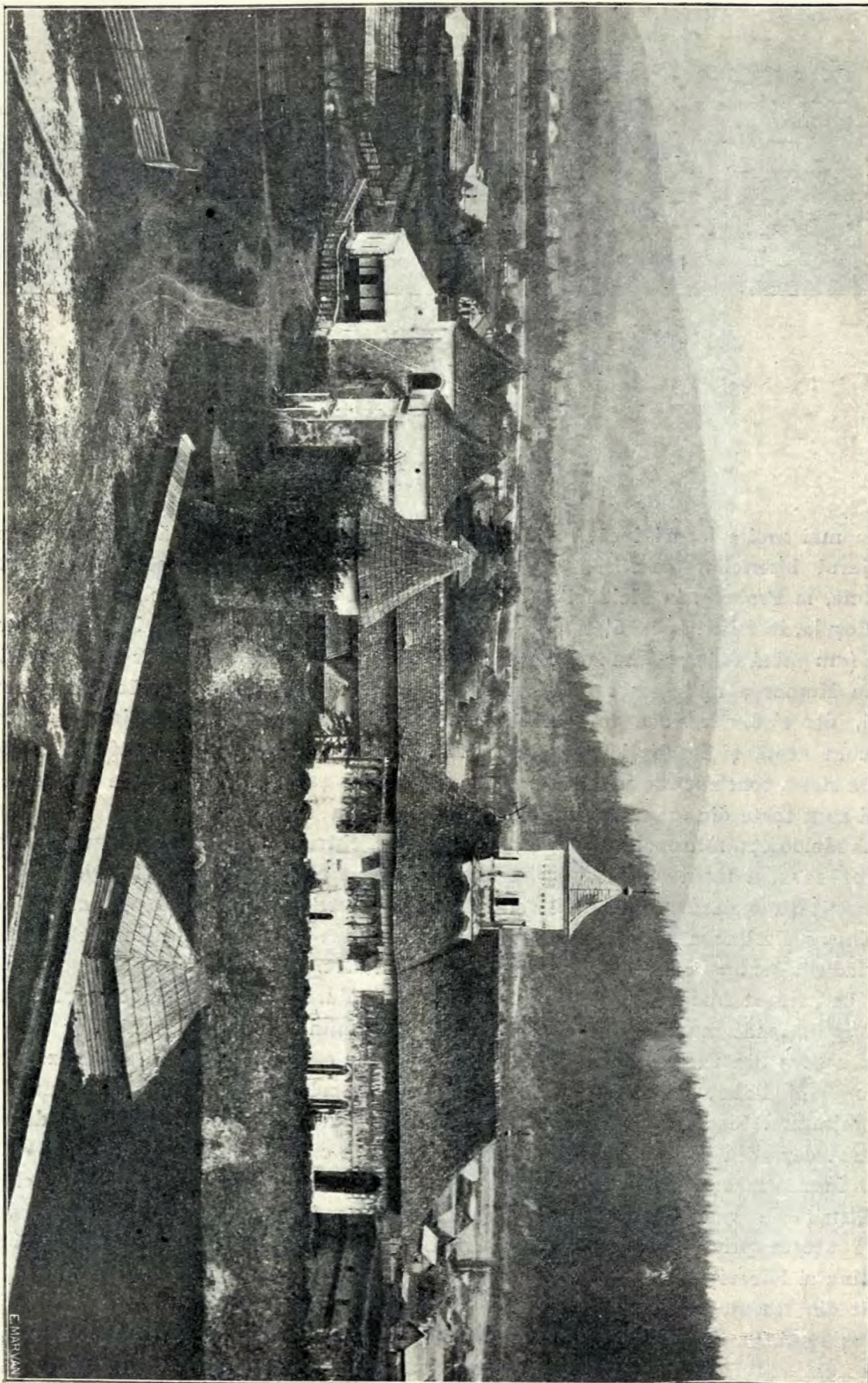
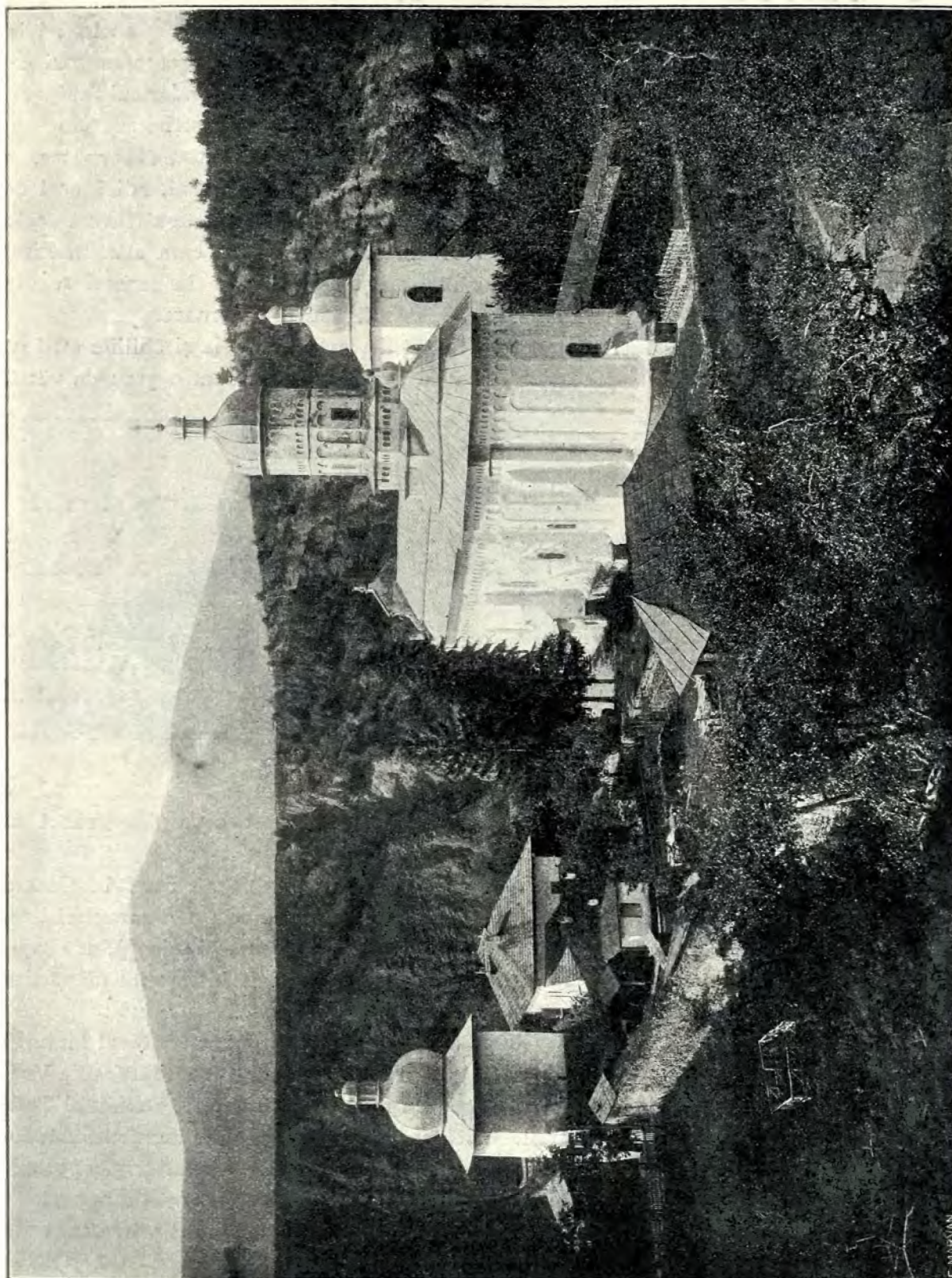

Fig. 218. Mănăstirea Moldovița.

[Fig. 219. Mănăstirea Bistrița.

E. MARVAN

Biserica, orientată, bine înțeles, în direcția răsăritului, nu are o poziție determinată în raport cu incinta, sau cu intrarea, depinzând aceste poziții de natura terenului și de așezarea mănăstirii față de drumul de acces. Biserica însă va avea mai totdeauna axa ei principală paralelă cu latura cea lungă a incintei.

Celelalte clădiri sunt: clopotnițele, alipite de ziduri sau de alte clădiri, clisiarnițele, casele egumenești cu arhondaric, chiliile cu anexe lor, trapezeria și bucătăria. Aceste clădiri pot fi și ele alipite de zidurile exterioare sau izolate. Nici aici nu se vede nici o regulă, ci totul depinde de

cuință domnească? E de sigur foarte mică ca să credem că a fost zidită tocmai pentru acest scop. Însă putea să fie acolo odaia sau odăile rezervate unui oaspete mai de seamă, pentru care arhondaricul obișnuit n'ar fi părut destul de potrivit.

Clisiarnița dela Moldovița, din contra, e foarte mare pentru scopul ei, adică acel de vestmintărie și tezaur; poate să fi fost acolo și un mic paraclis astfel cum e la Bistrița, la Slatina și precum este în general regula în orice mănăstire mai mare.

Starețiile, arhondaricele și chiliile au fost așa de des prefăcute încât e greu de văzut

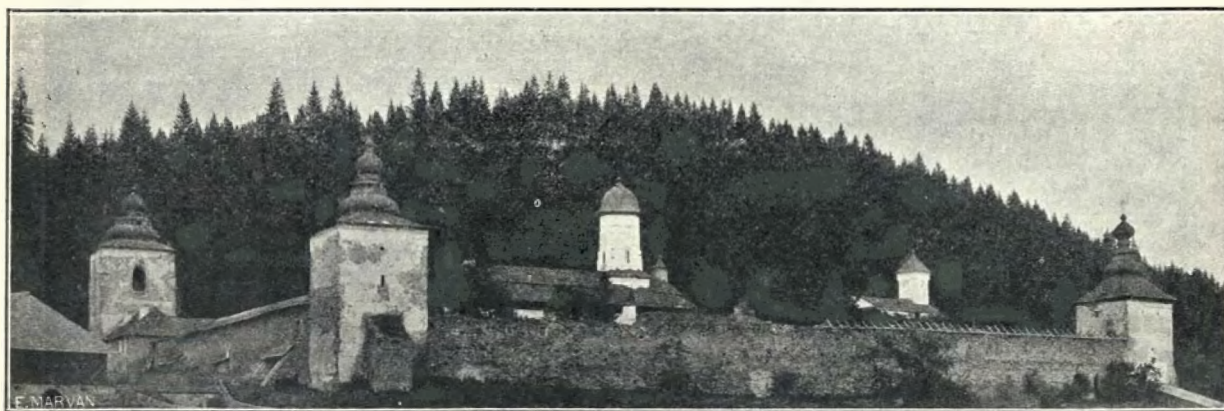

Fig. 220. Mănăstirea Slatina.

locul disponibil și de posibilitățile locale.

Turnurile-clopotnițe, alipite de biserică sau izolate — precum sunt cele dela Bălinești, și cele dela Piatra, Popăuți sau Bistrița — nu se mai regăsesc în veacul al XVI-lea sau cel puțin nu le mai găsim acum printre cele ce ne au rămas (de cât la Sf. Dumitru din Suceava).

Turnul dela Bălinești a rămas deci o construcție fără răsunet asupra bisericilor ce l-au urmat timp de mai mult de o sută de ani.

Aceste mici construcții, cum este aceea numită la Probota «casele domnești» sau clisiarnița dela Moldovița, par a fi fost clădirile cele mai de seamă din mănăstire după biserică, mai îngrijite ca construcție, mai solide, mai elegante.

Să fi fost, într'adevăr la Probota o lo-

dacă mai au păstrat ceva din veacul al XVI-lea.

Vom semnală acum pe rând la fiecare mănăstire trăsăturile cele mai caracteristice.

La Probota, după Melchisedec ¹⁾, ar fi așezată deasupra porții de intrare în mănăstire o piatră cu inscripție care spune:

«Cu vrerea Tatălui și cu ajutorul Fiului și cu săvârșirea Sfântului Duh, Io Vasilie Voevod, cu mila lui Dumnezeu, Domn al Țerii Moldovei, văzând învechite lucrurile mănăstirii a îngădit biserica, în anul 7154» [1646].

Ar rezultă deaci că — cel puțin în parte — împrejmuirea și unele clădiri anexe sunt din vremea lui Vasile Lupu.

¹⁾ Melchisedec. Notițe istorice și arheologice, pag. 156.

Vezi și I. Bianu. Columna lui Traian, 1882, p. 114 și N. Ghika și G. Balș, Mănăstirea Probota.

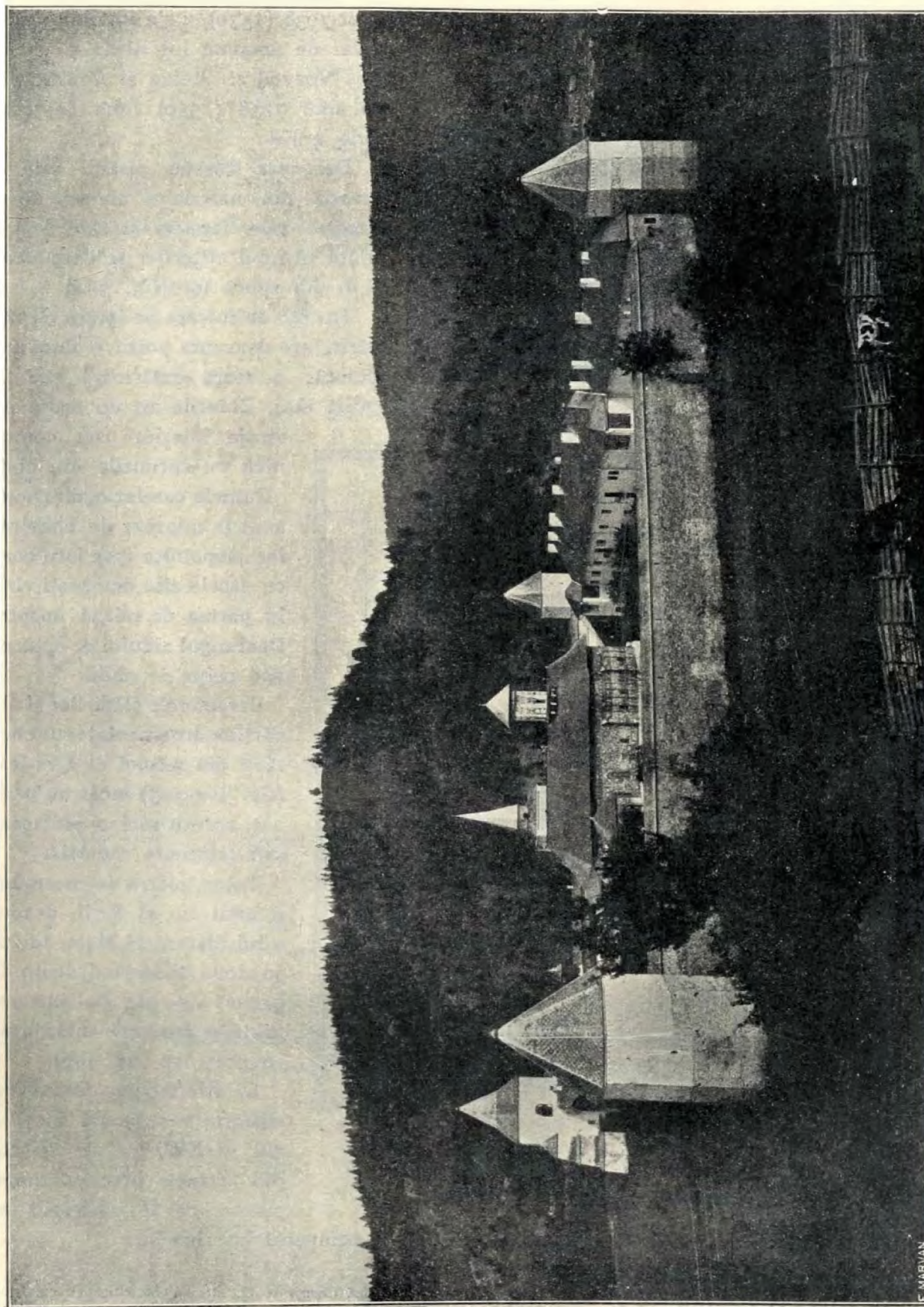

Fig. 221. Mănăstirea Sucevița.

Dar actualmente această inscripție nu se mai găsește, și la locul indicat, deasupra porței, este o altă piatră cu o inscripție foarte

Fig. 222. Mănăstirea armenească Hacigadar.

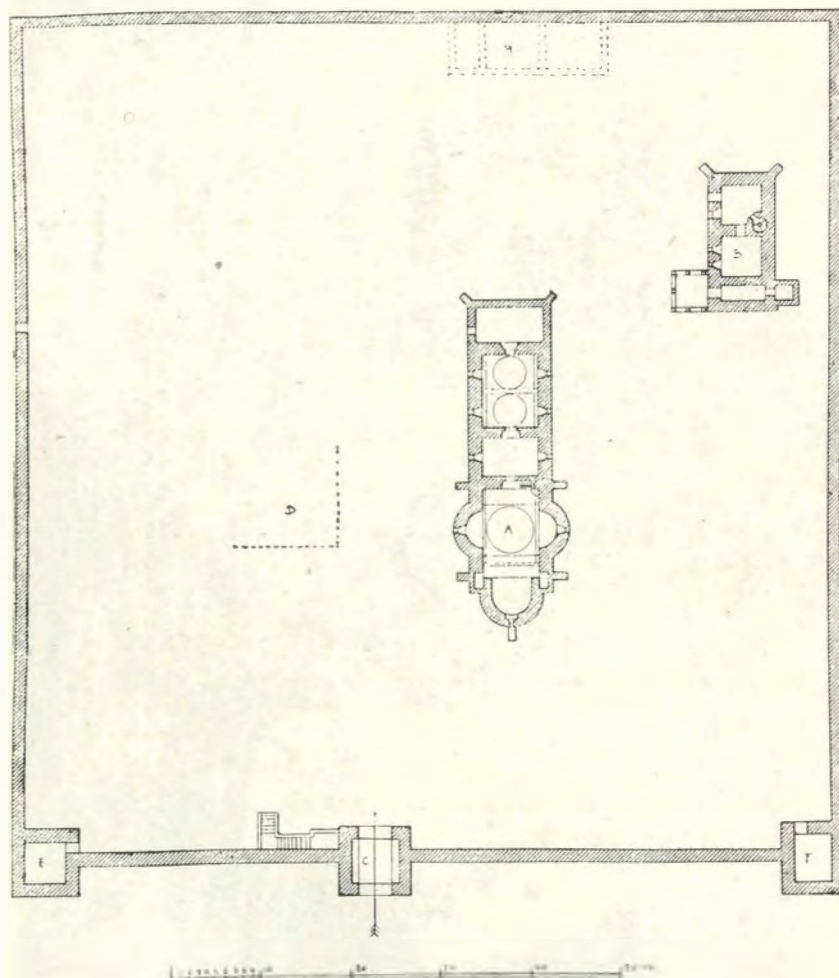

Fig. 223. Planul de situație al mănăstirii Probota.

frumos executată, în jurul stemei țării, într'un chenar pătrat cu câte un semicerc pe fiecare latură (fig. 316).

«Această mănăstire a făcut-o Petru Voe-

vod la anul 7038 (1530) și s'a îngrădit după moartea lui de doamna lui Elena și copiii ei Io Iliaș Voevod și Ștefan și Constantin la anul 7058 (1550) luna Septembrie 4¹).»

Deasupra acestei pisanii este o frescă, din nefericire ciuntită prin facerea unor ferestre și care reprezintă neamul ctitorilor și care pare a fi din epoca lor (fig. 334).

Turnul de intrare pe latura de răsărit, are deasupra porții o mică locuință; o scară exterioră sue la acest etaj. Zidurile au un drum de

strajă interior care comunică cu turnurile din colț.

Ruinele caselor egumenești sunt la miazăzi de biserică, iar clopotnița care face corp cu casele zise domnești vine în partea de miază noapte. Dealungul zidului de apus se văd ruine de chilii.

Caracterele clădirilor și ale părților ornamentate sunt hotărât din secolul al XVI-lea, (fig. 304-305) încât nu pare a fi suferit nici o prefacere sau reînnoire radicală.

Totuș, piatra de mormânt a unui fiu al Sorii, o soră a lui Ștefan cel Mare, tăiată în două și servind acum de usciori la ușa de intrare, arată o reparație mai târzie în acest loc (fig. 409).

La *Moldovița*, din contra clisiarnița e făcută în veacul al XVII-lea de episcopul Efrem, precum spune pisană ce se păstrează a-

cum în pridvorul bisericii²).

¹) Această inscripție e dată de Melchisedec ca fiind la Secu. Este deci o eroare la mijloc.

²) Cf. Kozak. Inschriften, pag. 195.

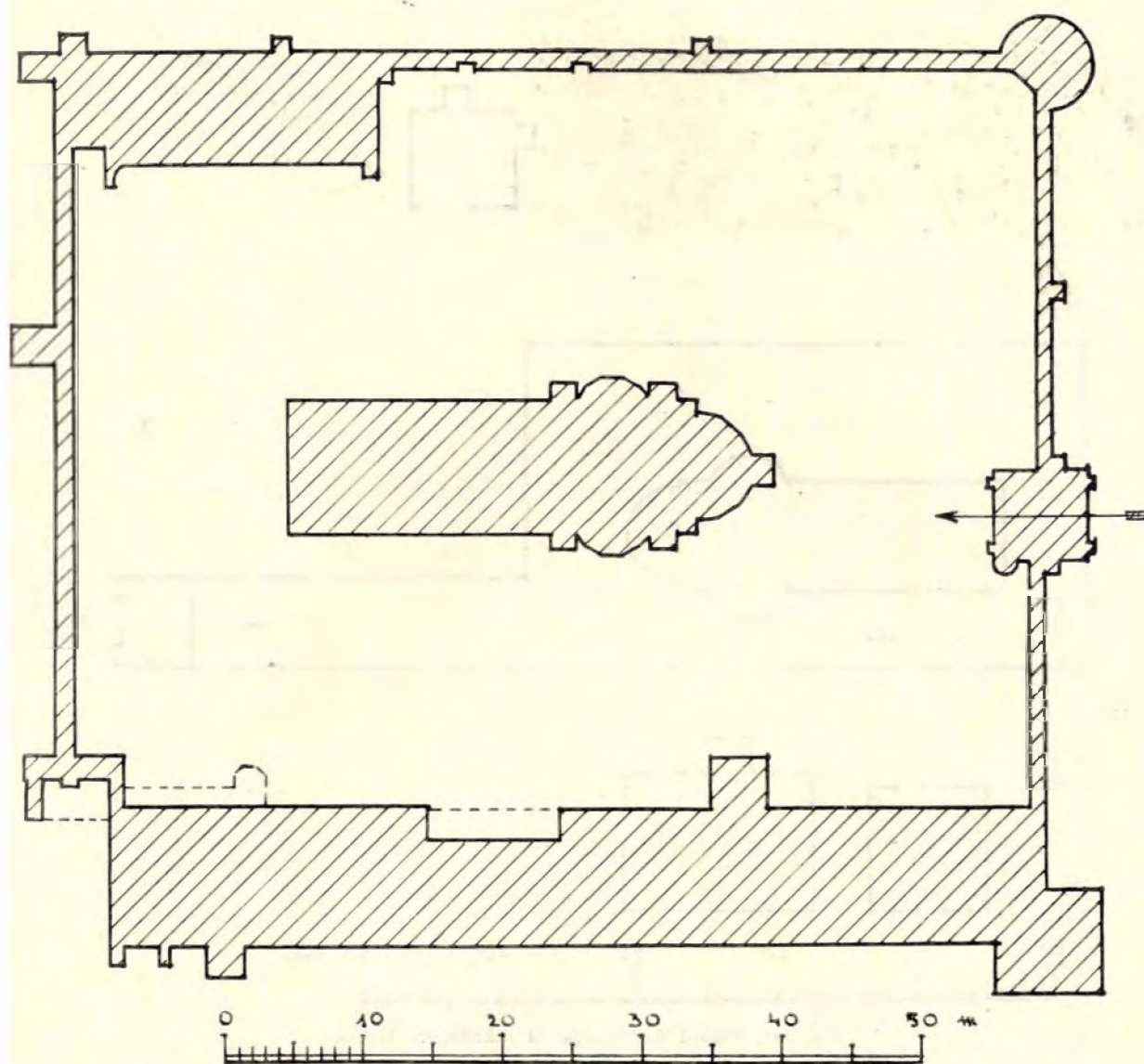

Fig. 224. Planul de situație al mănăstirii Moldovița.

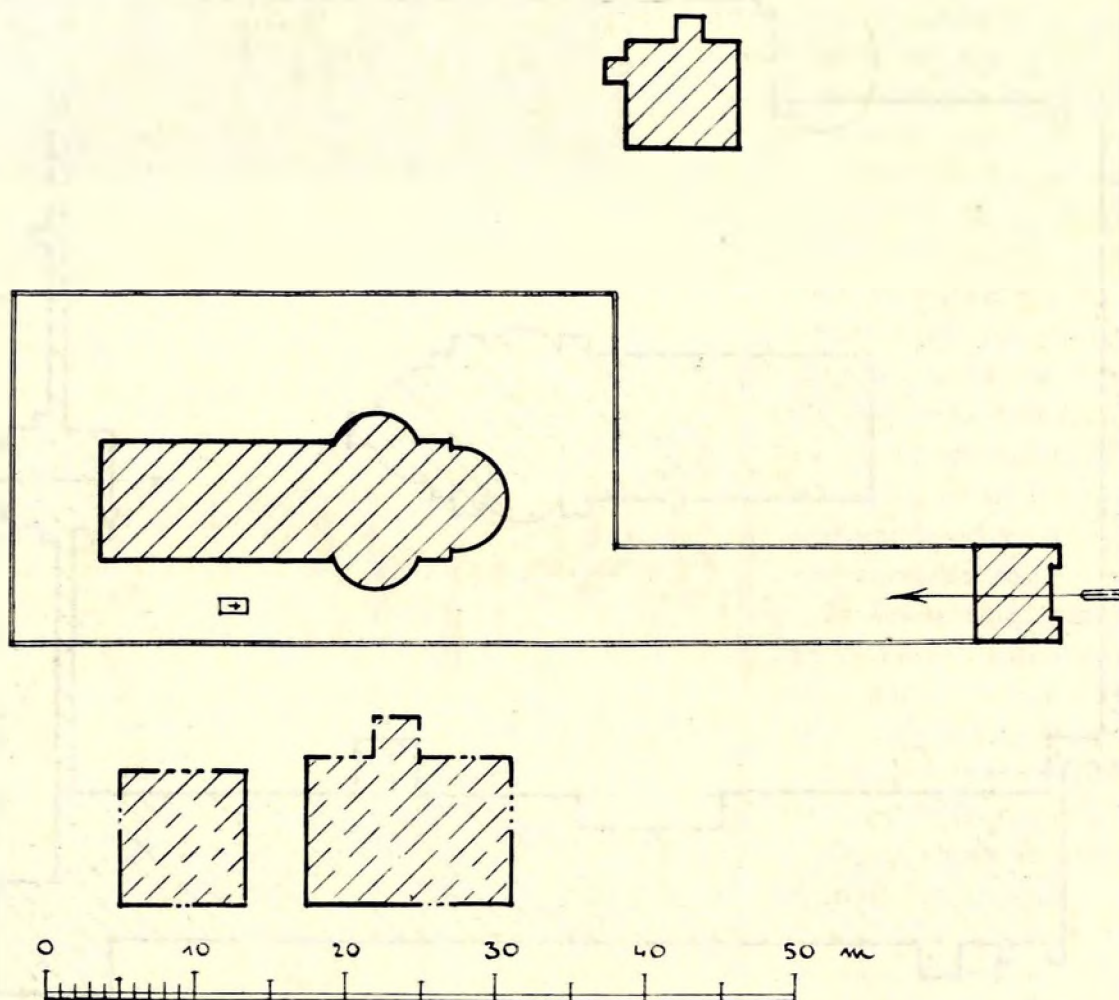

Fig. 225. Planul de situație al mănăstirei Homor.

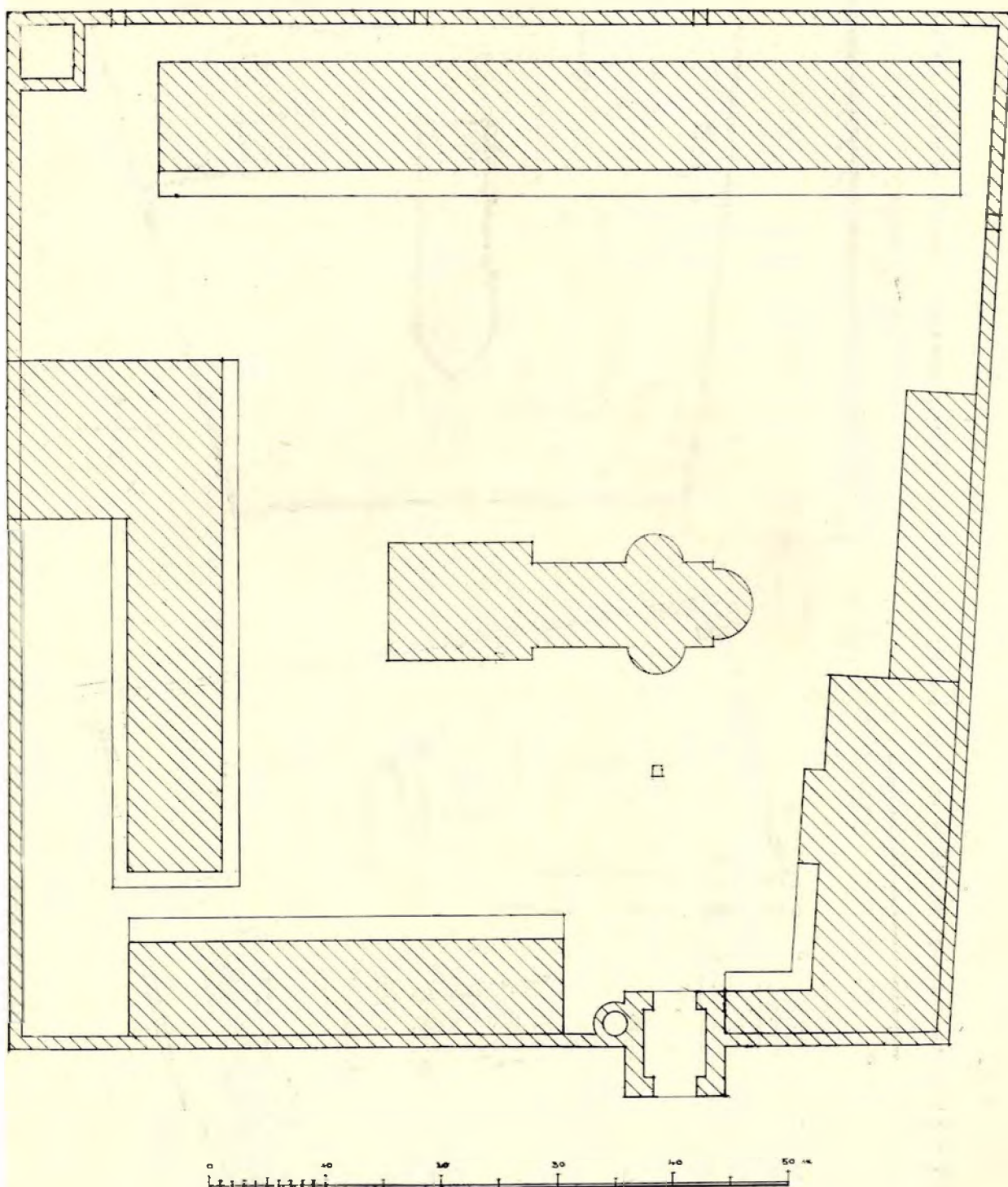

Fig. 226. Planul de situație al mănăstirii Râșca. (Arh. A. Popovici).

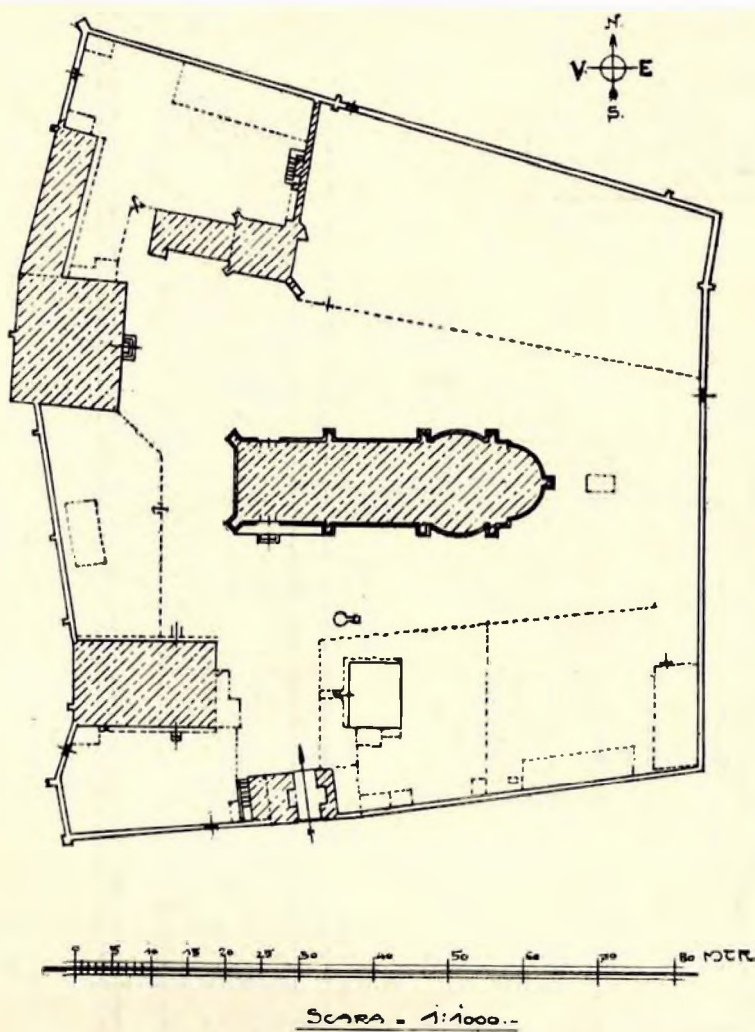

Fig. 227. Planul de situație al mănăstirii Bistrița.

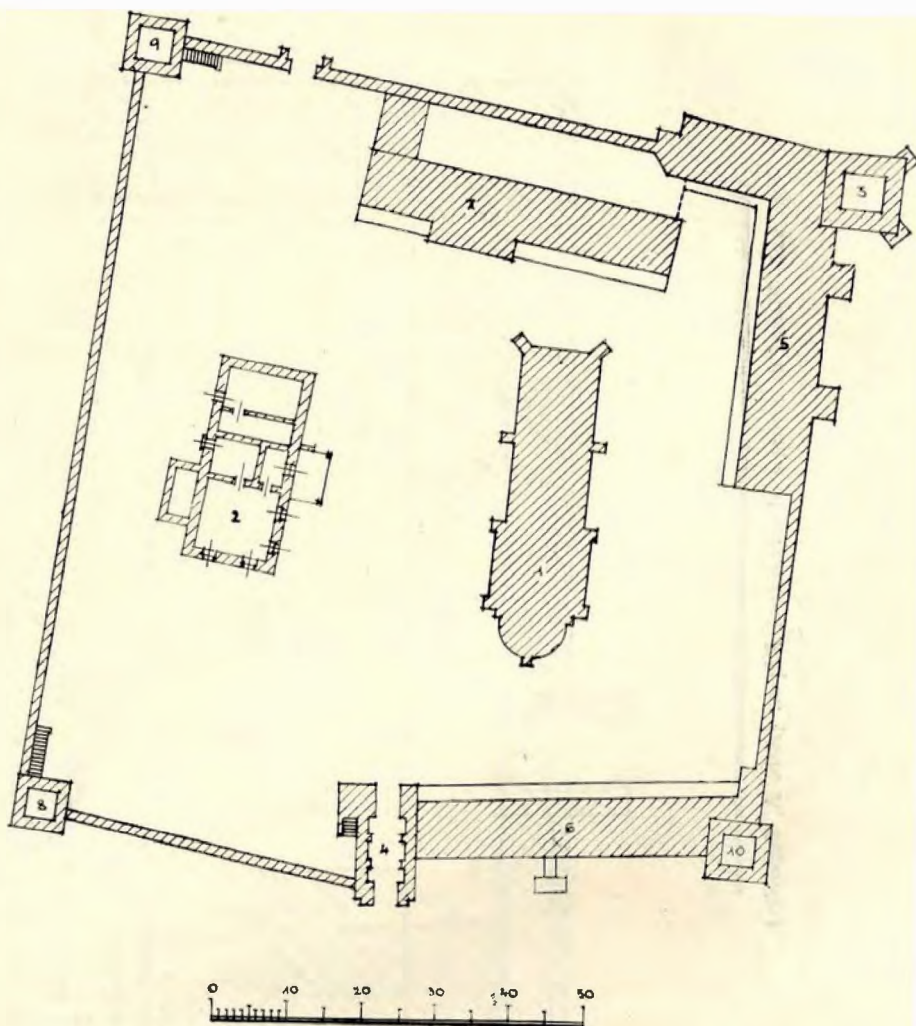

Fig. 228. Planul de situație al mănăstirii Slatina. (Arh. A. Popovici.)

MANASTIREA SUCEVIȚA.
PLAN DE SITUAȚIE.

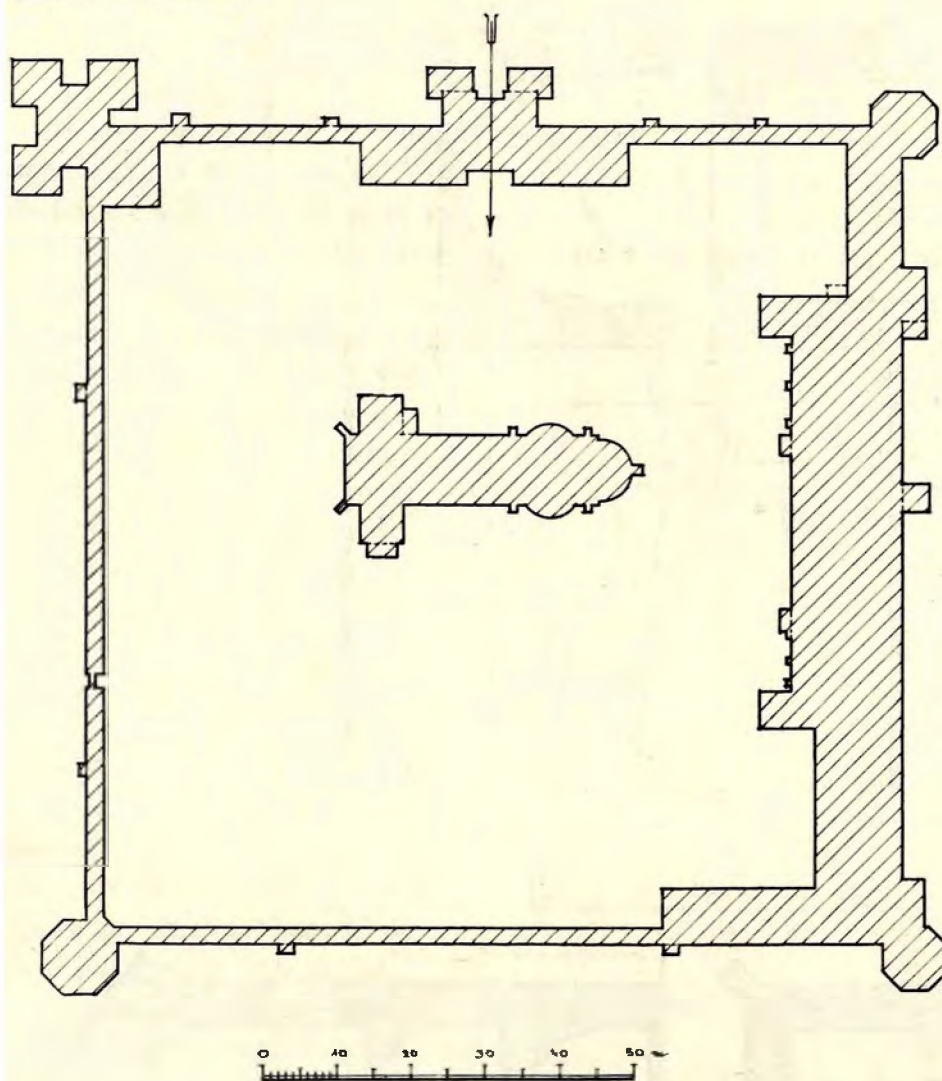

Fig. 229. Planul de situație al mănăstirii Sucevița.

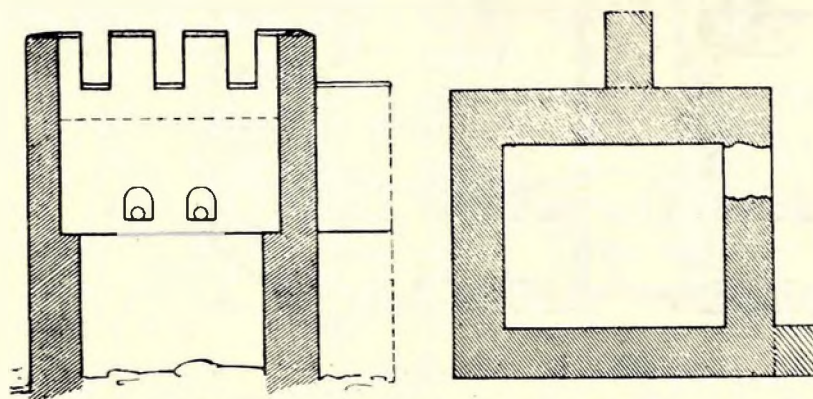

Fig. 230. Probota. Turnul de nord-est al incintei. (Soc. A. R.)

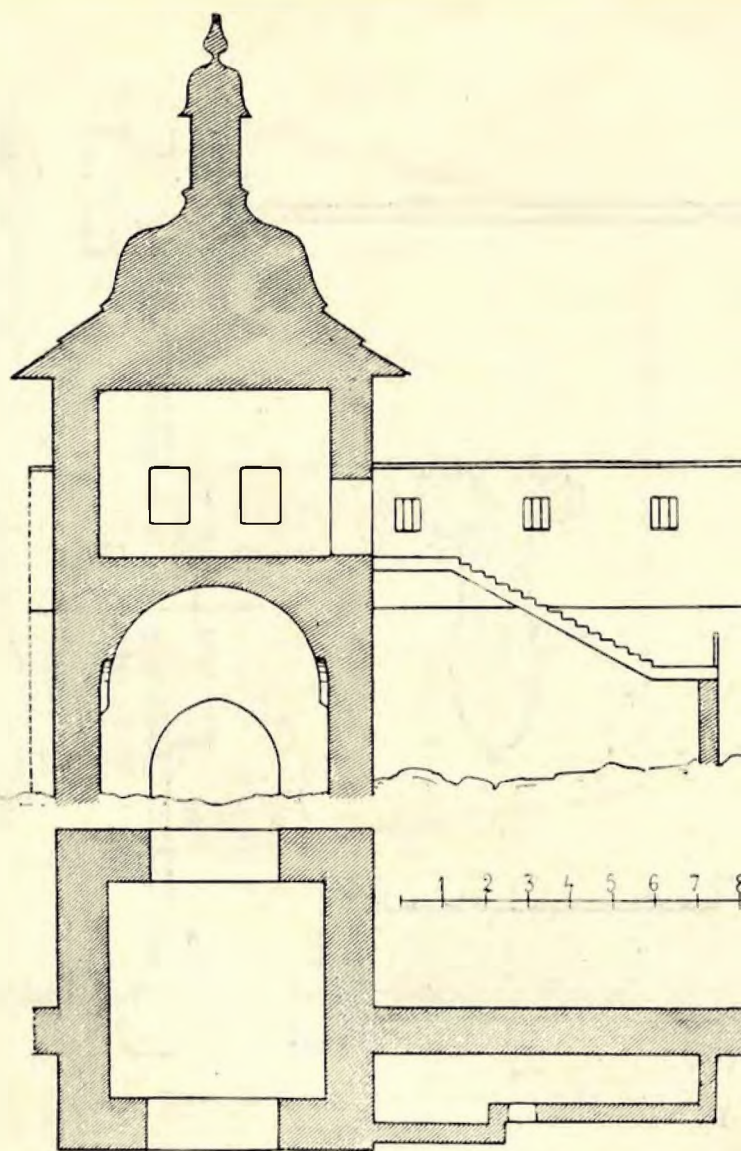

Fig. 231. Probota. Turnul de intrare. (Soc. A. R.)

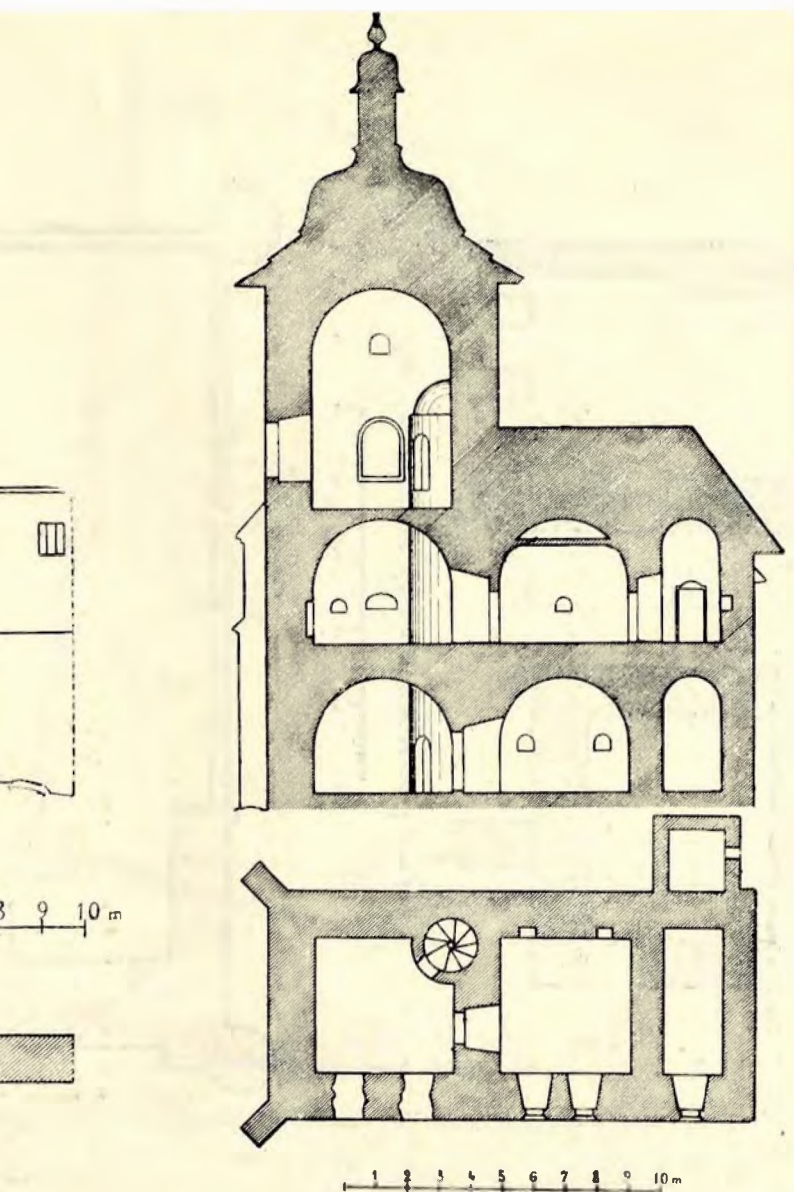

Fig. 232. Probota. Clopotnița și casele domnești. (S. A. R.)

«Cu vrerea Tatălui și cu ajutorul Fiului și cu săvârșirea sfântului Duh, iată eu, robul stăpânului meu Isus Hristos, Efrem, Episcop de Rădăuți, am făcut această clisiarniță în numele lui Isus Hristos și al precistei Născătoare de Dumnezeu în zilele lui Io Kostantin Voevod; și s'a săvârșit în zilele lui Io Ștefan Voevod. S'a început luna Martie 26 în anul 7118 (1610) și s'a isprăvit luna August 26 în anul 7120 (1612), fiind egumen Agathon. — Arsenie —».

Și turnul de intrare, are deasemenea caracterele veacului al XVII-lea. Are într'alte motive, acel al frânghiei împletite care a fost introdus în Moldova odată cu zidirea Dragomirnei (1602) și bolțari ornamentați la arcul de intrare, bolțari cari deasemenea apar numai în veacul al XVII-lea.

Turnul de apărare rotund din colțul nord est și clopotnița din colțul sud-est, ar putea să fie mai vechi și chiar din vremea fondării ca și zidurile de incintă. Nu sunt probe nici pentru, nici contra. Clădirile actuale de locuință nu prezintă nici un caracter special.

Râșca are o împrejmuire zidită, ușor trapezoidală în plan. Are pe latura de sud un frumos și puternic turn de intrare, care servește în acelaș timp de clopotniță.

E, de sigur, posterior veacului al XVI-lea. E zidit cu rânduri alternate de piatră și cărămizi, după modul bizantin, iar deschizăturile în arc frânt, prezintă o formă musulmană iar nu gotică.

Vechiul arhondaric, care a ars în 1923, nu eră de sigur mai vechiu decât veacul al XVII-lea și e probabil că clădirile celelalte datează dela reparațiile făcute de Veniamin Costache. Trapezăria este datată printr'o inscripție (1765). O cișmea în fața bisericii e făcută în 1849 (sau 1823). (Inscripția poartă două date una peste alta).

Zidurile de împrejmuire și micul turn din nord-vest, ar putea fi mai vechi, sau așezate în orice caz pe resturi vechi.

Mănăstirea *Bistrița* e în plan tot un poligon, nu prea depărtat de dreptunghi. Pe latura de miazăzi, e turnul de intrare destul de scund, care are la etaj un mic paraclis, iar pe partea de nord este puternica clopotniță făcută de Ștefan cel Mare¹⁾, care are la etaj un paraclis. S'a adăugat clopotniței o mică clădire cu două rânduri, prin care s'a mărit paraclisul. Această clădire s'ar datoră lui Petru Rareș, care figurează

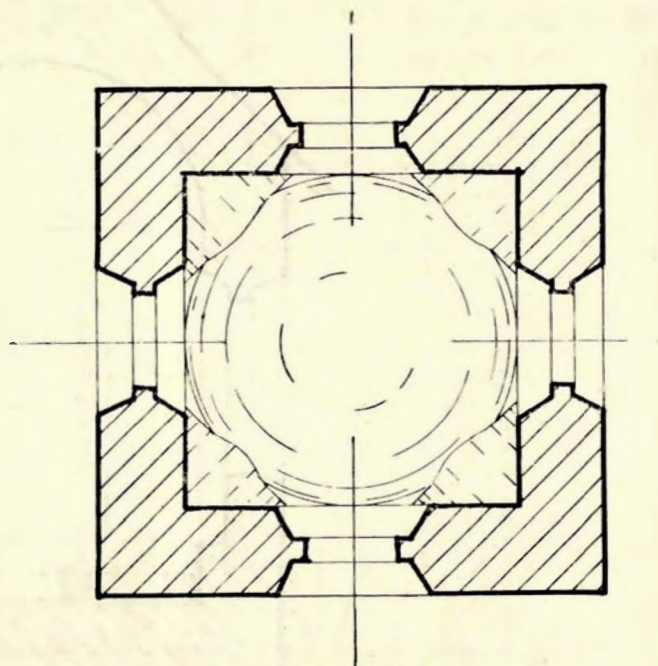

Fig. 233. Moldovița. Turnul sud. Planul catului de sus.

cu familia lui într'o frescă refăcută, așezată pe peretele din miazăzi al turnului.

Clădirile celelalte ale stareției, arhondaricul și altele sunt noi.

Atât clopotnița cât și turnul de intrare au acoperișuri bulbucate, cu turnulețe în vârf, acoperișuri de sigur datorite influenței rusești, începând din veacul al XVII-lea.

Poate și înrâurirea lui Paisie dela Neamț să fi contribuit în urmă la răspândirea lor. Aceste forme sunt încă foarte curente în Moldova și în Bucovina, dar sunt necunoscute în Muntenia.

¹⁾ Cf. G. Balș. Bisericile lui Ștefan cel Mare. Bul. Com. Mon. Ist. 1925, pag. 154.

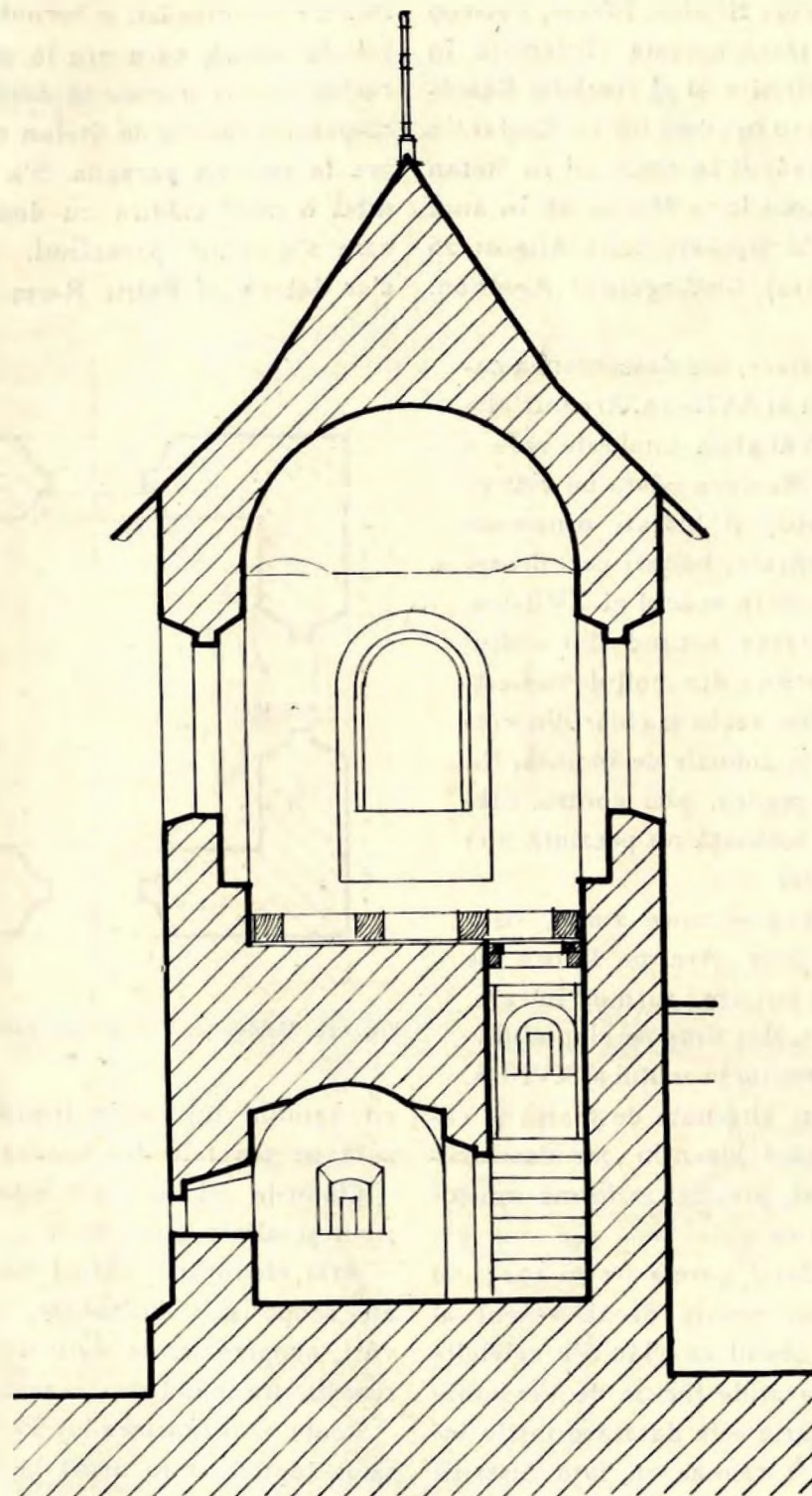

Fig. 234. Moldovița. Turnul sud. Secțiunea verticală.

Slatina e înconjurată de ziduri cu metereze și cu drum de strajă. Are turnuri la fiecare colț. Intrarea se face sub un turn înalt, poate chiar supra-înălțat într-o vreme mai recentă. Turnul de sud-vest conține un mic paraclis cu o ușă cu ramă de profil în stilul Renașterii și o cornișă-lintel. Turnul de nord-vest e clopotnița cu mari ferestre gotice deschise, cu frumoase muluri pe care se găsesc semne lapidare.

Alexandru Lăpușneanu făcuse și o fântână precum arată următoarea inscripție acum așezată în zidul vechii trapezării, ce se ridică în partea de miazăzi a bisericii.

«Acest izvor și cu fântâna le-a făcut Alexandru Voevod, fiul lui Bogdan Voevod, cu mila lui Dumnezeu Domn al Țării Moldovei; la anul 7069 (1561) s'a scris» ¹⁾ (fig. 317).

Această trapezărie are uși și ferestre cu muluri și lintele de profile în stilul Renașterii (fig. 306).

Putem, aici în această clădire de un caracter mai profan, măsura drumul parcurs dela casele domnești dela Probota.

Asemenea chenar și lintele, este, precum am arătat mai sus, și la paraclisul turnului sud-vest (fig. 287). Sunt de un tip foarte vecin cu chenarele de uși ce le-am văzut la bisericile din Moldovița, Homor și altele.

Mănăstirea Slatina pare a fi rămas și azi ca în vremea zidirii, afară de unele detalii, și din această pricină ea prezintă un deosebit interes.

Mănăstirea *Sucevița* deasemenea pare a fi păstrat dispozițiunile dela început. Ea for-

mează un impunător pătrat de ziduri; mai exact, e de 100 metri pe 104 metri. Are metereze și drum de strajă. Din loc în loc contraforturi le sprijinesc pe din afară.

Turnul de intrare, boltit în «berceau» cu un dublou la mijloc, e așezat pe latura de nord.

E acum sprijinit, precum și turnul de nord-vest, de niște enorme contraforturi ce arată că au fost mișcări de alunecare care au fă-

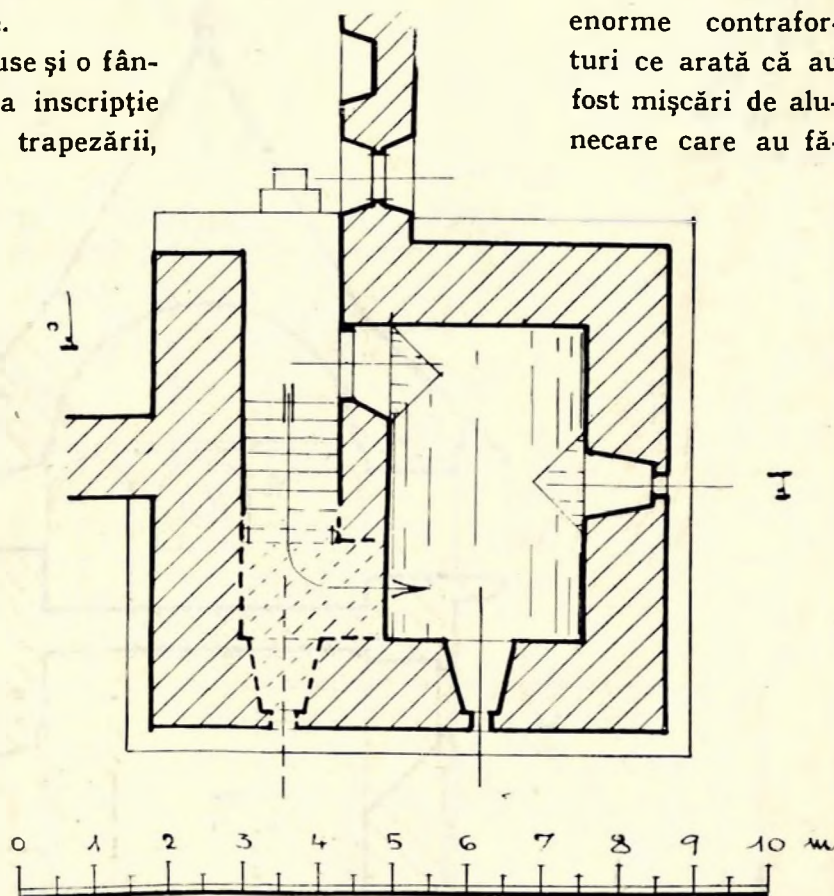

Fig. 235. Moldovița. Turnul de sud. Planul catului de jos.

cut necesare aceste grosolane consolidări.

Turnul de nord-vest este clopotnița. Are două încăperi boltite în «berceau» la caturile de jos, iar sus locul clopotelor, deschis pe cele patru laturi prin mari deschizături în plin cintru, e acoperit fără boltă.

O scară în grosimea zidului duce dela etajul întâiu sus, urmând ca de jos să se urce cineva pe o scară mobilă ca în clopotnițele din vremea lui Ștefan cel Mare, sau să intre prin drumul de strajă.

¹⁾ N. Iorga. Inscriptii I, pag. 45.

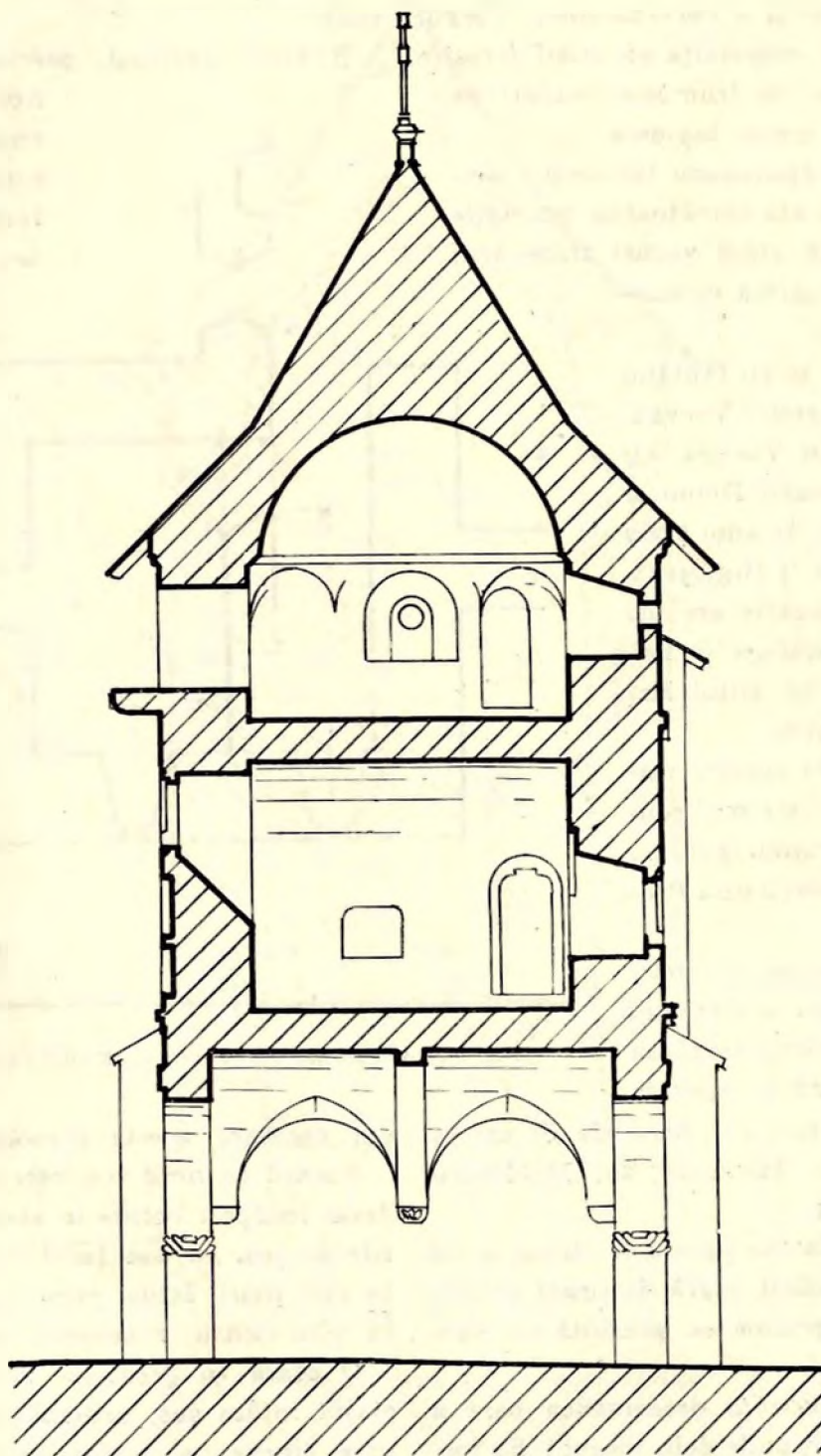
° TURNUL PESTE POARȚA °° SECȚIUNEA A-B °

Fig. 236. Moldovița. Turnul de intrare. Secțiunea verticală.

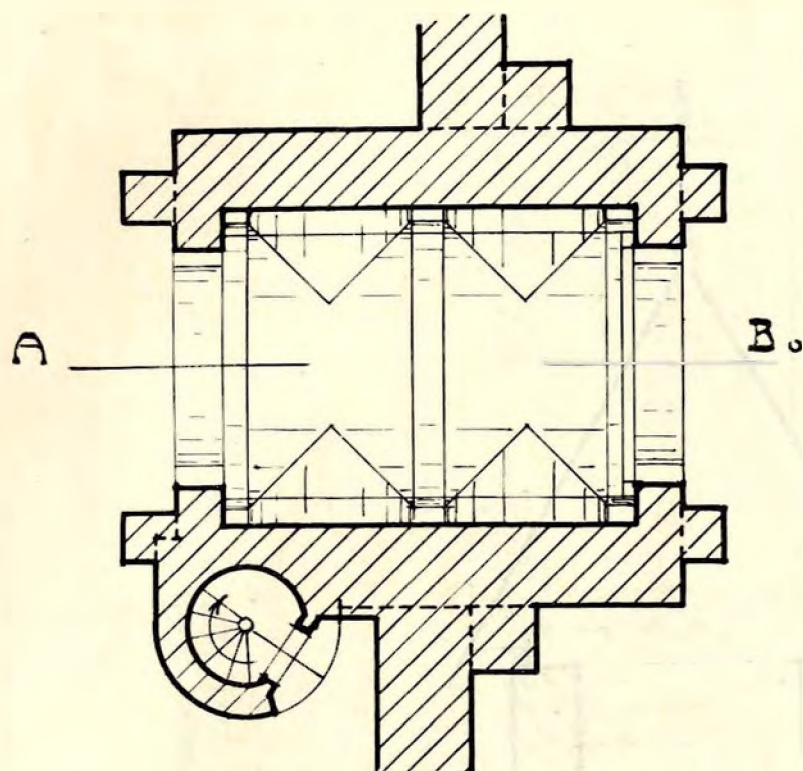

Fig. 237. Moldovița. Turnul de intrare.

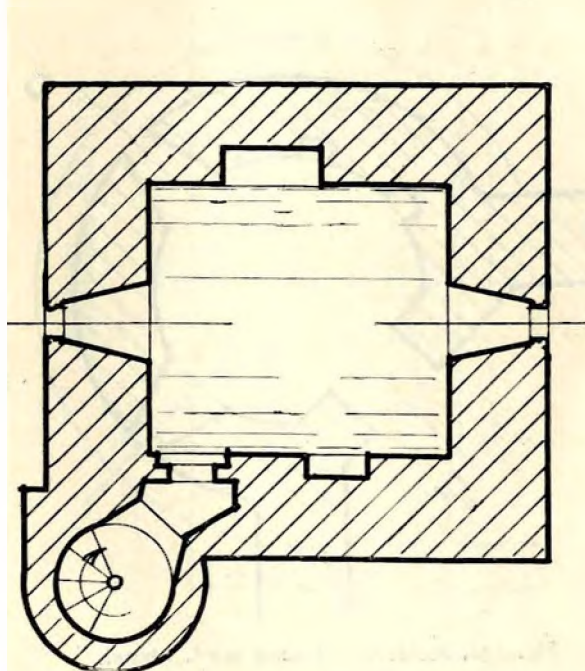

Fig. 238. Moldovița. Planul catului I-ii.

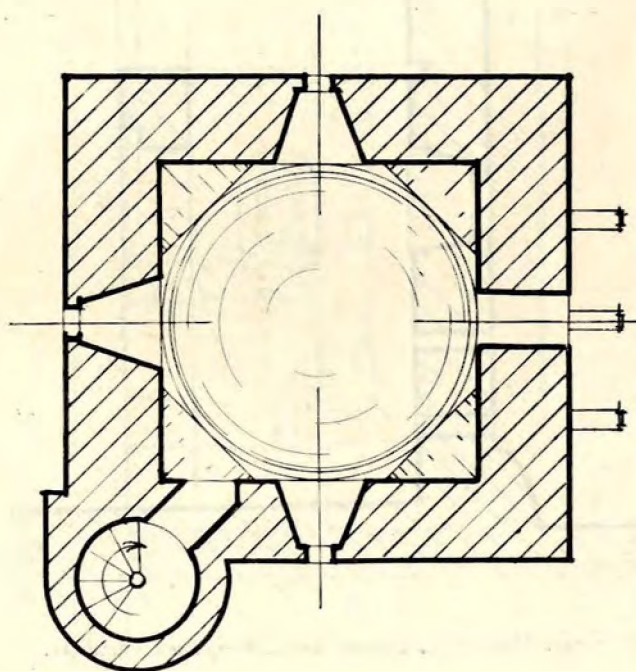

Fig. 239. Moldovița. Planul catului al II-lea.

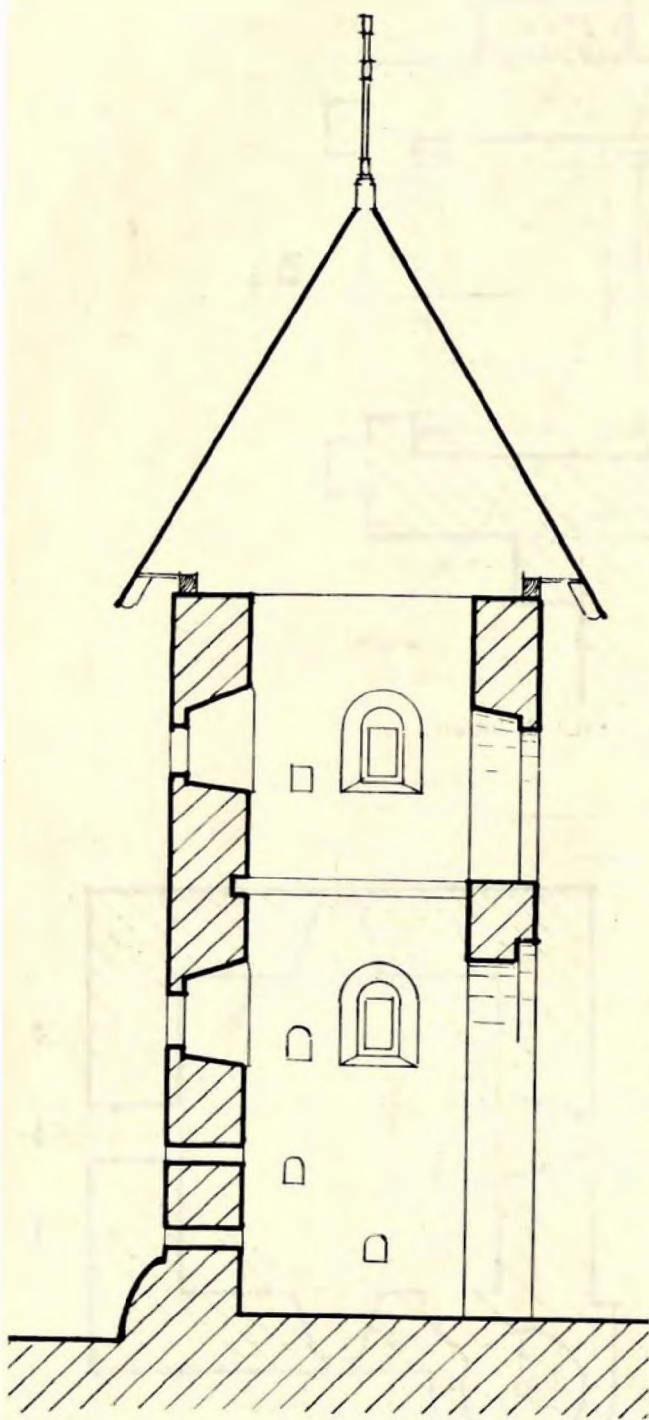

Fig 240. Moldovița. Turnul nord. Secțiunea verticală.

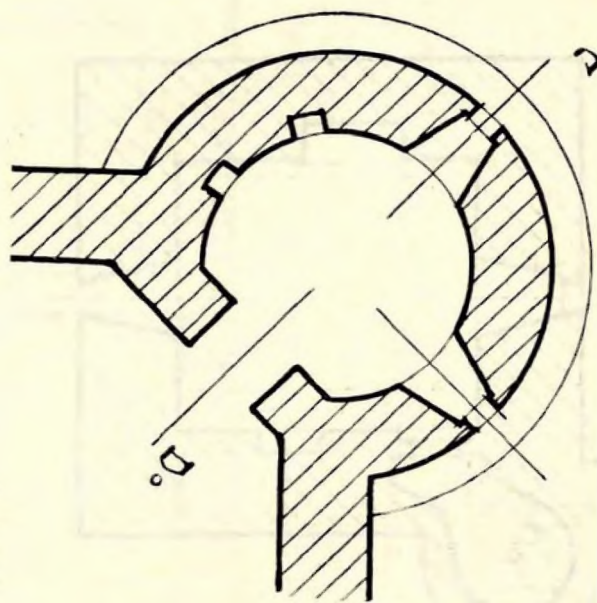

Fig. 241. Moldovița. Turnul nord. Planul.

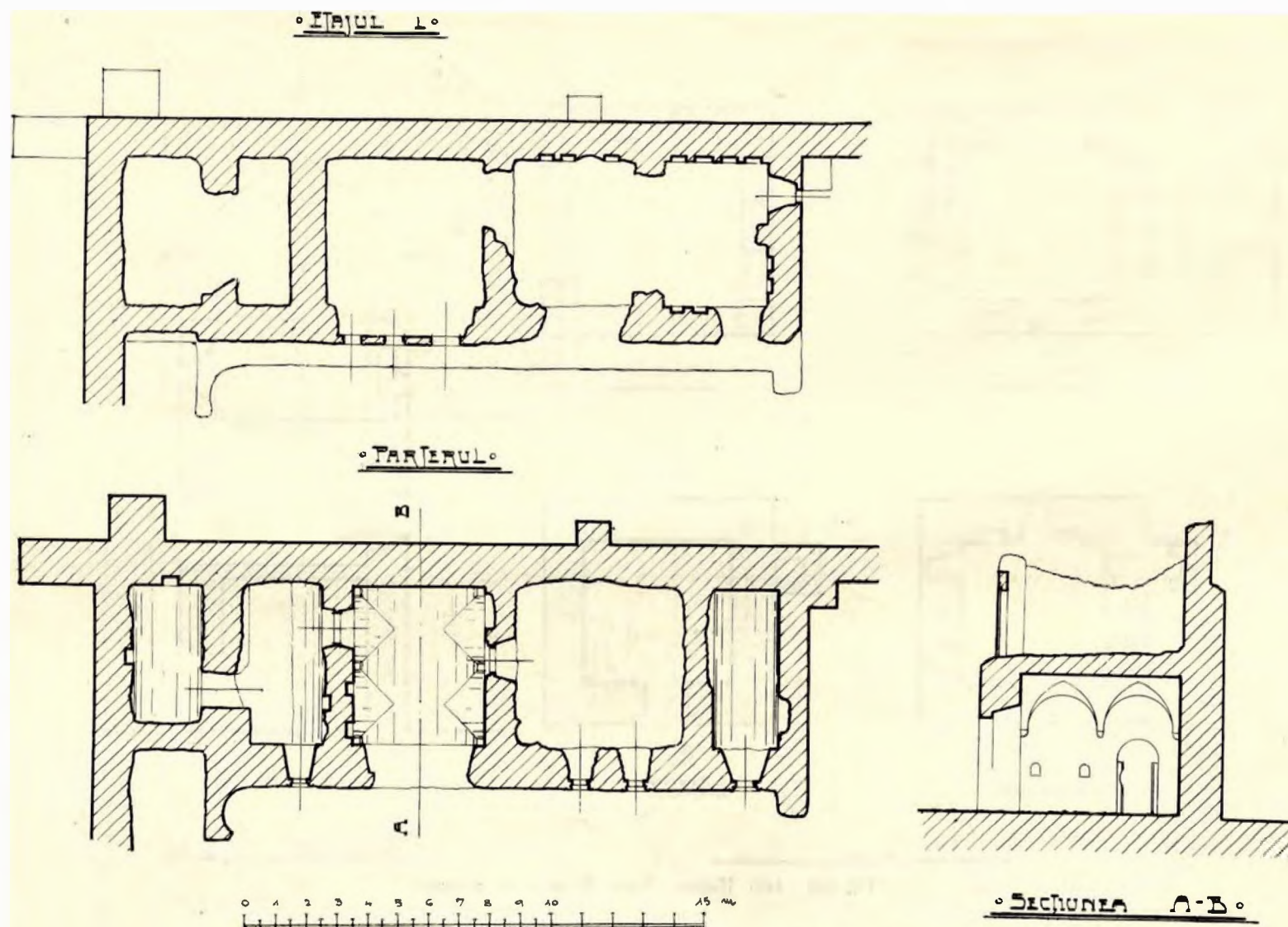

Fig. 242, 243, 244. Moldovița. Clisiarnița. Planuri și secțiune.

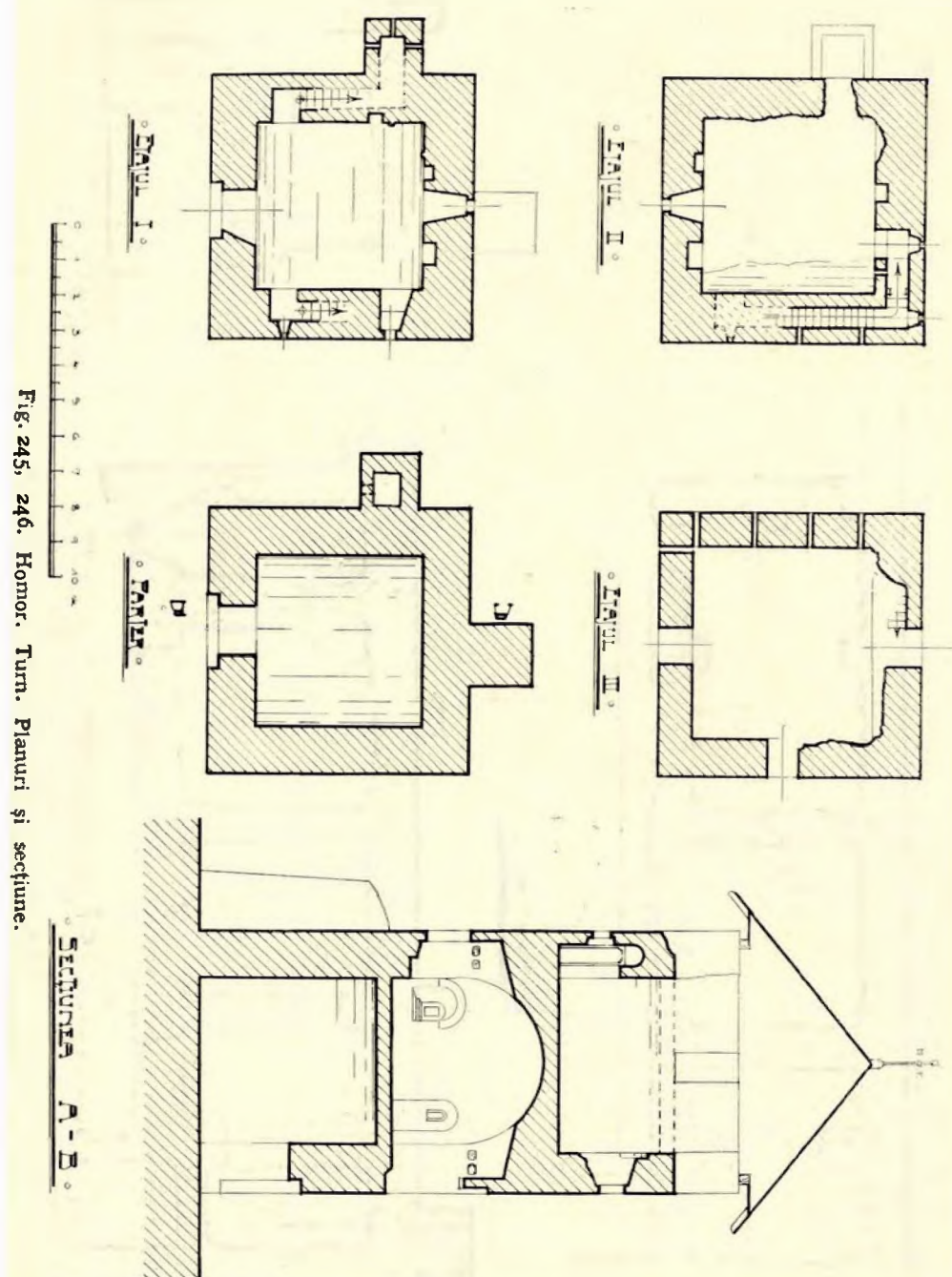

Fig. 245, 246. Homor. Turn. Planuri și secțiune.

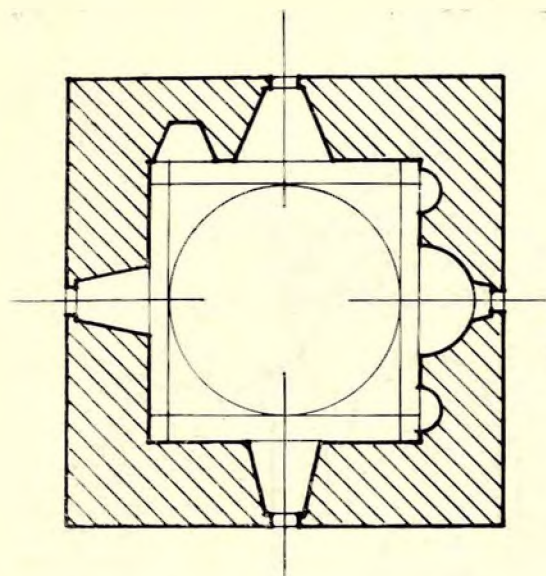

Fig. 247. Slatina. Paraclisul S. V. Planul.

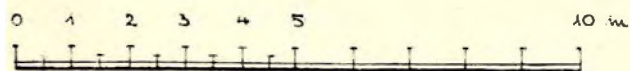
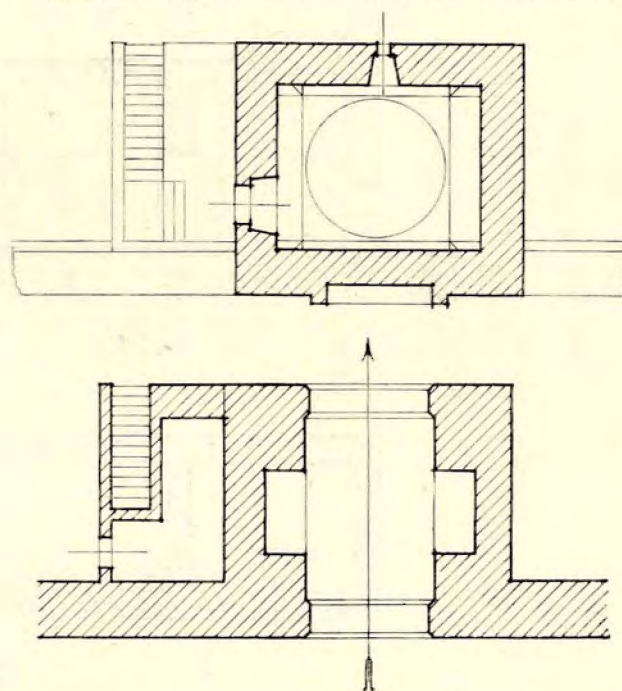
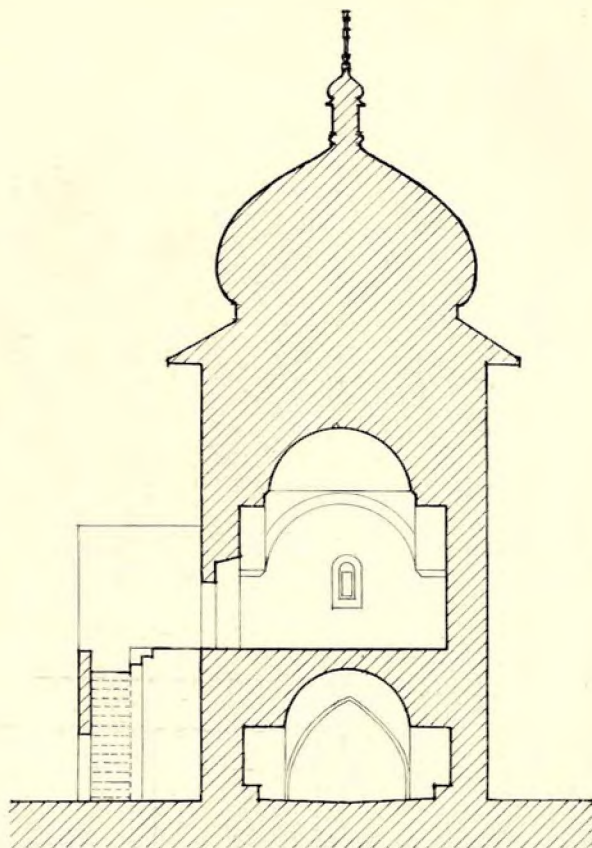

Fig. 248. Slatina. Clopotnița. Planul catului superior. Fig. 249. Bistrița. Turnul și paraclisul intrării. Secție și planuri.

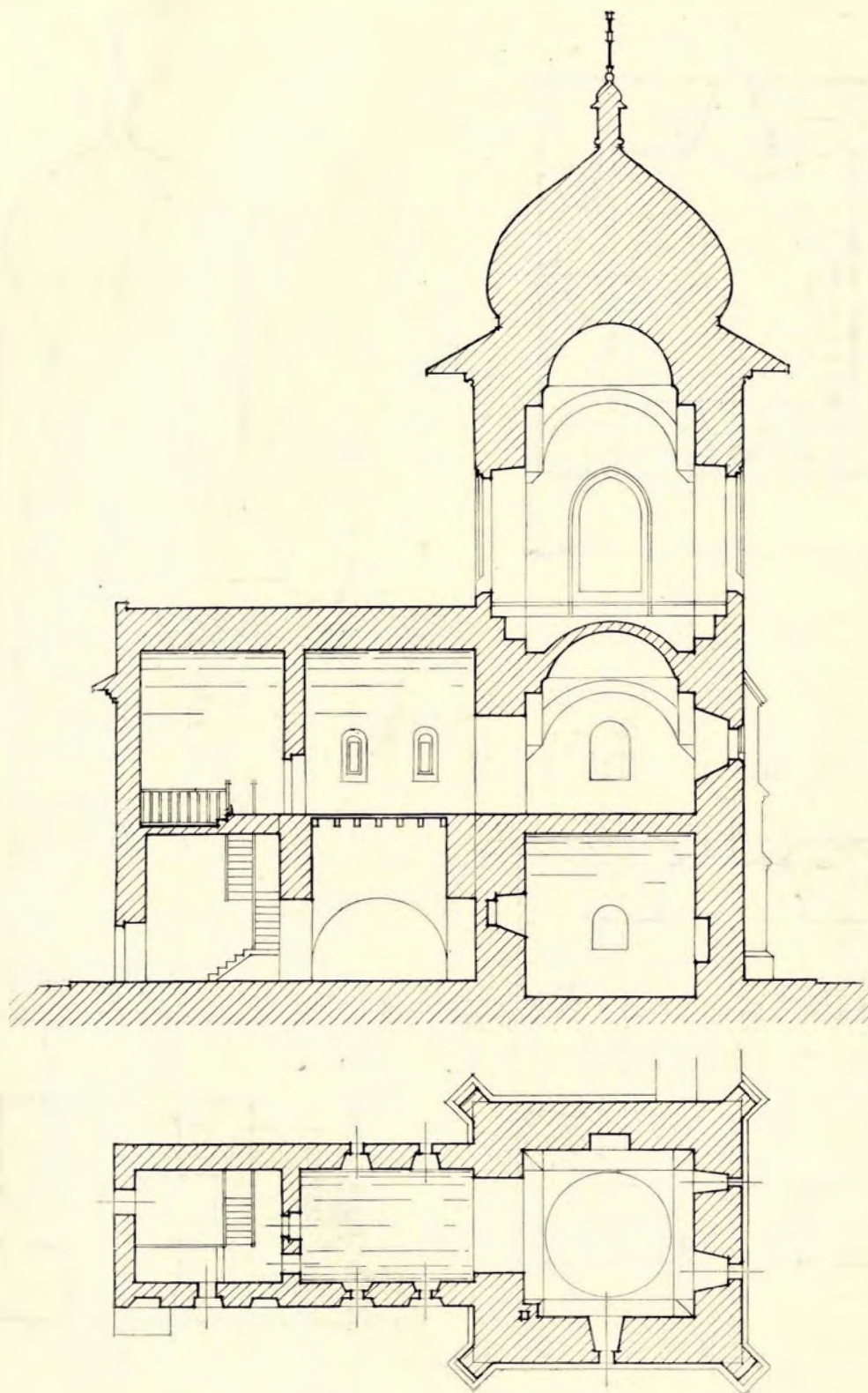

Fig. 250. Bistrița. Clopotnița și paraclisul. Secție și plan.

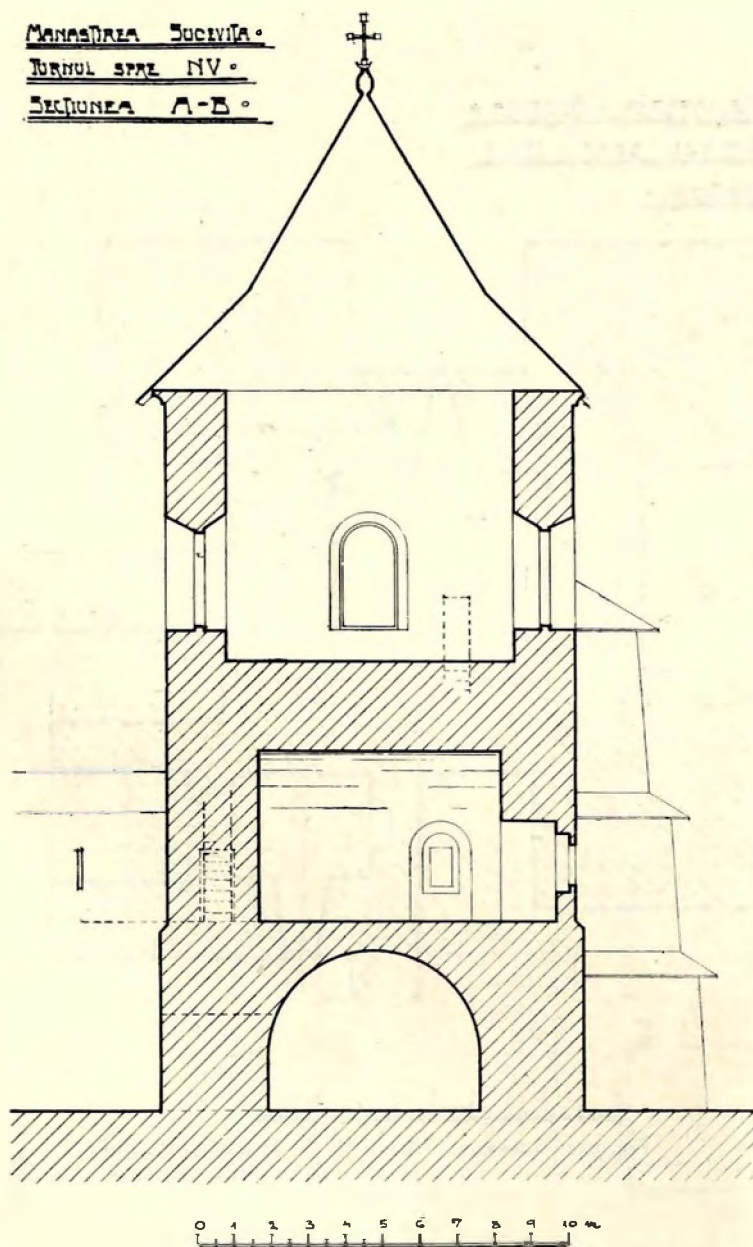

Fig. 251. Sucevița. Turnul N. V. Secție verticală.

MAIASTIREA Sucevița.

TURNUL SF. NY.

PARTERUL.

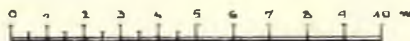
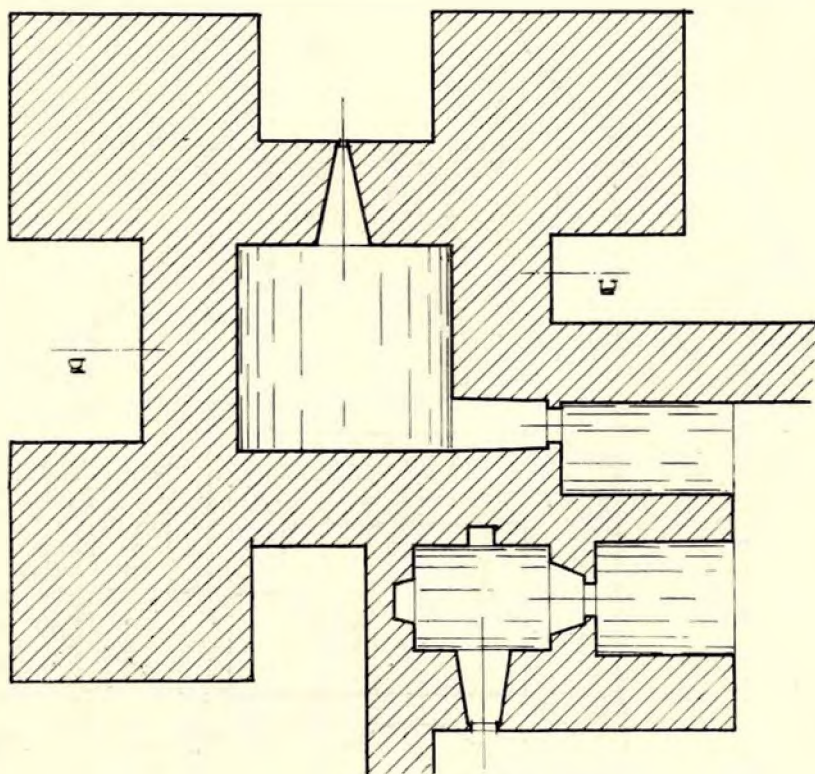
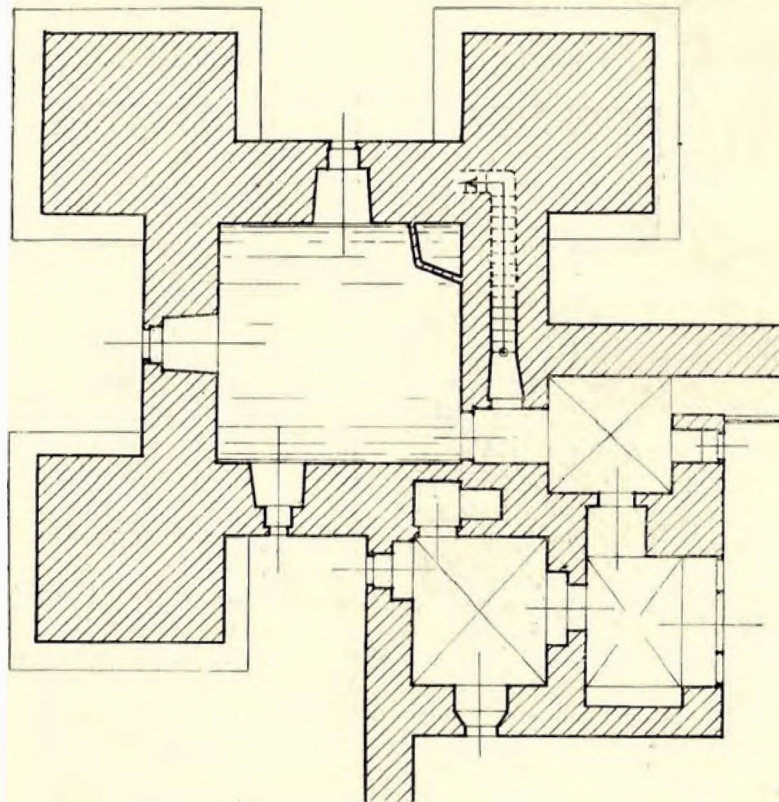

Fig. 252. Sucevița. Turnul N. V. Planul parterului.

MANASTIREA . SUCEVIȚA .

TURNUL SPRE NV .

ETAJUL I .

ETAJUL II .

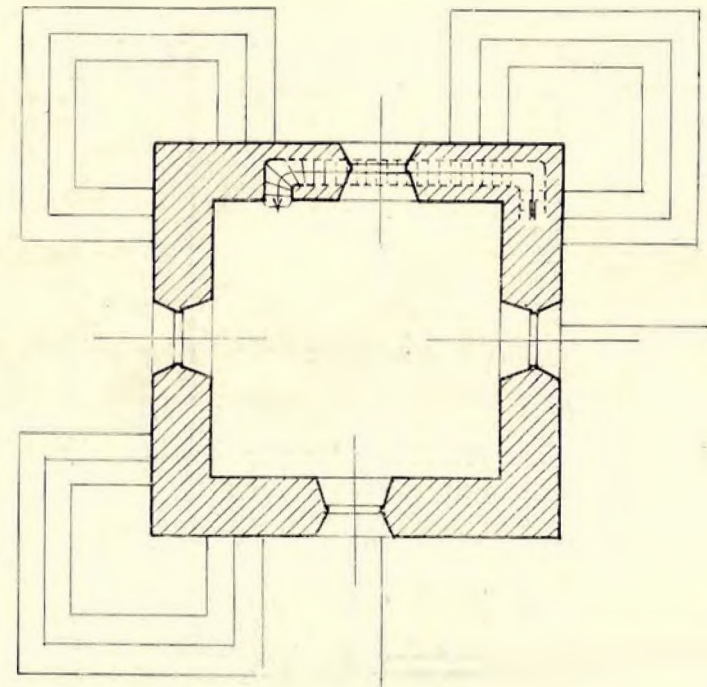
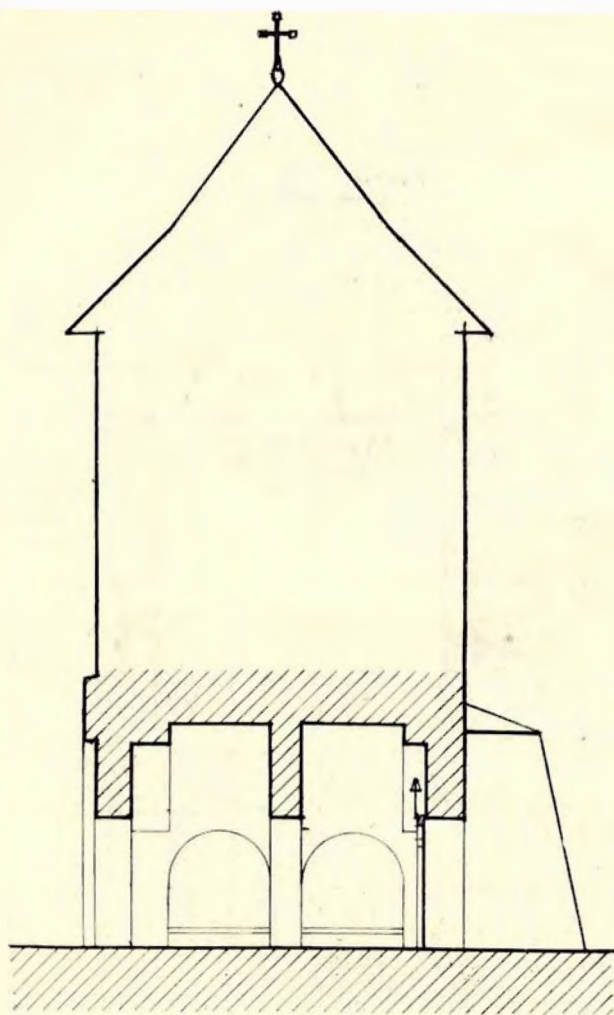

Fig. 253. Sucevița. Turnul N. V. Planurile caturilor I și II.

° SECȚIUNEA A-B °

Fig. 254. Sucevița. Turnul de intrare. Secțiune verticală.

• MANASTIREA SUCEVIȚA •
 • INTRAREA PRINCIPALA •
 • PARTIUL •

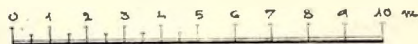
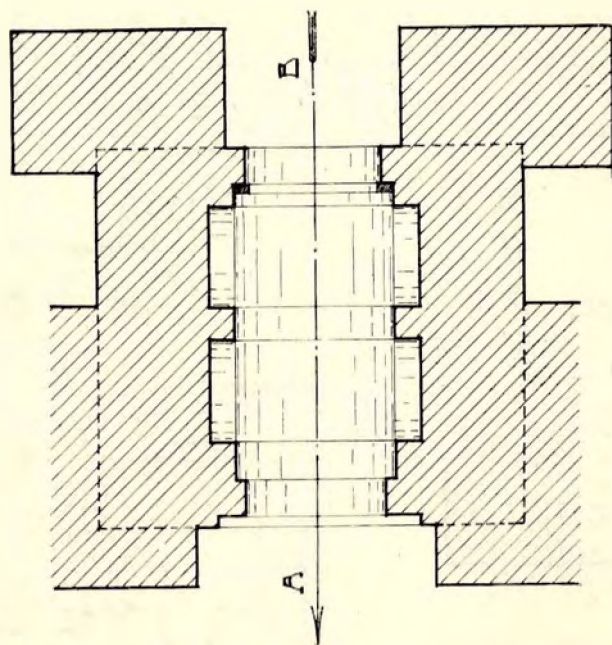

Fig. 255. Sucevița. Turnul de intrare. Planul intrării.

MANASTIREA SUCEVIȚA.
TURNUL SPRE SV.
PARTERUL.

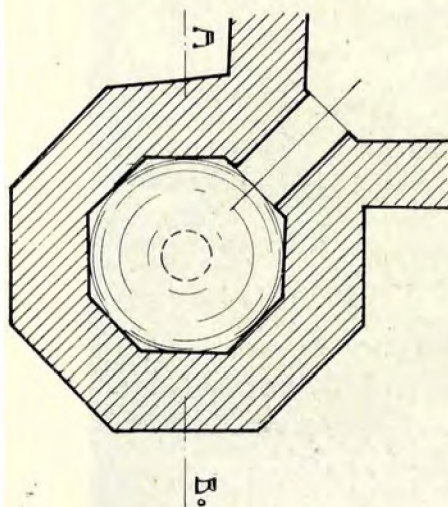

Fig. 257. Sucevița, Turnul S. V. Planul
 catului de jos.

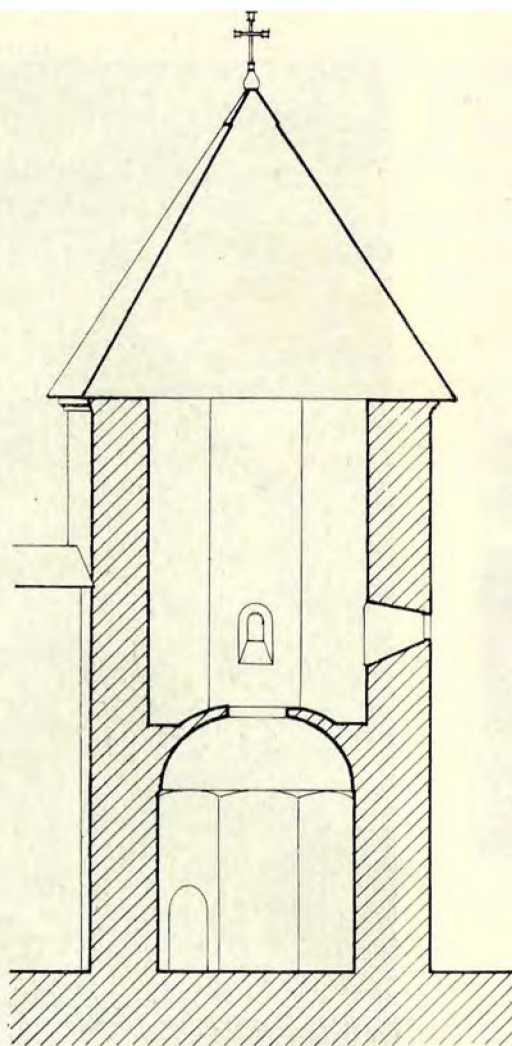

Fig. 256. Sucevița. Turnul sud-vest. Sec-
 țiunea verticală.

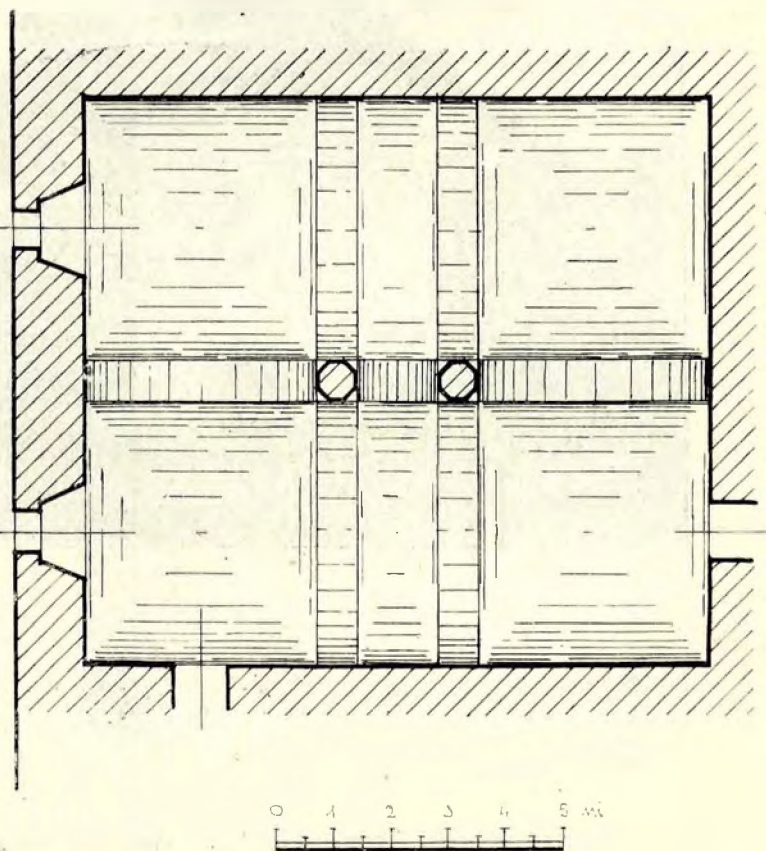

Fig. 258. Sucevița. Planul trapezei (acuma muzeul).

Fig. 259. Probota. Turnul de intrare văzut din afară.

Fig. 260. Probota. Clopotnița și casele domnești. (C.)

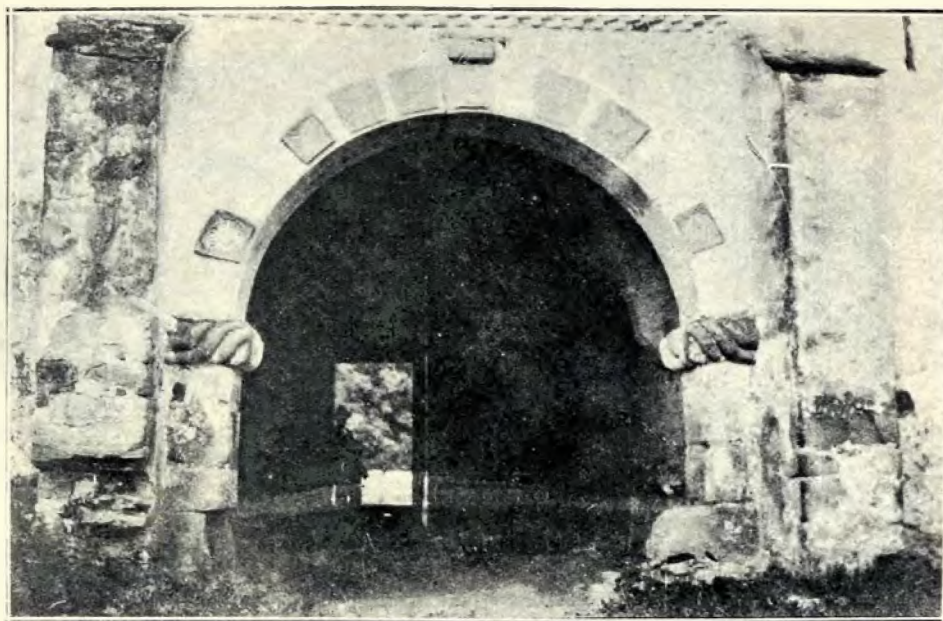

Fig. 261. Moldovița. Poarta mănăstirii văzută din afară.

Fig. 262. Moldovița. Clisiarnița.

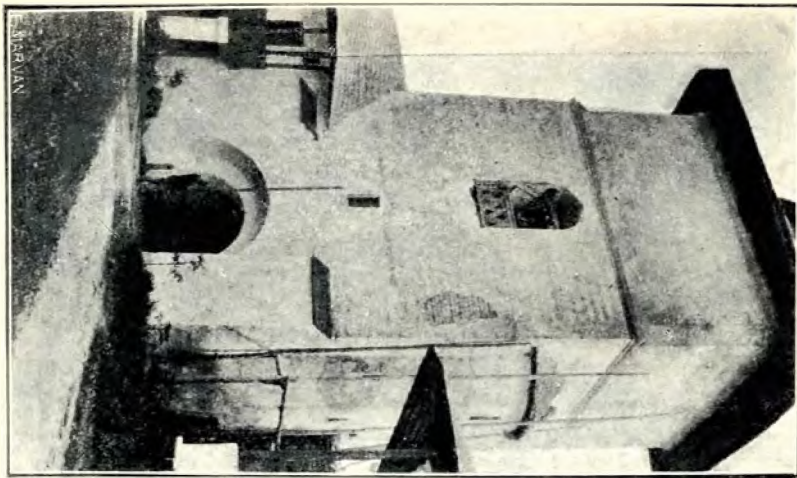

Fig. 263. Râșca. Turnul clopotniță
(văzut dinăuntru).

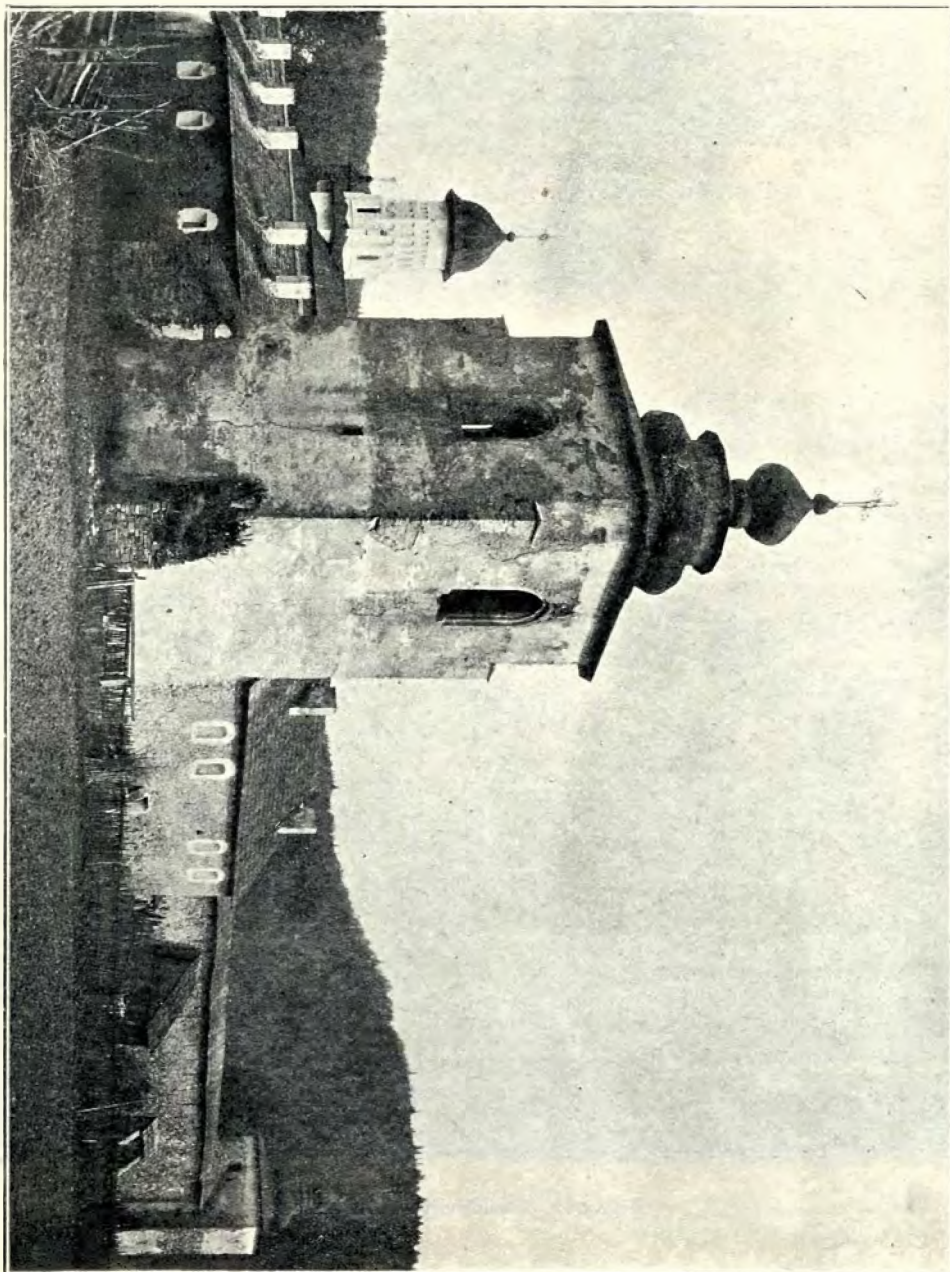

Fig. 264. Siatina. Turnul clopotniță. (C.)

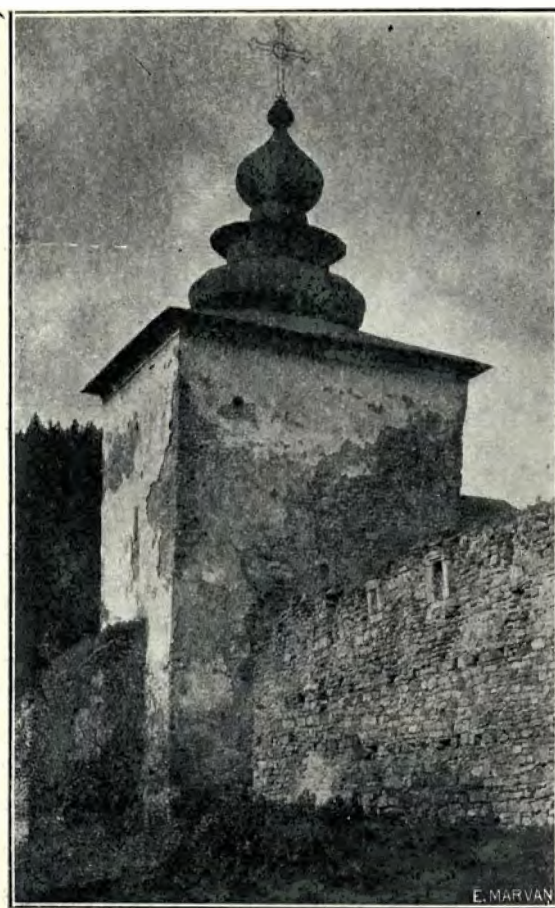

Fig. 265. Slatina. Turnul paraclis. (C.)

Fig. 266. Slatina. Turnul zis al bibliotecii. (C.)

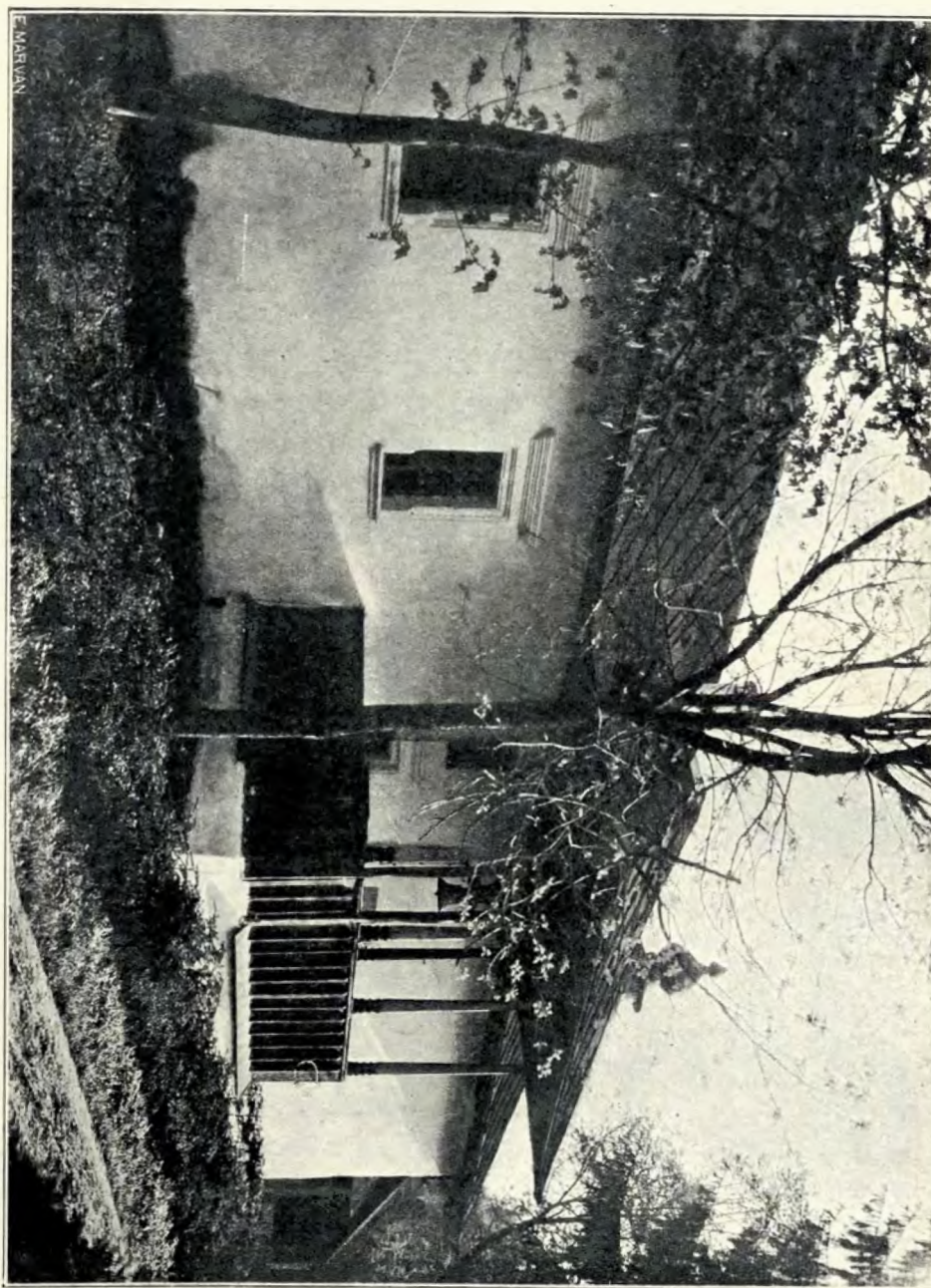
O mică clădire este acum alipită de clopotniță în colțul interior.

Celelalte trei turnuri de colț sunt octogonale. Incăperea de jos e boltită în calotă sferică, iar cea de sus e deschisă, fiind aco-

și în parte moderne. Trapezăria (acum muzeul) ar putea să fie din vechime.

Actualmente toate aceste clădiri, turnuri și ziduri, sunt tencuite și rosturi imitate dau un aspect occidental acestor venerabile edificii.

Fig. 267. Slatina. Casele egumenești. (C.)

perită numai de învelitoarea turlei. O deschizătură în boltă permite urcarea cu ajutorul unei scări mobile.

La fiecare etaj sunt deschise mici metereze.

Clădirile stareției și chiliile sunt refăcute

Toate construcțiile ce le-am trecut în revistă sunt zidite din piatră brută, afară de rare excepții—la bolți de pildă. Lipsa aproape generală a cărămizii este de altmintrelea firească, piatra găsindu-se peste tot, în regiunile unde s'au zidit mănăstirile noastre.

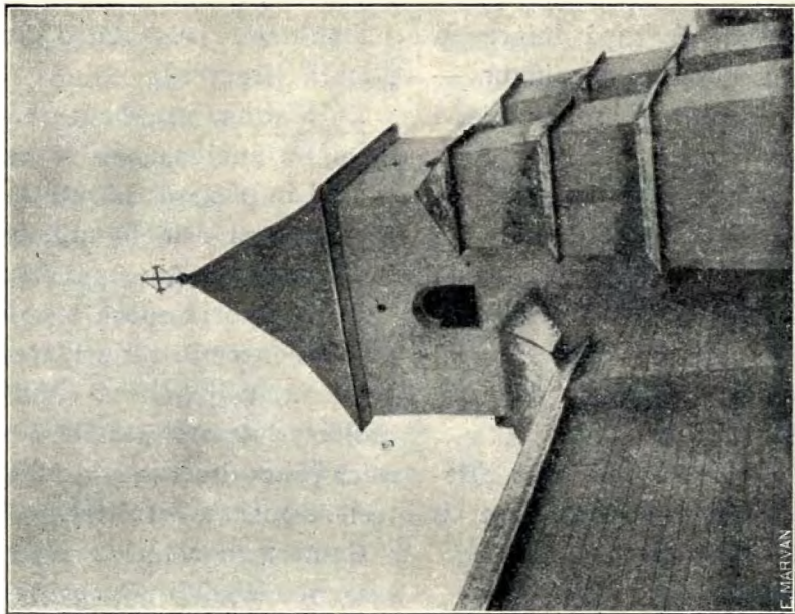

Fig. 268. Sucevița. Turnul N. V.

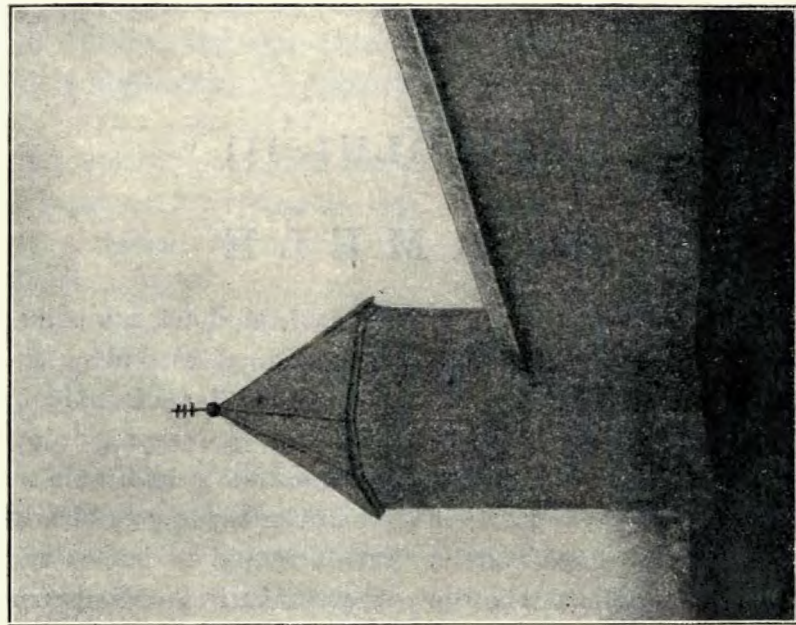

Fig. 269. Sucevița. Turnul N. E.

F O R M E L E

Studiul bisericilor făcut mai sus ne arată, în primul rând, că nu mai avem unitatea de plan din vremea lui Ștefan cel Mare. Pe când pentru unele biserici mai mari, găsim un plan mult mai dezvoltat și mai lungit, după tipul bisericii din Neamț, având o serie de încăperi înșirate unele după altele, constatăm că alte biserici păstrează tipurile celor obișnuite din vremea lui Ștefan cel Mare, părând a fi chiar copii după ele și neavând decât cele două subdiviziuni necesare, naosul (cu altarul său) și pronaosul.

În al doilea rând, vom găsi tendința de variațiune în modul de a grupă împreună diverse tipuri de naos, pronaos și pridvor — deosebiri fiind mai mult în modul de a le bolti. Pare aici a fi o dorință de a rupe într'adins cu uniformitatea grupurilor ce am putut deosebi în epoca precedentă.

În fine, vom mai scoate în evidență această tendință de a da fiecărei biserici un pridvor, ceea ce duce la construcție de exonartex și la bisericile din epoca anterioară care nu aveau acest element de plan.

Totuș, sunt și destul de numeroase biserici din vremea ce ne preocupă, care au fost fără pridvor.

A) FORMELE INTERIOARE

Altarul nu se deosebește de ceea ce am văzut în timpul lui Ștefan cel Mare; este o absidă semicirculară, mai mult sau mai puțin lungită și boltită printr'un sfert de

sferă. Unul, două, sau chiar trei arcuri transversale leagă altarul cu naosul propriu zis.

Proscomidia și diaconiconul sunt așezate în stânga și în dreapta, înlocuite în bisericile mai modeste prin simple nișe. O singură fereastră mică, în axa bisericii, luminează altarul; numai la Sucevița, ca prim semn al unor înrâuriri noi, apar trei ferestre.

Și Naosul nu se deosebește de ceea ce cunoaștem. Pătratul celor patru arcuri mari e totdeauna îngustat prin cele patru arcuri piezișe moldovenești care suportă prin patru pendentive, cupola, cu sau fără turlă.

Zăhărești prezintă o boltire mai complicată (fig. 82).

La Slatina, am văzut că arcurile naosului formând dublouri, au și nervuri precum le vedem în pronaos la mai multe biserici, începând încă dela Neamț, Sf. Gheorghe din Suceava, Probota și altele.

Și în această epocă bisericile cu turlă au, cu rare excepții, sânnuri laterale iar cele fără turlă nu au în general sânnuri. Ca și în altar, absidele laterale au câte o singură fereastră mică (Sucevița singură, face excepție, având trei asemenea ferestre).

Camera mormintelor (sau gropnița, cum i se mai zice în Bucovina), care se intercalează între naos și pronaos, e despărțită de aceste două încăperi prin ziduri groase cu câte o ușă îngustă.

Din aceste ziduri, cel dela răsărit a fost scos la Slatina în veacul al XIX-lea, (precum a fost cazul și la Neamț). Această încăpere

e totdeauna (cu o singură excepție la Slatina) boltită în semicilindru (berceau), transversal pe axa bisericii.

Gropnița e luminată prin câte o fereastră pe fiecare latură nord și sud. La Homor, prin excepție, și la Moldovița, e o singură fereastră, în zidul de miază zi.

Mormintele sunt așezate câteodată într'onișă (Homor) sau sub un chivot ca la Slatina sau Moldovița (acest din urmă mai recent) (fig. 328 și 329).

Sunt două feluri de a construi camera mormintelor, cu sau fără încăpere deasupra, formând un cat. Această odaie de sus, vestmintărie sau tezaur, nu putea să fie o tainiță cum s'a spus câteodată, căci scara de comunicație este foarte aparentă, fără a mai vorbi de ferestrele ce se văd din afară.

Încăperea de sus e boltită ca cea de jos; ferestrele sunt însă totdeauna mai mici. Scara, circulară, e, parte îngropată în zid, parte iese din el, și apare înăuntru ca un fel de turlă cilindrică, lipită de colțul nord-vest al zidurilor. Uși sus și jos închid această scară. Odaia de sus se găsește la Moldovița, la Homor și la Sucevița. La Probota, la Bistrița, la Slatina nu există.

Această încăpere specială a mormintelor nu se găsește decât în bisericile de mănăstire și nu la toate. O găsim în localitățile arătate mai sus, care toate — afară de Homor — sunt ctitorii domnești.

Bisericile orășenești, precum e și firească, n'o posedă. Într'un oraș, o asemenea încăpere nu avea rost căci loc de odihnă de veci se căută la mănăstiri. Dealtminte nu putea să fie decât o împiedecare pentru credincioșii cari se adunau la slujbă. Astfel, bisericile din Suceava — Sf. Dumitru și Invierea — Sf. Dumitru din Hârlău, Uspenia din Baia, Sf. Paraschiva din Târgul Frumos, Episcopia din Roman, Uspenia și Sf. Gheorghe din Botoșani n'o au.

Dar și Coșula, Horodniceni, Râșca, Zăhărești sunt fără gropniță. Dar ele nu sunt

ctitorii domnești. Coșula și Horodniceni sunt zidite de marele Vistiernic Matiaș, Râșca de episcopul Macarie de Roman (sau din îndemnul său), iar Zăhărești de un pârălab de Hotin, Nicoară Hîrovici.

Nu vorbim în această înșirare de bisericile armenesti, nefiind destul de siguri de data căreia trebuiesc atribuite formele lor actuale.

Pronaosul e de două tipuri; sau dreptunghiular, aproape pătrat, după tipul obișnuit în vremea lui Ștefan cel Mare, sau împărțit în două printr'un arc transversal și având două calote, astfel cum l-am văzut în grupul de biserici Borzești, Războeni, Piatra, la Neamț și la Sf. Gheorghe din Suceava.

Este soluția preferată pentru bisericile mari și o găsim la Probota, la Roman, la Bistrița, la Slatina, la Sucevița și la Văscrisenie din Suceava, aceasta din urmă într'adevăr destul de mică.

Arcurile cari încadrează cele două dreptunghiuri astfel formate sunt în general alcătuite de nervuri care se reazemă pe niște capitele mici și urmează pe urmă până jos, dând acestor construcții o aparență gotică, și mai accentuată când — cum se vede la Probota (fig. 11) — sunt rezemate pe niște baze ornamentate în felul celor ce cunoaștem la chenarele ușilor.

Bolta e sau simplă (Roman, Văscrisenie din Suceava, Sucevița), sau așezată pe arcuri piezișe moldovenești (Bistrița) sau chiar pe un dublu sistem de asemenea arcuri (Probota).

Aceeaș variație de boltire o găsim și la pronaosurile de tipul celălalt; cele mai împodite fiind cele dela Moldovița și Sf. Dumitru din Suceava.

La Sf. Dumitru din Suceava, la Baia, la Coșula, la Horodniceni, la Sf. Dimitrie din Hârlău, la Râșca, la Uspenie și Sf. Gheorghe din Botoșani, la Episcopia din Roman, la Invierea (Văscrisenie) din Suceava, pere-

tele ce desparte naosul de pronaos a fost scos mai mult sau mai puțin complet.

Motivul acestor dărămări (mai peste tot făcute în veacul al XIX-lea) este de sigur dorința de a mări spațiul liber al bisericii și de a da puțință tuturor să vadă și să auză slujba bisericească. În Moldova, mai cu seamă — în Bucovina mai puțin — a domnit această tendință așa de dăunătoare pentru monumentele noastre vechi căroră le-a schimbat astfel cu desăvârșire trăsăturile lor caracteristice și atmosfera specială de reculegere ce o au locașurile rămase întregi.

Tot acestor distrugerii datorim pierderea atâtor tablouri votive, tablouri ce le putem socoti printre documentele cele mai prețioase ce avem din vremurile trecute.

Lumina o capătă pronaosul prin câte două ferestre mari pe fiecare latură exterioară, acolo unde bolta este împărțită în două și în unele cazuri și unde bolta e unică, ca la Moldovița, la Sf. Dumitru din Suceava, la Sf. Dumitru din Hârlău.

La celelalte biserici din această vreme pronaosul e luminat numai prin câte o singură fereastră pe laturile nord și sud.

La Sf. Gheorghe din Botoșani, care n'are pridvor și care este inspirat de Popăuți, pronaosul are intrarea lui — cea din afară — pe latura de miazănoapte, iar pe fiecare din celelalte două laturi de sud și de vest are câte o fereastră. E probabil că și Uspenia din acelaș oraș eră tot astfel înainte de transformările suferite.

Afară de aceste două clădiri, toate bisericile ortodoxe din această vreme au intrarea lor principală (cea care dă în pronaos) în axa bisericii.

Pridvorul sau exonartexul — denumit de mitropolitul Grigore Roșca în inscripția dela Voroneț «micul priprat», (pronaosul fiind numit priprat) este ultimul membru al șirului destul de lung de încăperi ce compune biserica-tip a acestui veac. E totdeauna lungit în sensul transversal al bisericii și are

două intrări, una pe fiecare latură de miazăzi și miazănoapte.

La Moldovița este și o a treia intrare pe latura de apus. Excepție face numai Baia care are un pridvor de un alt tip, cu două etaje, imitat de cel dela Părhăuți ¹⁾, și care purcede din cu totul alt principiu și are altă menire, adică aceea de a servi de clopotniță, pe când pridvoarele celelalte sunt o apărare în contra intemperiilor. Astfel se explică de altminterlea micile lor dimensiuni precum și faptul că tot ușa pronaosului, prin importanța și împodobirea ei, e socotită drept ușă principală și adevărată intrare în biserică.

Aceste pridvoare se pot împărți în două categorii, cele cari au rămas deschise ca la Homor, la Moldovița, și cele care sunt închise prin mari ferestre cu menouri și ornamentație gotică, ca la Probota, la Sf. Dumitru din Suceava, la Roman, la Bistrița, la Slatina, la Sucevița și la pridvoarele adăugate dela Voroneț, dela Neamț, dela Sf. Gheorghe din Suceava, dela Rădăuți.

Ca și în pronaos, găsim în pridvor o mare diversitate de boltiri: simple semicilindre (berceaux), la Homor, la Voroneț și la Sf. Dumitru din Suceava, bolti cu penetrație la Probota, împărțite în trei părți inegale boltite în cruce la Moldovița, în trei părți egale la Slatina, boltite tot în semicilindru, în două părți boltite prin calote pe arcuri moldovenești la Bistrița, în trei părți boltite în «berceau» la Slatina, cu o singură boltă moldovenească la Roman, la Rădăuți, la Neamț, la Sf. Gheorghe din Suceava, la Sucevița.

* * *

Pe când naosul în formele lui prezintă totdeauna o oarecare fixitate și nu arată decât variațiuni reduse, pronaosul și anexa lui imediată, pridvorul, sunt concepute cu

¹⁾ Și acest pridvor-clopotniță derivă din arcul ce unește la Arborea și la Reuseni prelungirea zidurilor pronaosului spre vest, arc ce a servit până deunăzi de clopotniță acestor două biserici.

mult mai multă libertate și prezintă variațiuni mult mai mari ca de altminterlea în tot domeniul artei bizantine.

* * *

Infine mai amintim că la Sucevița intrările în exonartex sunt încă precedate la nord și sud de câte un pridvoraș deschis pe stâlpi, semnul unei înrâuriri noi, ce o atribuim Munteniei.

*

Nu se poate deci vorbi de plan-tip în veacul de care ne ocupăm. Nici nu putem spune că ar fi două sau trei tipuri. E adevărat că avem biserici cu mai multe compartimente și altele cu mai puține. Bisericile mănăstirești cuprind cele două categorii, după cum sunt mai importante sau mai modeste. Cele din orașe nu au compartimentul mormintelor, fie că sunt mai mari, fie că sunt de dimensiuni mai reduse.

Din punctul de vedere al înrâurilor ce au adus în planul acestui veac modificările ce constatăm față de bisericile-tip ale lui Ștefan cel Mare, am văzut că introducerea compartimentului cu morminte a apărut deja la Neamț și la Dobrovăț. La Dobrovăț s'a adăugat, de fapt, un al doilea pronaos la vest de cel dintâiu, care a devenit astfel noua încăpere. E soluția dela Neamț care s'a impus și a rămas tipică.

Adăugirea unei vestmintării la etaj este un adaus de detaliu și nu e nevoie să se caute departe modele sau izvoare de înrâurire.

În privința pridvorului chestia este ceva mai complicată. Dorința de a feri mai mult intrarea bisericii de inconvenientele intemperieiilor a putut exista și mai de vreme și se putea soluționa în diferite feluri. Soluția aleasă în Moldova este oare autoctonă? sau de unde a fost luată?

Este evident că gândul de a ridică înaintea ușei o construcție cu scopul de a apăra intrarea în biserică și pe cei cari stau înăun-

tru, lângă această intrare, de curențele reci în timpul iernei, este un lucru destul de firesc pentru a nu fi nevoie de a căuta și aici vreo înrâurire specială, dar totuș este interesant a se vedea dacă modul cum s'a realizat acest gând și cum s'a alcătuit această construcție nu trădează vreo influență străină.

În Balcani și în particular la Constantinopol și la Atos sunt numeroase exonartexe deschise. În Occident sunt zisele «porșuri», dar aceste construcții sunt în general mai joase și adăogate; chiar când sunt făcute dela început, acest caracter de adaos se vede lămurit. În Moldova, pridvorul face parte din masa totală a bisericii, ajunge la acelaș nivel și este pus sub acelaș acoperiș.

Aparența generală este a unei singure clădiri perfect omogene.

Avem câteva exemple în Serbia de asemenea construcții unde un pridvor, deschis sau nu, face parte integrantă din biserică. (Vraceșița din veacul al XV-lea, Pavlovăț din al XV-lea).

În definitiv, chestiunea e destul de nelămurită. Ceeace este cert este că aceste pridvoare moldovenești nu sunt copiate după altele, dar e posibil ca amintiri din alte construcții similare, dintr'alte părți, să fi avut o oarecare înrâurire în concepția lor.

B) FORMELE EXTERIOARE. FAȚADELE

Exteriorul bisericilor din vremea lui Rareș și a urmașilor lui seamănă destul de mult în linii generale, cu bisericile din vremea lui Ștefan cel Mare, deosebindu-se mai cu seamă prin lungimea lor mai mare și prin prezența pridvorului la cele mai de seamă dintre ele.

Aceleași abside semicirculare sau poligonale, împodobite cu aceste lungi arcade oarbe ce le-am denumit — în lipsa unui termen mai adecuat — firide lungite. Deasupra lor un rând sau două de ocnite oarbe, cele din rândul inferior fiind de obicei mai mari,

ca în vremea precedentă, de cât cele de sus, cam în raportul de una jos pentru două sus. Numai la Slatina și la Văscrisenia din Suceava sânrurile laterale sunt înlocuite printr'o îngroșare a zidului care seamănă oarecum cu dispoziția dela Piatra.

Unele biserici mai modeste sunt fără sânruri ca Baia, Dancu (Iași), Sf. Paraschiva din Târgul Frumos, Zăhărești, și fără împodobire de firide.

Toate bisericile din această vreme sunt cu turla pe naos, afară de Homor, Baia, Văscrisenia din Suceava, Sf. Paraschiva din Târgul Frumos și poate Dancu.

Contraforturile sunt așezate tot după normele vechi, câte o pereche la absidele laterale și un contrafort mic în axa bisericii, sub fereastra absidei. Alte picioare sprijinesc arcul transversal al pronaosului, acolo unde există, iar altele așezate pieziș la 45° prop-tesc unghiurile pridvorului.

Aceasta este dispoziția lor completă, dar des lipsesc unele, parțial sau chiar de tot. (Ca la Horodniceni, Zăhărești, Târgu Frumos, Râșca, Baia, Homor, Coșula).

Biserica este așezată pe un soclu bine profilat la monumentele importante; profilele sunt de piatră cioplită ca și colțurile. Acest profil, de obicei, nu este întrerupt la intrare, ci este întors în jos, formând profilatura un unghi de 90°. Un element nou este banca de piatră, care se leagă cu soclul și înconjoară cu totul sau în parte clădirea, întreruptă fiind prin contraforturi.

Această bancă este oare cum dezvoltarea eșiturilor inferioare ale unor socluri din epoca precedentă ca cele dela Neamț și Piatra.

Ferestrele sunt de regulă mici la abside și la camera mormintelor și cu chenare și profile înrudite cu cele din timpul precedent. Deosebiri le vom vedea la studierea amănuntelor.

Vedem des acum aceste ferestre mărite și lipsite de chenarele lor; este opera unor vremuri mai recente.

Ferestrele pronaosului și ale pridvorului sunt înalte, mai mari ca în vremea lui Ștefan cel Mare și aducând mai mult aminte cu cele ardelenesti și occidentale în general.

Ușa principală — adică aceea de intrare în pronaos — e așezată pe latura de apus, în axa clădirii. Excepție fac numai cele două biserici din Botoșani care au imitat Popăuți. (Sf. Gheorghe cu ușa spre miază noapte și Uspenia cu ușa spre miazăzi).

Intrările în pridvor sunt, precum am mai arătat, totdeauna două, una pe fiecare din laturele sud și nord. Moldovița mai are și o a treia pe latura de apus, iar Baia, excepțional, numai una pe această latură. Acolo unde deschizăturile mari ale pridvorului nu au fost închise prin pietrăria ferestrelor și au rămas libere, se văd grinzi de lemn care subțind arcurile la înălțimea nașterii lor.

Cornișele de sub strașină lipsesc sau sunt foarte reduse și simple.

Colțurile zidurilor sunt de piatră de talie precum și contraforturile; ea nu se vede însă totdeauna fiind acoperită de stratul general de tencuială, astfel cum vom vedea mai la vale.

Pisania de piatră, de obicei închisă într'un chenar, este așezată deasupra ușei sau mai des lângă ușa de intrare exterioară.

Turla e mai totdeauna octogonală și așezată pe două baze suprapuse în formă de stea cu opt vârfuri. Excepție fac turla dela Sf. Gheorghe din Botoșani care este, în plan, un poligon cu douăzeci de laturi, și turla Coșulei care e rotundă.

Aceste turla au patru ferestre așezate în axele naosului, iar în diagonale au câte un mic contrafort de acelaș tip ca cele mari, dar — firește — mult mai redus ca dimensiuni.

Și aici firidele lungite și rândurile de ocnite oarbe împodobesc fețele turlei. Se văd și firide duble cu o mică consolă la mijloc în loc de lesenă. La Sucevița această împodobire este chiar dublată și ea, pentru prima oară în Moldova (fig. 178), printr'un alt rând suprapus.

* * *

În loc însă ca aceste fațade să arate, ca în vremea lui Ștefan cel Mare, materialul din cari sunt construite și să aibă o ornamentație de cărămidă aparentă, smălțuite sau nu, și de discuri, aceste fațade sunt tencuite și zugrăvite peste tot, dela profilul soclului până la strașină, și dela învelitoare în sus, pe bazele turlei și pe turla însăși.

Această împodobire nu ține totdeauna cont de liniile arhitectonice în orânduirea ei. Punctul de căpetenie și grija principală este de a reprezenta unele subiecte comandate. Dacă o bună repartizare a lor, din punctul de vedere estetic, e posibilă și se poate armoniza cu liniile construcției — cu atât mai bine — dar această chestie nu pare să fi preocupat totdeauna, într'un mod deosebit, pe zugrăvi.

Precum am mai amintit, calitatea acestor fresci, din punct de vedere pur tehnic, este minunată și efectul — cam straniu la prima vedere, și care pricinuește o oarecare mirare din cauza neobișnuinței unor asemenea proceduri de decorație — efectul este totuși foarte reușit, mai cu seamă la o distanță potrivită.

Unele din ele au scăpat de stricăciunile vremii și mai cu seamă de ale oamenilor aproape cu totul, altele numai în parte. Printre cele dintâiu socotim Homor, Moldovița, Voroneț, Sucevița, pe urmă vin Arbora, Bălinești, Sf. Gheorghe din Suceava, — biserici mai vechi și zugrăvite ulterior pe din afară — Probota, Baia. Urme se găsesc la turla bisericii Sf. Dumitru din Suceava. Sf. Ilie a fost zugrăvită pe din afară în veacul al XVII-lea ¹⁾.

Acolo unde tencuielile căzute ne lasă să vedem structura zidului, se arată, pe lângă elementele de piatră cioplită, așezată ca în vremea lui Ștefan cel Mare, și câteva rânduri de cărămizi, de obicei deasupra soclului. Restul fațadelor e de piatră brută de mică dimensiune, afară de picioarele arca-

delor și de arcaturele lor, atât la firidele lungite cât și la ocnițe, unde se găsește cărămidă. Turla și baza cea de sus sunt totdeauna de cărămidă.

Principiile din vremea lui Ștefan cel Mare sunt deci tot în ființă.

Este oarecum o anomalie de a vedea că sunt încă în fațadă atâtea elemente de piatră cioplită — și frumos cioplită — elemente câte o dată foarte dezvoltate cum sunt contraforturile, în întregime de piatră de talie, sau colțurile clădirilor deasemenea cu îngrijire lucrute — pentru a fi, pe urmă, acoperite cu tencuială și zugrăvite.

Aceasta ne arată că regulile de construcție erau tot acelea din vremea lui Ștefan cel Mare și că cei cari au născocit și poruncit zugrăvirea fațadelor nu erau constructori, dar persoane străine de arta de a clădi, căci altminterlea s'ar fi suprimat și această frumoasă piatră cioplită devenită inutilă.

Meșterul zidar și cioplitor ardelean își făcea însă meseria astfel cum o pricepea, fără a se preocupa de ce eră să îndeplinească pe urmă zugravul, care și el lucra independent de primul meșter.

Este de observat că în unele locuri, de pildă la Homor și la Moldovița, sub tencuiala zugrăvită, se vede o altă tencuială imitând cărămizi aparente și smălțuite, verzi și galbene. Este o reminiscență a decorațiunii din vremea lui Ștefan cel Mare. Această împodobire a fost executată probabil acolo unde nu se putea numai decât face zugrăveala definitivă. Astfel știm că la Moldovița zugrăveala nu s'a făcut decât cinci ani după terminarea clădirii.

Dealtminterlea am văzut și în vremea lui Ștefan cel Mare un procedeu la fel în interiorul bisericilor.

În ceea ce privește acoperișurile, am arătat ²⁾ că nu au putut fi decât cu pante rezezi

¹⁾ Cf. G. Balș, Bisericile lui Ștefan cel Mare, pag. 194.

²⁾ G. Balș, Bisericile lui Ștefan cel Mare, «Bul. Com. Mon. Ist.», 1925, pag. 190.

și cu fiecare element din plan învelit deosebit. Cred că lunga documentare ce a fost expusă ne scutește de a reveni. Amintim numai că în vremea de care ne ocupăm găsim tablouri votive arătând această formă de acoperiș, la Probota, la Moldovița, pe rețele de miazăzi la Voroneț și la Sucevița.

La Moldovița, ca și la Sf. Gheorge din Suceava și la Sucevița s'au găsit pe soclurile turlei urmele vechilor linii ale învelitoarii însemnate prin tencuială și zugrăveli. Deci probele în privința formei acoperișului abundă.

Amintim și corespondența cunoscută și citată între Alexandru Lăpușneanu și Bistrița prin care le cere țiglarilor pentru a face țigla la Baia pentru biserica mănăstirii Slatina. Această învelitoare nu se putea potrivi decât cu o pantă repede.

Formele ce le găsim azi sunt datorite unor reparații și prefaceri, și dacă unele, ca bunăoară cea dela Probota, nu sunt displăcute ochiului, altele, din care bazele turlei, înecate, nu apar decât în parte, umflând în mod stângaci și neregulat învelitoarea în unele

părți, nu sunt decât nedibace încercări ale unor meșteri nepricepuți.

Tot vorbind de bisericile lui Ștefan cel Mare, s'a cercetat pe larg cari puteau fi materialele întrebuințate pentru învelirea bisericilor. S'a văzut ca încheere, că nu putea fi vorba decât de șindrilă și poate excepțional de plumb, cel puțin pentru unele părți ale acoperișului și pentru clădirile cele mai de seamă. Dacă Lăpușneanu și-a pus în execuție dorința de a înveli Slatina cu țigla, nu ne este cunoscut.

C) DIMENSII ȘI PROPORȚII

Pentru a nu îngreuna descrierea bisericilor, nu am arătat la fiecare din ele dimensiile ei. Se pot dealtmintrelea vedea din planurile anexate. Pentru o ochire în întregime totuș, și pentru a ușura compararea lor, dăm acum un tablou pe care am însemnat principalele dimensiuni, adică cele care permit mai bine să se judece proporțiile reciproce ale clădirilor studiate.

	Lungimea		Lățimea		Î n ă l ț i m e a			
	interioară	exterioară	interioară (fără sănuri)	exterioară	la arcurile naosului	la turlă în interior	la streșină	totală până la cruce
Probota	33.80	36.20	6.00	9.50	10.00	21.00	11.00	27.70
Idem fără pridvor	30.00	33.10						
Homor	24.70	27.40	5.70	8.00	7.40	12.00	9.00	13.50
Idem fără pridvor	21.20	23.90						
Baia	20.30	23.40	6.00	9.00	8.00	13.00	10.80	15.50
Idem fără pridvor	24.20	27.20						
Moldovița	30.30	32.90	5.80	8.60	8.70	18.20	10.20	25.20
Idem fără pridvor	25.20	28.60						
Sf. Dumitru Suceava	32.00	35.10	6.50	10.00	9.10	21.50	11.30	27.00
Idem fără pridvor	25.20	28.20						
Râșca	16.00	18.60	5.00	7.40	6.10	19.50	8.10	24.40
Sf. Dumitru Hârlău	21.60	24.80	5.70	8.30	8.50	20.60	10.60	28.80
Coșula	22.40	24.40	4.90	7.20	6.30	14.90	7.70	19.30
Idem fără pridvor	15.90	18.10						
Ep. Roman	31.20	34.60	6.70	10.00	9.90	23.20	13.80	31.60
Idem fără pridvor	24.00	27.60						
Sf. Gheorghe Botoșani	20.80	23.50	5.80	9.00	8.30	17.70	10.80	30.70
Uspenia Botoșani	20.40	23.10	5.60	8.60	8.10	20.00	11.20	29.00
Horodniceni	21.50	24.40	5.10	7.80	7.40	15.00	8.50	28.90
Idem fără pridvor	17.00	19.60						
Zăhărești	16.90	21.60	6.10	9.20	8.00	17.00	8.50	20.00
Văscriseni Suceava	21.40	24.40	5.80	8.50	8.90	10.50	10.50	16.00
Sfânta Paraschiva Târgu- Frumos	20.80	23.80	6.00	8.60	7.10	10.40	10.10	12.70
Bistrița	35.80	39.30	6.50	10.50	10.00	23.50	12.00	34.00
Idem fără pridvor	30.00	33.50						
Slatina	37.20	40.80	6.60	10.30	10.00	22.50	11.60	30.00
Idem fără pridvor	31.20	34.50						
Sucevița	35.20	38.60	6.20	9.70	8.50	19.60	11.00	29.80
Idem fără pridvor	29.80	32.70						

Vedem că cea mai mare ca lungime e Slatina care are 37,20 m. în interior și 40,80 m. în exterior sau (fără a socoti pridvorul) 31,20 m. în interior și 34,50 m. în exterior. Iar cea mai înaltă este Bistrița care are 10,00 m. la cheia arcurilor naosului și 23,50 m. până sub bolta Pantocratorului și 34 m. înălțime totală socotită până la baza crucii de pe turlă.

Înălțimea cea mai mare la strașină o are Episcopia Romanului, care are 13,80 m.

Biserica cu dimensiunile cele mai reduse este Râșca care are numai 16,00 în lungime în interior și 18,60 m. în exterior, (abstracție făcând, bine înțeles, de adaosul făcut în veacul al XVII-lea de Costea Băcioc).

Raportul lungimei către lărgime în interior, variază dela 5 (la Probota) până la 2,8 la Horodniceni. Aceasta fără a socoti pridvorul.

Raportul înălțimii (măsurată la cheia arcurilor naosului) către lărgimea bisericii variază dela 1,66 (la Probota) până la 1,22 (la Râșca).

Raportul, în fine, a înălțimii (măsurată la fel către lungimea bisericii (fără pridvor) variază dela 0,29 (la Sucevița) până la 0,43 (la Horodniceni).

Observăm deci o lungire de proporții, — ceeace e firesc, fiind dată adăugirea de noi încăperi — și o înălțare mai mare, față de bisericile din vremea lui Ștefan cel Mare; dar lungimea a crescut proporțional mai mult ca înălțimea. Și grosimea zidurilor se mărește ajungând la aproape doi metri la Bistrița și la Slatina.

Bisericile copiate după cele vechi ca Sf. Dumitru din Hârlău, Sf. Gheorghe și Uspenia din Botoșani, Baia, Sfânta Paraschiva din Târgul Frumos nu diferă nici ca proporție de bisericile din vremea lui Ștefan cel Mare.

D) CLASIFICAREA

Din cele arătate până acuma, vedem că nu poate fi vorba de o clasificare propriu zisă — după tipuri — precum s'a putut face cu

bisericile din timpul lui Ștefan cel Mare, unde o grupare după tipuri corespundea cu o epocă anumită și într'o măsură oarecare unui meșter, sau unei școli.

Bisericile din vremea actuală sunt combinațiuni de forme, care caută o variațiune sau un efect nou prin potrivire la un loc — într'o grupare deosebită — a unor elemente date.

Cel mult am putea face o clasă a bisericilor mari de mănăstiri, cu Probota, Moldovița în vremea lui Rareș, cu Bistrița și Slatina în aceea lui Lăpușneanu și cu Sucevița la urmă — provenind din prototipul Neamț.

O altă clasă ar fi aceea a bisericilor mari orășenești, Sf. Dumitru din Suceava și Episcopia din Roman.

O a treia categorie ar fi alcătuită din bisericile copiate din vremea precedentă: Sf. Dimitrie din Hârlău (imitată după St. Gheorghe din acelaș oraș), Sf. Gheorghe și Uspenia din Botoșani (după Popăuți), Văscrisenia din Suceava (după Piatra), Sf-ta Paraschiva-Domnească din Târgul Frumos (după Cotnari), Baia (după Părhăuți), care sunt și ele biserici de oraș.

Această grupare e cu totul factice. Nu corespunde nici unei clasificări în timp, nici unei evoluțiuni, nici unor principii de construcțiune sau unei școli.

E mai mult o grupare după întrebuințarea clădirii și din ea nu rezultă nici un învățământ sau nici o lumină nouă asupra evoluțiunii stilului.

Cred deci că trebuie să renunțăm la o clasificare de principiu.

Vom notă totuș că unele biserici derivă din altele mai vechi, precum am arătat cu grupul Probota, Moldovița, Bistrița, Slatina, Sucevița, în legătură cu Neamț (și cu Sf. Gheorghe din Suceava), de care s'au inspirat în mod evident.

Tot așa se va notă și înrăurirea evidentă a bisericilor vremii lui Ștefan asupra bisericilor grupului orășenesc Sf. Dumitru din Hârlău și celelalte.

CERCETAREA AMĂNUNTELOR

După ce am examinat planul și fațadele, vom studia acum diferitele elemente pe care le găsim în aceste biserici.

Ușile continuă a fi de dimensiuni mici,

căci forma pur Renaștere, n'o găsim decât doar la ferestrele și ușele caselor egumenești și ale paraclisului dela Slatina din vremea lui Lăpușneanu.

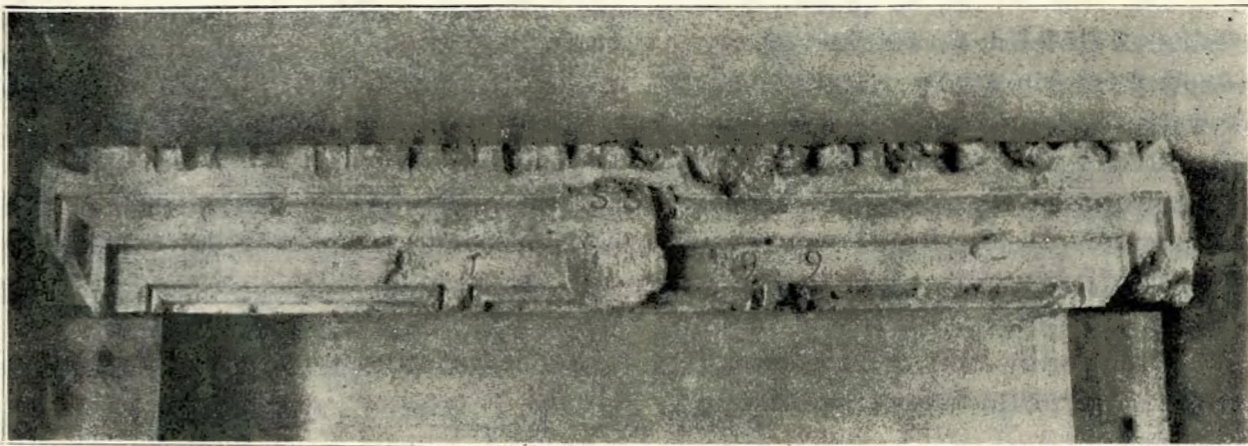

Fig. 270. Muzeul din Cluj. Lintel.

cam 0,90 — 1,10 m. lărgime, pe 1.80—2,20 m. înălțime liberă.

Ca și în epoca precedentă, fără excepție — ca un principiu — ușile interioare au chenare dreptunghiulare, pe când cele de intrare în pronaos, socotite ca uși principale, sunt, cu puține excepții, cu un chenar de murluri în arc frânt (ogival) foarte des încadrat într'o ramă dreptunghiulară; ușa propriu zis rămâne și ea dreptunghiulară, ca de altminterlea și în bisericile din vremea trecută.

Ușile dintre naos și gropniță precum și cele dintre această încăpere și pronaos se pot reduce la trei tipuri: cel pur gotic, cel Renaștere, și cel de tranziție. Mai corect s'ar putea spune că găsim forme de tranziție mai puțin înaintate și altele mai evolute,

Și aici găsim o anomalie; aceste tipuri nu sunt grupate în timp în modul firesc, întâiu cele gotice și cele Renaștere la sfârșit. Așa, bunăoară, la Probota, din 1530, găsim tipul de tranziție, la Homor (1530) la Moldovița (1532) tipuri Renaștere, la pridvorul din Voroneț (1547) unul mai evoluat, iar la Slatina din 1568, chenare pur gotice ca în vremea lui Ștefan cel Mare, precum și la Bistrița (1554) — dar mai puțin pure — pe când aici în acelaș timp se vede la ușa pridvorului un tip Renaștere cu o acoladă.

În studiul asupra bisericilor lui Ștefan cel Mare, am arătat, cum tipurile de uși interioare se regăsesc cu forme aproape identice în Ardeal. Cred că este deci inutil de a reveni asupra acestui subiect. Meșterii, cari ve-

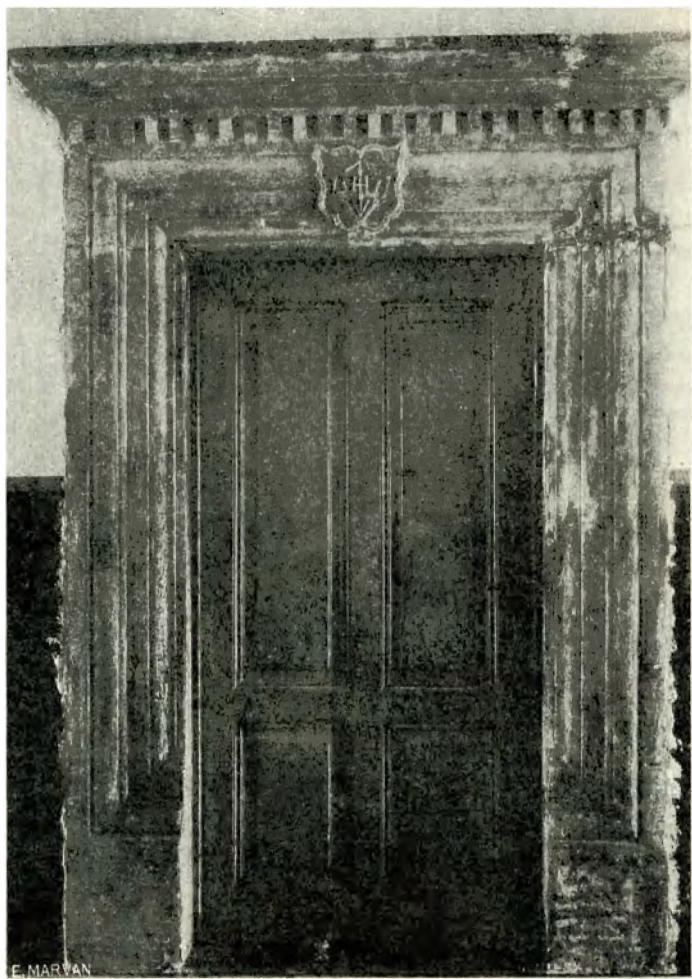

Fig. 271. Sibiu. Ușa unei case particulare (1571).

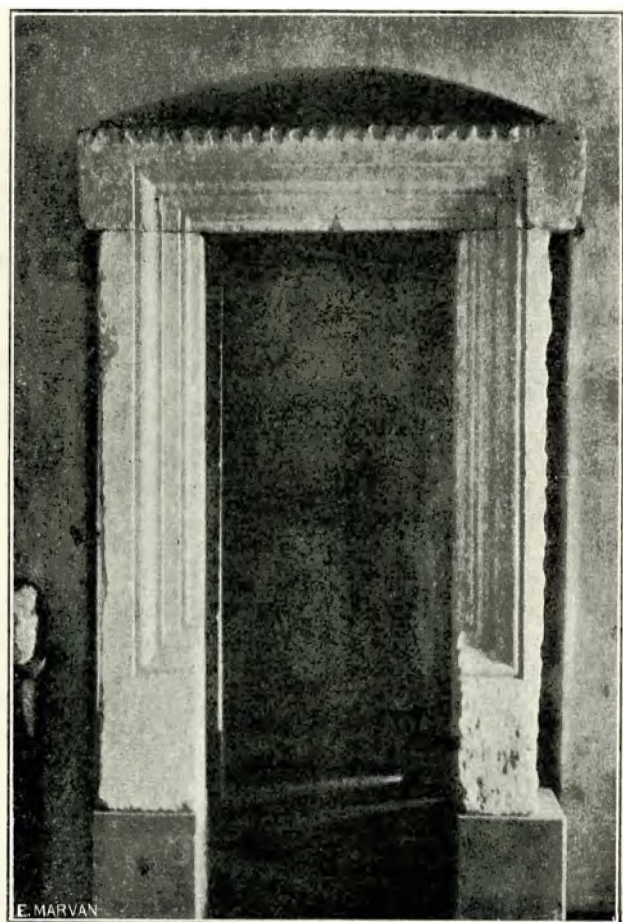

Fig. 272. Muzeul din Cluj. Ușă.

neau tot din țările dinspre apusul Moldovei, și mai precis din Ardeal, găseau modelele lor atât la noi cât și la dâșii și este evident ca pentru a le putea executa cu măiestria și cu siguranța cu care le găsim săpate și până în vremea lui Lăpușneanu, trebuie să le fi executat și în țara lor, unde și-au învățat meșteșugul.

Cam după 1530 nu s'a mai lucrat în stil gotic în Ardeal. Se poate deci cu ușurință admite că un meșter inițiat în acest stil să fi trăit și

Acest tip de ușă e răspândit și în Galiția (la Lemberg, la Cracovia¹⁾ și în Ardeal. Il găsim bunăoară la Sibiu²⁾, la Copșa Mare, la Birthalm³⁾, la Cluj, în Muzeu, cu profile aproape identice. E un tip evident italianesc.

Dealtmintrelea cunoaștem relațiile Ungariei cu Italia Renașterii de unde mai mulți meșteri și arhitecți au venit și în Ardeal.

Tipul de tranziție seamănă cu aceste che-nare ce le-am descris mai sus, dar baghe-

Fig. 273. Copșa mare. Ușa sacristiei (după V. Roth).

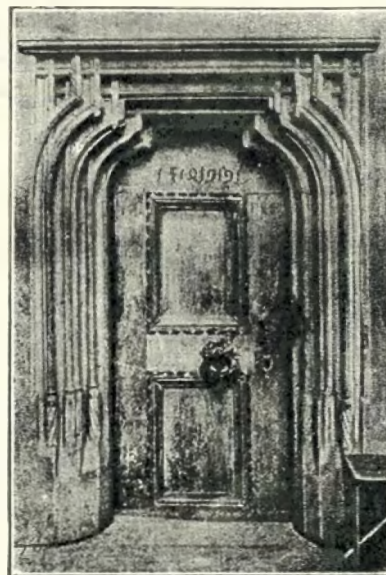

Fig. 274. Hetzeldorf. Ușa sacristiei (1499) (după V. Roth).

lucrat până pe la 1560. Un fapt este că fereștrele executate pe la 1582 la Sucevița, în dorința evidentă de a fi lucrate în acest stil, sunt o grosolană și absolut ignorantă imitație.

Aceasta arată că meșterii gotici nu se mai găseau așa de ușor în această vreme.

Chenarele Renaștere se compun din muluri alcătuite din toruri și cavete, întoarse la colțuri la 90°, și deasemenea întoarse la 90° spre golul ușii în partea ei inferioară, ceva mai sus de prag. Deasupra lintelului ușii, o cornișă — lungă cât e ușa de lată — cu un profil clasic destul de proeminent are, câte o dată, ca element inferior, un rând sau două de denticule.

tele formate de toruri se încrucișează încă la colțurile superioare ca în chenarele gotice.

La Probota un chenar are mulura interioară îndoită în plin cintru (și o cornișă) dar mulurile celelalte se întretae la colț și au baze ornate (fig. 276).

În camera mormintelor și în vestmintăriile ce le sunt câte o dată suprapuse, ușile scării sunt de un tip gotic mai simplu, având o

¹⁾ La Lemberg în curtea bisericii armene, la Casa Corniact. La Cracovia, cu forme de tranziție în strada Jagelonska.

²⁾ Cf. Reissenberger, Ueberreste der Gotik und Renaissance an Profanbauten in Hermannstadt, pag. 42.

³⁾ V. Roth, Geschichte der deutschen Baukunst in Siebenbürgen, Tab. XVI-XI.

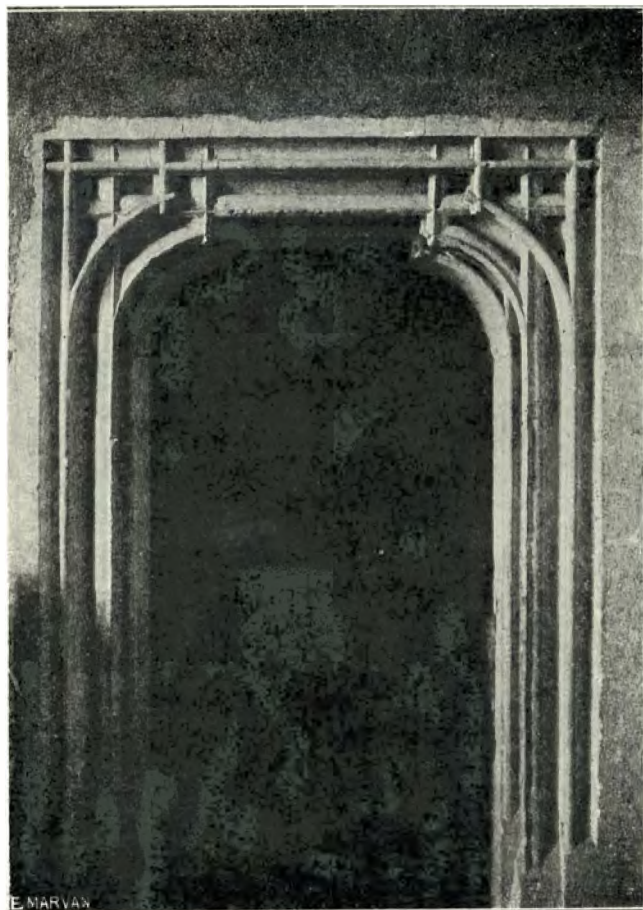

Fig. 275. Sibiu. Catedrala. Ușa interioară.

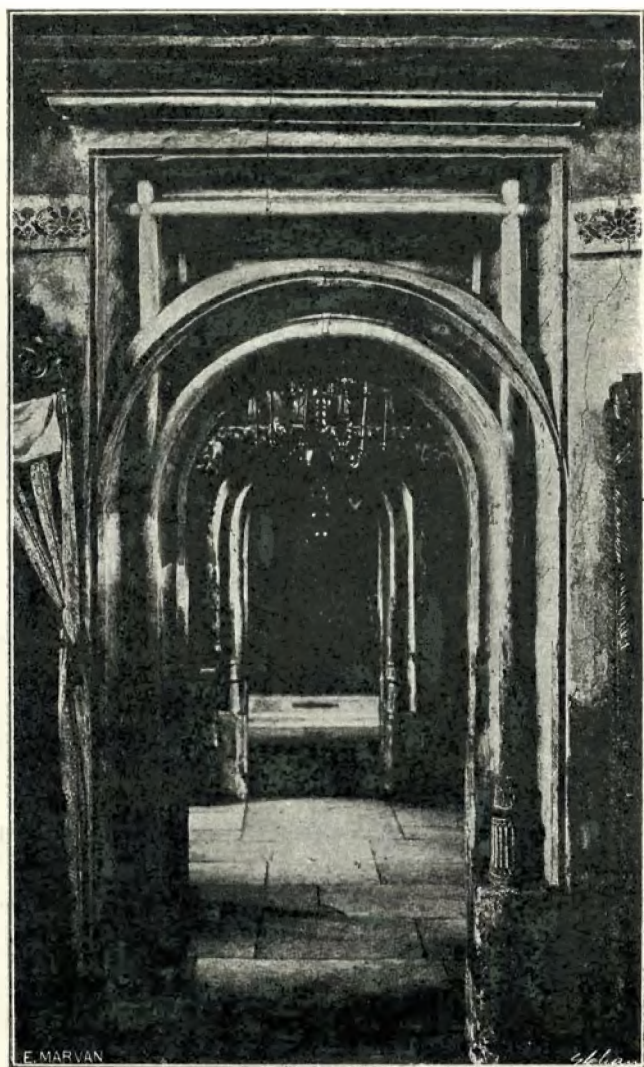

Fig. 276. Probota. Ușa gropniței. (Fot. Stelian Petrescu.)

simplă ramă neprofilată, dar cu forma cunoscută ce am văzut-o în vremea lui Ștefan cel Mare, la clopotnița dela Piatra de pildă, tip care este de altminterlea extrem de răspândit în toate țările gotice (fig. 20).

Ușile de intrare în pronaos sunt de tip gotic, după calapodul vremii lui Ștefan cel Mare. Chenarul e format din mai multe muluri în arc frânt, încadrând o ușă dreptunghiulară. Acesta e primul tip. Al doilea are o formă la fel dar înscrisă la rândul ei într'un al doilea chenar tot dreptunghiular. În lunetă e de obicei zugrăvită o icoană, sau, ca la Bistrița, e o ornamentație de piatră sculptată tot de stil gotic, la fel ca la Piatra și la Războeni.

Nervurile acestor muluri sunt rezemate pe niște planuri înclinate direct sau, mai des, prin intermediul unor baze mici ornate. Dintre aceste din urmă, cele mai demne de luare aminte sunt cele dela Bistrița, care au o ornamentație florală ce se desparte de principiile gotice și arată o înrăurire a Renașterii.

Prin excepție la regula generală, găsim la Coșula ușă exterioară de acelaș tip ca ușă dinăuntru.

La Horodniceni, (fig. 66) în afară, avem acum o ușă de tipul celor interioare — de stil gotic, dar cam stângăciu executată și stricată prin reciopliri ulterioare. Deasupra ei este o cornișă Renaștere. Nu este însă exclus ca acest chenar să fi fost mutat din locul lui primitiv, poate din peretele median, acum distrus.

La Zăhărești (fig. 80) ușa exterioară e de tip Renaștere în liniile ei generale; profilul însă e gotic; deasupra lintelului e o cornișă cu trei rânduri de denticule.

Intrările în pridvor nu sunt totdeauna în-

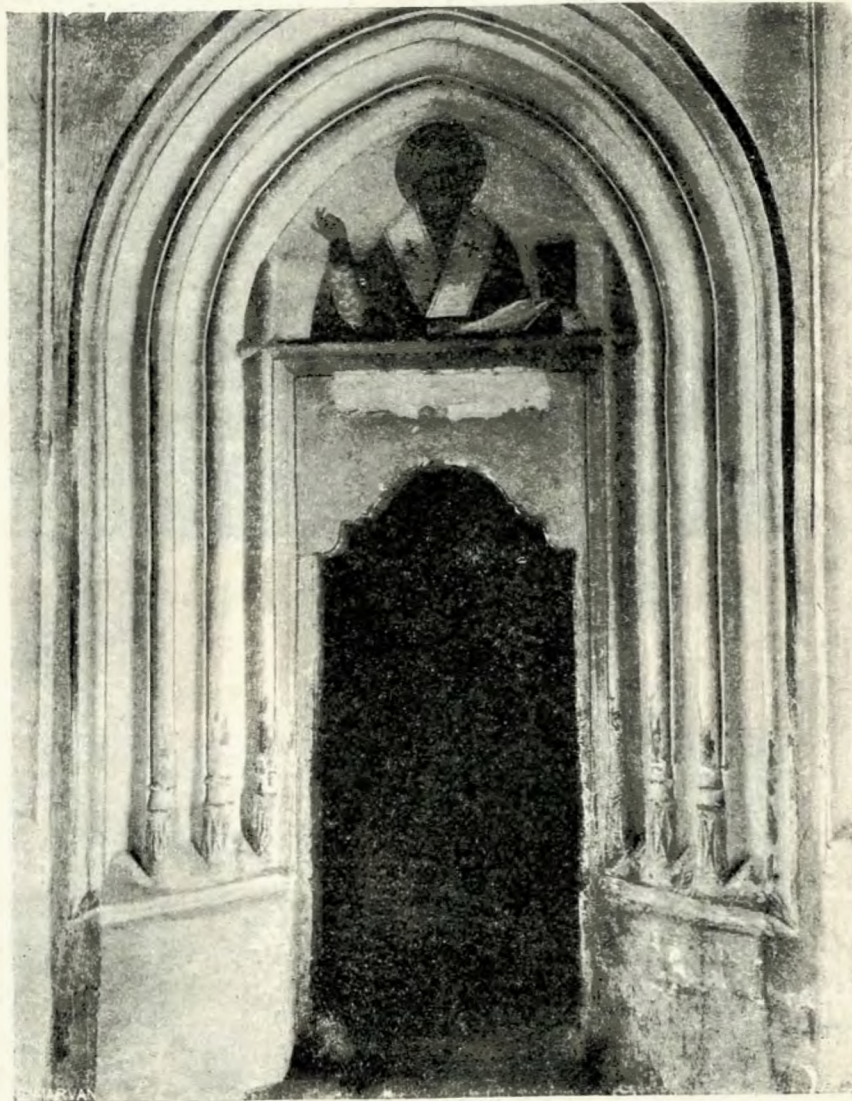

Fig. 277. Probota. Ușa pronaosului. (C.)

chise prin uși, ci sunt câte o dată simple deschizături. La Moldovița e un simplu arc frânt de zidărie care separă ușa de partea superioară, deasemenea deschisă. La Hôr-mor deschizătura e una de sus până în jos. La pridvoarele închise unde sunt uși, unele sunt simple de tot, altele au nervuri. La Slatina e un chenar de piatră fără nici un ornament, doar cu muchia luată și o aco-

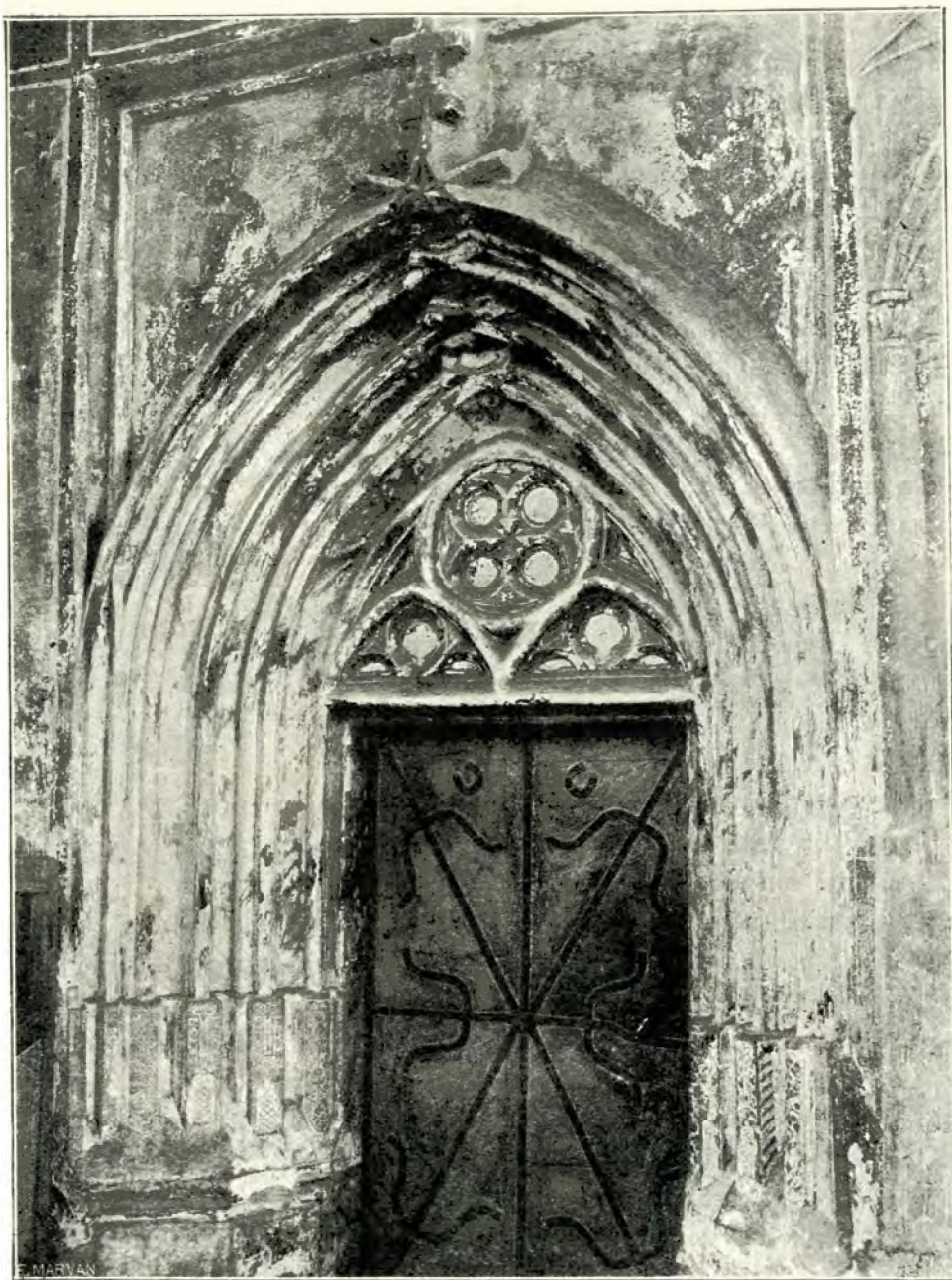

Fig. 278. Bistrița. Ușa pronaosului. (C.)

ladă în mijloc. Tot astfel e la biserica mare a mănăstirii Neamțului. La Sucevița și la Sf. Dumitru din Suceava tot așa, dar la aceasta din urmă fără acoladă. La Probota e un chenar mulurat gotic. (fig. 284).

La Roman chenarul are un profil Renaștere dar cu forme de arc frânt și cu o acoladă ascuțită (fig. 111). La Bistrița e un chenar de muluri mărunte și strânse, în arc turtit (*surbaissé*) cu o acoladă. Deasupra e o cornișă cu o mulurație destul de puternică și două rânduri de denticule. (fig. 145).

La Voroneț chenarul Renaștere al ușilor de intrare în pridvor seamănă cu acela al ușilor interioare dela Homor și dela Moldovița (fig. 285).

La Rădăuți e cam tot astfel, dar cu forme de tranziție între gotic și Renașterea. (fig. 150).

Avem deci o varietate de forme mult mai mare ca la celelalte uși.

Ferestrele urmează principiile din vremea lui Ștefan cel Mare și sunt mai credincioase stilului gotic. Evoluția lor spre Renaștere e mult mai puțin accentuată și limitată la ferestrele mici. Se poate spune că sunt mai mult slabe indicii care se arată cu încetul.

Ferestrele absidelor naosului și ale altarului sunt tot de dimensiuni reduse și de asemenea cele ale camerei mormintelor. Sunt de tipul cunoscut în vremea lui Ștefan cel Mare la bisericile din grupul orășenesc — în general cu arcul interior semicircular sau foarte ușor frânt; baghetele se încrucișează la colțuri. Rama exterioară e dreptunghiulară. Astfel sunt la Probota, la Moldovița, la Homor, la Horodniceni, la Baia, la Sf. Dumitru din Suceava, la Sf. Dimitrie din Hârlău, la Sf. Gheorghe și la Uspenia din Botoșani.

La Homor și interiorul chenarului e dreptunghiular (ca la Voronețul lui Ștefan cel Mare).

La Sucevița aceste ferestre sunt tot mici, însă semicirculare și în afară și înăuntrul chenarului.

La Bistrița, la Slatina, la Roman, la Râșca, la Sf-ta Paraschiva din Târgul Frumos, la Văscrisenia din Suceava sunt mărite ulterior.

O deosebire ce se observă este că pe când unele ferestre sunt după tipul cel vechiu din vremea lui Ștefan cel Mare adică nervurile, rezemate sau nu pe mici baze ornamentate, se opresc pe un plan înclinat, după moda gotică, altele se resimt de noua înrăurire a Renașterii și mulurile lor, înainte de a

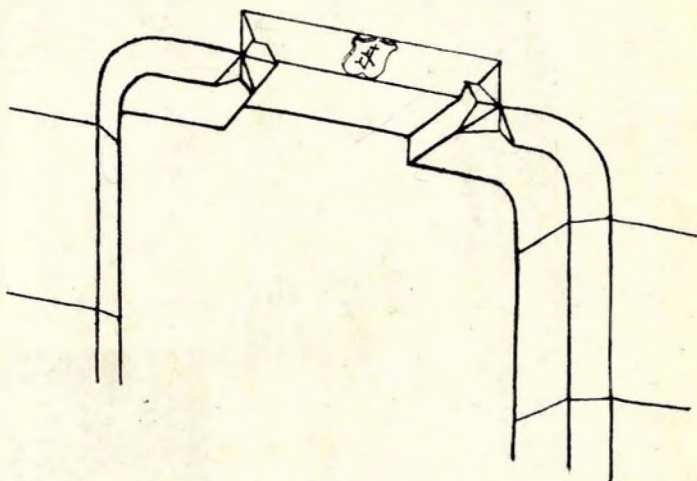

Fig. 279. Homor. Ușa superioară a scării spre tezaur.

ajunge la pragul ferestrei, sunt întoarse în unghiu drept spre interior, astfel cum s'a văzut și la chenarele ușelor (Baia fig. 41).

La Horodniceni, baghetele mulurilor se întorc la fel, dar prezintă și o încrucișare la colț. Sunt tipuri de tranziție.

Tot la Horodniceni, în triunghiurile mici de sus se vede câte un mic ornament ca o frunză (fig. 290). Tot astfel e la Sf. Dumitru din Suceava, ornamentele fiind ceva diferite. La Moldovița se găsesc în acest loc mici scuturi (fig. 28).

Ferestrele turelor sunt de același tip, cu deosebirea că partea interioară a chenarului e totdeauna dreptunghiulară. Numai Sucevița face excepție; acolo sunt semicirculare ca la abside. Ferestrele turlei dela Slatina au chenare de aceeași formă dreptunghiulară ca

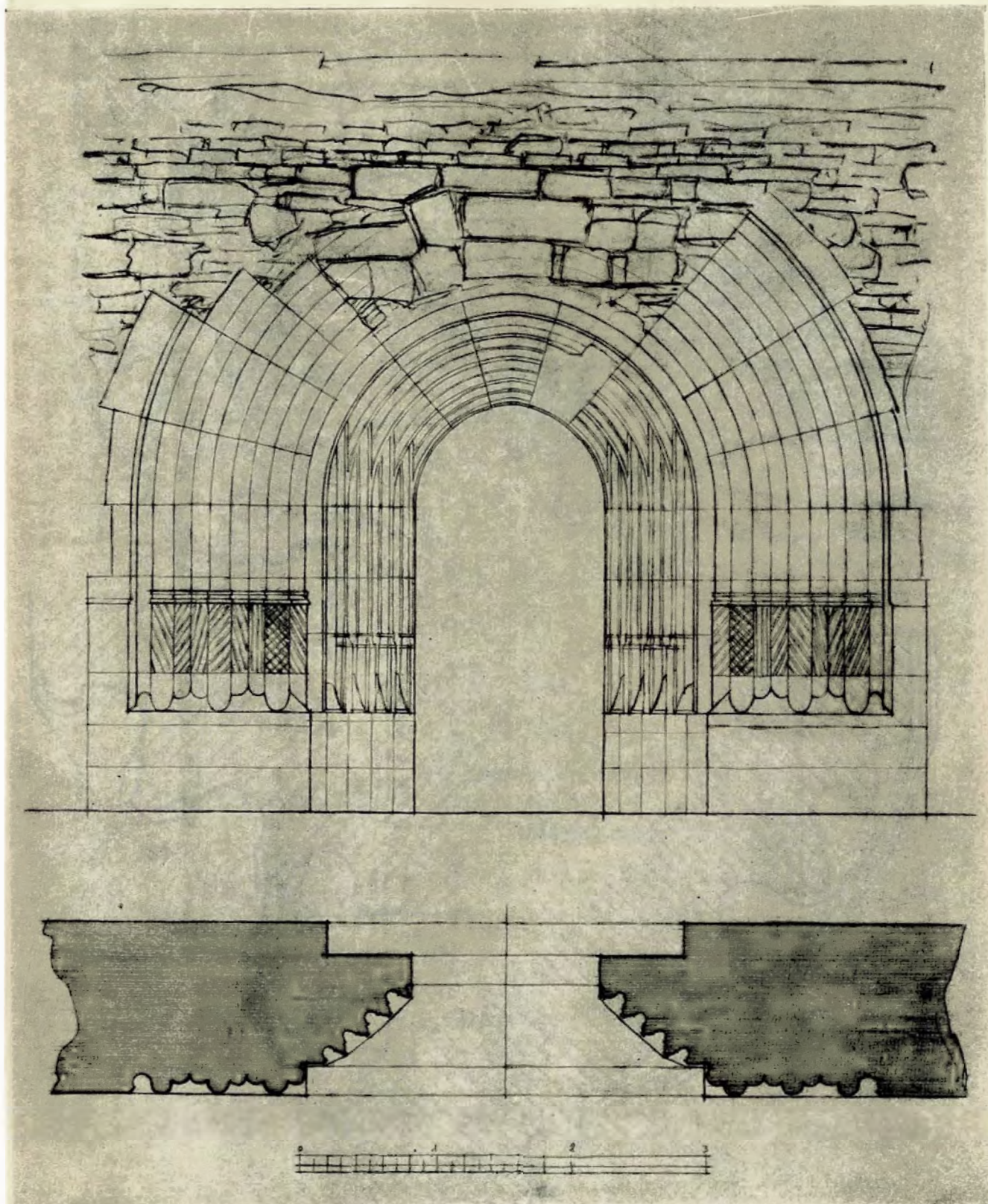

Fig. 280. Hotin. Ușa paraclisului. (Arh. A. Popovici.)

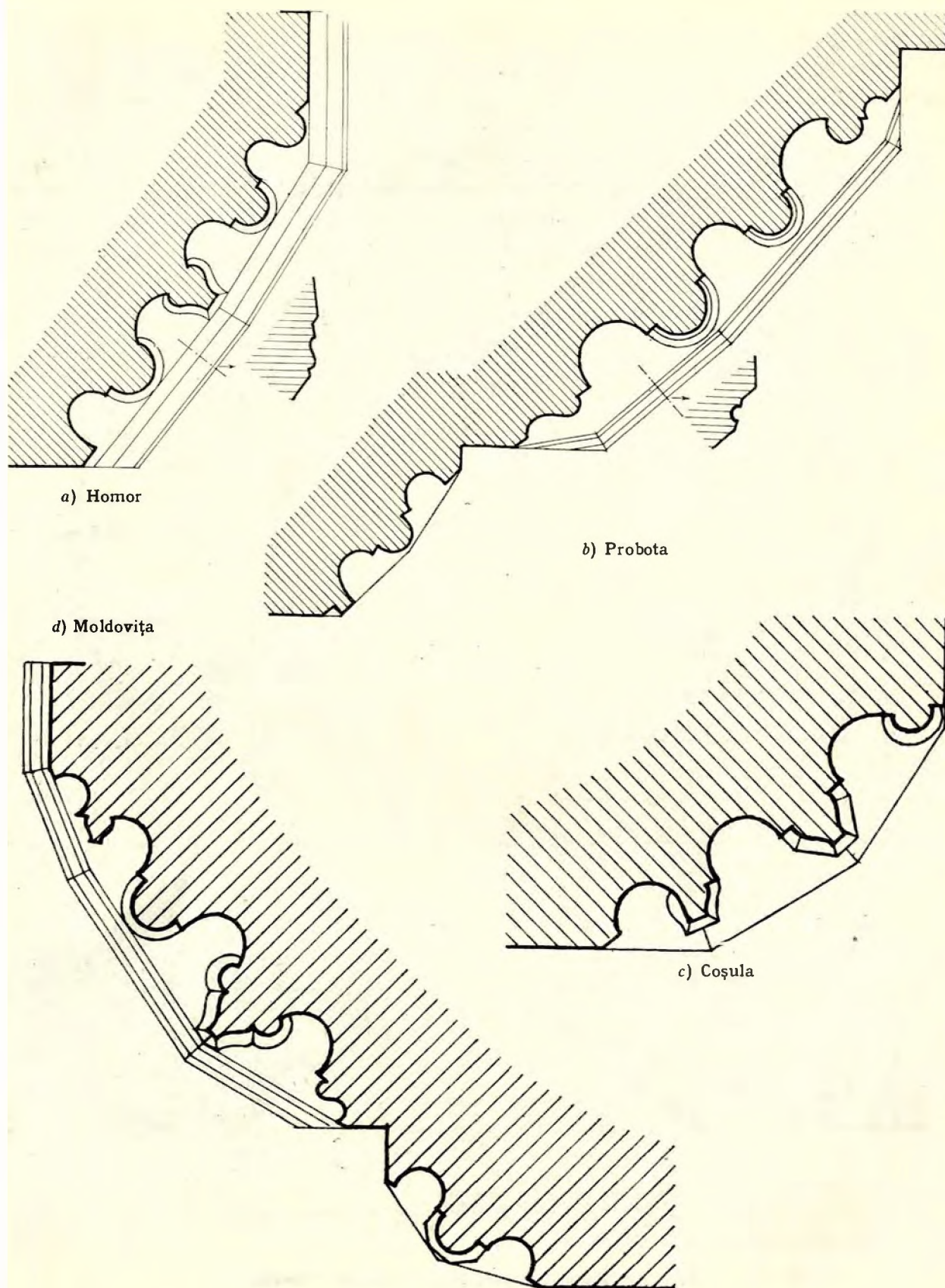

Fig. 281. Profile de uși de pronaos.

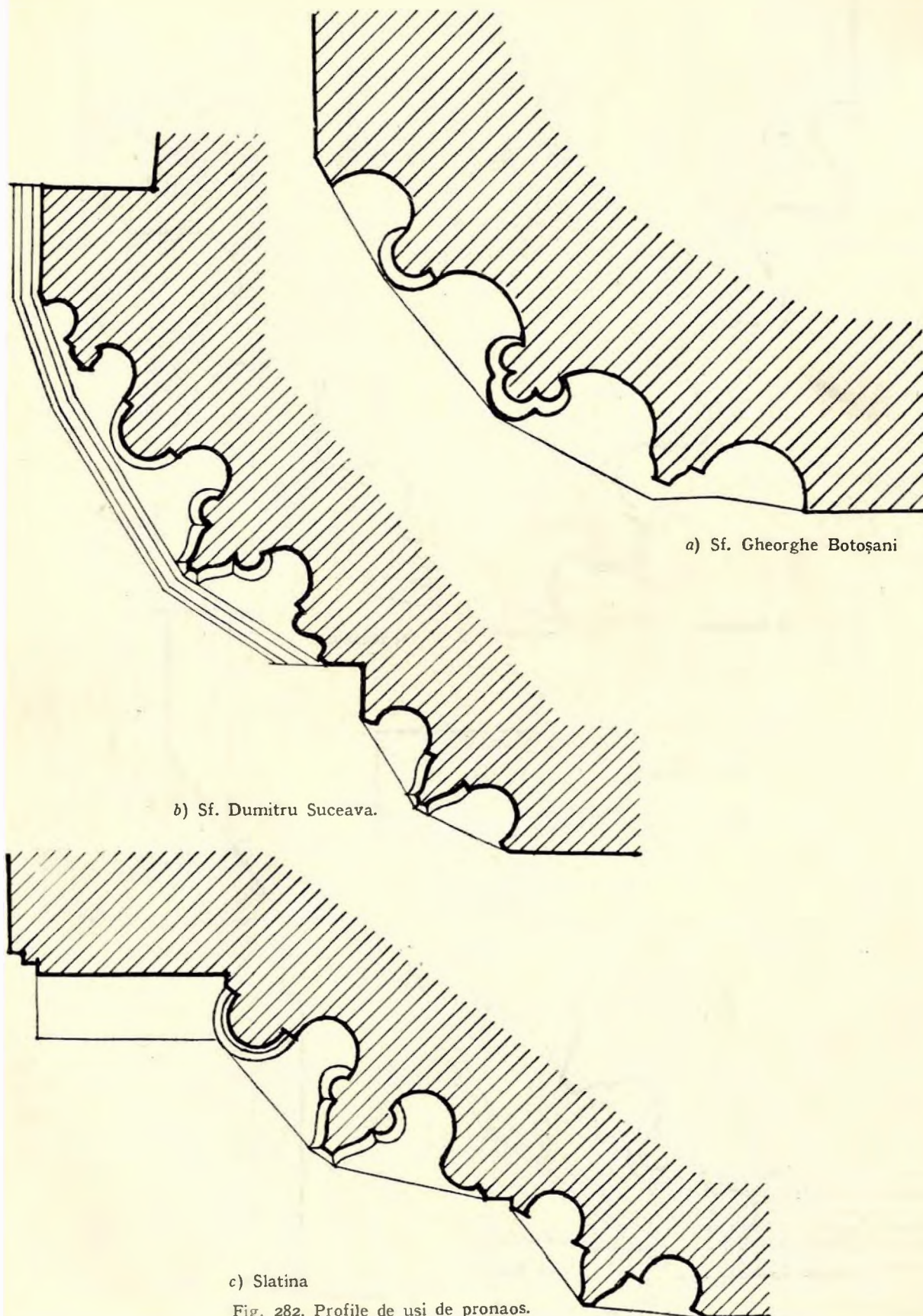

Fig. 282. Profile de uși de pronaos.

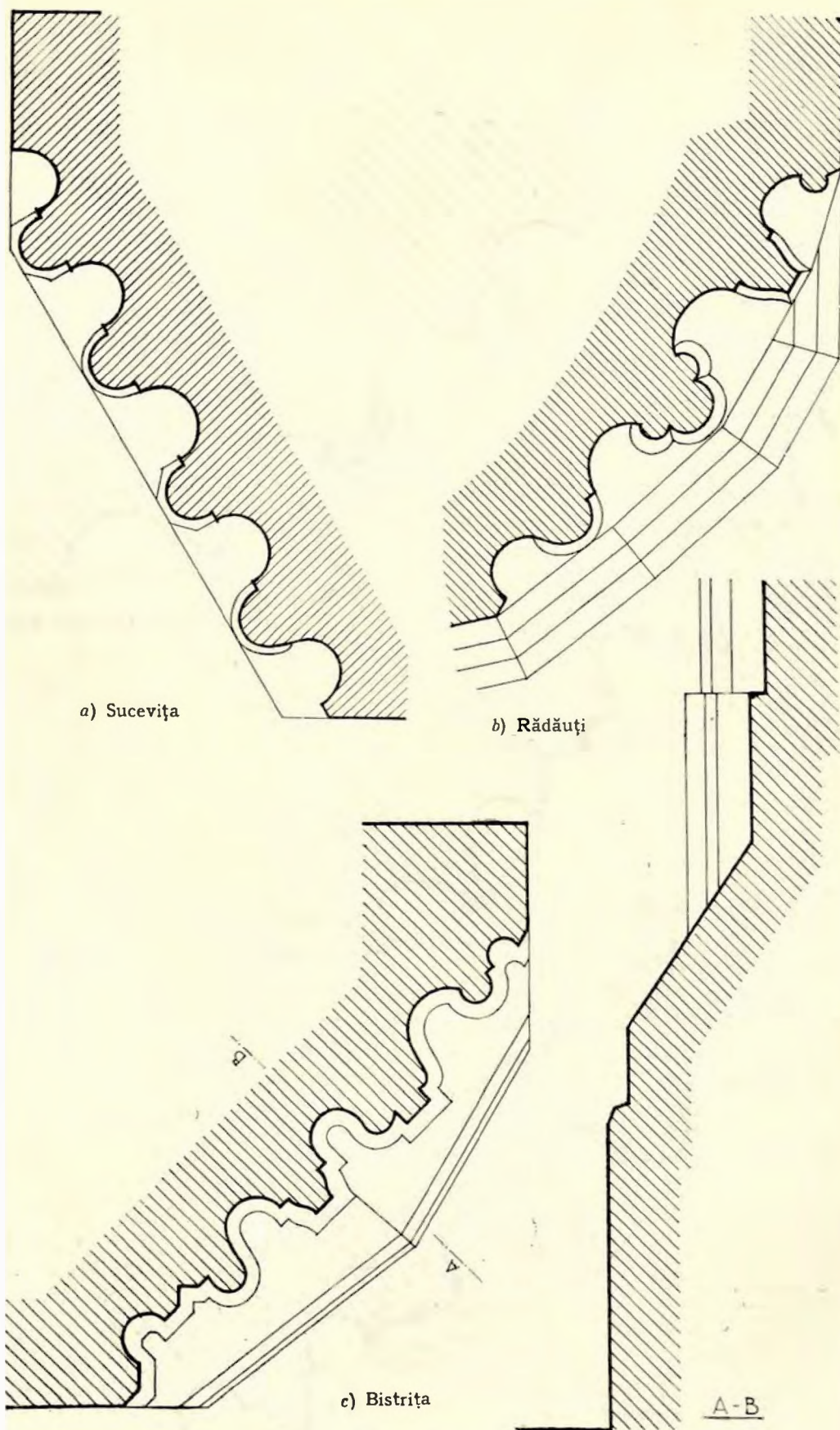

Fig. 283. Profile de uși de pronaos.

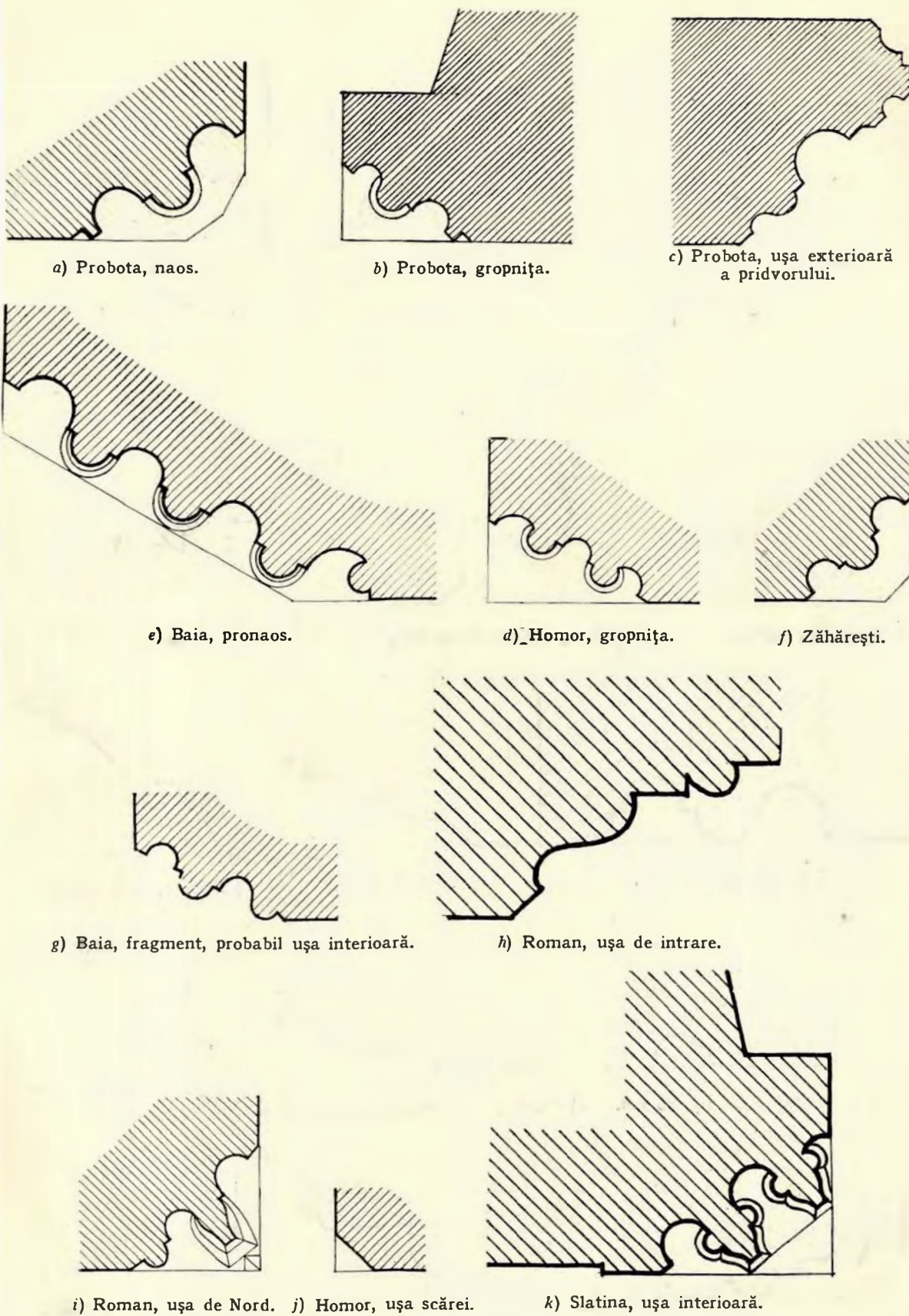

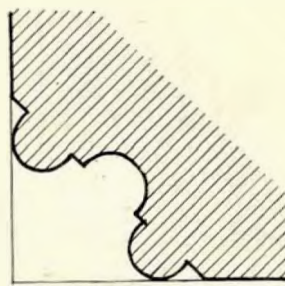
Fig. 284. Profile de uși.

a) Bistrița, gropnița

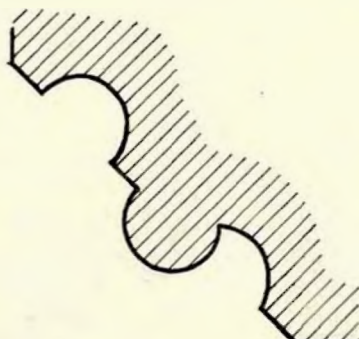
b) Bistrița, naos

c) Sucevița naos.

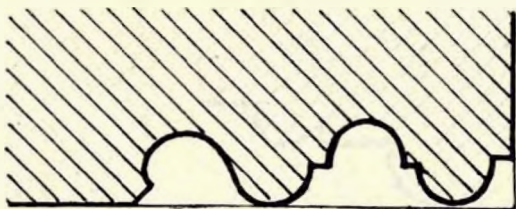
d) Sucevița, gropnița.

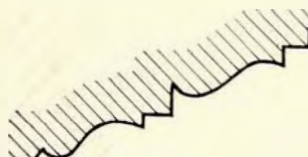
e) Rădăuți, intrarea în pridvor.

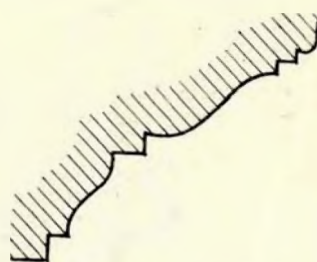
f) Homor, naos și Moldovița naos și gropnița.

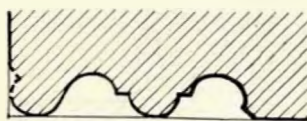
g) Zamca, ușa de nord.

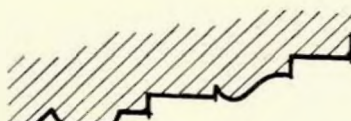
h) Voroneț, pridvor.

i) Bistrița, intrarea sud.

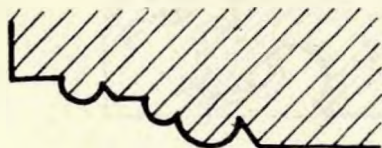
j) Hacıgadar, ușa de sud.

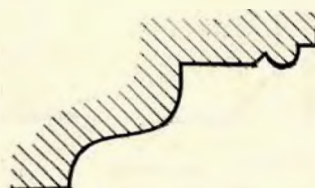
k) Cotnari, bis. ortodoxă, ușa de intrare.

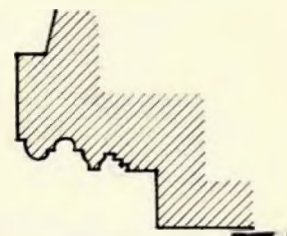
l) Slatina, ușa caselor egumenești.

m) Pângărați, ușa bisericii inferioare.

n) Slatina, ușa paraclisului.

o) Sf. Gheorghe, Suceava. Pridvor, ușa de intrare.

Fig. 285.

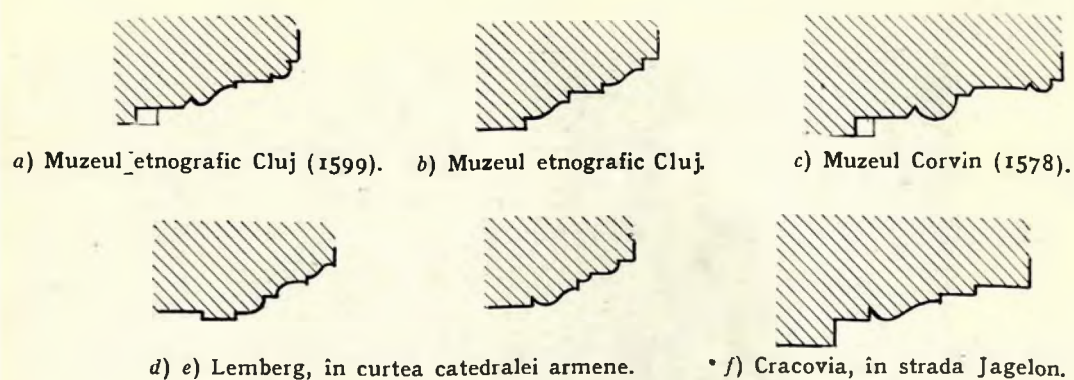

Fig. 286. Profile de uși.

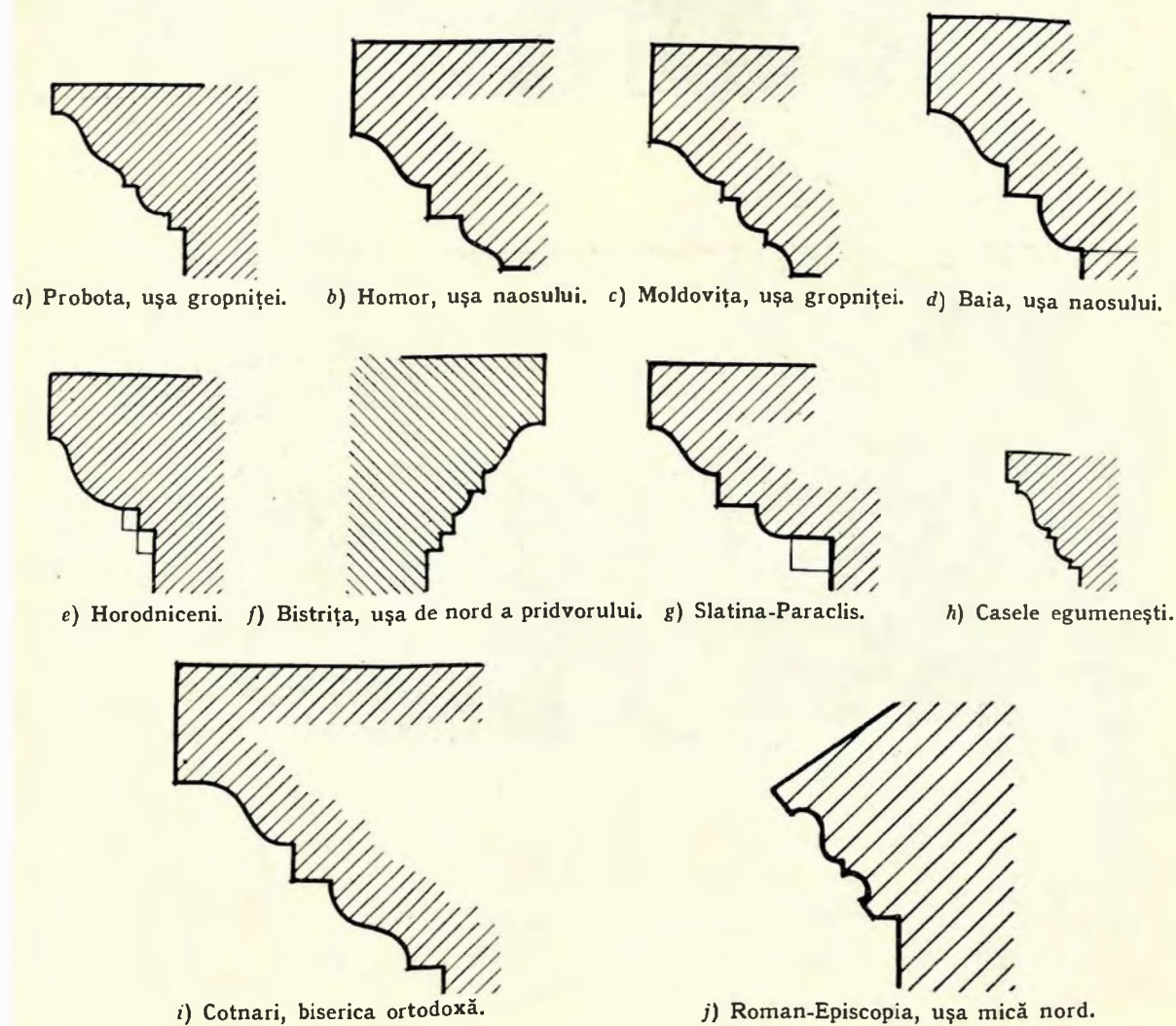

Fig. 287. Profile de cornișe-lintel.

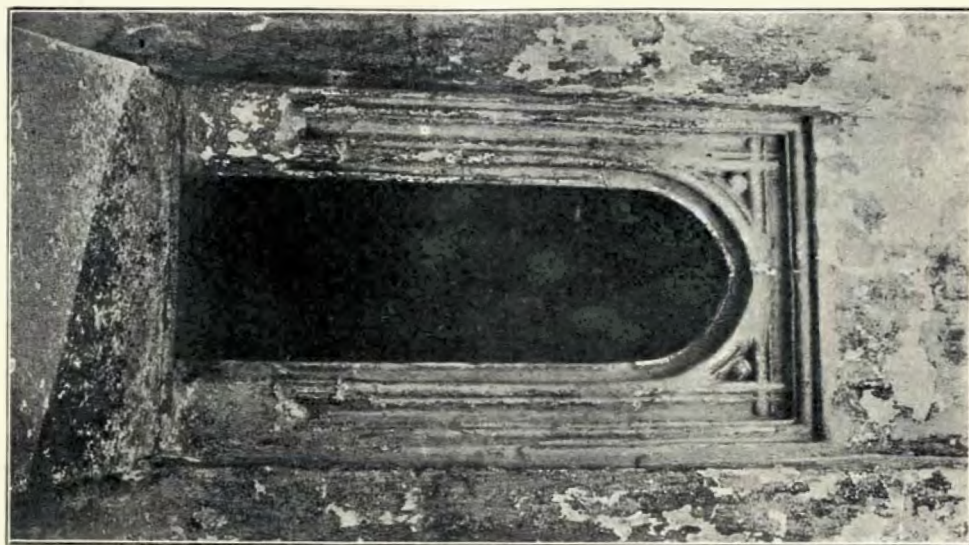

Fig. 288. Sf. Dumitru, Suceava, fereastră mică. (H.)

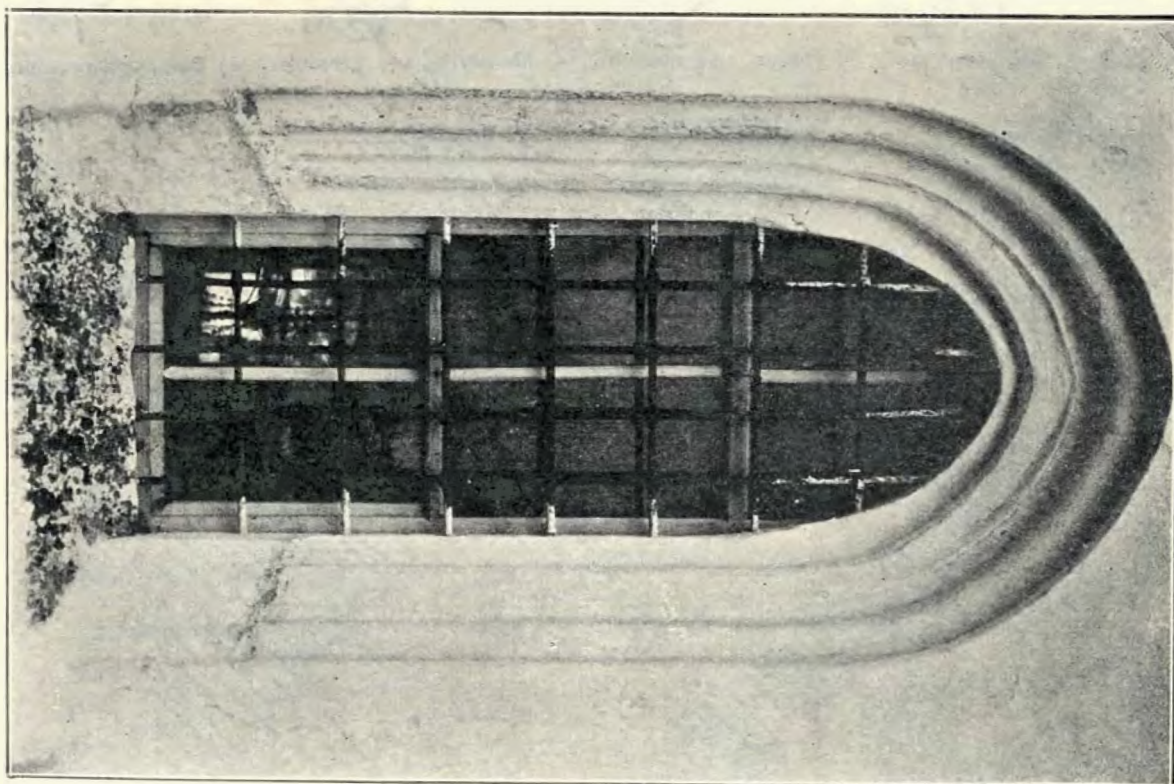

Fig. 289. Horodniceni. Fereastră.

celelalte, dar profilele lor sunt nelămurite, mai curând Renaștere decât gotice.

Ferestruicele vestmintărilor de deasupra gropniței au chenare în acelaș fel dar mai simple, iar micile deschizături care luminează diaconiconul și proscomidia, sunt fără nici o ornamentație.

Ferestrele pronaosului și ale pridvorului sunt mari și înalte la toate bisericile acestei vremi,

Suceava, ferestrele sunt mai mici la pridvor ca la pronaos; la Neamț cam egale.

Mulurile ajung până la partea inferioară a ferestrelor, unde se opresc pe un plan înclinat — pe când la ferestrele mici, mulurile se opresc tot pe un plan înclinat, dar mai sus ca pragul ferestrei.

Execuția acestor ferestre a fost la unele biserici de o excelentă calitate de factură;

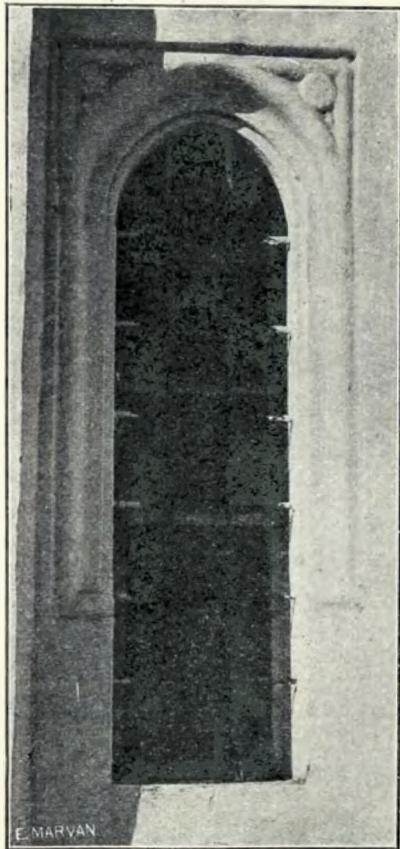

Fig. 290. Horodniceni, fereastră.

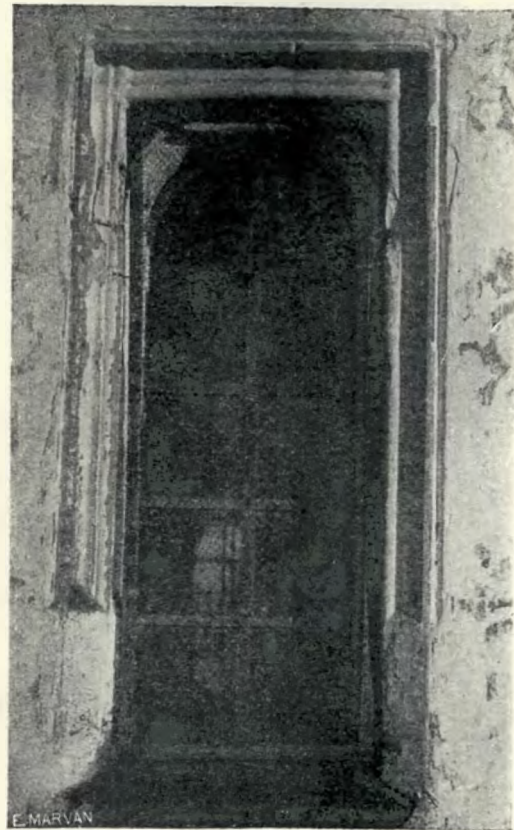

Fig. 291. Rădăuți, fereastră mică. (C.)

afară de cele modeste ca Baia, Zăhărești. Sunt în arc frânt, cu muluri gotice; toate au un menou de împărțire și o ornamentație în partea superioară, din perioadele gotice zise «rayonante» și «flamboyante» (Hoch-und Spätgotik). Deobicei ferestrele pridvorului sunt mai mari ca cele ale pronaosului și devin uneori adevărate «veriere» adică mai mult pereți cu geamuri decât simple ferestre.

La pridvorul adăogat la Sf. Gheorghe din

astfel la Sf. Dumitru din Suceava, la Moldovița, la Homor, la Voroneț. La Slatina este încă bună; la Bistrița din contră e mai stângace. Precum am mai arătat, la Sucevița aceste ferestre sunt opera unui meșter care nu mai știa ce este lucrul gotic.

Și în traseul ornamentelor regăsim forme cunoscute și la noi și în Ardeal.

Forme dela Bistrița și dela Slatina se regăsesc la Dobrovăț și în Ardeal, de pildă la Ursulinele din Sibiu, la Cisdăia. Altele dela

Sf. Dumitru din Suceava se văd la Braşov şi la Cislădia. Pildele s'ar putea înmulţi.

În ceea ce priveşte puritatea desenului, Sf. Dumitru din Suceava, Slatina, Moldoviţa par a fi cele mai corecte; la Voroneţ, la Homor, la Bistriţa găsim forme mai fantaziste sau mai bine zis, făcute de meşteri mai neştiutori de adevăratele principii ale artei gotice pure.

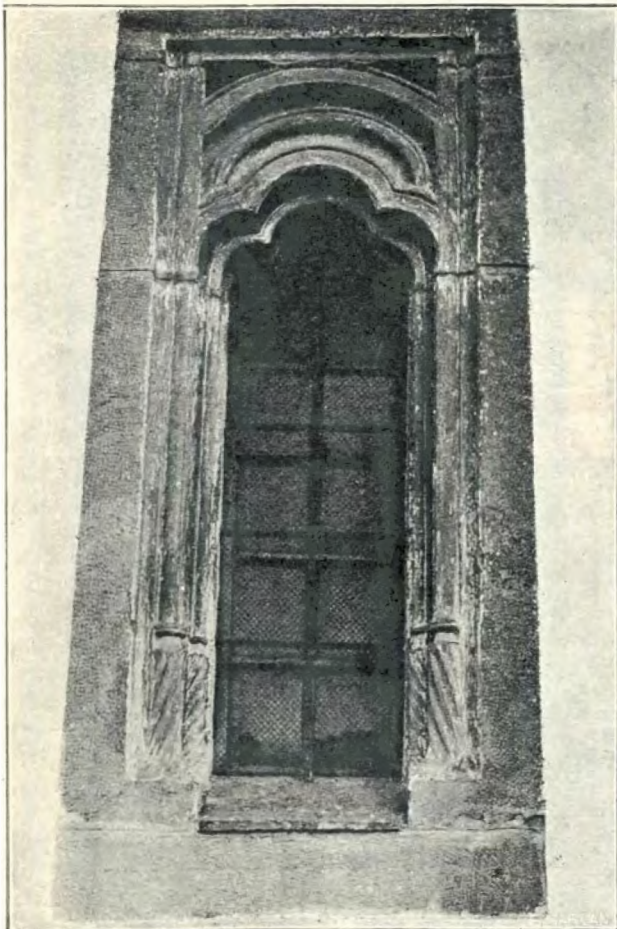

Fig. 292. Rădăuţi, fereastră.

Vedem deci că în această privinţă precum şi în aceea a bunei executărei, nu se cunoaşte o decadenţă treptată în timp. Sunt variaţiuni de execuţie, datorită prezenţei cutărui sau cutărui meşter, mai mult sau mai puţin priceput sau abil.

Uşile şi ferestrele anexelor. Uşile şi ferestrele clădirilor anexe mănăstireşti, în rarele cazuri unde au mai rămas, urmează

în linii generale principiile ce le-am arătat dar au forme oarecum diferite de cele ale bisericilor.

La Probota, la aşa zisele case domneşti, găsim jos ferestre dreptunghiulare de tipul de tranziţie de la gotic la Renaştere, cu baghete încrucişate la colţurile de sus şi jos cu mulurile întoarse spre golul ferestrei (fig. 305).

Profilul lor este totuşi încă gotic.

Sus sunt ferestre mai mici, semicirculare

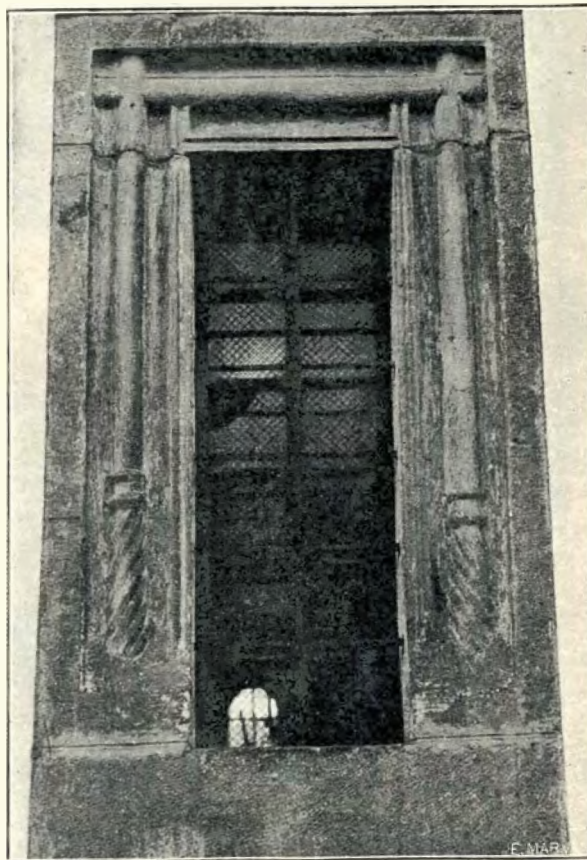

Fig. 293. Rădăuţi, fereastră.

la partea lor de sus şi de un profil tot gotic.

Cu aceste ferestre au o oarecare asemănare cele ale naosului dela Suceviţa.

Din toate mănăstirile construite între momentul zidirii Probotei şi acel al Slatinei, nu ne-au rămas chenare de uşi sau de ferestre. Clisiarniţa dela Moldoviţa e dela începutul veacului al XVII-lea.

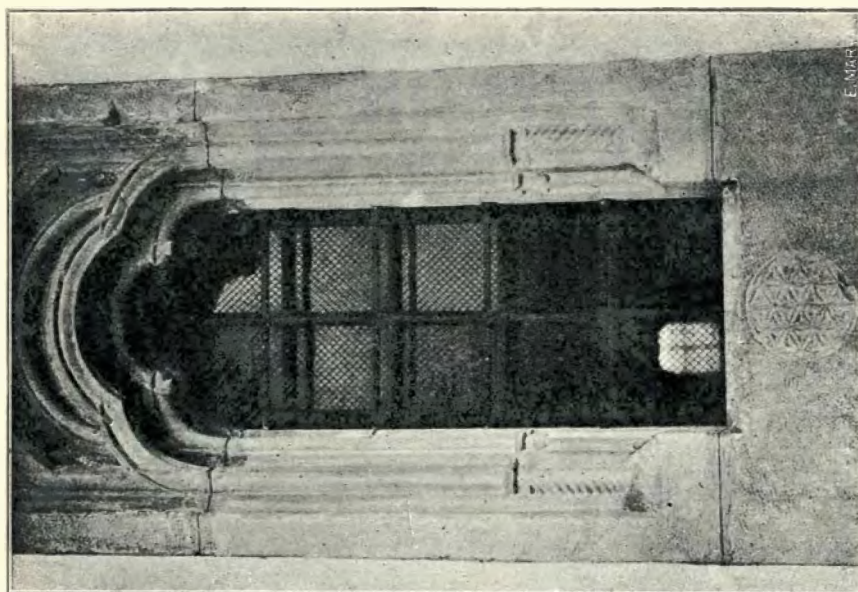

Fig. 295. Rădăuți, fereastră mică.

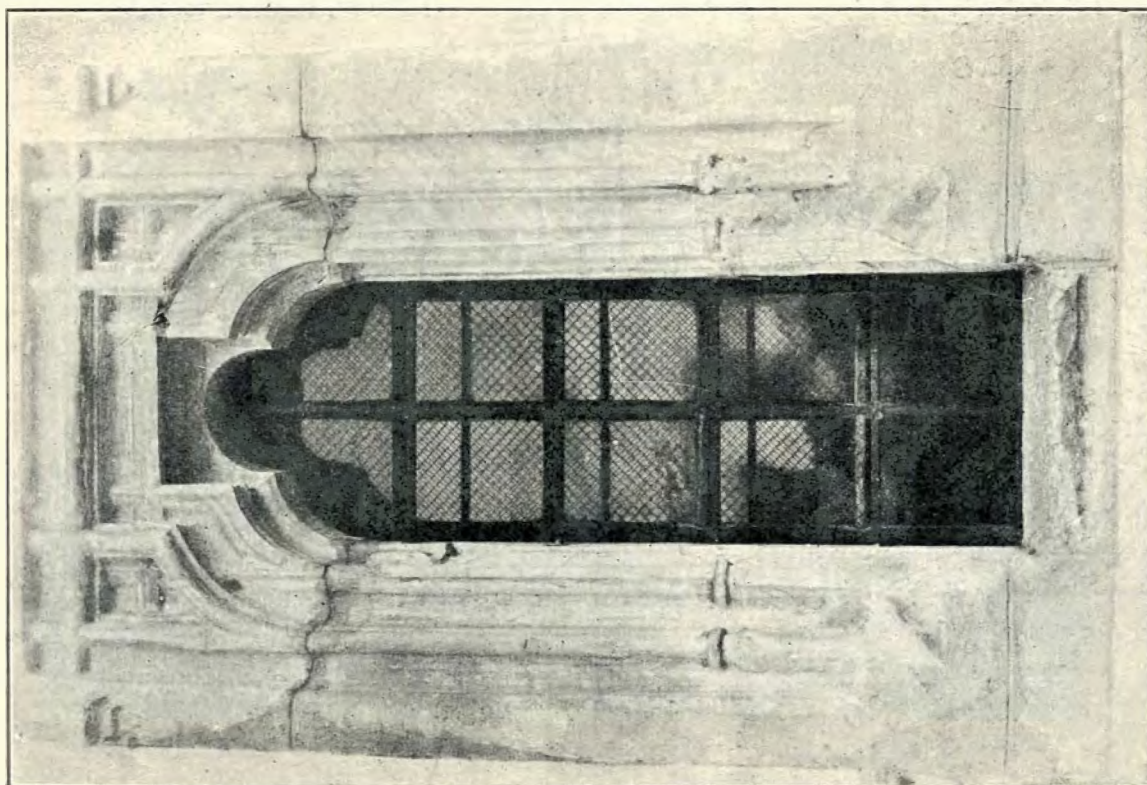

Fig. 294. Rădăuți, fereastră.

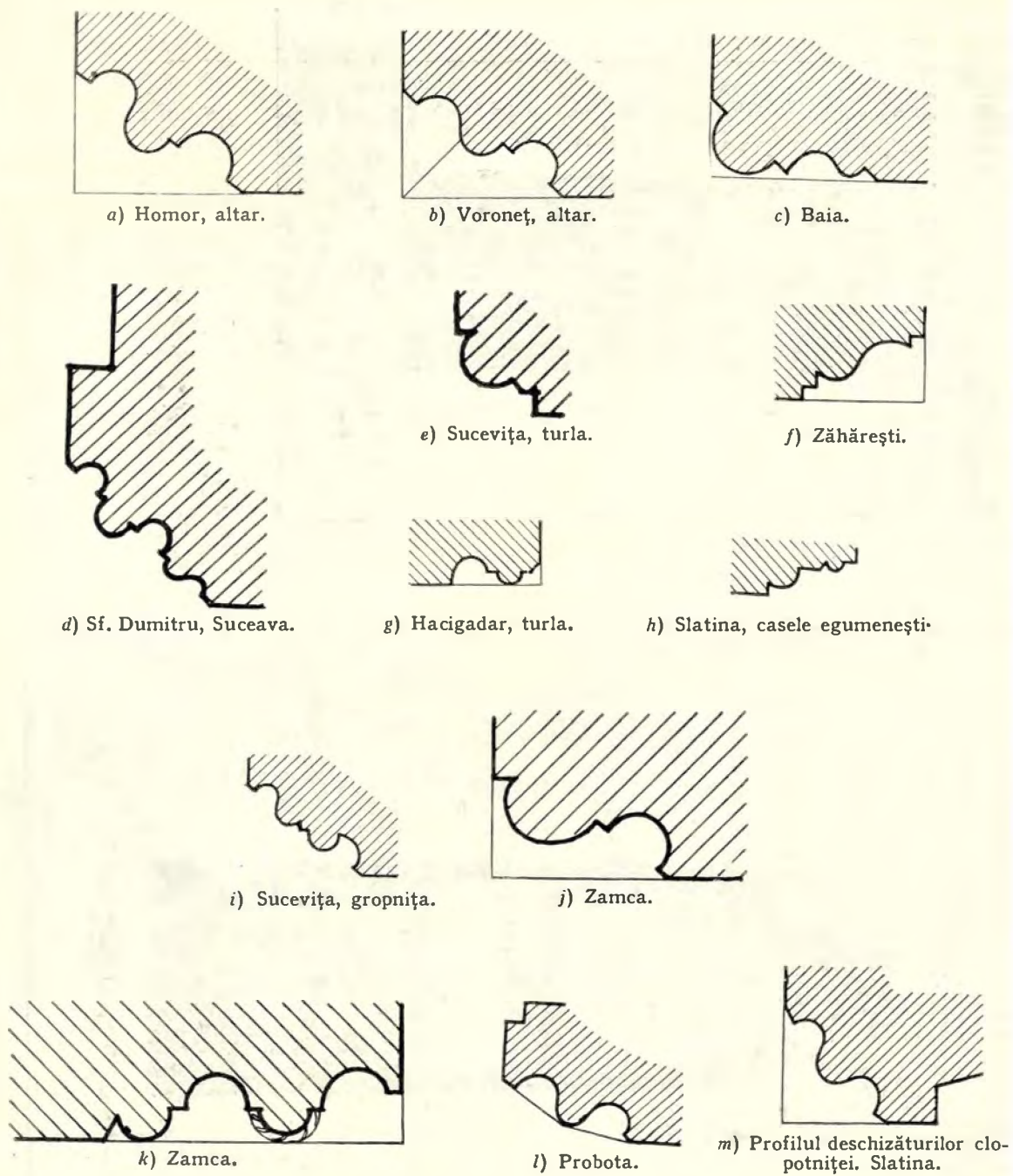

Fig. 296. Profile de ferestre mici.

Fig. 297. Sf. Dumitru, Suceava, fereastră mare a pridvorului. (H.)

Fig. 298. Sf. Dumitru, Suceava, fereastră mare. (H.)

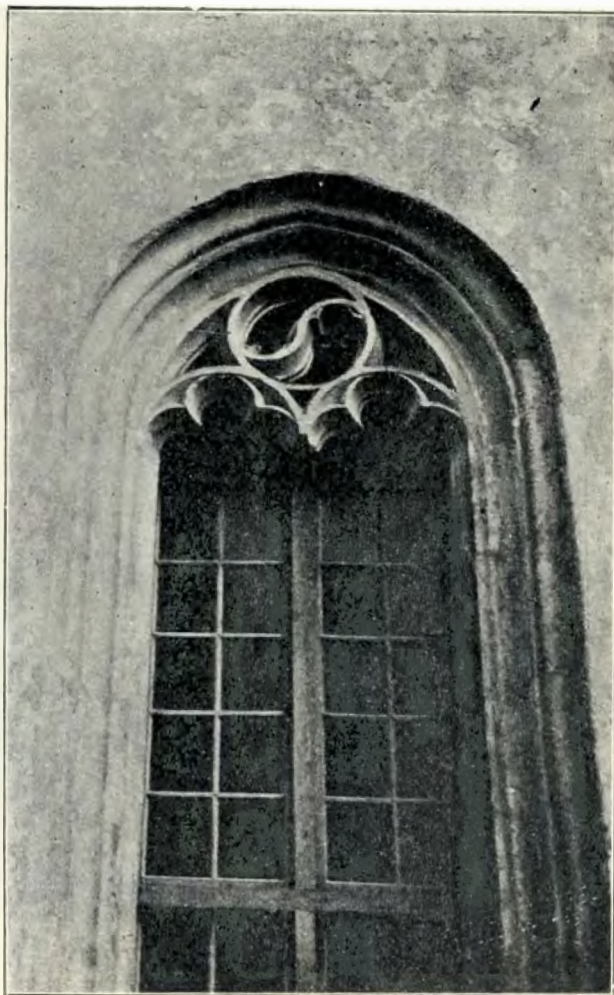

Fig. 299. Sf. Dumitru Suceava, fereastră mare.

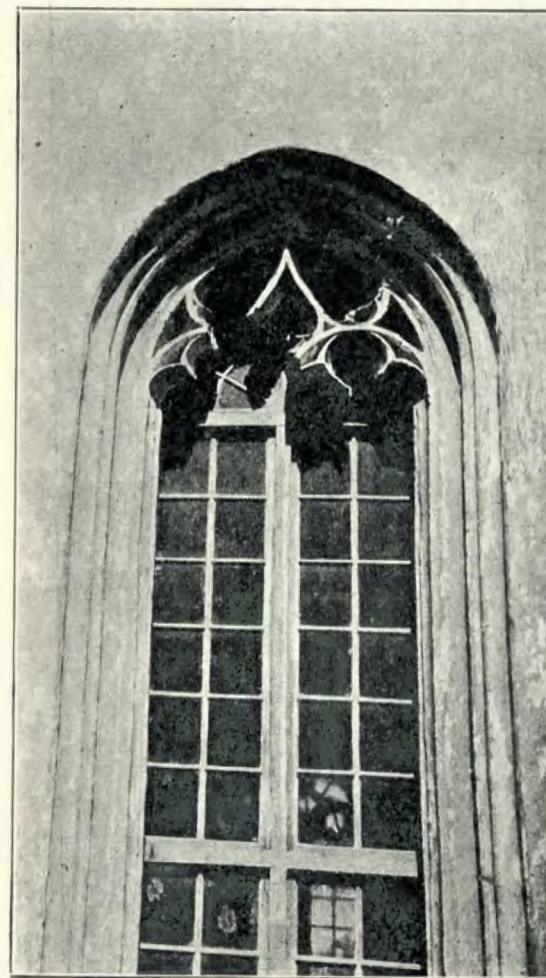

Fig. 300. Sf. Dumitru Suceava, fereastră mare. (H.)

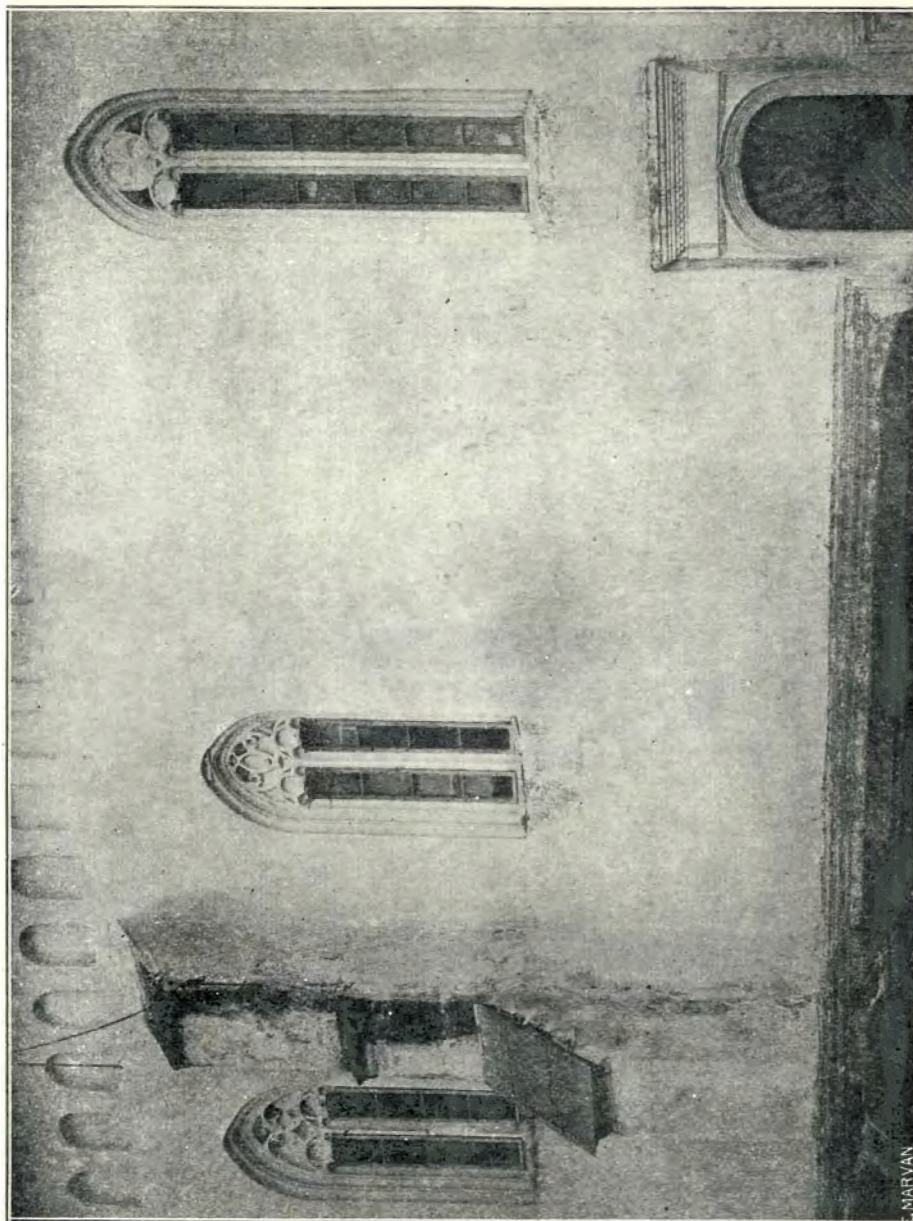

Fig. 301. Bistrița. Ferestrele mari ale fațadei nord. (C.)

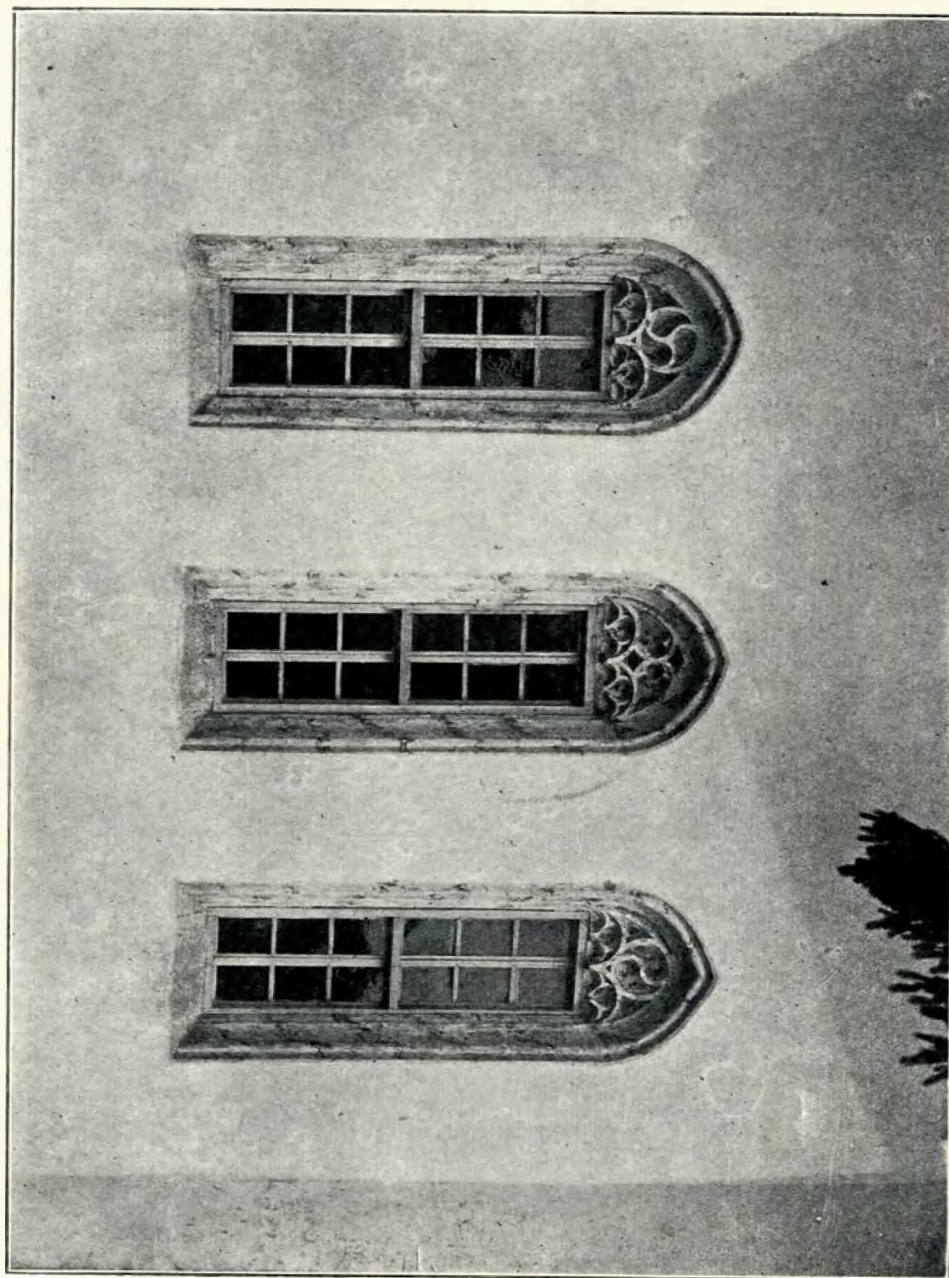
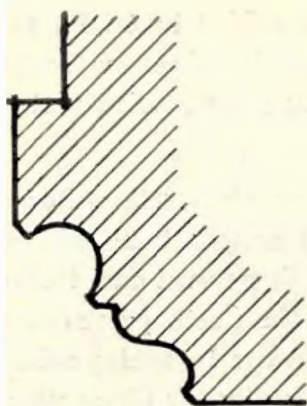
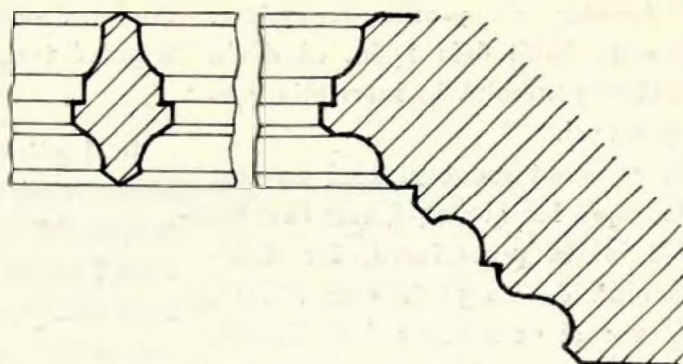

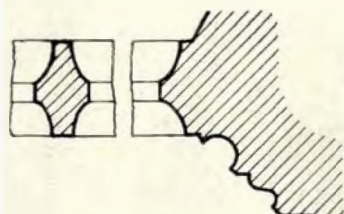
Fig. 302. Slatina. Ferestrele fațadei vest. (C.)

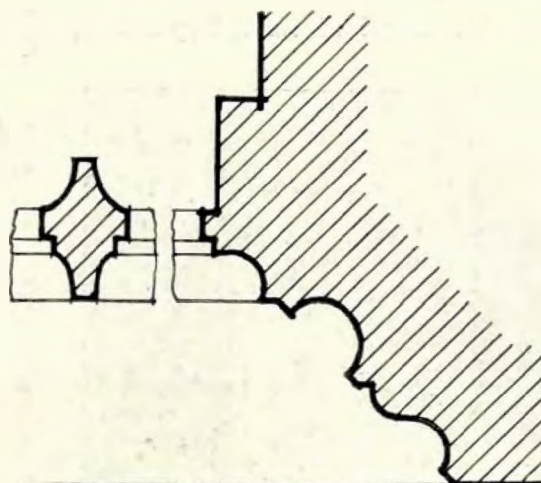
a) Sf. Dumitru, Suceava.

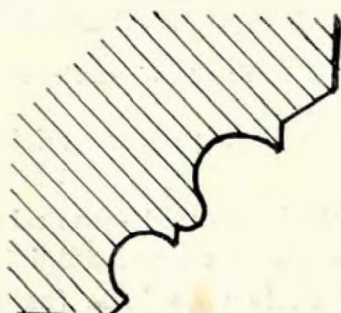
b) Voroneț, pridvor (nord și sud).

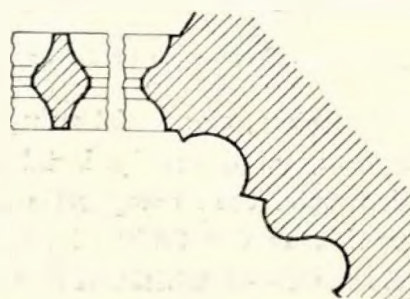
c) Moldovița.

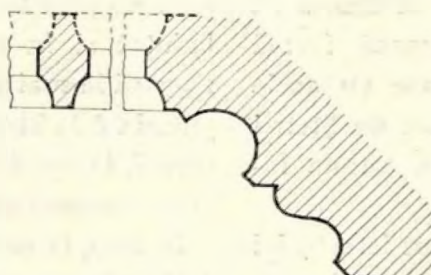
d) Sf. Dumitru, Suceava, ferestrele pridvorului.

e) Episcopia R. manului.

f) Slatina, ferestrele vest.

g) Homor, pronaos.

Fig. 303. Profile de ferestre mari.

La Slatina, la casele egumenești, vedem o ușă și ferestre cu profile Renaștere. Construcția e probabil dela 1560, când s'a făcut și fântâna pomenită în inscripția așezată deasupra ușei.

Ferestrele au avut menouri cari au fost distruse. Deasupra lor și a ușei, este câte un lintel-cornișă foarte proeminent, iar dedesubt o banchină de un profil cam stricat, îmbâcsit de var și cam bastard de formă. Ca termen de comparație, reproducem o fereastră a unei case din Sibiu¹⁾. La turnul de sud-vest al incintei Slatinei, la paraclis,

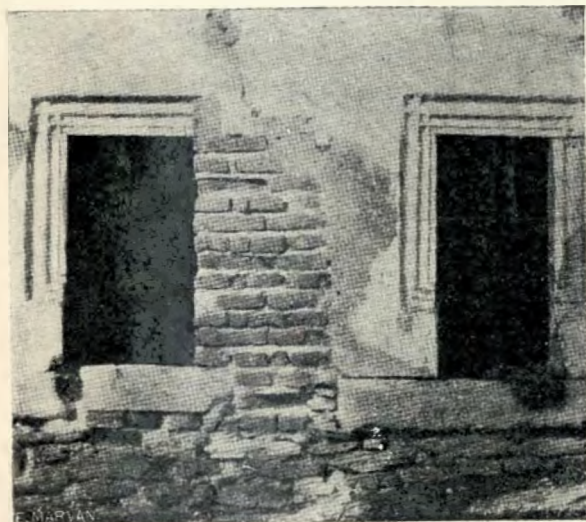

Fig. 304. Probota. Ferestre ale caselor domnești.

este o ușă Renaștere, cam la fel cu ușa caselor egumenești, cu o cornișă-lintel cu un rând de denticule. Spre comparație aratăm o ușă a unei case din Sibiu (fig. 273).

Ferestrele mari — deschizături de sunet — ale clopotniței dela Probota (fig. 260), sunt mai puțin desvoltate. Cele dela Slatina sunt mari (fig. 264) și de o frumoasă formă gotică; au profile asemănătoare cu acele ale clopotniței din Bistrița, făcută de Ștefan cel Mare. Acolo sunt frumoase semne lapidare.

Și în zidul de împrejmuire sunt fereștruci mici dreptunghiulare, cu chenare cioplite

simplu sau cu muchiile luate. La turnul bibliotecii, sunt fereștruci anume făcute pentru a putea trage cu pușca, adică metereze.

* * *

În legătură cu chenarele ușilor, trebuie atras atenția și asupra bazelor ornate ale mănunchiurilor de nervuri cari formează pilastrii arcurilor în unele pronaosuri, ca la Probota. Sunt făcute în acelaș spirit ca bazele ornate ale mulurilor chenarelor ușilor, dar, bine înțelese, sunt mult mai înalte și mai mari; ca și ușile, sunt lucrate după norme gotice.

* * *

La întretăierea arcurilor transversale ale pronaosurilor de acelaș tip, cu arcurile longitudinale, sunt așezate câte odată niște

Fig. 305. Probota. Ferestre ale caselor domnești.

console ornate (fig. 411), cu mici scuturi (Probota).

Aceste scuturi, pe cari le-am mai văzut la Arbora, pe chivotul mormântului lui Luca Arbore, dar acolo cu armele (pajura) ctiitorului, devin acum un motiv de ornament care va rămâne în Moldova foarte întrebuințat și în secolul următor. În vremea noastră le mai găsim la ferestrele mici și la pisania dela Moldovița, la pisania dela Horodniceni, la ușa dela Homor, și dela Probota, la arcul transversal al pronaosului dela Roman.

În fine, la nașterea acestor arcuri, câte o dată și în naos, sunt capitele de profile cam nedefinite, dar în majoritatea cazurilor tot de profilatură clasică (fig. 11).

¹⁾ L. Reissenberger, Ueberreste der Gotik und Renaissance an Profanbauten in Hermannstadt, pag. 48.

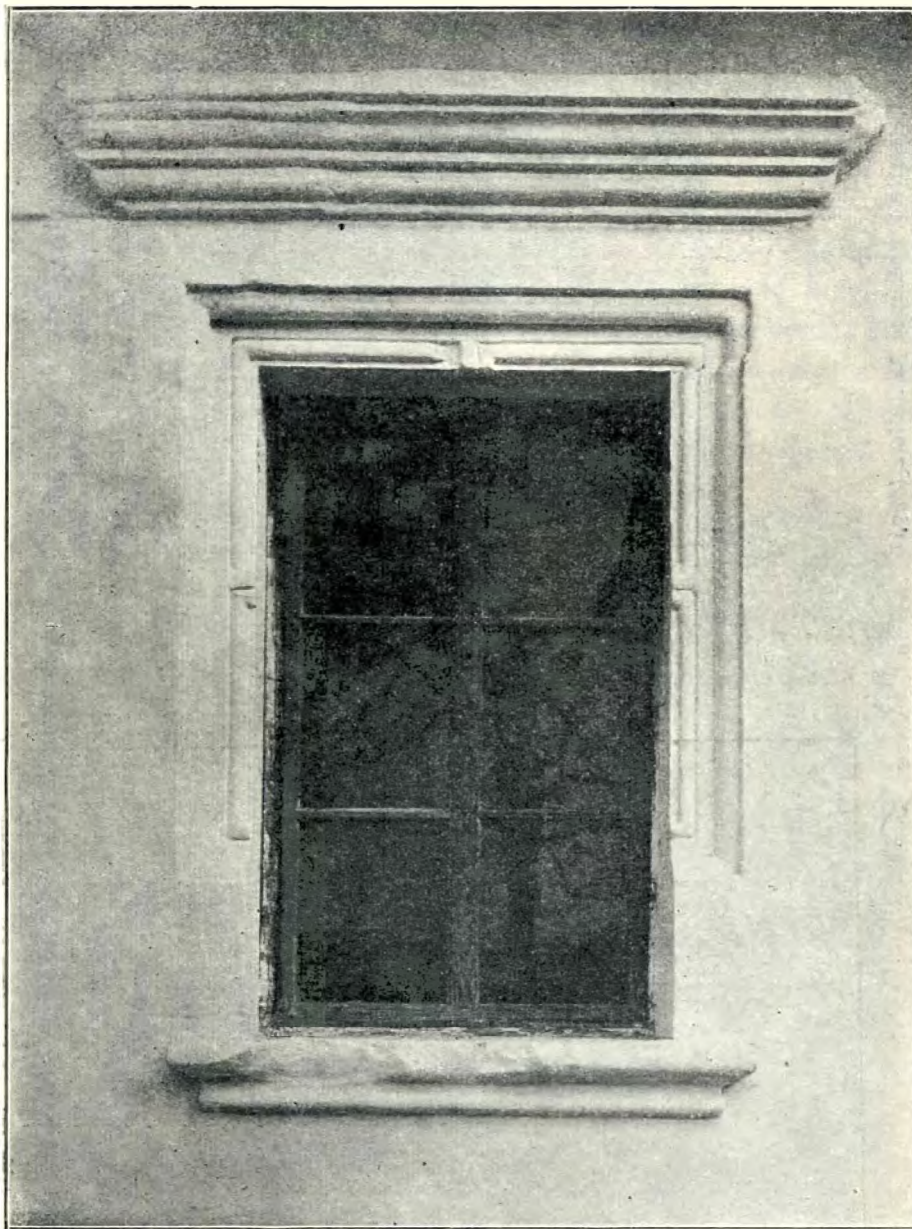

Fig. 306. Slatina. Fereastră a caselor egumenești. (C.)

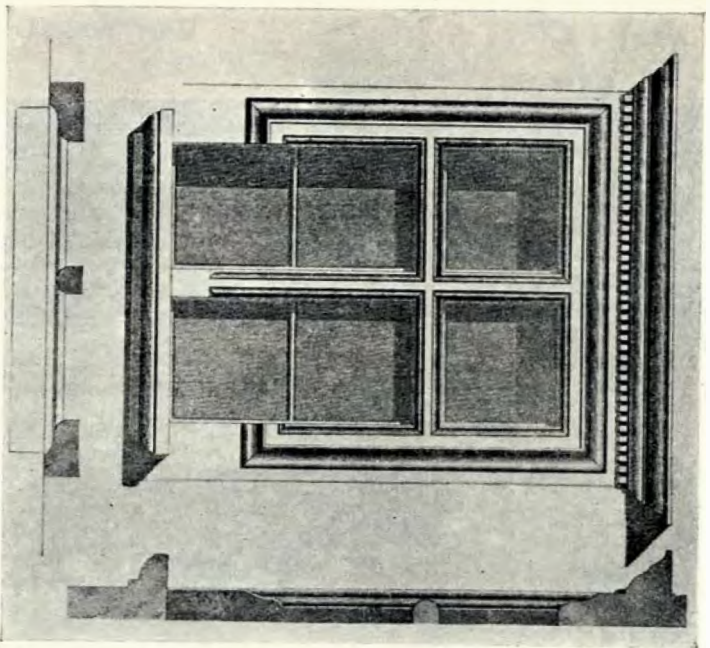

Fig. 307. Sibiu. Fereastră a unei case particulare (după
L. Reissenberger).

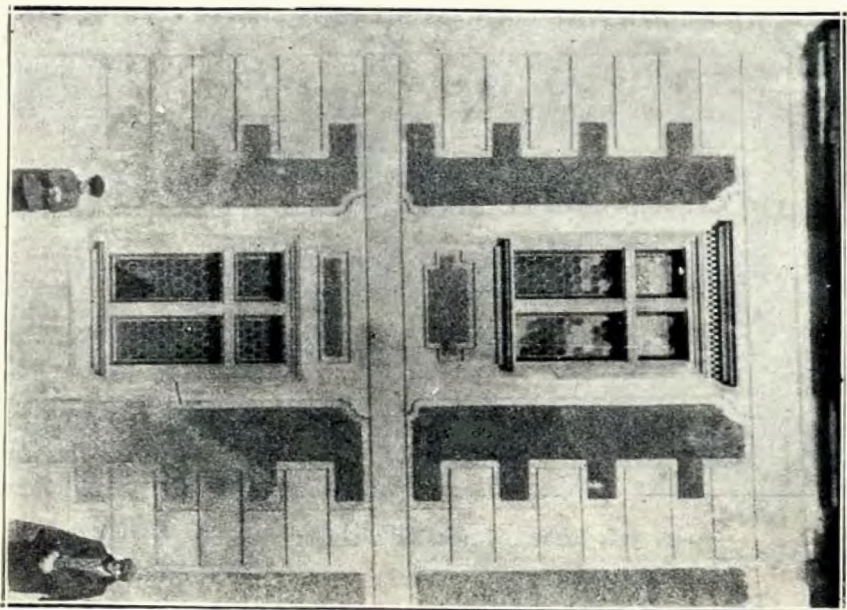

Fig. 308. Cluj, Casa Corvin.

Și la recăderea arcurilor piezișe moldovenești, la împreunarea lor, se văd câte o dată console, de forme simple.

* * *

Socurile nu prea diferă de ceea ce cunoaștem din vremea lui Ștefan cel Mare; avem și acum toate variațiunile ce le am văzut atunci, dela simpla teșitură la 45° ce există la Cotnari, la Baia și la Horodniceni, trecând prin profilele mai dezvoltate, dar nu prea încărcate, dela Homor, Moldovița, Sf. Dumitru

din Suceava și Sf. Dumitru din Hârlău, zești și Bacău și care se vede la Domini-Roman, Râșca, care sunt aproape la fel și

cel dela Slatina, care reproduc aproape fidel pe cel dela Sf. Ioan din Piatra.

Sf. Gheorghe din Botoșani, destul de simplu, reproduce soclul dela Vaslui și cel dela Vornet, asemănătoare, oarecum, cu soclul catedralei din Cluj.

Precum am arătat, banca ce se adaogă soclului și-i completează oarecum profilatura, este elementul nou care-i dă mai mult un aspect deosebit de cel din trecut. Așa bunăoară, soclul destul de simplu al Probotei (la fel ca al bisericilor din Reuseni, Borzești și Bacău și care se vede la Domini-cani la Cluj și la Sebeșul Săsesc), capătă

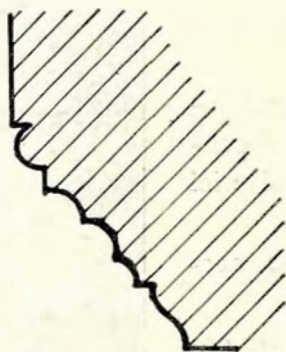

Fig. 309. Profilul unei console Coșula.

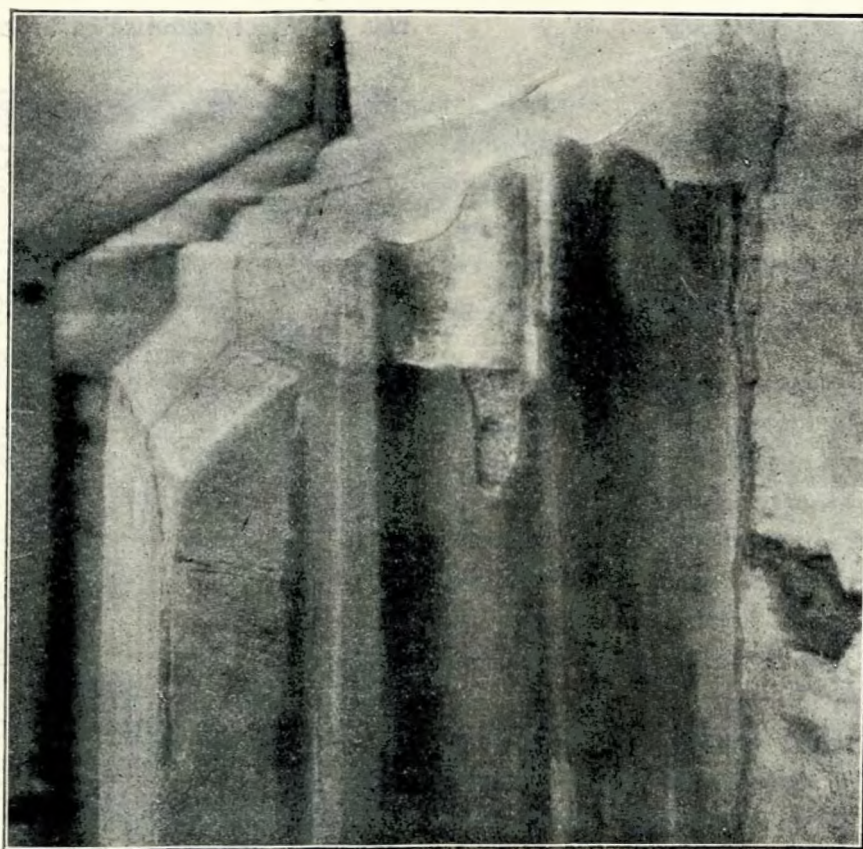

Fig. 310. Sf. Dumitru Suceava. Soclul bisericii. (H.)

seamă cu cele dela Sf. Gheorghe din Hârlău și din Popăuți — pentru a ajunge la altele mai complicate ca profilul dela Bistrița, cel dela Văscrisenia din Suceava și

însemnătate și face efect grație acestui important adaos.

* * *

Contraforturile sunt și mai asemă-

toare cu cele din perioada trecută, în ceea ce privește piatra cioplită, adică copertinele (plăcile de acoperire ale retragerilor succesive) atât cele superioare cât și cele ale eșiturilor inferioare.

Putem chiar spune că în tot timpul înrâurii gotice n'a fost element mai constant ca acesta, neprezentând mai nici o variațiune.

Profilele lor sunt de altmintrelea aceleași ca în Galiția și în Ardeal.

Contraforturile mici ale turelor au copertine la fel cu contraforturile mari. Sunt aici și variațiuni de formă; în loc de un singur plan în pantă, aceste copertine formează câteodată un mic triunghi vertical în față și au ca consecință mai multe ape. Astfel le-am văzut și la Hârlău și la Neamț.

* * *

Cornișele acolo unde sunt, nu se pot examina cu ușurință din cauza tencuirii zidurilor. E greu, deci, de văzut dacă sunt și ele trase din tencuială și la epoci mai recente, sau dacă sunt de piatră acoperită cu var.

În orice caz, putem zice că chiar la unele biserici mari, nu există cornișă de loc (Probota, Sf. Dumitru din Hârlău, Baia); la altele sunt evident refăcute din tencuială relativ recentă (Sf. Dumitru din Suceava, Slatina, Roman, Horodniceni.) La altele există îndoială (Moldovița, Homor). În fine, la Bistrița (la corpul bisericii, nu la turlă), la Sucevița, par a fi cornișele dela început.

Nicăeri însă nu le găsim cu rânduri de cărămizi aparente, eșite în dinți de fierăstrău (zimți), după obiceiul bizantin, care pare a nu fi pătruns încă la această epocă în Moldova.

Cornișele ce le vedem încă azi par a fi mai mult după calapodul gotic. Construcțiunile gotice au avut totdeauna cornișe relativ modeste, în comparație cu cele clasice, mai cu seamă în

țările vecine nouă. Nici nu prea eră nevoie de mari cornișe sub strașine așa de puternice cum

Fig. 311. Turnul Sf. Dumitru, Suceava. Soclu¹ turnului.

se obișnuiește la noi, unde nu puteau produce nici un efect, ascunse în umbra învelitoarei.

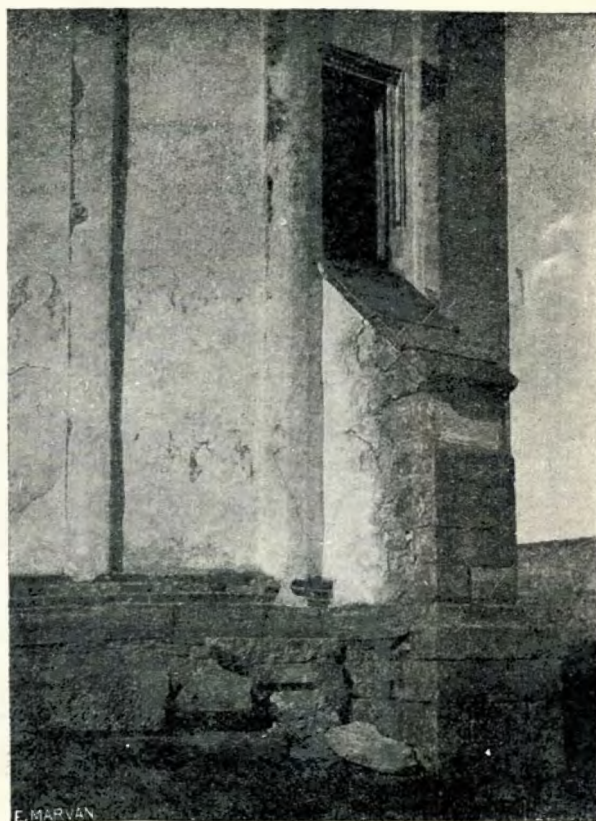

Fig. 312. Probota. Soclul bisericii. (C.)

În rezumat, deci, putem repeta că dela începuturile arhitecturii moldovenești și în

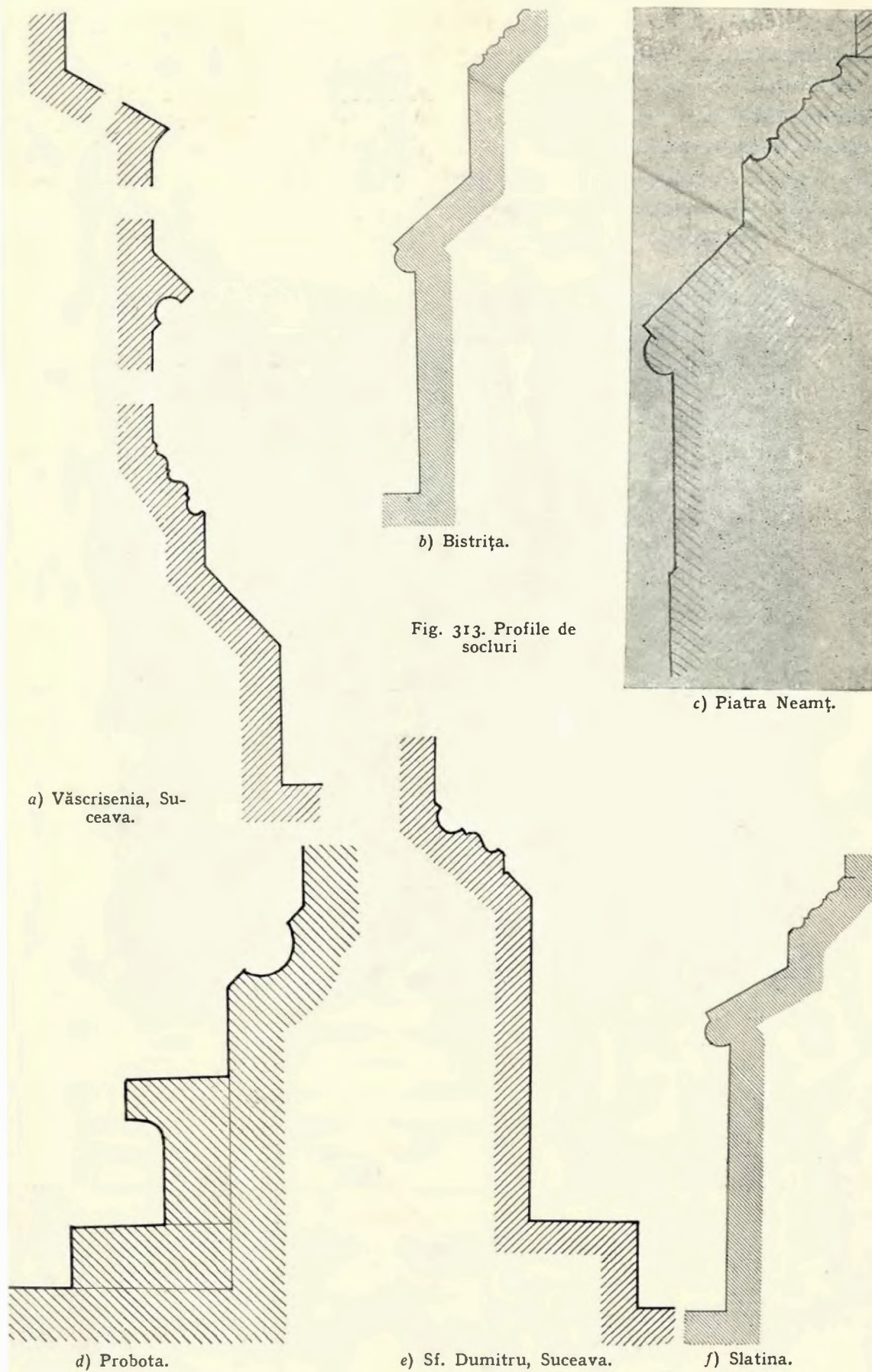

Fig. 313. Profile de
socluri

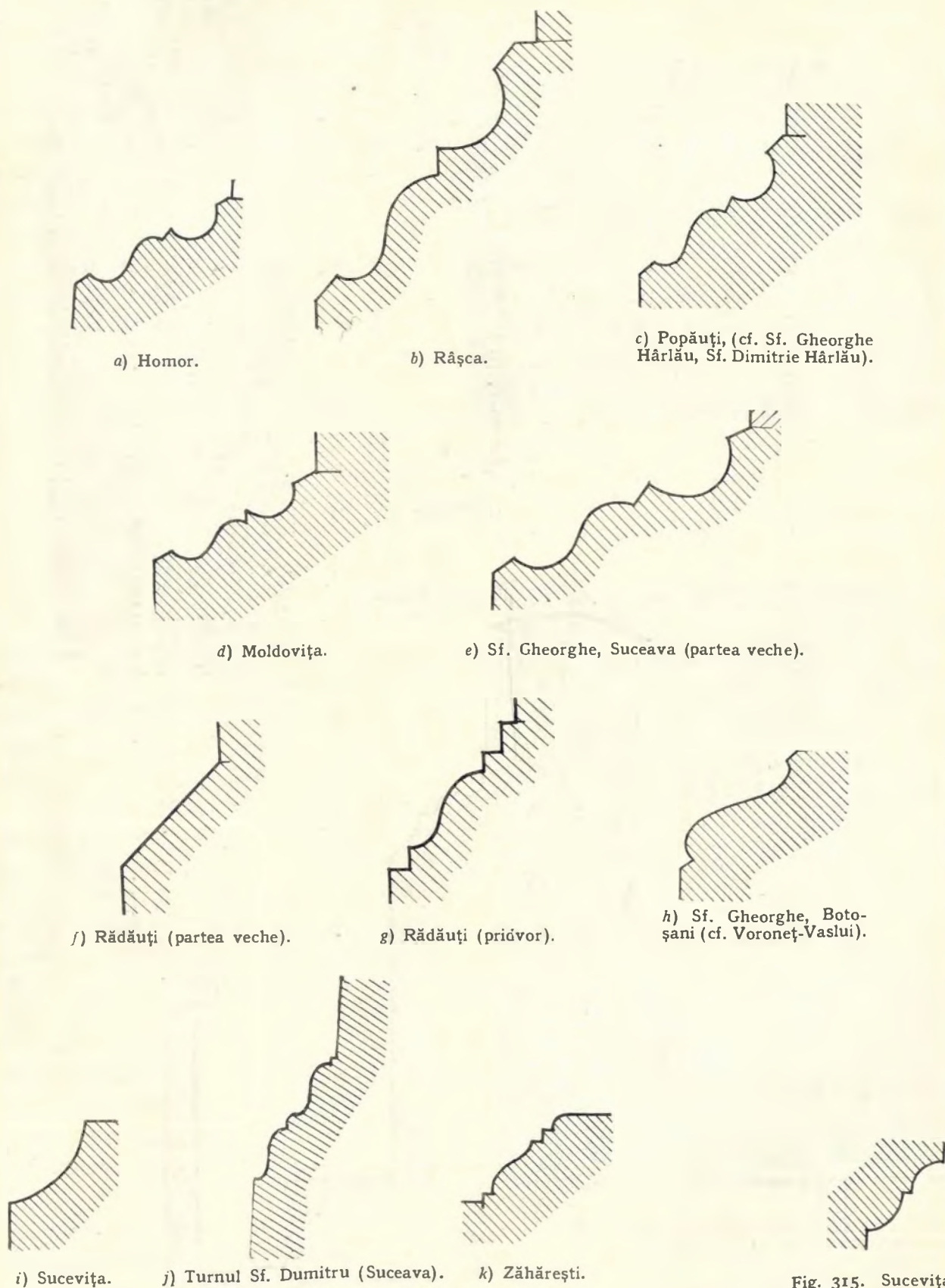

Fig. 314. Profile de socluri.

Fig. 315. Sucevița. Cornișă sub strașină.

tot veacul al XVI-lea, bisericile, sau n'au avut de loc cornișe, sau le-au avut simple și puțin eșite, 10 — 15 cm. cel mult 20 cm. Dacă sunt de cărămidă, sunt fără zimți și acoperite cu tencuială; când sunt aparente sunt de piatră.

* * *

Pisaniile sunt așezate deasupra sau ală-

La Sf. Dumitru din Suceava, deasupra inscripției, ca ornament al începutului, se află doi îngerași cari țin o cunună de frunze în mijlocul căreia se găsește marca țarei (fig. 53). Acest motiv absolut italianesc se vede la Vatican, în capela Sixtină, sculptat de Mino da Fiesole cu armele papei Sixt IV. Repetat foarte des, cu mici variante,

Fig. 316. Pisania la intrarea mănăstirii Probota. (C.)

turi de ușa' de intrare. Când e vorba de o intrare în pridvor, sunt la dreapta sau la stânga și mai sus, de obicei pe peretele de miazăzi.

Au mai totdeauna un chenar profilat și sunt câte o dată ornamentate prin scuturi (Moldovița) (fig. 34), cu inițiale, date sau herburile (Horodniceni, Zăhărești), sau încă cu marca pietrarului (semn lapidar la Horodniceni) (fig. 68).

în Italia, în Dalmația, nu se regăsește în Ardeal până în această vreme; îl putem deci considera ca o pildă, foarte rară sau unică, de influență directă italienească (cf. pag. 49).

De ce meșter a fost sculptată? Nu posedăm nici un indiciu în această privință. Biserica Sf. Dumitru nu arată nici un alt semn de înrăurire a Renașterii și toate detaliile ei sunt încă pur gotice.

Pe urmă, mai cu seamă în vremea lui Lăpușneanu, apar pe lângă pisanie sau servind chiar de pisanie, pietre cu armele țării, capul de zimbru cu coarne lungi, figurat cu gâtul așezat într-o parte. Soarele și luna însoțesc această pajură precum și o stea așezată între coarne. Astfel găsim pisaniile dela Bistrița (fig. 146), dela Slatina (fig. 171) și dela

cularitatea de a înfățișa și două lei însemnați în colțurile de jos (fig. 317).

Dealtmintrelea, calitatea execuției acestor pajuri este foarte variabilă. Despre forma chenarelor lor, unele dreptunghiulare, altele cu eșituri semicirculare, am vorbit mai cu deamănunt la descrierea bisericilor.

* * *

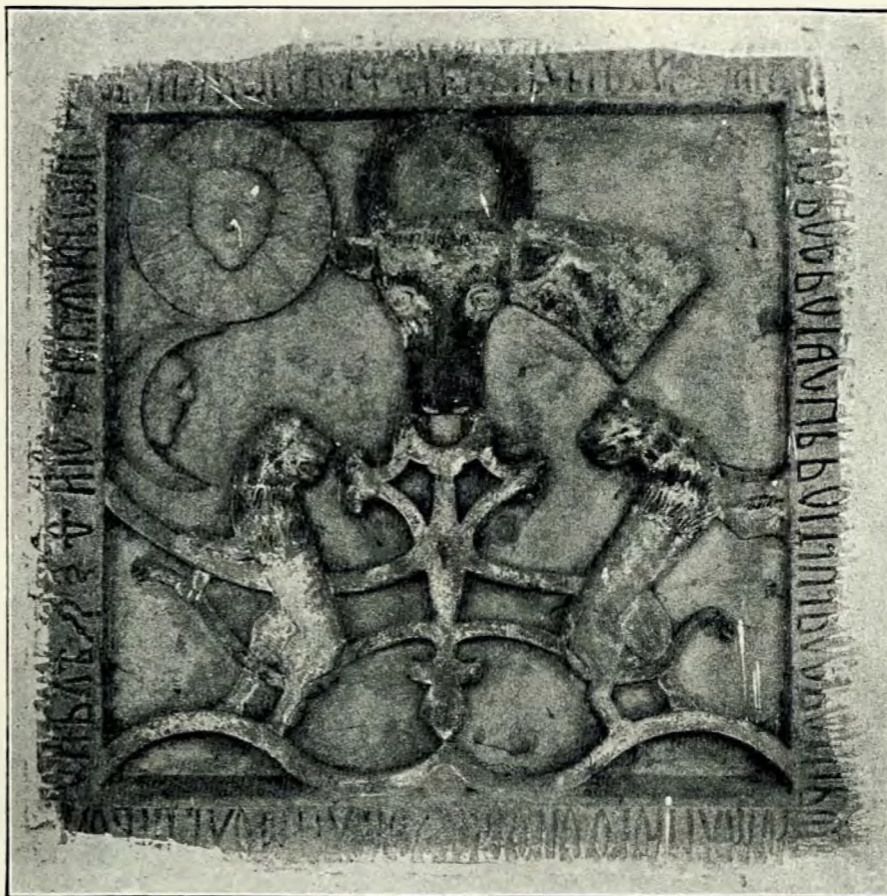

Fig. 317. Slatina. Pisania fântânei, acum la casele egumenești.

paraclisul dela Putna, mărturie a unor construcții dispărute. Pe turnul clopotniței dela Sf. Dumitru din Suceava, pajura frumos lucrată e alta decât cea obișnuită (fig. 161).

Marca de deasupra intrării mănăstirii Probota, așezată în 1550, este una din cele mai caracteristice.

La Slatina se mai găsește o pisanie așezată pe casele egumenești și care pomenește de facerea unei fântâni. E mult mai stângaci executată de cât celelalte și are parti-

Semne lapidare se găsesc în tot cursul veacului al XVI-lea. Le găsim la Horodnici, la Probota, la Homor, la Sf. Dumitru din Suceava, la Moldovița, la Slatina. Ele se înscriu toate (afară de rare excepții) în figura-tip a pătratului, adică semnul tip al lojei dela Strasburg; un semn se înscrie în triunghiul echilateral, figură-tip a Coloniei¹⁾.

¹⁾ Vezi G. Balș. Bisericele lui Ștefan cel Mare, 1925, pag. 215.

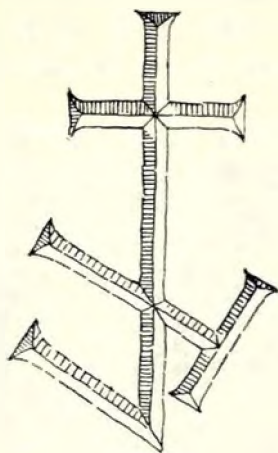

Fig. 318. Homor. Semn lapidar (mărime naturală).

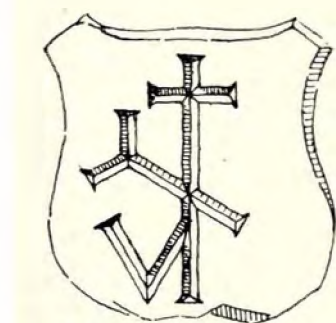
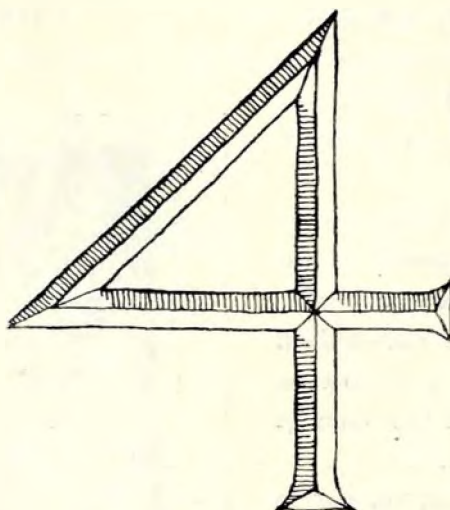

Fig. 319. Semn lapidar pe lîntelul uşei tezaurului la Homor (mărime naturală).

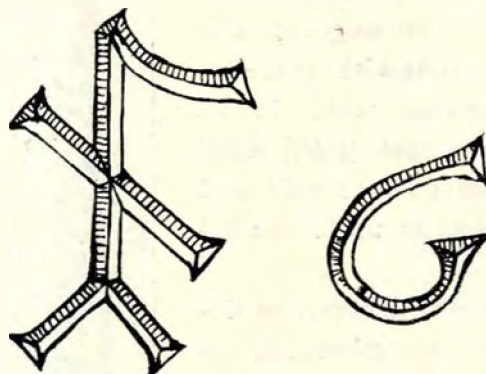

Fig. 321. Semne lapidare la Slatina (mărime naturală).

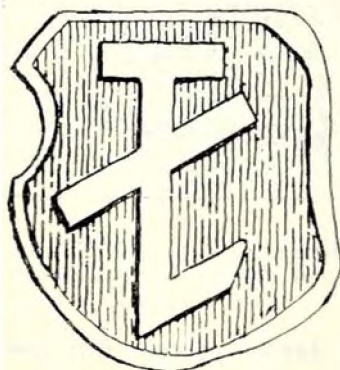

Fig. 320. Semn lapidar pe pisa-nia bisericii Horodnicenilor ($\frac{2}{3}$).

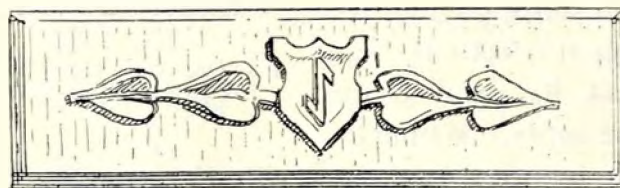

Fig. 322. Semn lapidar în casele domneşti, Probota ($\frac{1}{5}$).

Două semne se înscriu în cercul combinat cu triunghiul echilateral, care este figura-tip a Pragei¹⁾ și una în cercul combinat cu patratul, figura-tip a Vienei.

N'am regăsit semne identice cu cele ce se cunosc în Ardeal sau în Galiția, ci numai unele foarte apropiate.

O deosebire față de semnele ce se observă în bisericile din vremea lui Ștefan cel Mare, este că se găsesc câte o dată unele lucrate ca o pajură pe mici scuturi, cari fac parte și din ornamentație.

Astfel le vedem pe casele zise domnești la Progota (fig. 323) și la Horodniceni (fig. 321), chiar pe pisanie, alături de scutul cu monograma ctitorului, marele vistiernic Mateiaș. Aceasta arată în ce considerație erau ținuți acești meșteri dându-li-se voie a-și pune semnul la un loc cu cel al ctitorului.

Tot astfel la Homor, pe lîntelul ușei vestmintăriei, se află în axă un mic scut cu un semn lapidar gingaș săpat (fig. 320).

Este evident că în aceste cazuri, aceste semne ne arată pe principalul meșter al clădirii și nu numai pe unul dintre meșterii cioplitori, cum trebuie să fie cazul pentru semnele curente, mai mult sau mai puțin îngrijit executate. Dealtmintrelea, în această vreme, în Ardeal, în Galiția, se obișnuiește din ce în ce mai mult însemnarea semnelor lapidare distinctive ale meșterilor

pe scuturi, ca niște «herburi», câte o dată combinate cu inițialele numelui.

Numeroase exemple se găsesc la Cluj (fig. 323), la Sibiu (fig. 271), la Lemberg și cele alte, și nu numai pe lucrări

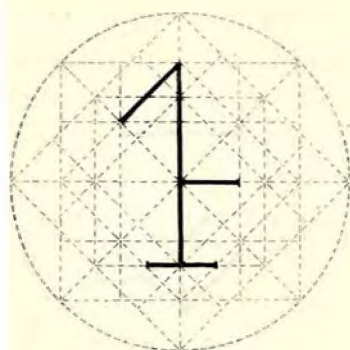

Fig. 323. Muzeul din Cluj. Semn lapidar pe mormântul sculptorului Ioan Sebeș (1579) (din biserica reformată din Cluj fostă a Dominicanilor).

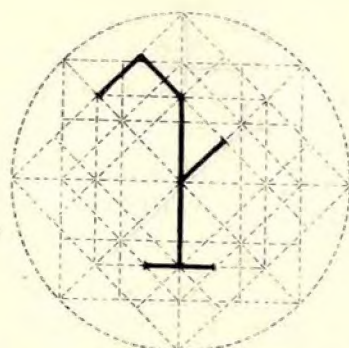
de stil gotic dar și pe cele din vremea Renașterii.

Interesul ce prezintă cercetarea acestor semne lapidare consistă în faptul că ne poate servi ca să dovedim numele și origina acestor meșteri. Multe localități din centrul Europei au păstrat registrele unde se însemna

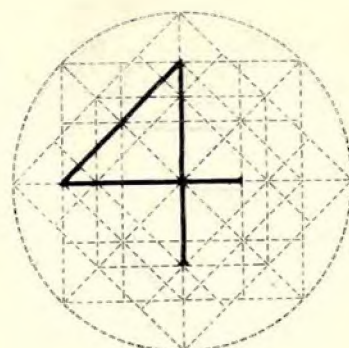
¹⁾ În 1459, acest semn eră al Bernei; pe urmă a trecut la Zürich și mai târziu la Praga.

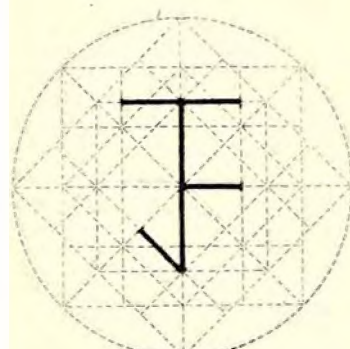
a) Moldovița.

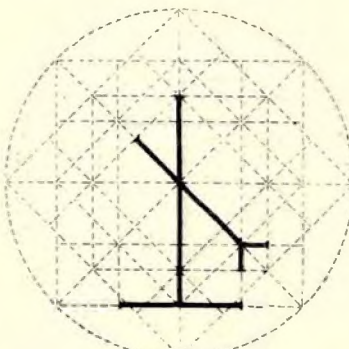
b) Moldovița.

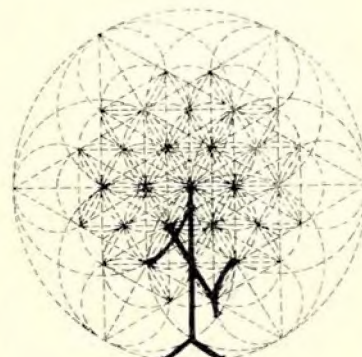
c) Moldovița.

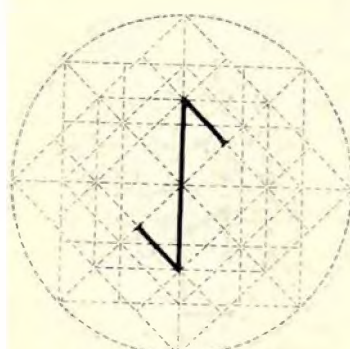
d) Moldovița.

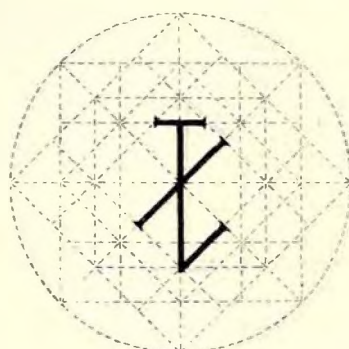
e) Moldovița.

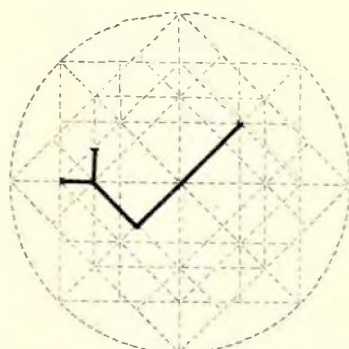
f) Moldovița.

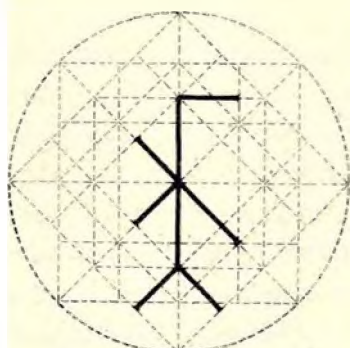
g) Probota.

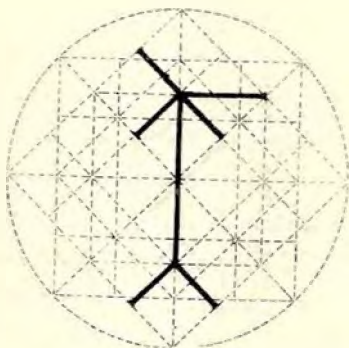
h) Horodniceni.

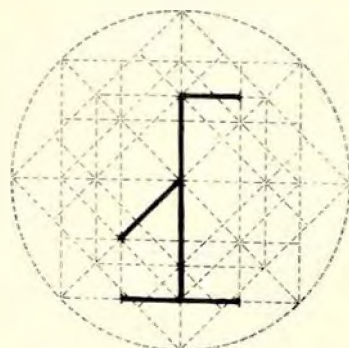
i) Sf. Dumitru (Suceava).

j) Homor.

k) Homor.

l) Homor.

Fig. 324. Diagrame de semne lapidare din Moldova.

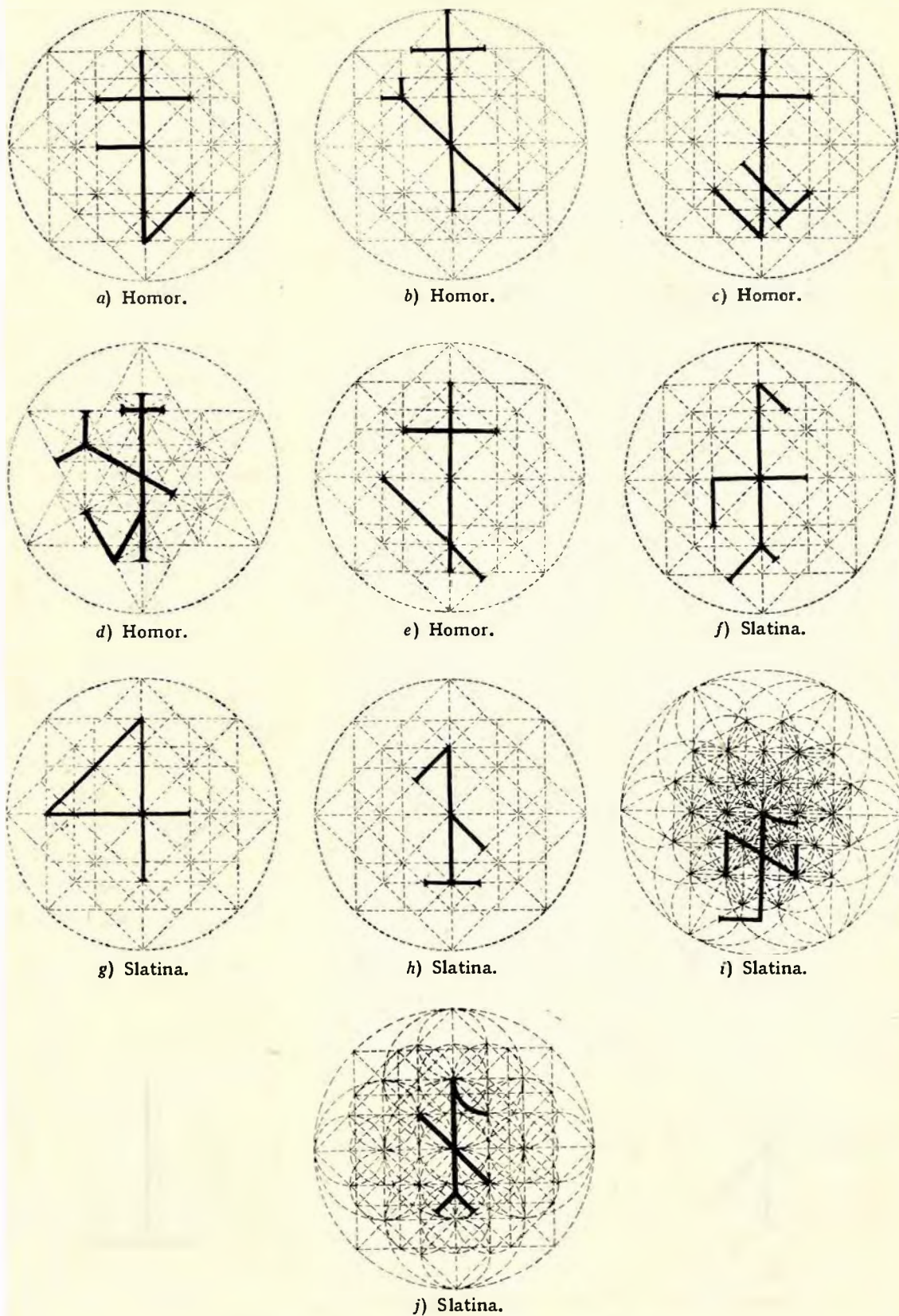

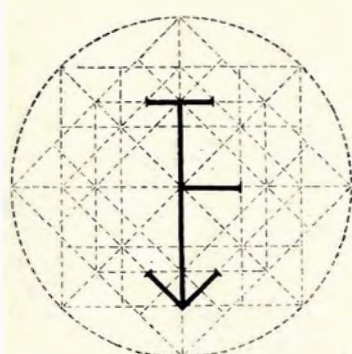
Fig. 325. Diagrame de semne lapidare din Moldova.

numele meșterilor cu data la care au căpătat titlul lor, semnul ce li s'a conferit și des data morții lor. Unele din aceste catastifuri s'au și publicat și nu e peste puțință ca să ajungem astfel a identifica pe unii din meșterii cari au lucrat la noi. Și în Ardeal

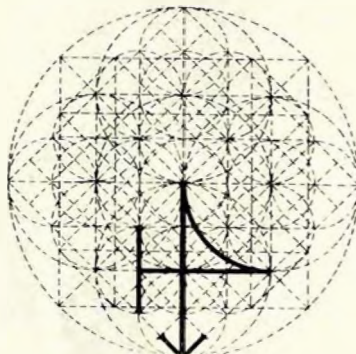
două panglici, una albă și alta roșie, se încolăcesc pe un fond albastrui. Câteodată și centrul pronaosului este astfel însemnat printr'o lespede deosebită.

* * *

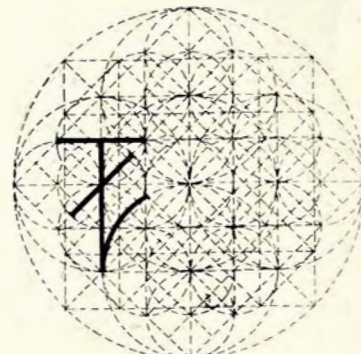
Afară de treptele dela intrare în altar, mai

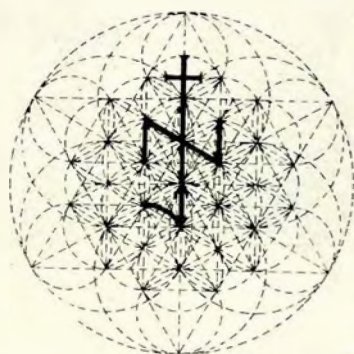
a) Cluj (1594).

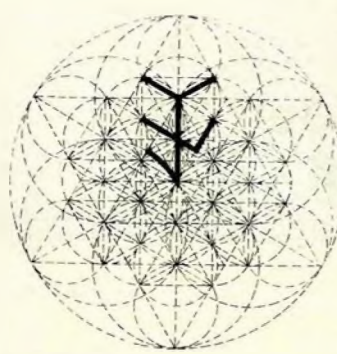
b) Cluj (1578).

c) Cluj (1595).

d) Cluj (1579).

e) Sibiu (1552).

Fig. 326. Diagrame de semne lapidare din Ardeal.

se cunosc numele și semnul unor pietrari (spre pildă la Cluj).

* * *

Pardoseala bisericilor este de lespezi pătrate de piatră, destul de regulat lucrate și de aceeaș gresie cu care s'au executat și părțile de piatră cioplită — probabil dela Vama, în valea Moldovei.

Verticala Pantocratorului în naos e mai totdeauna însemnată printr'o lespede specială, câteodată de marmoră. La Probota este așezată în acest loc un mozaic de marmoră în trei colori. Sunt mai multe patrate concentrice, albe, roze și cenușii. Patrutul dinăuntru e de o marmoră albă încrustată;

sunt câte odată unele și la trecerea dintr'o încăpere într'alta. Dar nu toate se ridică

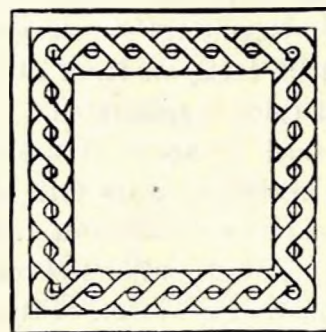

Fig. 327. Pardoseală de marmoră în naosul Probotei.

spre altar. Câte odată ele coboară, rămânând pronaosul sau naosul mai jos ca încăperile vecine.

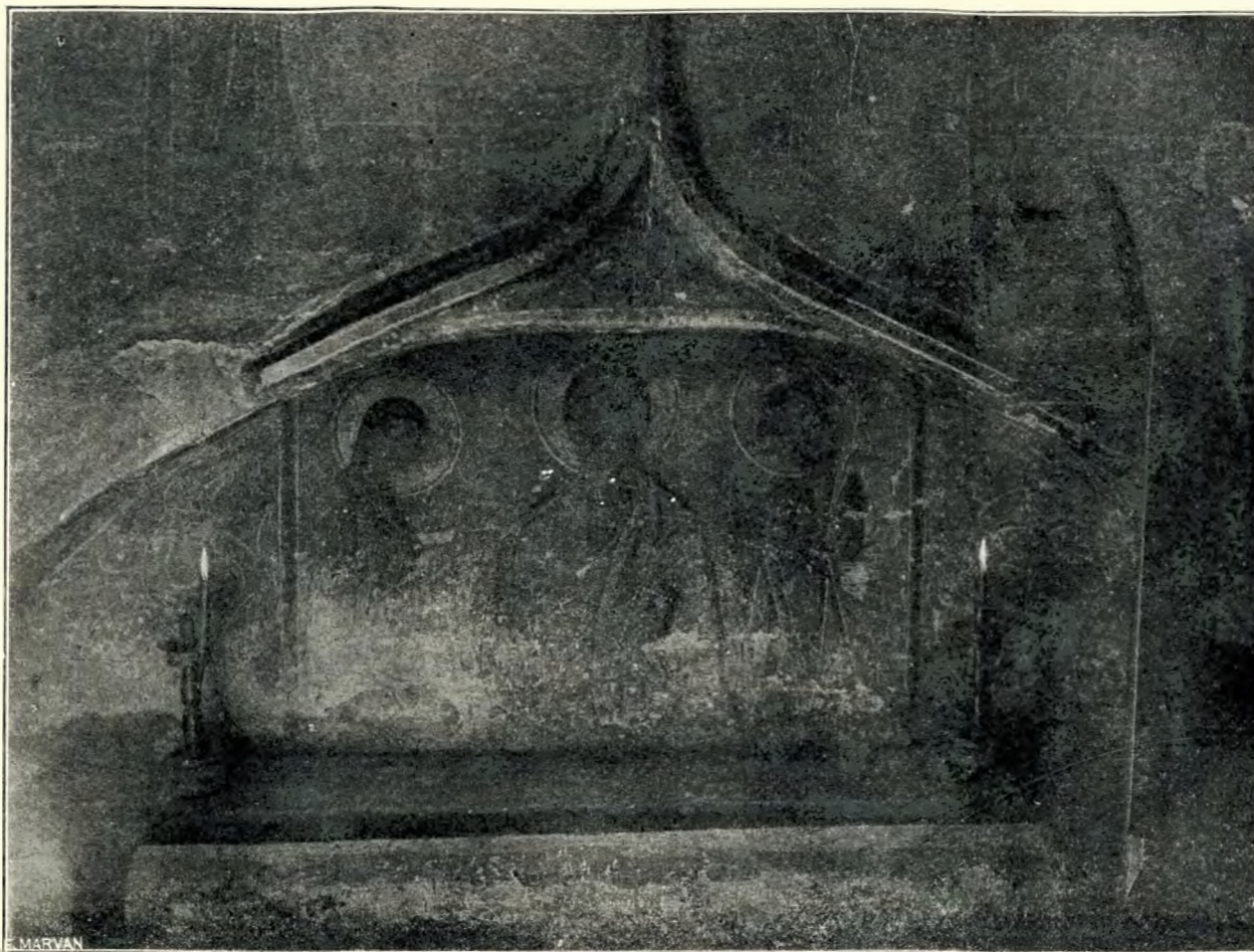

Fig. 328. Mormântul marelui logofăt Teodor la Homor.

CAPITOLUL V

MORMINTELE

Una din caracteristicile epocii ce o studiam — și am văzut că începe deja cu clădirea bisericii Neamțului — este accentuarea caracterului de lăcaș mortuar al bisericilor și anume al celor mănăstirești.

Facerea unei încăperi deosebite pentru mormintele ctitorilor, arată grija specială de a considera cutare sau cutare biserică ca o clădire special legată de sufletul ctitorului și de sufletul celor dintr'un neam cu dânsul. Este «zadujbina» sârbească. De unde în vremea lui Ștefan cel Mare, la Putna, la Arbora găsim chivoturi cari acoperă mormintele, acum toată încăperea devine chivot. Astfel la Probota. Dar totuși, acest principiu de a acoperi

mai mult mormântul persistă și astfel găsim la Homor niște firide — niște arcosoli — scobite în zid, în care, pe jumătate, e așezată lespeda de mormânt. Tot astfel și la Bistrița.

La Slatina, însă, în pronaos, regăsim un chivot peste piatra de mormânt a Teofanei, fata lui Lăpușneanu (fig. 329).

Camera mormintelor devine repede neîncăpătoare și pronaosul, câteodată și pridvorul, adăpostește mormintele cari nu au mai găsit loc în gropnița specială sau cari nu pot fi așezate acolo pentru alte pricini, neavând, poate, morții legăturile de rudenie necesare cu ctitorii sau din alte motive.

Des găsim piatra de mormânt așezată pe un soclu înalt, — astfel la Homor, la Bistrița, la Slatina, — câte odată împodobit cu o ornamentație gotică imitată după aceea a unor morminte dela Putna.

Majoritatea lespezilor sunt însă așezate aproape la nivelul pardoselei, ceea ce a pricinuit ștergerea slovelor a multora din ele.

Stilul și factura cioplirii nu mai sunt cele din vremea lui Ștefan cel Mare; se văd totuș

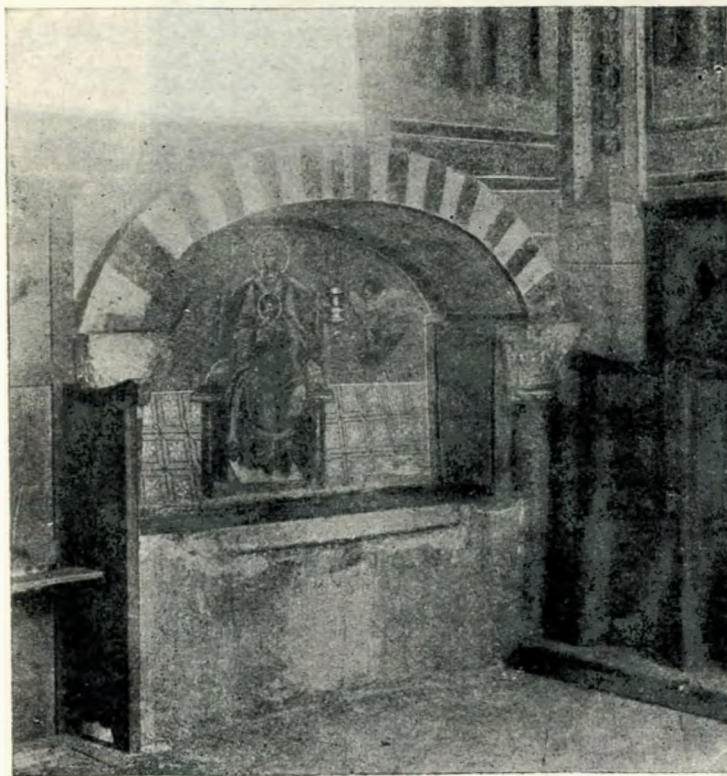

Fig. 329. Mormântul fetei lui Lăpușneanu Teofana, la Slatina.

unele cari sunt mai mult sau mai puțin copiate de pe cele vechi, din această epocă (vezi fig. 378 și fig 405).

Astfel piatra Mariei, prima soție a lui Petru Rareș, înmormântată la Putna, la 1529, e copiată (sau aproape) după aceea a lui Ștefan cel Mare.

Piatra egumenului Hariton dela mănăstirea Neamțului, e făcută, mai mult sau mai puțin, după aceea a lui Roman Vodă dela Rădăuți.

În vremea lui Ștefan cel Mare un «Mistr Ian» care și-a pus numele la Rădăuți, pe lespede a lui Bogdan cel d'întăiu, a săpat

probabil mult timp pietrele din acest timp, singur sau cu elevii lui ¹⁾. Cam pela 1520, această factură dispăre și se ivește un nou stil, sau, mai bine zis, alți meșteri, mult mai puțin îndemânatici și mult mai puțin artiști în concepția și executarea lucrului. Chiar pietrele pregătite la Probota pentru Petru Rareș și pentru Doamna lui Elena, sunt de un desen fără eleganță și fără vigoare, monoton și confuz. Motivul e poate tot înrudit cu cel vechiu, adică izvodul volutelor se aseamănă cu cel din trecut, dar modul de a le trata e mai oriental și mai cu seamă chipul în care se tratează florile. Dealtminte, am mai văzut, la mormintele dela Bălinești—afară de al lui Tăutu—aceeaș sărăcie și aceeaș nedibăcie.

Sunt totuș câteva excepții; din când în când, se ivește câte o piatră care nu are aceste defecte și care prezintă un desen liber și larg tratat și cioplit cu siguranță. Astfel piatra Anastasiei dela Homor, piatra mamei pârcălabului Hîrovici la Zăhărești, aceia a egumenului Hariton la Neamț și altele.

Caracterul oriental al motivelor merge accentuându-se cu timpul.

Principiul general rămâne însă tot acelaș,— adică pe piatra dreptunghiulară sau puțin mai îngustă la un cap, o fâșie de 10—15 cm. înconjoară cele

patru laturi. Dreptunghiul astfel delimitat primește la mijloc o decorație florală mai mult sau mai puțin stilizată; o decorație geometrică nu se mai găsește.

Aceste motive decorative sunt de sigur inspirate după stofele de preț, cu care se acopereau mormintele. Astfel încât, sunt imitate pe aceste lespezi volutele brocardelor sau împodobirea cu flori a stofelor orientale.

În chenarul care rămâne în jurul acestei ornamentații se desvoltă inscripția cu slovele ei, totdeauna în relief.

¹⁾ G. Balș. Biser. cile lui Ștefan cel Mare, 1925, pag. 241.

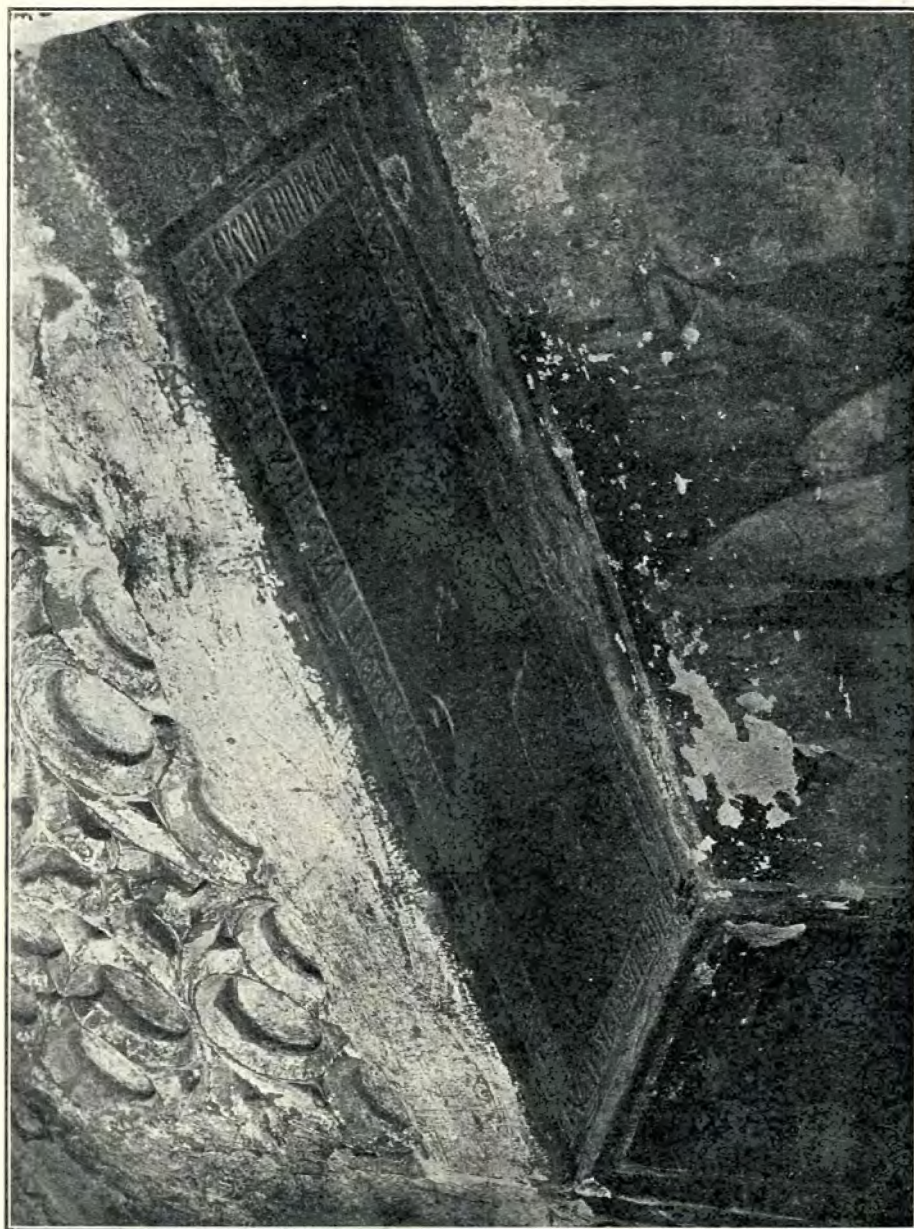

Fig. 330. Mormântul Doamnei Chiajna la Bistrița. (C.)

ZUGRĂVEALA

DATAREA

În vremea lui Ștefan cel Mare nu aveam nici un document, care să ne permită a fixa fără îndoială, vârsta zugrăvelilor bisericilor, și am fost siliți să recurgem la comparațiuni cu picturi de date posterioare și să ne bazăm pe o serie de considerațiuni de natură tehnică, artistică sau iconografică, pentru a ne putea face o convingere.

Sub Petru Rareș, și mai târziu, din contra, frescele date cu certitudine sunt numeroase și dacă n'ar fi retușurile sau chiar unele repictări ulterioare, care mai îngreunează problema, studierea lor ar deveni relativ ușoară.

Aceste retușuri sau repictări nu au atins din fericire toate monumentele din această vreme. Mai multe au scăpat cu totul sau în bună parte de aceste prefaceri. Dealtmintrelea, din punctul de vedere al iconografiei, aceste operațiuni n'au aproape nici o importanță, căci subiectele nu sunt schimbate, ci sunt repictate pe deasupra, coloare peste coloare, respectându-se cu fidelitate cele de desubt, așa precum s'a putut constata în unele cazuri, unde stratul de deasupra a fost spălat.

Din punctul de vedere estetic însă, chestia se schimbă cu totul; compozițiunile rămân, de sigur, dar coloritul, factura și expresiunile se schimbă.

În ceea ce privește tablourile ctitoricești, tablourile votive, așa de importante din punctul de vedere istoric, fizionomiile — câte o dată și costumul — pot fi schimbate. Acest din urmă lucru s'a întâmplat prea des și până când spălări științifice și conștiincioase

executate nu se vor efectua, vom avea aici un serios motiv de îndoială.

Picturile dela Dobrovăț, clădire terminată în ultimul an de viață a lui Ștefan cel Mare, nu au fost făcute decât la începutul domniei lui Rareș, precum arată inscripția zugrăvită în naos deasupra tabloului votiv, care înfățișează trei voievozi, cari ar fi Ștefan cel Mare, Bogdan și Petru (Rareș):

«Blagocestivul și de Christos iubitorul Io Petru Voevod, prin mila lui Dumnezeu, Domnul Țării Moldovenești, fiul bătrânului Ștefan Voevod, a zugrăvit și împodobit acest hram în numele Pogorîrei Sfântului Duh la mănăstirea dela Dobrovăț, la leat 703... luna (?)».

Data, incompletă, nu arată unitățile. Petru Rareș s'a urcat pe scaunul domnesc la 1527. Pictura este deci făcută între 7035 și 7039, adică între 1527 și 1531.

Sunt deci zugrăvelile cele mai vechi din această epocă — împreună cu cele dela Probota și dela Homor, dacă aceste două biserici au fost zugrăvite imediat după construirea lor. În ceea ce privește Probota, nu avem nici o indicație; la Homor însă, faptul că la unele arcuri de ocnite se vede sub tencuiala zugrăvită căzută, o altă tencuială imitând cărămizi aparente verzi și galbene, ne face să credem că a trecut un timp oarecare între zidirea bisericii și pictarea, cel puțin a exteriorului.

La Dobrovăț, actualmente, nu se văd urme de zugrăveli exterioare.

Cronologicește, ar veni după Probota și Homor, Baia, din 1532, și pe urmă Moldovița

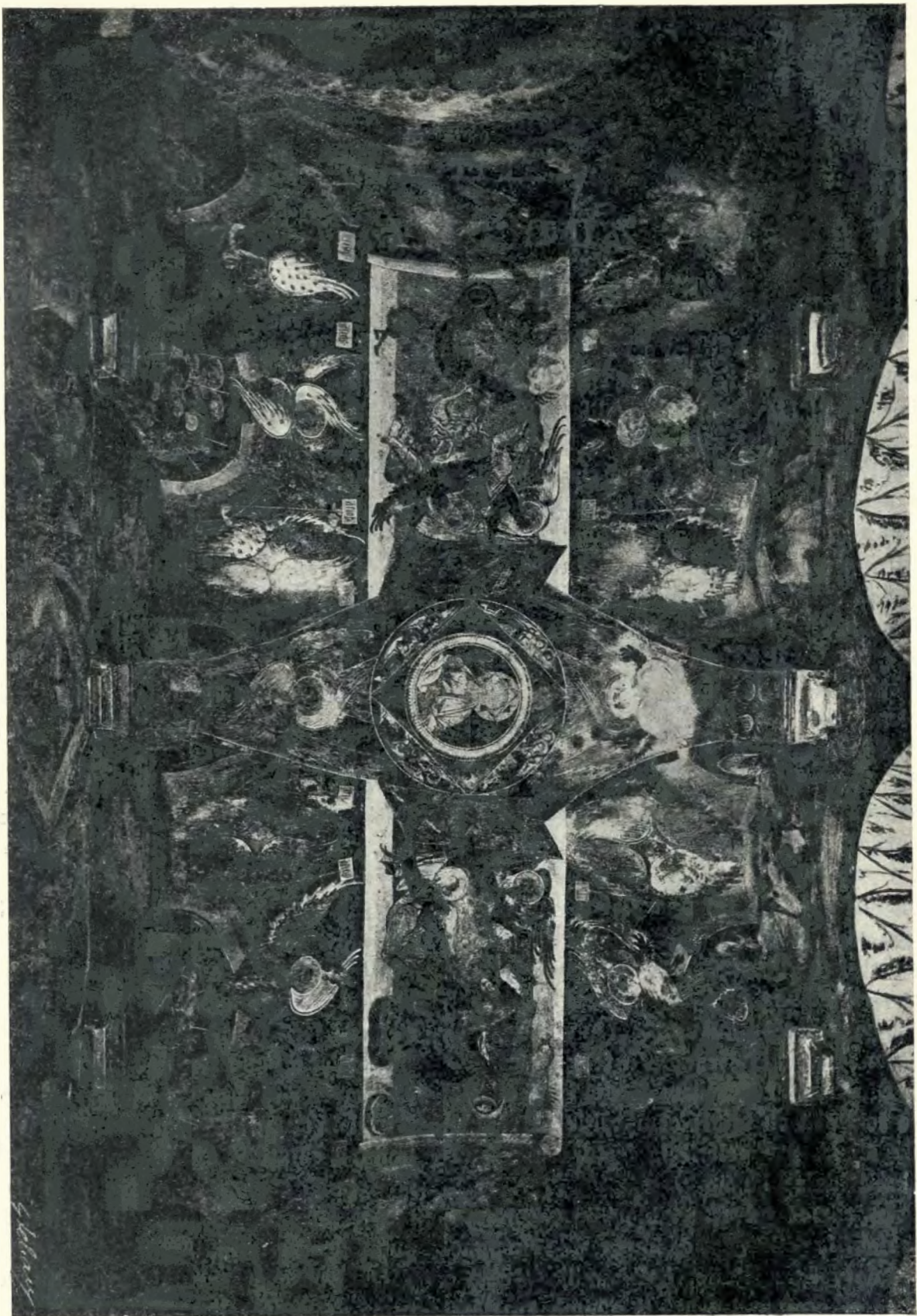

Fig. 331. Proboia. Bolta pridvorului. (Soc. A. R. Fot. Stelian Petrescu.)

care are zugrăvelile ei datate prin două inscripții, din care una pictată deasupra ușei care din pronaos conduce în gropniță ¹⁾:

«S'a zugrăvit acest hram prin voința Domnului Ion Petru Voevod, Gospodar al Țării Moldovenești și s'a săvârșit în anul 7045 (1537) luna Septembrie».

Voronețul — precum am arătat — a avut naosul zugrăvit încă din vremea lui Ștefan cel Mare.

naosul alb. Data inscripției se referă de sigur la construcție, iar pictura a urmat mai încet și mai târziu.

Frescele bisericii Sf. Dumitru din Suceava, construită în 1535, nu poartă nici o dată. În general, văzând cu ce grijă, în această vreme, se trece pe o inscripție zugrăvirea a cutărei sau cutărei părți de biserică, putem presupune că acolo unde nu se scrie nimic special, pictura a fost făcută imediat sau

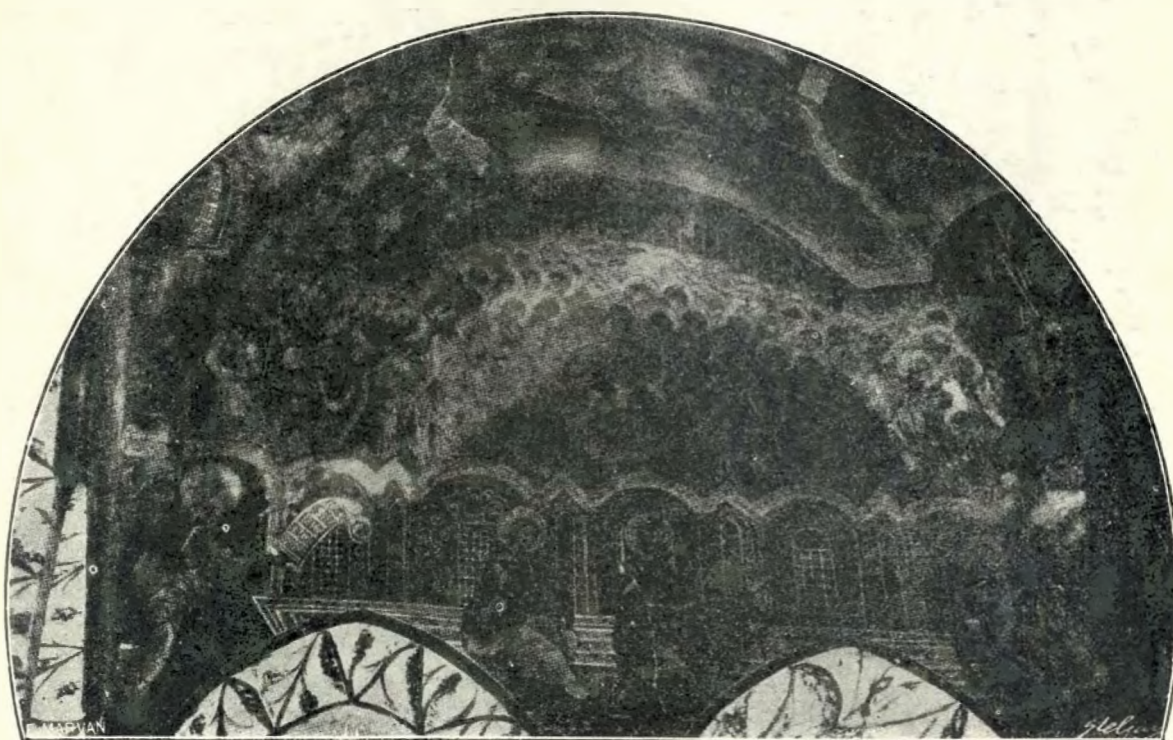

Fig. 332. Probota. Frescă în pridvor.

Pronaosul a fost pictat în 1550, precum arată inscripția zugrăvită deasupra ușei naosului ²⁾:

«Acest pronaos (priprat) l'a înfrumusețat și aurit Teofan, arhiepiscopul moldovenească în anul 7058 (1550), luna Iulie 21. Veșnica lui pomenire».

Iar pridvorul construit de mitropolitul Grigore Roșca în 1547, și exteriorul, au fost pictate după 1550, căci nu este de presupus că s'ar fi zugrăvit acest pridvor, lăsând pro-

puțin timp după zidire. Cu atât mai mult la Sf. Dumitru, cu cât aici nu s'au găsit nici aceste imitații de cărămizi smălțuite despre care am vorbit.

Astfel Sf. Dumitru s'ar clasă, ca zugrăveală, înainte de Moldovița. Pictura ei este însă acum într'o stare destul de rea și foarte înegrită, încât s'ar putea ca inscripția lămuritoare să fie ascunsă.

Prof. Podlacha crede pictura Sf. Dumitru contemporană cu aceea a Sf. Gheorghe, ceea ce în starea actuală a acestor zugrăveli stărnește oarecari obiecțiuni.

¹⁾ Kozak. Inschriften pag. 188.

²⁾ Kozak. Inschriften pag. 210.

Fig. 333. Probota. Tabloul votiv. (C.)

Fig. 334. Probota. Tabloul votiv pe turnul de intrare. (C.)

Coșula a fost urât repictată mai recent, dar se regăsește încă zugrăveala cea veche sub cea nouă, în câteva locuri unde s'a curățat.

Arbora a fost zidită de Luca Arbore în 1502. S'a găsit în naos, în stânga ușii, o inscripție arătând un nume de zugrav, Dragosie, și data de 7049 (= 1541):

Intr'adevăr, portretele familiei ctitorului se văd repetate de două ori, odată la locul obișnuit în naos, pe peretele votiv, unde pârcălabul Luca e pictat cu soția lui și cinci copii mici (o fată e mai măricică) și altă dată în pronaos, în chivot, deastădată cu doi copii, toți înfățișați mici.

De aici se poate deduce că între cele două

Fig. 335. Dobrovăț. Tabloul votiv.

«... Dragosie zugrav fiu... am zugrăvit... Ana fiica... a plătit Ana 26 zloți, în anul... 7049» ¹⁾.

Cred că această inscripție se referă la o zugrăvire parțială a interiorului (care are dealtmintrelea urme evidente de revenire) și la exterior.

Dar cred că zugrăveala interioară fusese începută, în orice caz, curând după zidirea bisericii.

¹⁾ V. Grecu. Eine Belagerung Konstantinopels. Byzantion, 1925, pag. 283.

tablouri s'au scurs câțiva ani și că epoca acestor două momente la care copiii lui Arbore erau încă mici, eră cu mult înainte de 1541 și chiar de 1523, anul în care Luca Arbore a fost tăiat din porunca lui Ștefăniță Vodă. În acest an copiii lui Arbore trebuie să fi fost oameni în vârstă de 30—40 ani. Luca Arbore se găsește în 1499 ca pârcălab de Suceava, una din cele mai înalte dregătorii ale Moldovei; trebuia deci să fi fost atunci, când și-a zidit biserica, un om de vr'o 40 ani cel puțin și copiii lui pe

tablourile votive par a fi întrepate și unsprezece ani.

Deci se poate conchide că pictura interiorului a fost făcută, în parte cel puțin, după 1502 dar nu cu mulți ani mai târziu. Pe la 1541 a fost terminată sau în parte refăcută, când s'ar fi făcut și exteriorul.

discuri smălțuite cu figuri. Evident că o asemenea decorație de fațadă eră aparentă.

La Hotin, în cetate, în paraclisul atribuit lui Petru Rareș, se văd câteva resturi de zugrăveală, prea puține și prea stricate, pentru a putea trage vreo concluzie. Printre

Fig. 336. Baia. Tabloul votiv.

Se observă reparații în mai multe locuri, mai cu seamă la figuri, refăcute cu tenaculă cu tot, fie că au fost stricate de dușmani cu prilejul vreunei invazii, fie că au fost scoase din porunca Domnitorului, după grozava pedeapsă a presupusului «hiclean».

Și Bălinești a lui Tăutu a fost zugrăvită în exterior la o dată nedeterminată. Că această împodobire nu a existat dela început, rezultă în mod neîndoios din faptul că fațada e ornată cu cărămizi smălțuite și cu

rămășițele de ornamente găsim unul la fel cu cele întâlnite la Baia, la Roman, la Moldovița (fig. 423).

La Bistrița, în paraclisul unde s'au descoperit acum vreo patru ani fresce care sunt destul de vătămate, acestea par a fi mai curând, după caracterul picturii, din vremea lui Petru Rareș decât din aceia a lui Ștefan cel Mare. Adaosul lipit de vechiul turn al lui Ștefan și care prelungește și mărește paraclisul, ar fi dela Rareș.

La Roman, în biserica Episcopiei, se văd acum mai multe straturi de pictură. Lucrările de curățire în curs au dat la iveală o interesantă frescă, care e de sigur din veacul al XVI-lea și care acoperă pronaosul

au fost din nefericire stricate pentru a se face ferestre în zid.

Fresca reprezintă pe Doamna Elena, pe Petru Rareș și pe o fată, precum și pe Iliș, Ștefan și Constantin. Doi sfinți, din cari unul

Fig. 337. Homor. Tabloul votiv.

și pridvorul. Naosul și altarul au picturi mai recente din veacul al XVII-lea, iar unele părți sunt moderne.

Din 1550, aproximativ, atuncea când Doamna Elena, văduva lui Petru Rareș, a pus pisană de deasupra intrării mănăstirii Probota, trebuie să fie și fresca cu ctitorii, interesantă pentru costume. Capetele unora

e Sf. Dumitru, încheie în dreapta și în stânga tabloul.

La biserica mănăstirii Bistrița, din pictura veche nu se mai cunosc decât câteva resturi aproape nedesluite, la turlă, în afară. Interiorul e acoperit cu o zugrăveală nouă și nu pare a se regăsi dedesubt alta veche. În pridvor, însă, în dreapta și

în stânga ușii de intrare, în pronaos, sub o altă pictură din secolul al XIX-lea, s'au regăsit două icoane mari *al fresco*, destul de deteriorate, reprezentând una pe Maica Domnului și cealaltă o Deesis, cu următoarea inscripție slavonească:

«Robul lui Dumnezeu, Matia... (cuvinte

odată cu construcția bisericii, dar a suferit repictări care se văd, între altele, în ornamentația de caracter mai occidental și prin faptul că peste, sau alături de inscripțiile slavone, s'au pictat altele grecești.

Pridvorul, făcut în 1579 de către Mitro-

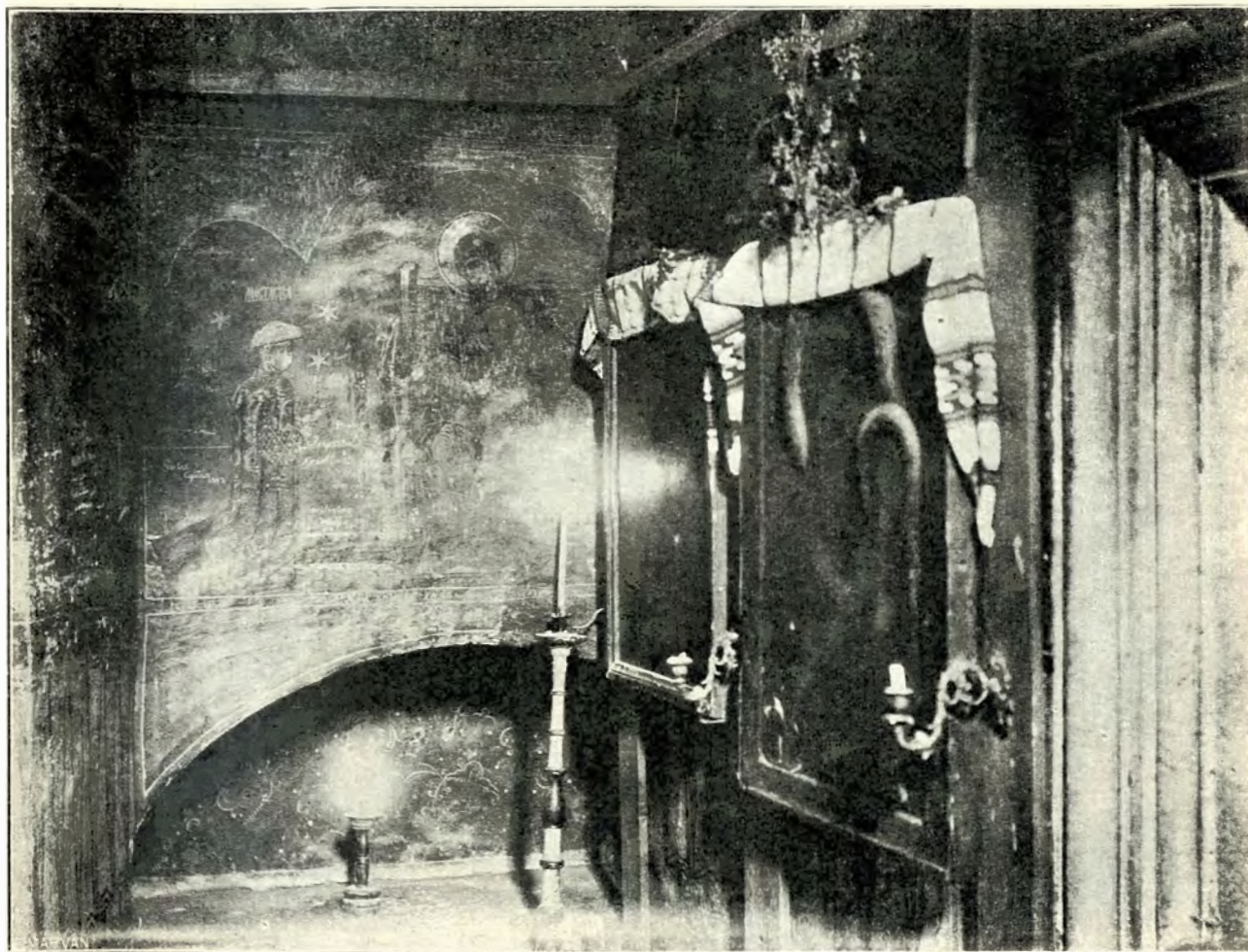

Fig. 338. Homor. Anastasia, soția marelui logofăt Teodor.

șterse)... a dăruit aceste două icoane 7098», (adică 1590).

La Slatina, sub pictura refăcută în 1828 precum arată inscripția zugrăvită în pronaos, nu pare a se regăsi alte straturi, nici înăuntru, nici în afară.

Râșca e prea mult rezugrăvită pentru a putea să fie studiată înainte de o spălare.

Sf. Gheorghe din Suceava a fost zugrăvit, în ceeace privește interiorul, foarte probabil

politul Teofan, trebuie să fi fost zugrăvit înăuntru cam tot atuncea. Dar când a fost zugrăvit exteriorul acestui pridvor și restul exteriorului bisericii? Fresca este destul de deteriorată dar permite totuș să se vadă că nu există o deosebire de factură sau de stil pe peretele exterior-sud (singurul unde se mai văd picturi) între clădirea veche și pridvorul adăogat. Nici o crăpătură nu indică linia de îmbinare.

D-nul V. Grecu presupune, din faptul că se vede reprezentarea asediului Țarigradului în acelaș loc și cam la fel ca la Moldovița, Homor și altele, că aparține aceeași vremi, adică ar fi de pe la 1537.

Dar cum se împacă atunci cu zidirea exonartexului la 1579, arătată printr'o pisanie de piatră? Este aici o interesantă problemă de cercetat, despre care am mai vorbit mai sus.

Pictura naosului bisericii mari dela Neamț e prea refăcută pentru a putea pronunța vreo părere, până la curățirea ei; în pronaos însă, unde este un calendar și în exonartex, zugrăveala refăcută în 1830 (după inscripția din pronaos) reproduce una mai veche care mai există dedesubt, unde s'a și regăsit în câteva locuri unde s'a spălat stratul superior. Aceste picturi au cu totul caracterul celor din veacul al XVI-lea și este extrem de probabil că au fost executate în această epocă.

Rădăuți, în fine, care a primit în această vreme un nou pridvor, are o zugrăveală, din nenorocire foarte urât retușată și reparată în secolul al XIX-lea; prezintă însă unele caractere cari ne permit să bănuim că ar dată tot din veacul al XVI-lea. Intre alte argumente se poate întâiu observa că costumele tabloului votiv se potrivesc mai curând cu cele de pe celelalte tablouri din veacul al XVI-lea decât cu cele ce reprezintă pe Ștefan cel Mare. Pe urmă, biserica ce o ține ctitorul e reprezentată cu pridvorul adăogat de Lăpușneanu. Ținând seama de importanțele lucrări făcute la Rădăuți de acest Domn, e probabil că tot el a pus să se refacă și zugrăvelile.

Cu Sucevița — zugrăvită pe la 1595, — intrăm într'o fază nouă. Dacă clădirea este

cea din urmă din bisericile de stil moldovenesc pur, în ceea ce privește pictura, este deja o deosebire simțitoare și amestecul de înrâuriri nouă o leagă mai mult de pictura Dragomirnei și de veacul al XVII-lea decât de trecut. Aceste caractere noi sunt, mai

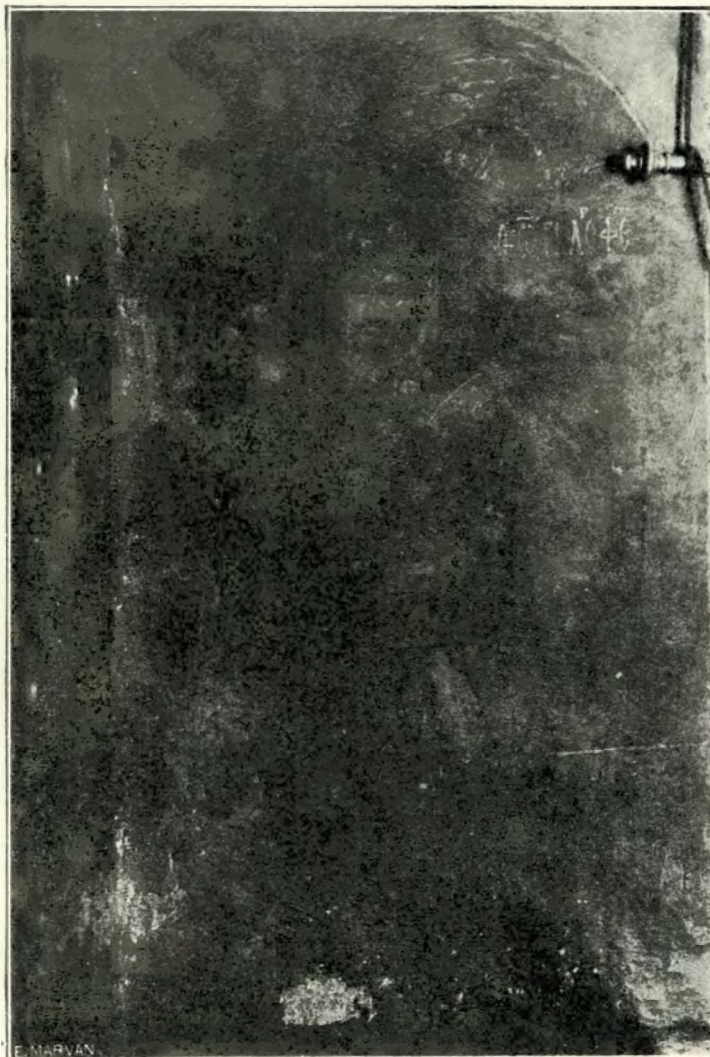

Fig. 339. Homor. Marele logofăt Teodor.

ales începutul influenței rusești și al înrâuririi occidentale, fie direct fie prin intermediul celei rusești.

* * *

Precum am mai spus, ordinea cronologică ce am căutat să stabilim, bazați pe punctele de reper constituite de datele construcțiilor, inscripțiile păstrate și caracterele de înrudire

ale picturilor datate cu cele nedatate, nu poate prezenta decât un caracter de aproximație din pricina elementului de incertitudine adus de retușări, reparări și rezugrăviri.

Am arătat pe scurt la fiecare biserică sta-

studiate decât pe cele dela Dobrovăț, Probota, Voroneț, Homor, Moldovița, Sf. Gheorghe și Sf. Dumitru din Suceava, Arbora, Roman și, mai târziu, Sucevița.

S'ar mai putea adăoga acestei liste și Neamțul.

Fig. 340. Homor. Părcălabul Danil și soția lui. (H.)

rea în care se găsesc frescele ei. Nu cred să fi scăpat vre una în întregime de o revenire oarecare, afară doar de cele dela Voroneț.

În rezumat deci, și până când lucrări de spălare, inteligent conduse și executate, nu vor permite să se regăsească sau să se deosebească picturile originale, nu putem socoti ca zugrăveli de valoare și demne de a fi

din acelaș oraș).

Un al treilea ar fi reprezentat de Sucevița.

Celelalte zugrăveli s'ar putea legă de aceste grupuri, dar mai puțin net.

Astfel Neamțul s'ar putea apropiă de pridvorul Voronețului, — pe când Arbora pare a rămâne mai izolată ca și pridvorul Romanului.

Picturile din Bucovina par a fi suferit mai puțin refaceri decât cele din Moldova, ceea ce se explică prin faptul că în veacul al XIX-lea, așa de primejdios pentru tot ce a fost monument din trecutul românesc, s'a făcut în Moldova o sfortare pentru a repara și a drege în mai bine ceea ce ne lăsase vremurile dinainte, pe când Bucovina, sub jugul străin, a scăpat din fericire mai ușor de această grijă dăunătoare.

GRUPAREA

Putem căută a grupă picturile noastre după înruderile lor aparente.

Un prim grup ar fi Probota, Homor, Moldovița, Voroneț.

Un al doilea ar fi Dobrovăț, Sf. Dumitru din Suceava (și poate Sf. Gheorghe

CARACTERELE GENERALE FAȚĂ DE CELE DIN TRECUT

Precum am mai arătat când am vorbit de fațade, o deosebire față de zugrăvelile

și de a mască cât se poate mai puțin liniile constructive.

Sub Rareș, grija principală pare a fi de a reprezenta subiectele religioase alese, într'un anumit loc. Liniile arhitectonice nu

Fig. 341. Horia. Maica Domnului din luneta ușei pronaosului. (H.)

din vremea lui Ștefan cel Mare este că aceste din urmă arată mai mult grija de a potrivi pictura cu arhitectura, adică de a face din această zugrăveală o auxiliară a ei

mai sunt așa de respectate. Mai cu seamă în exterior se poate observa acest fenomen.

Totuș, la abside, grație prezenței firidelor—elemente prea accentuate pentru a fi

nesocotite — pictura se potrivește cu ele. Dar la Sucevița, la Homor, la Moldovița, există o tendință de a obține efectul de friză orizontală, cu toată verticalitatea firidelor. Tot astfel este și la Arbora, dar aici friza

de perete sau de panou. Sub Rareș diviziunile devin mai mici și mai neregulate. Compoziția dispare, ornamentația face loc învățături religioase. Se pierde sensul marelui decorațiuni arhitecturale.

Fig. 342. Moldovița. Tabloul votiv. (Fot. Bălan.)

este perfect justificată, deoarece firidele lipsesc.

Impărțirea picturilor în vremea lui Ștefan cel Mare este mai regulată și distribuită în compartimente mai mari. E o compoziție

E un fenomen de acelaș gen ca cel pe care îl semnalează D-nul G. Millet la Muntele Atos ¹⁾ în aceeaș epocă, la ivirea școalei cretane.

¹⁾ G. Millet. Les Monuments de l'Athos. Les peintures, pag. 4.

Din acest punct de vedere partea cea mai tipică este pronaosul sau pridvorul, acolo mai cu seamă unde sunt reprezentate calendarele, adică unde fiecare zi a anului

Și în acelaș timp, calitatea artistică a picturii a scăzut; nici expresiile sfinților nu mai sunt, în general, așa de frumoase și de mișcătoare. Nici tonalitatea și armonia co-

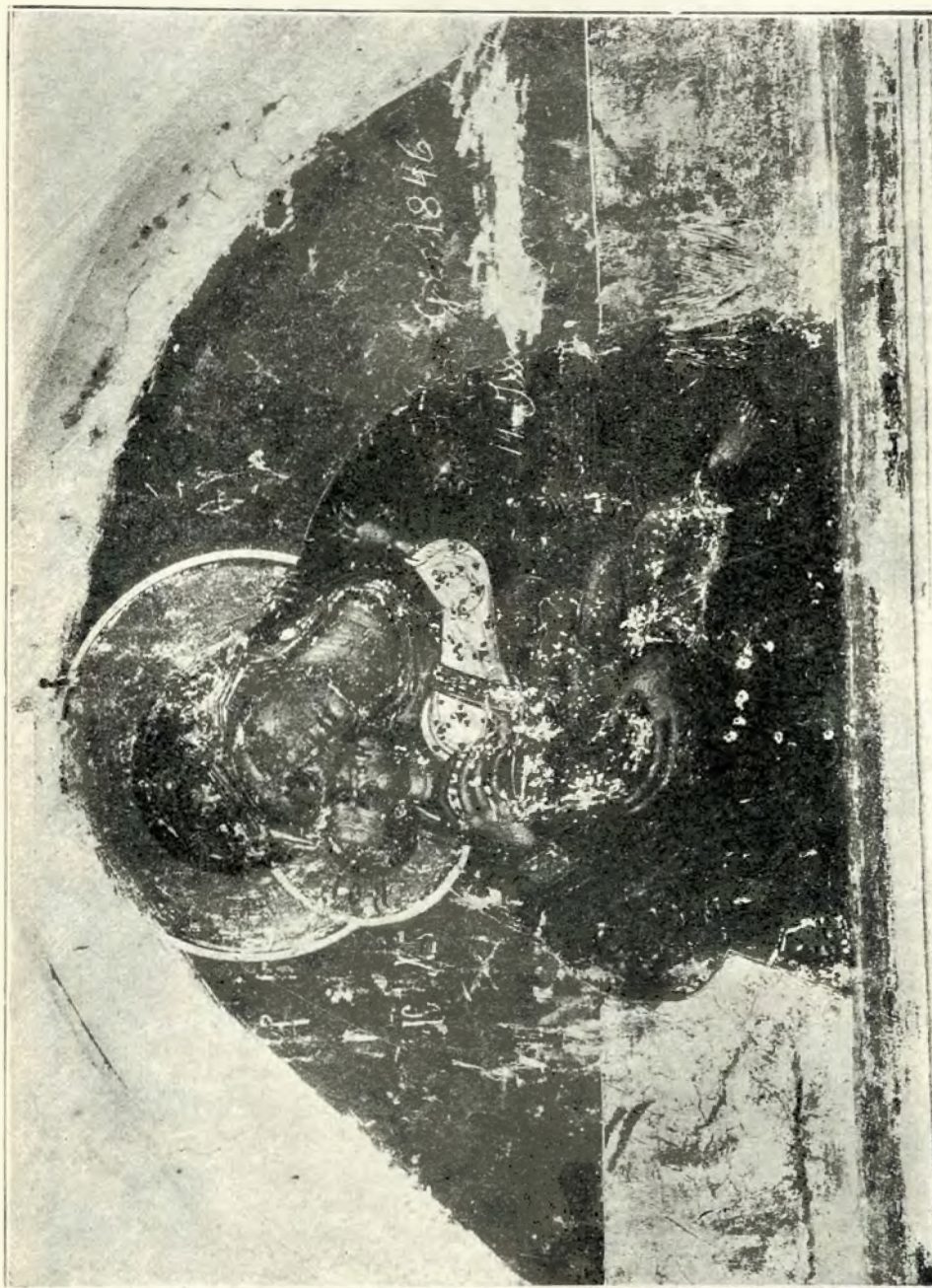

Fig. 343. Moldov.ța. Maica Domnului din luneta ușei pronaosului. (H.)

reprezintă sfântul zilei sau, mai bine zis, mai totdeauna mucenicia acestui sfânt. (Pro-bota, Voroneț, Dobrovăț, Roman, Moldovița, Homor, Arbora, Neamț, Sucevița, Sf. Gheorghe din Suceava și c. l.).

lorilor, care ajung spre sfârșitul veacului — la Sucevița — la o vivacitate și la o juxtapunere de tonuri mai puțin potrivite, nu mai mulțumesc ochiul în acelaș grad.

* * *

Fig. 344. Moldovița. Buna-Vestire. (H.)

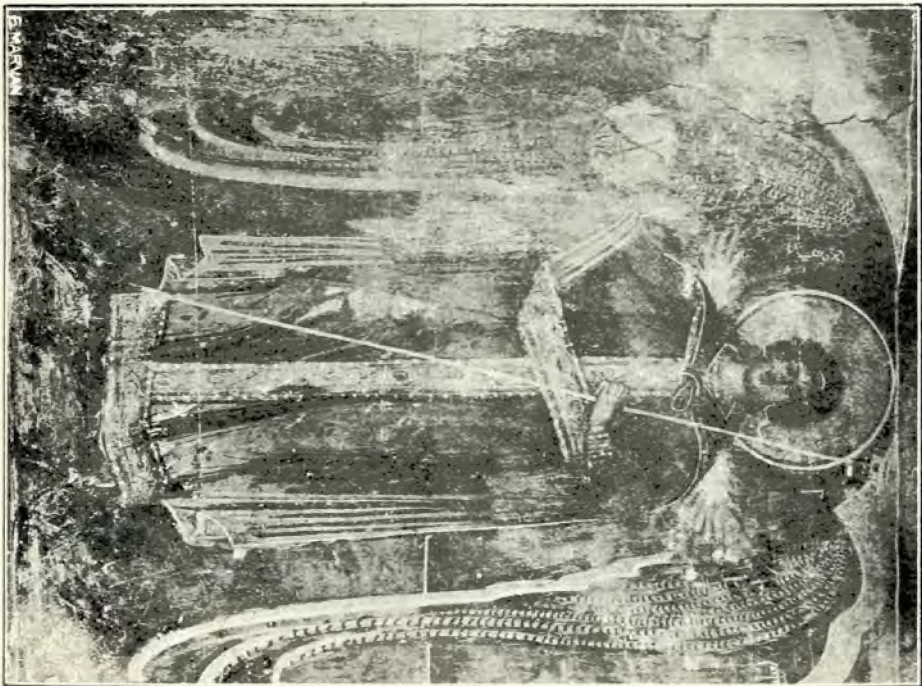

Fig. 345. Moldovița. Arhanghelul Gavril. (H.)

Gruparea subiectelor este, în genere, aceeași ca în vremea lui Ștefan cel Mare. Mărirea numărului încăperilor și zugrăvirea exteriorului introduc, firește, o mai mare varia-

găsi totdeauna și în aceeași ordine, aceleași subiecte. Erminiile nu reprezintă un cod, precum s'a crezut prea mult timp, dar o călăuză, un «aide-mémoire».

Fig. 346. Sf. Dumitru, Suceava. Tabloul votiv. (H.)

tate, și duc și la ivirea unor serii de subiecte noi.

Trebuie observat că — cu toate că este o evidentă similitudine în linii generale — nu poate fi vorba de o copiere sau de a re-

Este adevărat că soborul dela Nicea din 325 a hotărât că pictura nu trebuiesă fie în biserică decât un învățământ, o ilustrare a celor arătate de religie și că preotul trebuie să indice ce trebuie să fie reprezentat.

Dar aceste prescripțiuni dintr'o vreme trecută de mult nu trebuie luate prea ad litteram și nici n'au fost. De fapt se constată, mai cu seamă la noi, destule variațiuni și introduceri de subiecte, am putea spune de actualitate, și de loc și de timp.

jos Cina cea de taină și Dumnezeasca Liturgie Mai jos părinții bisericii ¹⁾).

În naos, în cupolă, e totdeauna Pantocratorul cu cetele cerești; mai jos, prooroci și patriarhi. În pendentivi mai totdeauna cei patru evangeliști.

Fig. 347. Sf. Dumitru (Suceava). Sf-ta Nedelea. (H).

În ceea ce privește interiorul, regula este de a potrivi reprezentările cu caracterele părții bisericii unde se găsesc.

Astfel, în altar, se vor așeza acelea care trebuie să fie mai aproape de mintea preoților cari slujesc: în boltă Maica Domnului (sau câte odată Înălțarea Domnului). Mai

Pe urmă vin scenele ce reprezintă serbările mari ale anului sau momentele principale ale vieții Domnului. Și mai jos sunt sfinți și, în fine, cunoscutele draperii.

¹⁾ Vezi operele citate în bibliografie și V. Podlacha.

Pe un rând sau două sunt frize ornamentale ce întrerup monotonia frescei și odihnesc oarecum ochiul.

Tot în naos pe peretele de apus, la miazăzi de ușa de intrare se găsește tabloul votiv.

zugrăviți mai mari, — ca un fel de friză.

În pridvor subiectele sunt cam la fel ca în pronaos.

În general, însă, se poate spune că credin-

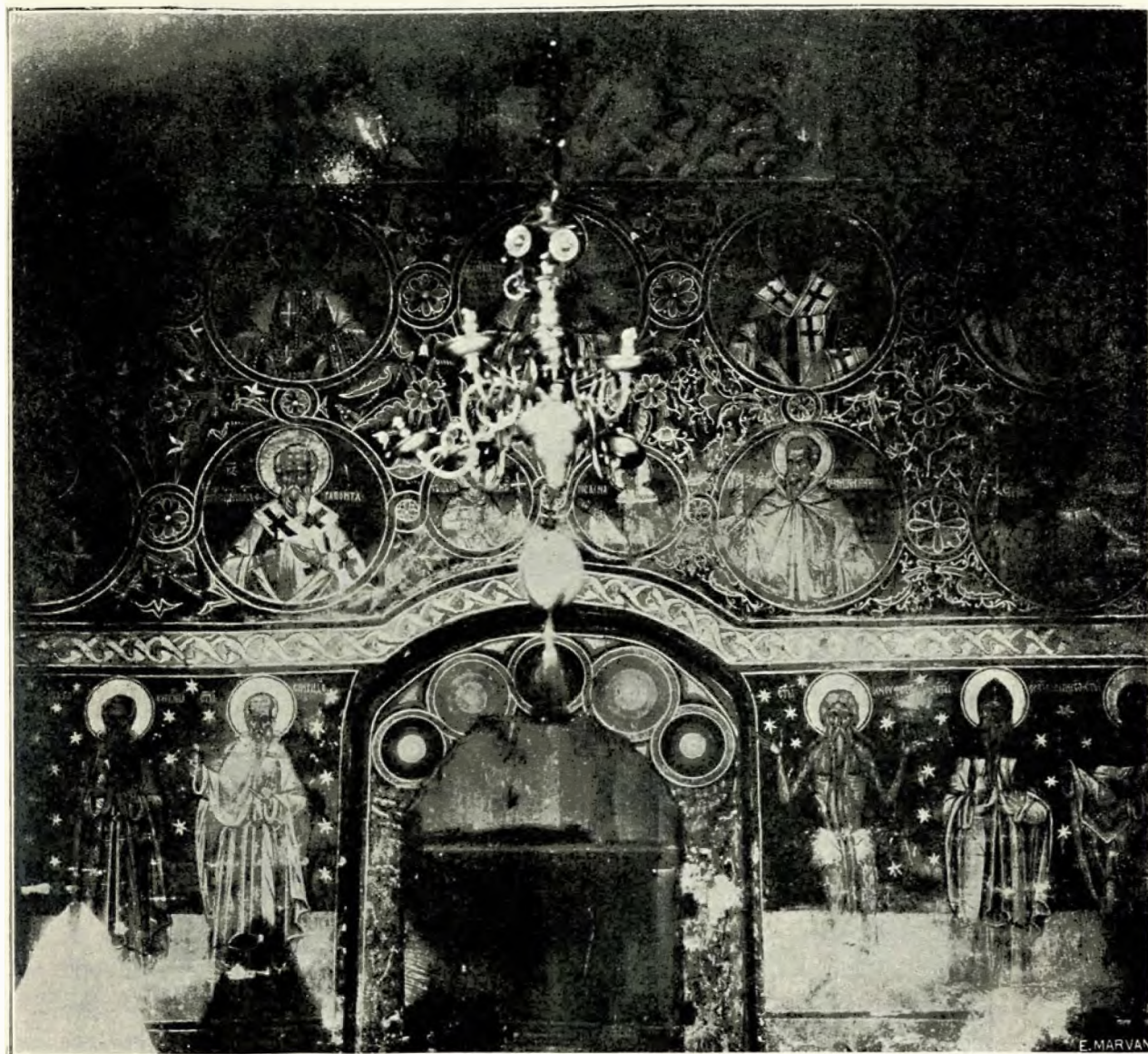

Fig. 348. Voroneț. Peretele vest al pronaosului. (Fot. Bălan.)

Bolta pronaosului reprezintă mai cu seamă pe Maica Domnului; în părțile de sus în semicercuri, sunt mai totdeauna cele șapte soboare ecumenice, mai jos scene din viața sfinților sau, precum am arătat, calendare.

Mai jos, vine încă un rând de sfinți

ciosul ce intră în biserică este treptat pregătit pentru reculegerea cuvenită. Întâlnește în drumul său subiecte din ce în ce mai religioase și de un sens mai adânc.

Pridvorul și pronaosul îi vorbesc mai mult de sfinți cari au suferit pentru credința

lor, sau de soboarele cari au lămurit legile bisericii.

În naos vede pe apostoli, părinții cei mari ai bisericii și viața și suferințele Domnului,

țare treptată a simțirilor. Subiectele cele de jos sunt mai aproape de om, iar sus bolta care reprezintă cerul, ne arată pe Maica Domnului și pe Christos, care apare în toată strășnicia

Fig. 349. Voroneț. Grigore Roșca și Sf. Daniil. (Fot. Bălan.)

pe când în altar sunt acele scene care sunt mai legate de tainele religiei.

Precum dela intrare spre altar a fost o gradată creștere a profunzimii gândirii religioase, tot astfel există și de jos în sus o înăl-

și în toată maiestatea lui, ca Pantocrator, în bolta naosului, înconjurat de serafimi și de celelalte simboluri ale corurilor îngerilor.

Gradația în afară este mai puțin afirmată sau pronunțată, dar totuși, absidele, mai

cu seamă absida mare, tind a avea în afară un rol analog cu acel ce-l joacă altarul înăuntru.

În exterior, ceea ce se impune mai întâiu vederii este, pe zidul de miazăzi, Rădăcina lui Ieseu, ce se recunoaște ușor prin faptul că crăcile și frunzele pomului care crește din trupul lui Ieseu formează prin volutele lor niște chenare în care sunt reprezentate scenele sau personajele în legătură cu ascendența Maicei Domnului. Aceste încolăcirii vegetale au o înfățișare foarte deosebită de restul zugrăvelii, prin liniile curbe ale crăcilor încărcate cu frunze în opoziție cu ramele dreptunghiulare ale picturilor celorlalte; astfel că se recunoaște numai decât de departe.

Pe urmă, spre stânga, se găsește reprezentarea Imnului Acatist din care face foarte des parte și asediul Constantinopolului de către Turci.

Acest eveniment de un așa mare răsunet în toată lumea creștină, ia astfel loc printre reprezentările religioase, în locul asediului din 626 de către Avari și Perși în vremea lui Heraclius, asediu în urma căruia a fost compus Imnul Acatist.

Se mai vede des înfățișată viața unor sfinți, printre care aceea a Sf. Ioan cel Nou este cea mai originală și mai interesantă, fiind un subiect specific moldovenesc și deci fără model dintr'altă parte.

În firidele absidelor sunt așezați, pe mai multe rânduri, sfinți, câte unul într'o firidă —doi la Moldovița—, și de obicei îndreptându-se spre centru unde se văd Etimasia, Laudele Maicei Domnului și altele. E vorba

deci, în general, de o compoziție întreagă pe mai multe rânduri, și nu de sfinți răzleți.

La Arbora unde nu se mai văd firide, aceste teorii sunt zugrăvite pe mai multe rânduri, din nefericire cam șterse la culoare, dar de un desen extrem de elegant și pline de viață. Este una din frescele cele mai decorative ce le avem.

În partea de apus a bisericii (și mai rar pe laturile de miazăzi și miază noapte) este înfățișată Judecata de apoi, care ocupă câte odată peretele întreg, și scara Sf. Ioan Climax, denumită și Vămile văzduhului.

Această enumerație este foarte departe de a fi completă; ea arată numai subiectele cele mai de seamă sau cele cari revin mai des indicând locul în care de obicei le găsim; nici în exterior acest loc nu e fixat prin reguli rigide.

RELAȚIILE PICTURILOR MOLDOVENEȘTI CU CELE STREINE

Care sunt caracteristicile ce le prezintă aceste fresci și care ar permite, sau să le găsim înrudiri cu acele din alte regiuni, sau să le deo-

Fig. 350. Voroneț. Sf. Simion cu Isus copil. (Fot. Bălan.)

sehim de ele?

Nu vom vorbi aici de iconografie — cu toată marea ei importanță și cu toate că ar putea să ne dea în această privință cele mai prețioase indicațiuni, — fiindcă este o ramură prea îndepărtată de domeniul constructiv și artistic ce studiem aici.

Având în vedere caracterul absolut bizantin al acestor picturi dela noi, ne gândim în primul rând, în mod firesc, la Muntele Atos și cu atât mai mult cu cât știm că tocmai în acest veac au fost zugrăvite o serie

de mănăstiri din Sfântul Munte: trapeza Lavrei în 1512, catoliconul Lavrei în 1535, catoliconul Cutlumuşului şi vechiul catoli-

Unele din ele sunt chiar zugrăvite cu cheltuiala Domnilor Moldoveni şi anume Dionisiu cu a lui Petru Rareş, Trapeza Dio-

Fig. 351. Voroneț. Absida mare. (Fot. Bălan.)

con al Xenofontului, respectiv, în 1544 şi 1563¹⁾, catoliconul din Dionisiu şi trapeza sa în 1547. În fine Dochiariu în 1568.

¹⁾ G. Millet. Monuments de l'Athos.

nisiului de fata lui Rucsandra, şi Dochiariu de Alexandru Lăpuşneanu.

Unele din aceste picturi sunt încă acum cele originale, alte sunt retuşate sau repictate.

În ceea ce privește ultimele mănăstiri citate, Dionisiu are zugrăveala dela început, ici și colo retușată. Dochiariu (refăcut de Lăpușneanu din temelie) este repictat în 1855, coloare pe coloare ¹⁾.

Deci în aceste două mănăstiri posedăm un bun punct de reper și de comparație.

dela noi, dar e departe de a fi o identitate, care nu există nici la Atos dela o biserică la alta.

În privința aparenței generale deci, găsim la prima vedere o înrudire, dar când ne uităm mai de aproape, deosebirile ne apar din ce în ce mai mult și ne aduc

Fig. 352. Voroneț. Maica Domnului în pridvor deasupra ușei naosului.

În privința distribuirii subiectelor există o oarecare asemănare cu ceea ce se vede la noi, picturile din exonartexele atonice se vor regăsi în general în exteriorul bisericilor moldovenești. Vom regăsi deasemenea o împărțire de subiecte, în naos, altar și pronaos, care în linii mari este vecină de aceea

la concluzia că nu zugravii acestor biserici au pictat bisericile din veacul al XVI-lea moldovenești; nici — bine înțeles — zugravii din Moldova bisericile Atosului care au fost pictate mai toate de meșteri cunoscuți.

Pictura atonică din veacul al XVI-lea diferă în mai multe puncte de cea moldovenească. Vom notă între altele diferențele

¹⁾ Comunicația d-lui G. Millet.

Fig. 353. Voroneț. Peretele sud din afară al pridvorului. (Fot. Bălan.)

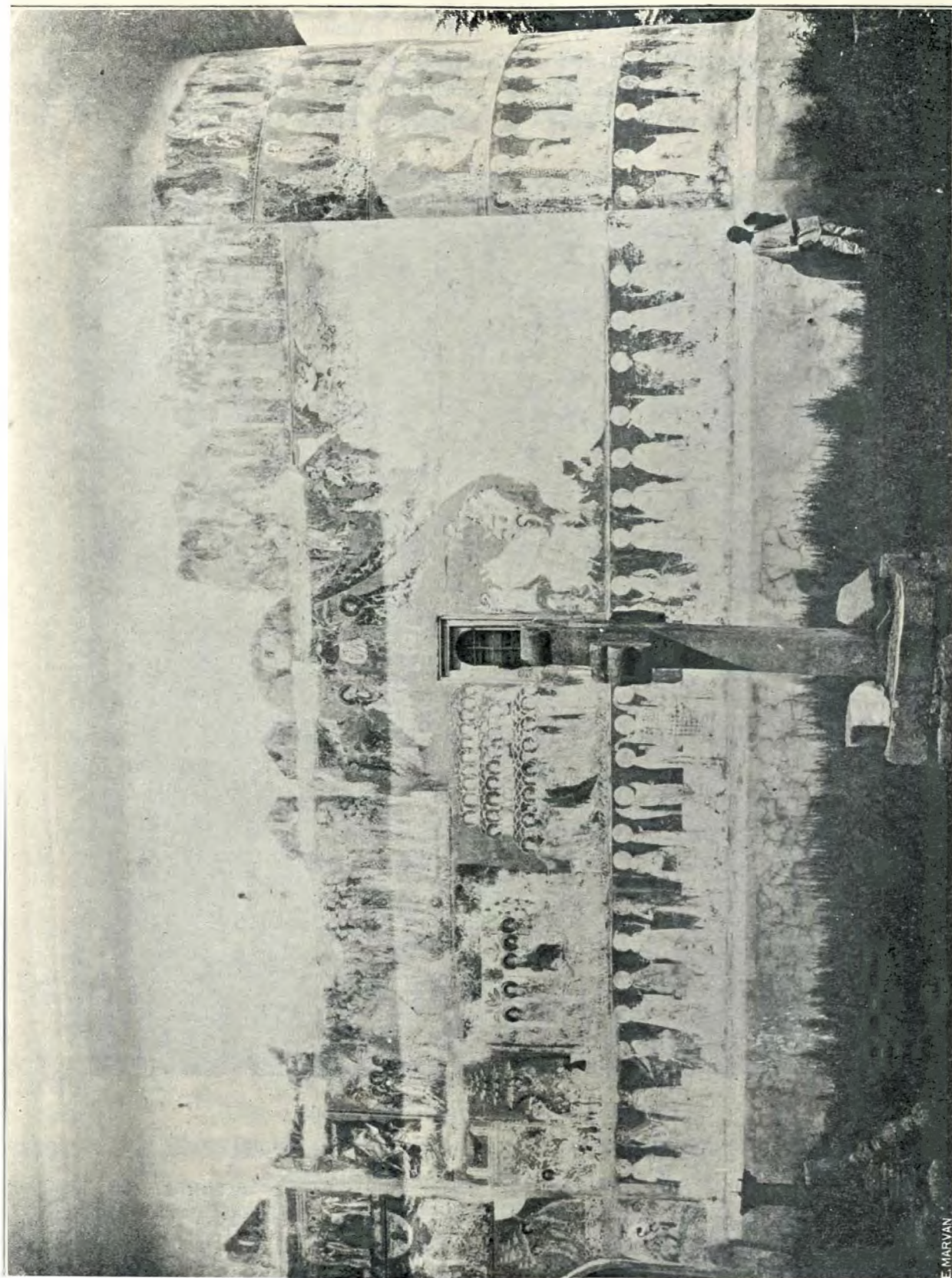

Fig. 354. Arborea. Fațada sud. (Fot. Bălan.)

în costumele personajelor; la Muntele Atos toți sunt îmbrăcați cu hainele clasice, antice sau, în rari cazuri excepționale, cu haine de forme foarte înrudite. Nu vorbim aici de sfinți militari cari au un port mai diferit și

călăii mucenicilor, găsim foarte des în Moldova în hainele lor, deosebiri simțitoare și destul de caracteristice față de costumele antice, costume cum se văd și în manuscrise, pe cari le imită Muntele Atos mult

Fig. 355. Arbora. Absida mare. (Fot. Bălan.)

amestecat cu costumul de aparat militar bizantin. Acești sfinți sunt reproduși aproape stereotip și la noi și în toate țările de pictură bizantină până în Rusia.

Dar în ceea ce privește personajele scenelor mai mărunte, oameni din popor, soldați,

mai fidel. Aceste costume din Moldova sunt mult mai fantaziste, și se apropie des de costumele regiunii. În această privință se poate stabili o paralelă cu picturile rusești. Se văd oameni, spre pildă, cu căciulă pe cap, sau cu mantale semănând cu ale

oamenilor din popor dela noi. Costumul turcesc deasemenea apare și el, precum și acel al altor popoare.

Costumul antic cu largi draperii în falduri lungi este totuș totdeauna întrebuințat

În zugrăvirea moldovenească apar mai multe caractere pur pitorești cari nu se văd sau sunt foarte rare la Atos și în Balcani, până în această vreme.

Afară de unele scene, caracteristice din

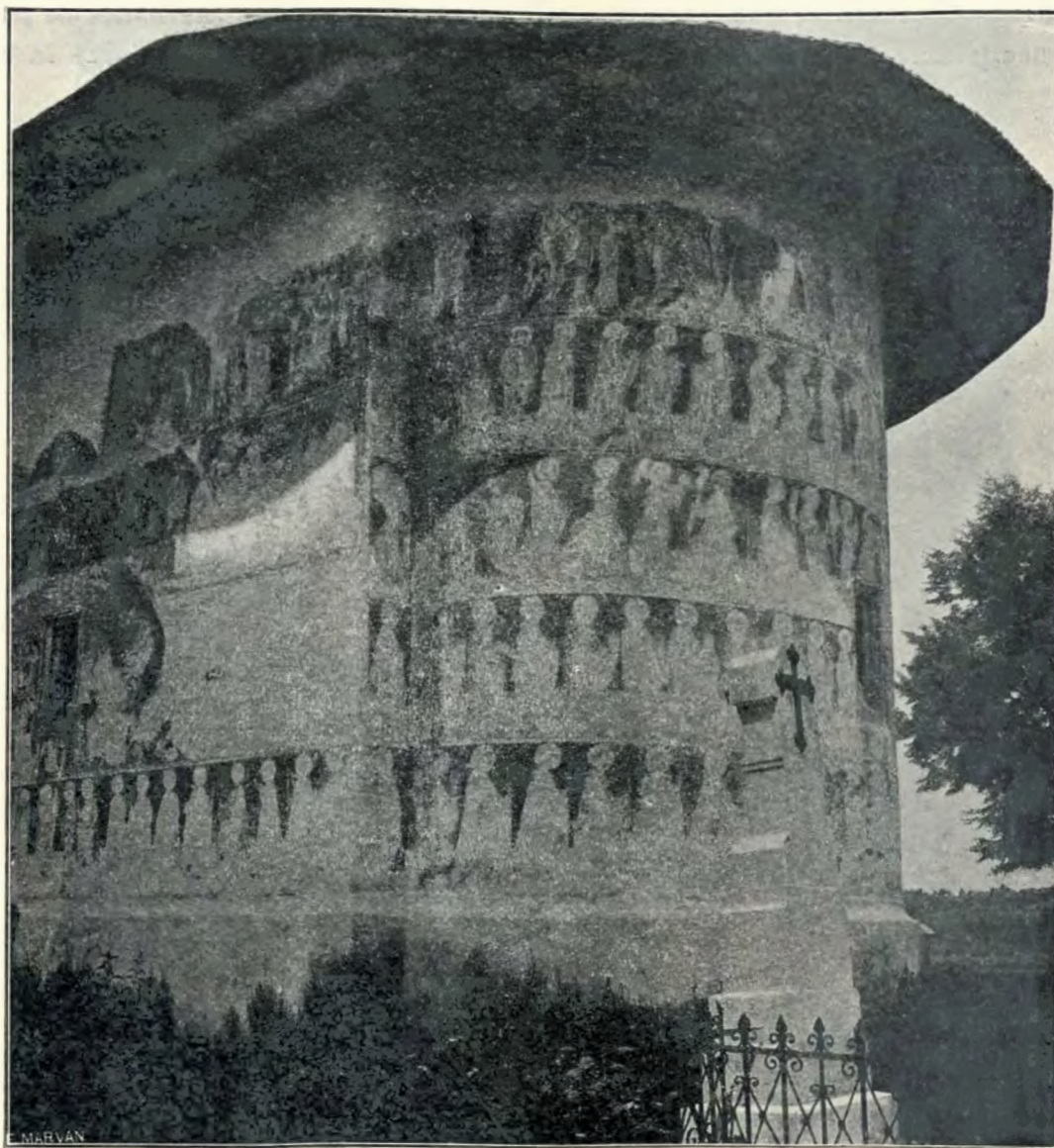

Fig. 356. Arbora. Absida mare. (Fot. Bălan.)

pentru sfinți și sfinte și pentru îngeri, cu rezervele arătate mai sus pentru sfinții militari.

Expresiile deasemenea sunt mai variate, câte odată caricaturale la unele personaje, mișcările mai libere; într'un cuvânt, se despart mai mult de convenție și tind a se apropia de natură.

acest punct de vedere, din viața Sf. Ion cel Nou dela Voroneț, și din alte biserici, (unde vedem, între altele, printre construcțiile arhitecturale din fundurile și biserici tipice moldovenești), putem cită și picturile recent descoperite la Roman; aici se văd în viața Sf. Gheorghe, bunăoară, scene de o

rară mișcare și vioiciune, precum și în minunile Sf. Nicolae mai cu seamă. Scena în care sfântul scapă o corabie de draci arată în mod evident reprezentarea malurilor Bosforului, într'un mod care ne convinge că zugravul le cunoștea și că picta un lucru văzut. Corăbiile reprezintă caravele tipice mediteraneane ale acestei vremi și

Factura deasemenea e destul de diferită, mai puțin îngrijită, mai puțin regulată, mai puțin savantă în Moldova decât la Atos, dar de un efect poate mai interesant, mai cu avânt.

În fine, pe cât se poate vorbi despre zugrăveli în general murdărite de praf și de fum, ele sunt mai armonioase în Moldova

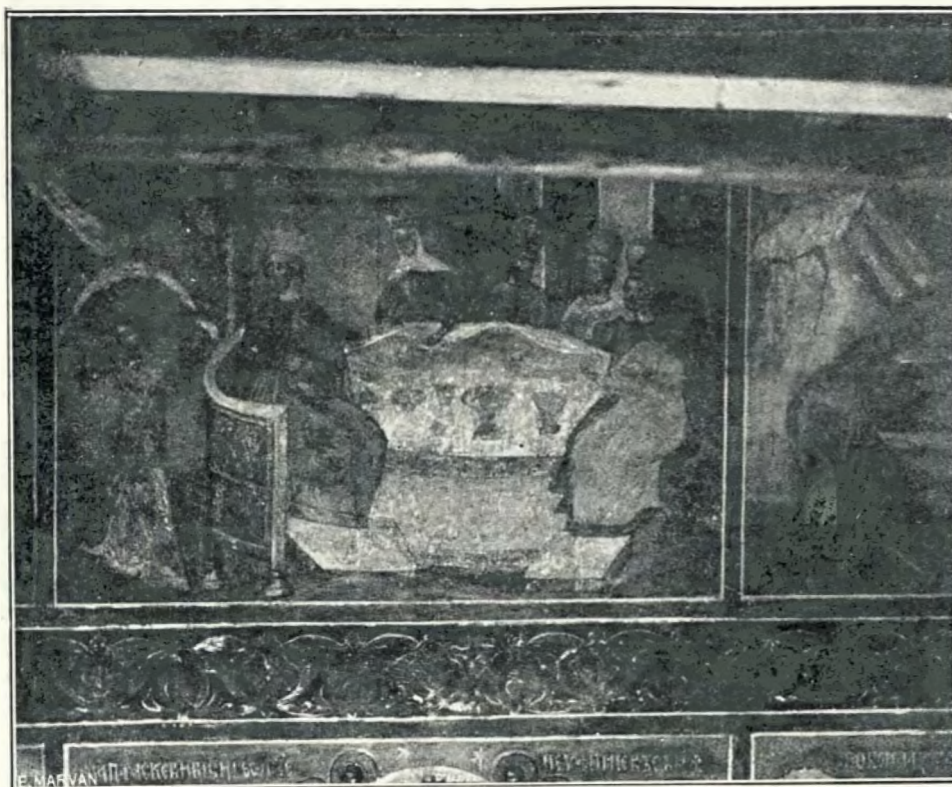

Fig. 357. Roman. Episcopia. Dansul Salomei.

pe pânzele uneia dintre ele se văd zugrăvite marile cruci roșii genoveze ale lui San Giorgio.

În asediile Constantinopolului așa de des văzute pe zidurile bisericilor noastre, vedem în multe detalii această tendință spre un pitoresc mai liber.

Deci pe când la Atos expresiile figurilor și atitudinile sunt mai simple, mai nobile, mai cerești, mai clasice — am putea spune — la Atos, la noi sunt mai expresive, mai libere și mai aproape de realitate.

ca potrivire de tonuri și mult mai decorative în întregul lor.

Aceste caractere sunt, cred, suficiente pentru a ne face convingerea că zugravii bisericilor moldovenești din veacul al XVI-lea nu erau din aceeaș școală ca cei atoniți, (cari aparțineau în această vreme școalei cretane), chiar dacă unii din ei au avut ocazie să studieze la Sf. Munte.

Și aici trebuie, în primul rând, relevat un fapt foarte important. D. Gabriel Millet, care a studiat în atâtea călătorii, cu atâtea

sânguință și cu știința și autoritatea cunoscută de toată lumea, zugrăvelile Muntelui Atos, afirmă că aceste zugrăveli nu sunt frescă adevărată ci a temperă (a la détrempe). În cazul acesta, nu vom putea ad-

cari nu sunt de material tare — au putut înfruntă patru secole parvenindu-ne într'o stare așa de bună, așa de proaspătă, nu vom putea decât să recunoaștem că meșterii noștri erau stăpâni pe o tehnică — alta de cât

Fig. 358. Roman. Episcopia. Din minunile Sfântului Nicolae.

mite că zugravii noștri și-au putut face ucenicia lor acolo, căci frescele moldovenești sunt frescă adevărată și executată chiar cu o tehnică perfectă și de o trăinicie într'adevăr extraordinară. Când ne gândim că aceste zugrăveli, expuse climei așa de aspre a Moldovei de nord și a Bucovinei — climă așa de fatală în general tencuelilor și ornamentelor,

cea atonică — o tehnică desăvârșită, care, evident, nu se improvizează, ci trebuie să se bazeze pe o tradiție.

Care poate să fie această tradiție?

Zugrăvelile bisericilor din Bulgaria, dacă judecăm după cele din Poganovo ¹⁾ — (1500),

¹⁾ A. Grabar. Le monastère de Poganovo, în: Izvestia (Bul. de l'Institut archéologique bulgare), 1926—1927.

se apropie mai mult de ale noastre decât cele dela Atos — mai cu seamă în privința variațiunilor costumelor. Dar aici intervine, după cum arată d-nul Grabar, în costume și în alte trăsături importante, o înrăurire italienească, pe care o atribuie școalei cretane — ceea ce nu e cazul în Moldova.

De altmintrelea, legăturile politice sau culturale cu aceste regiuni bulgărești în această vreme erau aproape nule, încât nici astfel nu s'ar explica vreo influență.

Dacă comparăm acum picturile moldove-

Cozia ¹⁾, zugravi fiind David și Raduslav, — că zugravul bisericii episcopale din Argeș, Dobromir, poartă un nume, asemenea caracteristic slav (chiar sârb) — că acelaș zugrav sau un altul cu acelaș nume a lucrat la Bistrița Craioveștilor și că tot la începutul acestui veac a fost Mitropolit în Țara Românească Maximian din neamul Brancoviciilor ²⁾, dacă ne mai amintim acele două căsătorii sârbești din această vreme a lui Neagoe Vodă cu Doamna Despina și a lui Petru Rareș cu Doamna Elena, când vom adună aceste fapte

Fig. 359. Slatina. Tabloul ctitoricesc (veacul al XIX-lea).

nești cu puținele rămase în Muntenia din această vreme (Episcopia Curții de Argeș, bolnița Coziei) vom observa o înrudire mai mare decât cu cele dela Atos, în privința unora din punctele cercetate mai sus. Tehnica este aceeaș.

Pictura sârbească din această vreme este încă puțin cunoscută și puțin studiată.

La Sârbi, arhitectura, după gonirea lor în nordul Savei, lânzează, dar pictura eră încă în plină vigoare.

Dacă ne gândim că găsim la noi, în Țara Românească, nume de maistori sârbi, ca acel Maxim, arhitectul bolniței dela

la un loc, nu va părea riscată ipoteza de a căuta în Serbia această tradiție și deci înrăurirea determinantă în formarea picturii moldovenești — și a celei muntenesti.

* * *

Pictura moldovenească din acest veac, prezintă totuș — în unele cazuri răzlețe, și alte trăsături care arată o oarecare înrăurire a picturii italienești. Aceste urme sunt însă

¹⁾ Al. Lăpedatu. Cercetări cu privire la meșterii bisericilor din Țara-Românească. Bul. Com. Mon. Ist., 1912, pag. 182. N. Iorga, Inscriptii, I, pag. 174; Vezi și G. Balș, Bolnița Cozia în Bul. Com. Mon. Ist., 1927.

²⁾ N. Iorga. Istoria Bisericii românești, pag. 121. I.

destul de slabe și nimic nu pare a indica o înrâurire directă — ci mai mult o influență indirectă, fie prin Muntele Atos, fie, poate,

faptul că în acest veac lucrau la Atos zugravi cretani. De altminterlea o înrâurire s'a constatat prin stampele lui Marc Antonio

Fig. 360. Sucevița. Absida cea mare. (Fot. Bălan.)

prin Serbia sau chiar, pentru unele amănunte, prin Rusia.

În general frescele atonice din această vreme par mai mult influențate de Italia decât ale noastre, ceea ce se explică și prin

răspândite în tot Orientul și la Atos și până în Rusia.

În ceea ce privește Moldova, profesorul Podlacha¹⁾ a constatat în mai multe părți

¹⁾ V. Podlacha. *Malowidla Sciene*.

influențe italienești; a revenit însă asupra părerilor sale dela început și este de părere, în urma studiilor ulterioare, că exagerase mult această înrâurire.

* * *

Mai multe legături pare a avea pictura noastră cu cea rusească. Sunt unele detalii mai naturaliste, ca gesturi, expresii și costume populare, cum le-am semnalat la noi și pe cari le găsim și în Rusia, de pildă la școala din Novgorod prin veacul al XV-lea. Totuș aceste indicii sunt destul de vagi în prima și a doua treime ale secolului. Putem semnală la Roman în pronaos, în clădirile ce alcătuiesc fundul unui tablou, o reprezentare de biserică semănând cu cele rusești. Spre sfârșit însă, la Sucevița, înrâurirea rusească devine foarte netă, nu numai în detaliile secundare ale scenelor reprezentate, dar și în stilul picturilor, precum și în ornamentație.

Se pot vedea, ca pilde, o scenă din Imnul Acatist, de pe peretele exterior de miazăzi, unde arhitecturile fondului arată biserici caracteristice rusești, cum le vedem reprezentate și în Rusia (fig. 181).

S'a conchis de aici, la întrebuințare de podlinniki ¹⁾.

Și în icoanele zugrăvite în lunetele ușilor care reprezintă pe Maica Domnului de tipul zis *Ελεουσα* (umilenie) cu variantele sale, s'ar putea vedea o oarecare înrâurire rusească.

O bandă de împodobire tot dela Sucevița prezintă deasemenea caractere rusești.

Sunt și alte frize ornamentale, în naosul Suceviței, (și la Sf. Gheorghe din Suceava) care prezintă caractere în stilul Renașterii, dar mai înrudite cu cele ce vedem și în Rusia decât cu cele pur italienești, sau chiar nemțești.

Și examenul iconografic confirmă înrâurirea rusească¹⁾.

Aceste caractere mai speciale ce le găsim la Sucevița, împreună cu alte modificări în frescele acestei biserici, ne îndeamnă să le apropiem mai mult de acele dela Dragomirna, mai mult decât de cele din veacul al XVI-lea, legându-le mai mult de secolul următor.

* * *

S'ar putea deci formulă următoarea ipoteză în privința înrâurilor ce au determinat formarea stilului nostru de pictură bisericească din Moldova: Pe baza veche bizantină, transmisă prin Serbia, se altoesc elemente greco-tesaliote și poate macedonene (Gheorghe din Tricala, Stamate Costona din Iachint) și rusești, adaptate și modificate prin zugravi pământeni, fără înrâurire directă (sau foarte slabă) dela Sfântul Munte, în epoca ce o studiam.

PORTRETELE

Am vorbit de elemente de caracter mai pitoresc și totodată de cele ce le putem socoti ca elemente istorice, ca legenda Sf. Ioan cel Nou, care ne înfățișează în scena aducerii moaștelor sfântului la Suceava pe Alexandru cel Bun cu Curtea lui și Mitropolitul țării; deasemenea sunt și reprezentările asediului Țarigradului și anumite detalii din unele vieți de sfinți sau din Judecata cea de apoi.

Printre aceste elemente — istorice — trebuie socotite și tablourile votive, cari prezintă de sigur o mare importanță documentară. Cele din epoca ce o cercetăm arată oarecari deosebiri față de cele din vremea lui Ștefan cel Mare.

Costumele Domnilor au variat oarecum. Nu mai sunt brocarde așa de bogate. E mai

¹⁾ V. Grecu. Versiunile românești ale Erminiilor, Codrul Cozminului I. pag. 116.

¹⁾ V. Podlacha, Bul. Soc. polon. XII, pag. 49

totdeauna un fel de mantie cu un galon lat de aur la gât, dealungul deschiderilor hainei și la mâneci cari sunt lungi și larg deschise.

Doamna, în general, are un costum de deasupra la fel ca al Domnului; acolo unde se văd mânecile, ele sunt late ca în vremea precedentă și strânse la încheetura mâinilor.

Coroanele nu mai au aceeași formă; nu sunt coroane pline cu flori ascuțite, ci sunt formate din împletituri de ramuri împodobite cu mărghăritare.

Din nefericire, în ceea ce privește portretele, multe din aceste tablouri au obrajii personajelor retușate foarte stângaci, lucrare probabil mai totdeauna făcută în veacul al XIX-lea. Și aici o spălare inteligentă se impune. Avem însă și alte portrete decât cele ale familiei Domnitorilor; la Homor este ctitorul, marele logofăt Teodor, zugrăvit în camera mormintelor, în fața lui Christos, iar soția lui, Anastasia, e în genunchi în fața Maicei Domnului. Costumele se aseamănă cu cele din vremea lui Ștefan cel Mare; costumul Anastasiei este chiar aproape la fel cu acel al maicei ei, — soția logofătului Tăutu — la Bălinești, unde de altminterlea figurează și Anastasia, ca fetiță încă.

Tot la Homor se vede hatmanul Daniil, pârcaľab de Suceava, și soția lui.

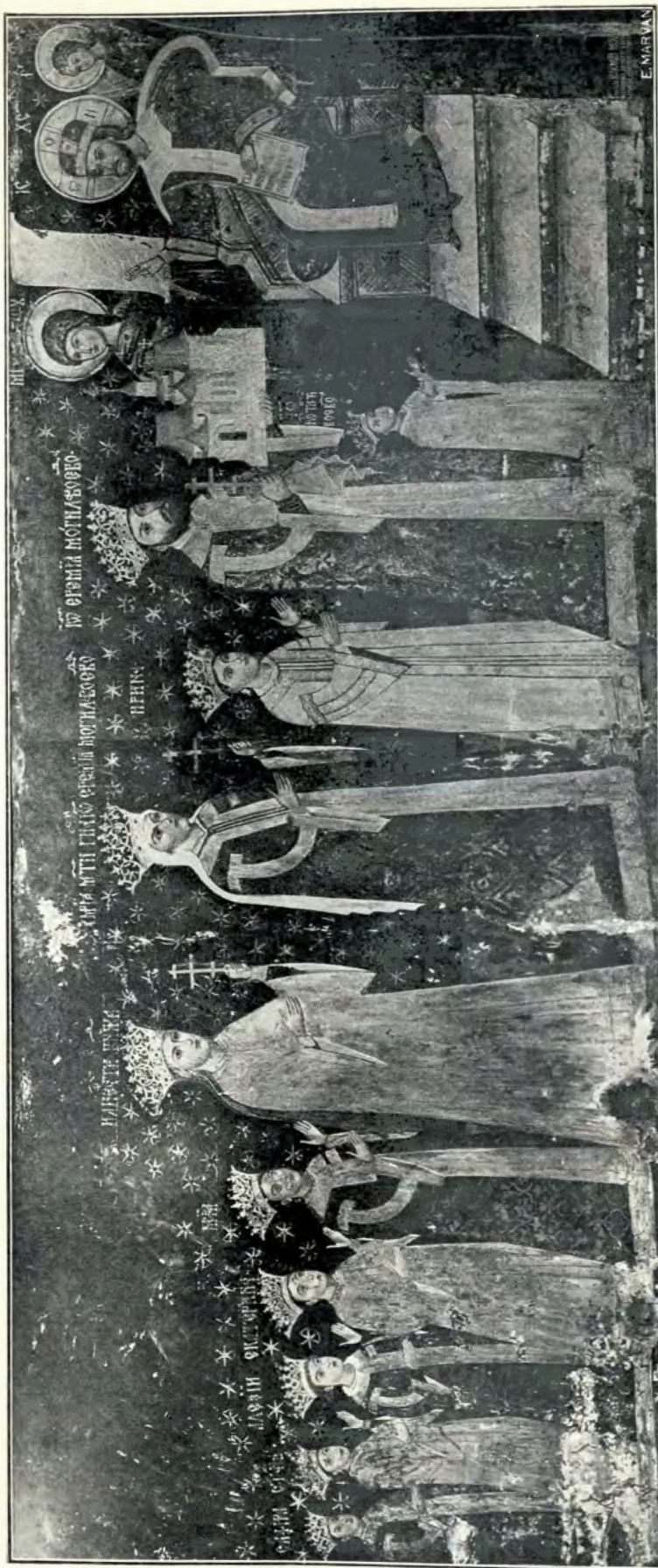

Fig. 361. Sucevița. Tabloul votiv. (Fot. Bălan.)

La Voroneț, avem pe peretele de miazăzi, la stânga intrării, chipul mitropolitului Grigore Roșca, figură foarte caracteristică, și al lui Sf. Daniil, care trăia la zidirea mănăstirii de către Ștefan cel Mare; putea deci chipul său să fi fost încă cunoscut în vremea zugrăvirii de Grigore Roșca, încât și portretul

trebuie adăugate portretele arătate mai sus și tabloul votiv din pronaosul dela Homor.

Semaipoate adăoga acesteiliste Râșca, unde tabloul e refăcut de tot, și Slatina unde e nou.

* * *

Grafitile sunt așa de numeroase încât într'unele locuri acoperă fresca în modul

Fig. 362. Sucevița. Peretele est al pridvorului. (Fot. Bălan.)

acestui sfânt poate fi mai mult sau mai puțin asemănător. Reprezentările de personaje mai vechi, ca Alexandru cel Bun, Mitropolitul Iosif și alții, nu pot trece drept portrete. Din aceste tablouri votive, se mai văd acum cele la Dobrovăț, de la Probota în biserică și pe turnul de intrare, de la Baia, de la Sf. Dumitru din Suceava, de la Homor, de la Moldovița, de la Sucevița; la care

cel mai supărător și strică câte o dată părțile cele mai frumoase. Multe din ele sunt din veacul al XVII-lea, mai cu seamă dela sfârșit, altele, rare, sunt din ultimii ani ai veacului precedent. Aproape nici o biserică din această regiune nu a scăpat de însemnările soldaților lui Sobieski.

Câte o dată se găsesc lungi inscripții datate, scrijelate în tencuiala zugrăvită:

«In anul 1754 s'a acoperit biserica»; «In anul 1677 a ars mănăstirea» și alte de acest fel. Altele arată numele unor călugări veniți dintr'altă parte. La Sf. Gheorghe din Suceava s'a însemnat un: «monah Antonie Muntean ot Argeș».

din punctul de vedere artistic, dar alte compoziții, ca bunăoară Buna Vestire sau Adormirea Maicei Domnului, sau Etimasia dela Moldovița, și îngerii din dreapta și din stânga ușei gropniței, Deesis de deasupra ușei de miazăzi dela Voroneț, Etimasia din prid-

Fig. 363. Rădăuți. Tabloul votiv. (Fot. Bălan.)

ASPECTUL ARTISTIC. ORNAMENTAȚIA. TECNICA.

În ceea ce privește latura artistică a zugrăvelilor acestor biserici, nu cred să fie la aceiași înălțime cu cele din vremea lui Ștefan cel Mare. Sunt totuși, încă — fără a vorbi de tehnica lor care e excelentă — de o foarte bună calitate, atât în întregul lor cât și în subiecte deosebite. Aceste subiecte, tratate în spațuri mici ca calendarele (sinaxare), prezintă de sigur un interes redus

vorul Probotei și încă multe altele — au calități indiscutabile de compunere, de mișcare, de armonie, de culoare și de emoție.

Adâncimea simțirii religioase este câteodată remarcabilă, iar înfățișarea unor sfinți mai tineri de o atitudine plină de grație și totodată de energie.

Ca efect de compoziție mai mare se pot cită unele soboare ecumenice și exteriorul absidei dela Arbora, unde teoriile de sfinți cari se îndreaptă spre altar sunt pline de o liberă mișcare, așa de armonioasă în

întregul ei, încât fac din această frescă una din cele mai de seamă din țările noastre.

Vrednice de luare aminte sunt și acele picturi din ocnițele sau lunetele de deasupra ușilor, care sunt tratate în general în felul icoanelor, și printre care se văd unele Maici ale Domnului de tipul *'Ελεοῦσα* (umilenie) cu variantele sale, foarte duioase și foarte mișcătoare.

Altele arată înrâurirea Renașterii, fie inspirată din stofe, adică mai direct, sau prin intermediul Rusiei — precum am arătat mai sus.

Unele ornamente mai simple, de natură geometrică, la Voroneț, la Hotin, la Baia, la Roman, sunt tot bizantine ca proveniență și arată o imitație de marchetărie.

În ornamentația vegetală care, încolăcin-

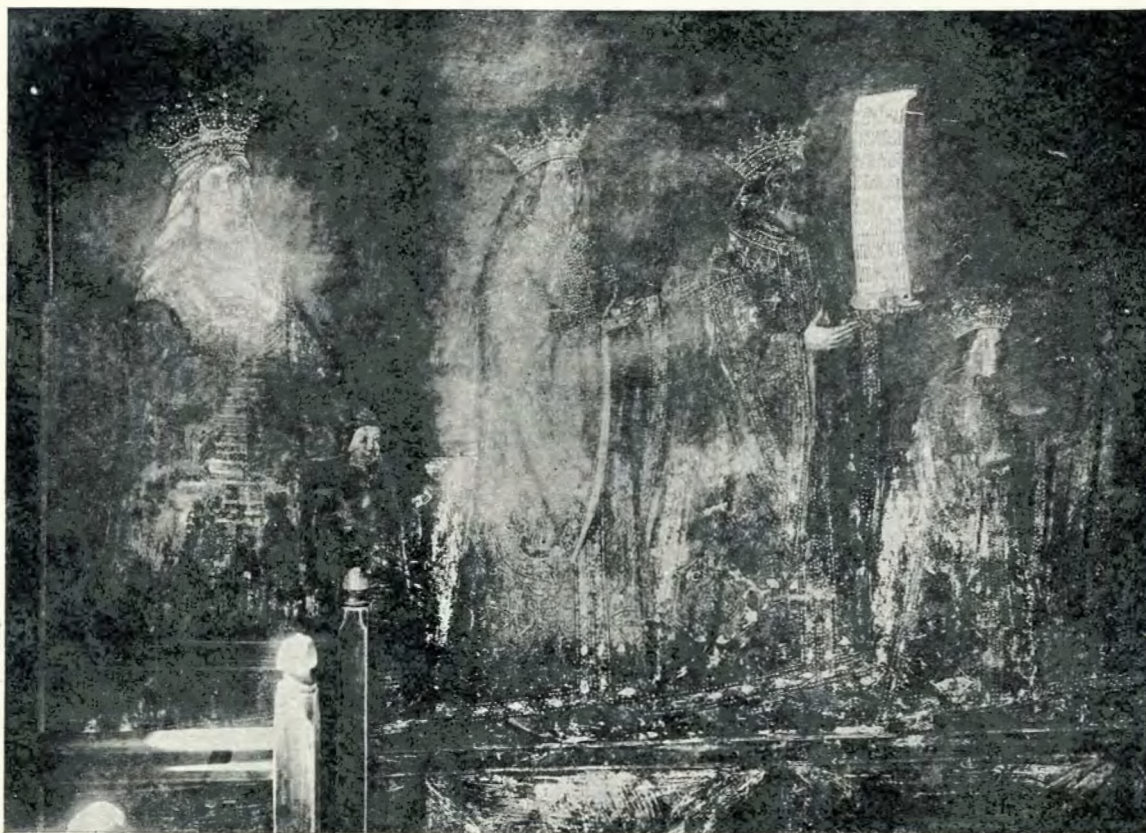

Fig. 363 bis. Rădăuți. Tabloul votiv (continuare).

Partea pur ornamentală, domină de obicei în timpanele și glafurile arcadelor, în frize horizontale sau benzi verticale, sau încă urmărind curbura arcurilor, păstrând încă multe din motivele bizantine (sau romano-bizantine) din epoca anterioară. Dar se ivesc și ornamente orientale, înrudite cu unele bizantine sau, mai bine zis, având aceeași origină, dar desvoltate și tratate după felul persan sau otoman.

du-se pe un întreg perete, formează ramurile Rădăcinei lui Ieseu, se vede la Sucevița o evoluție destul de caracteristică. Pe când în bisericile din vremea lui Rareș ele sunt evident bizantine și se aseamănă cu cele ce le vedem și la Atos sau în Serbia, la Sucevița și-au modificat stilul (dar formele prea puțin) și se prezintă ca un ornament baroc, ajuns la această derivație, probabil tot prin influența artei rusești.

Ca tehnică, zugrăvelile noastre, au fost executate, precum am mai accentuat, după procedeul adevăratei fresce, adică pe tencuiala proaspătă de tot; altmintrelea n'ar fi avut minunata rezistență ce o arată. S'a încercat¹⁾, printr'o analiză chimică, să se dovedească procedeul întrebuintat; s'a conchis că s'ar fi întrebuintat pentru a lega colorile, o materie organică nedeterminată, poate clei. Dacă acest adaos aici a fost chiar clei, rămâne foarte dubios; adaosul de clei, de obicei, pare mai curând să împiedice încorporarea particulelor de colori în mortarul tencuelei și să vatăme durabilitatea frescei.

S'a spus de altmintrelea des că în multe fresce s'au adăogat diverse materii — câte o dată grase — în apa în care se disolvă colorile, încât acest adaos n'ar constitui o inovație. În orice caz, aceste materii nu trebuie să fi fost de natură să împiedice absorbțiunea colorilor în tencuiala proaspătă.

Reparațiuni sau unele reveniri, au fost făcute, scoțând tencuiala cu totul și refăcând-o, rezugrăvindu-se *al fresco* pe această parte.

Refaceri mai importante, rezugrăviri s'au făcut cu colori de apă, — care acoper câte o dată numai fundurile — și cari se pot spăla foarte ușor. Alte dăți e un fel de temperă mai rezistentă, dar care, cu o oarecare pricere se poate deasemenea îndepărta. În vremuri mai recente s'a repictat cu ulei peste vechea zugrăveală, încât curățirea ei a devenit în aceste cazuri destul de anevoioasă.

Aceste zugrăviri au câte o dată — ca la Roman, mai multe straturi. În fine, în unele cazuri, mai nenorocite, vechea pictură a fost scoasă cu tencuială cu tot și refăcută în întregime — (Bistrița, Slatina și altele).

De însemnat este faptul că multe cununi ale sfinților sunt făcute în relief. Acest detaliu de tehnică, împrumutat, cred, dela tehnica icoanelor, ar putea servi până la un punct oarecare la datarea frescelor. În epoca ce ne ocupă le găsim la Arbora, la Sf. Dumitru din Suceava (la turlă), la Voroneț în exteriorul pridvorului, la paraclisul Bistriței.

* * *

Dacă am voi acum să rezumăm în câteva cuvinte ce rezultă din cele expuse, putem conchide că și în acest veac a existat o școală moldovenească — de o excelentă tehnică. A ținut spre un dublu efect general, de religiozitate în primul rând și de ornamentație, și aceste două scopuri au fost atinse. Dar în acelaș timp, meșterii acestei vremi au fost atrași de natură și au amestecat caractere mai pitorești și mai realiste cu cele mai spirituale și mai mistice.

Au arătat deasemenea în gesturi și în atitudini o mai mare libertate și au ajuns foarte des la o impresie de multă viață și de multă grație arătând nu o dată o adevărată știință și a desenului și a coloritului.

Este deci o foarte sensibilă deosebire față de pictura anterioară, — deosebire mai cu seamă de principii.

¹⁾ V. Podlacha. Malowidla Sciennie, pag. 45 (din darea de seama a Bul. Soc. polon. XII.).

MOBILIERUL

Dacă, din vremea lui Ștefan cel Mare, nu ne-a rămas nimic în privința mobilierului fie bisericesc, fie laic, nu mai este la fel în timpul lui Rareș; se regăsesc în bisericile din veacul al XVI-lea mai multe mobile ce se pot atribui acestui secol, încât ne putem da seama ce eră în această vreme, această artă.

Ne-au rămas de-atunci la Probota, scaunul domnesc ce se găsește acum la muzeul național din București, un tetrapod și o masă cu opt fețe. La Moldovița e un jeț domnesc, la Voroneț un jeț și strane, care sunt date printr'o inscripție; un alt jeț la Homor și în fine dela Slatina s'a adus încă un scaun domnesc la muzeul din Iași.

Iconostasele dela Homor și Moldovița mai poartă pe crucea cea mare, zisă «răstignirea», din partea de sus, inscripții, din care rezultă că sunt făcute în 1590 și 1593. S'ar putea ca și unele părți ale iconostaselor să fie și ele din această vreme. Și crucea cea mare dela Probota e de un stil asemănător cu cea dela Homor.

Stranele dela Voroneț poartă pe slavonește următoarea inscripție săpată în lemn:

«Acele strane le-a făcut robul lui Dumnezeu Kir Grigorie, Mitropolitul Sucevei».

E vorba, fără îndoială, de Mitropolitul Grigore Roșca, care a zidit pridvorul bisericii în 1547 și a pus să se zugrăvească și biserica jur-împrejur. Precum am văzut, Grigore Roșca a trăit până la adânci bătrânețe și a fost mitropolit până la a doua domnie a lui Lăpușneanu, în 1564. Deci între

aceste două date se așează acea a facerii stranelor.

Or aceste strane arată, în mod evident, în unele detalii, o copie mai stângace a unor ornamente ce le regăsim pe scaunul domnesc dela Moldovița, încât suntem în drept să-l considerăm pe acest din urmă ca anterior și contimporan, sau aproape, cu clădirea bisericii.

Aceste detalii copiate sunt: mai întâi, cel gotic din partea de mijloc a spetezei, care e executat, la Moldovița, în mod magistral «à jour» pe fiecare parte laterală, în sus, și încă de trei ori, foarte asemănător, (deastădată fără a fi lemnul găurit) și în fund și pe fiecare latură în jos, și înăuntru și în afară. Pe urmă, ornamentul în formă de rinsou bizantino-romanice care împodobește restul spetezei dela Voroneț, îl regăsim pe latura stângă — jos — a jețului domnesc; e acest ornament ce îl regăsim așa de răspândit în frescele bisericilor noastre, de obicei în ocnițele și arcadele secundare. În fine, rozasa din mijlocul spetezei, cu toate că nu reproduce nici un motiv din jețul dela Moldovița, este totuși evident înrudită cu cele de pe acest jeț care au în centrul lor o mică floare și o împodobire de tulpine cu câte un mic trifoi la vârf.

Forma generală, în fine, a scaunului și a spetezei este la fel precum și micii nasturi strunși și baghetele în formă de popici.

Să examinăm acum mai în amănunte, scaunul dela Moldovița. Dela început, ceea ce

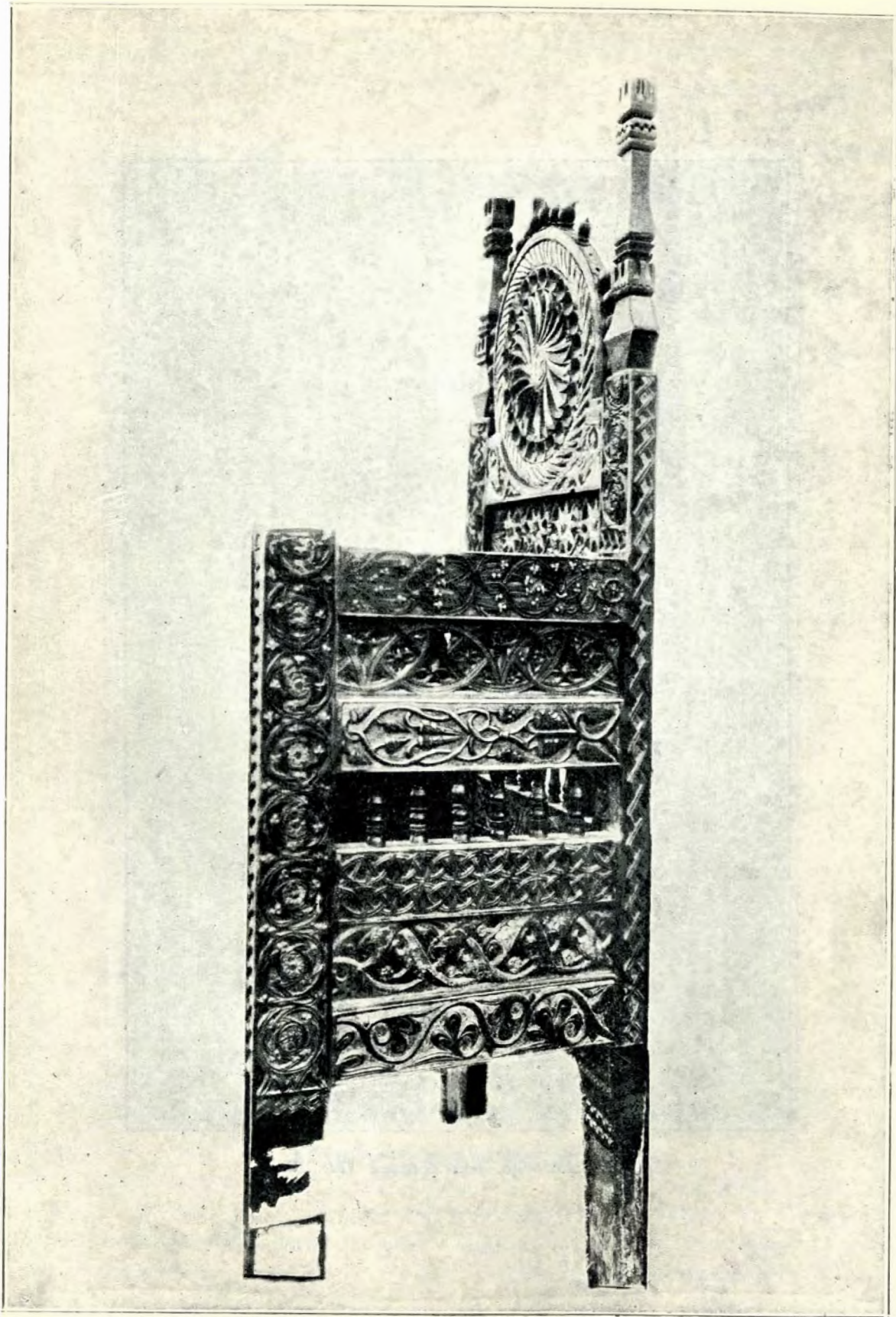

Fig. 364. Moldovița. Jețul domnesc. (Fot. Bălan.)

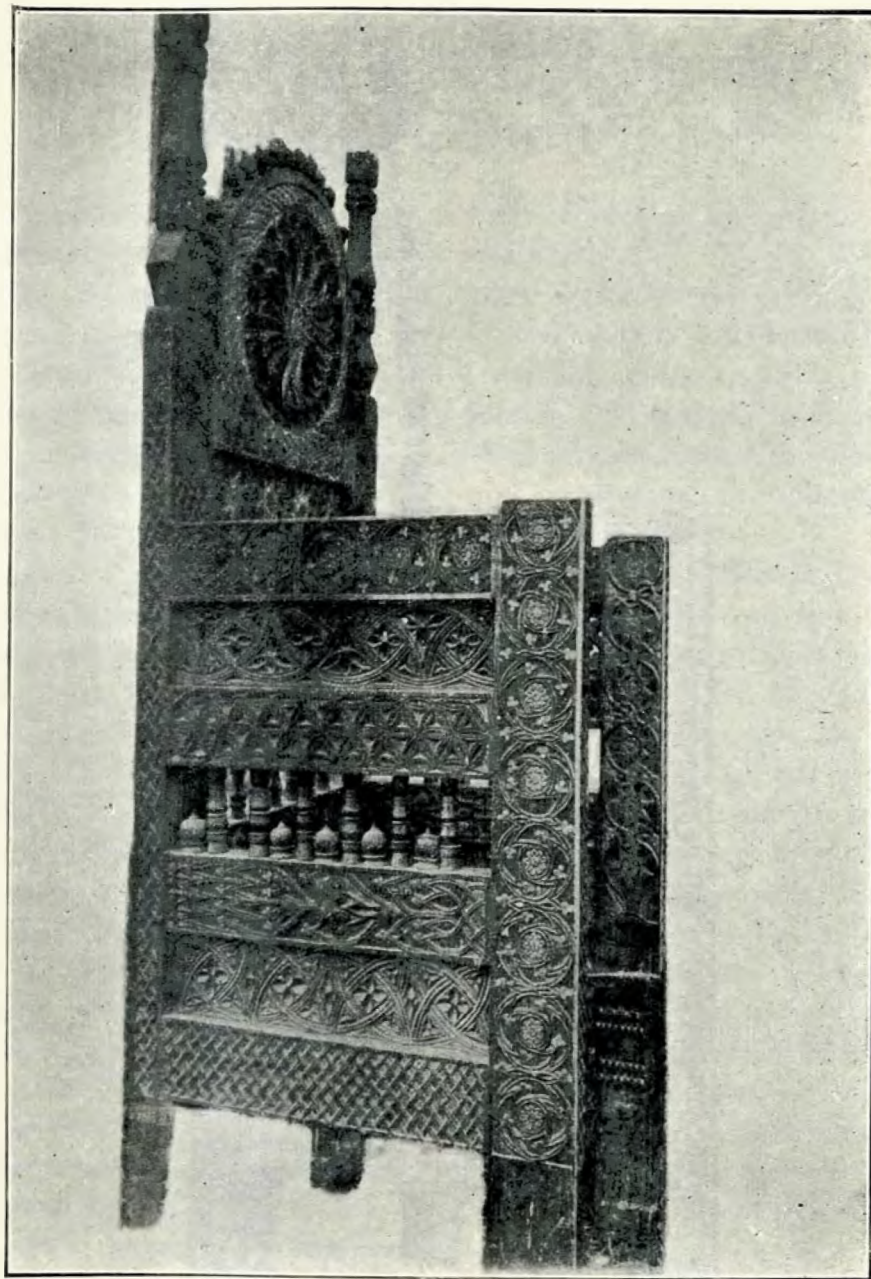

Fig. 365. Moldovița. Jețul domnesc. (Fot. Bălan.)

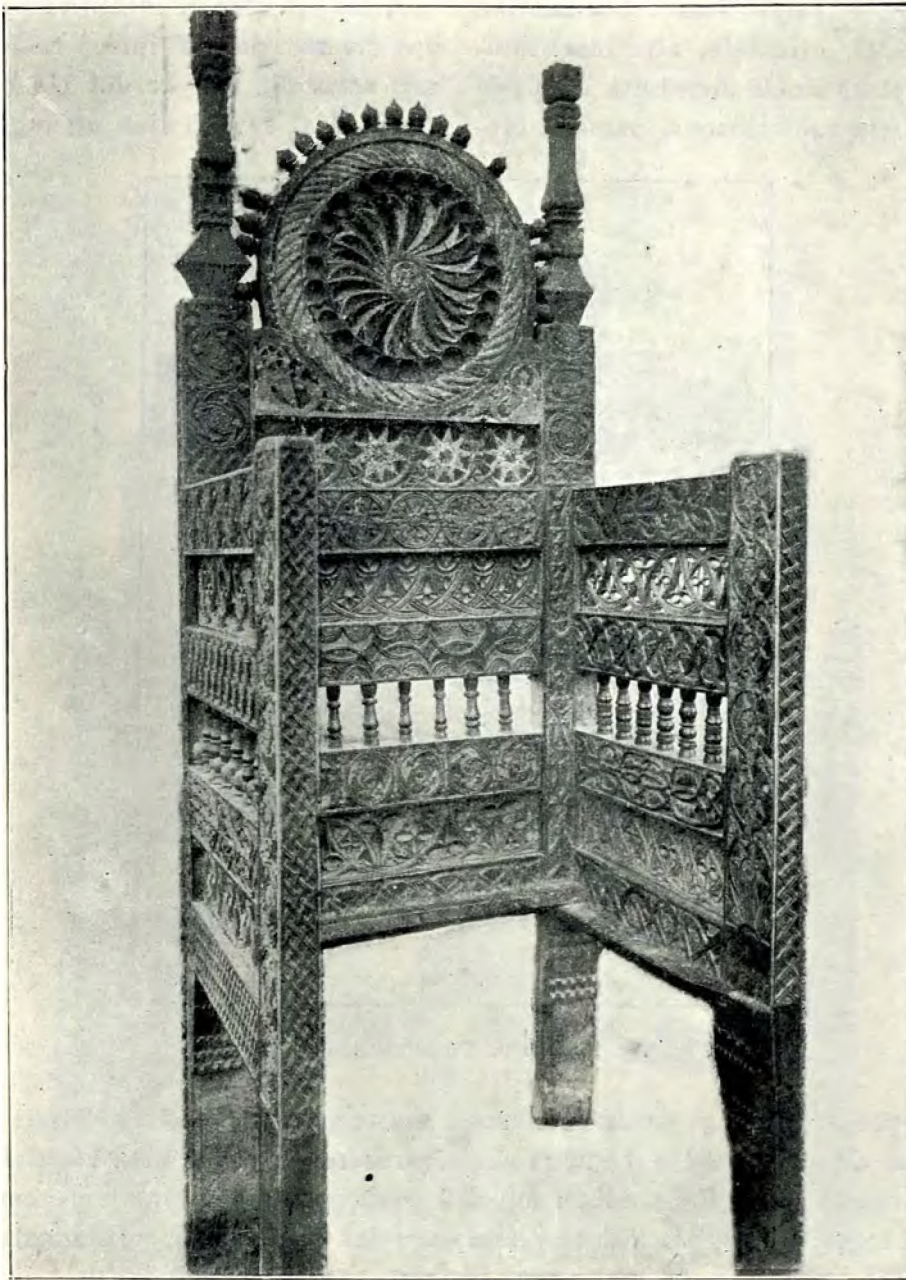

Fig. 366. Moldovița. Jețul domnesc. (Fot. Bălan.)

atrage atenția, este marea diversitate de motive ce o găsim; mai fiecare bucată are un alt ornament, și de stiluri foarte diferite. Avem ornamente gotice «raionante»; sunt altele cu cercuri încrucișate, bizantine pure; pe montanți sunt împletituri tot bizantine sau, mai general, orientale, alte bizantino-romanice la fel cu unele zugrăvite în nișele bisericilor. Altele sunt rinsouri persano-oto-

să se întâlnească probabil tot în regiunile subcarpatice ungurești și în cele ardelenesti.

Rozeta cea mare, montanții, sunt tratați în stilul comun al tuturor țărilor care au cultivat lucrul lemnului.

Acest amestec de înrâuriri și de ornamente așa diverse pare a indica ca loc de origină sau regiunile din nordul Ungariei sau cele din Ardeal sau în fine un meșter venit din

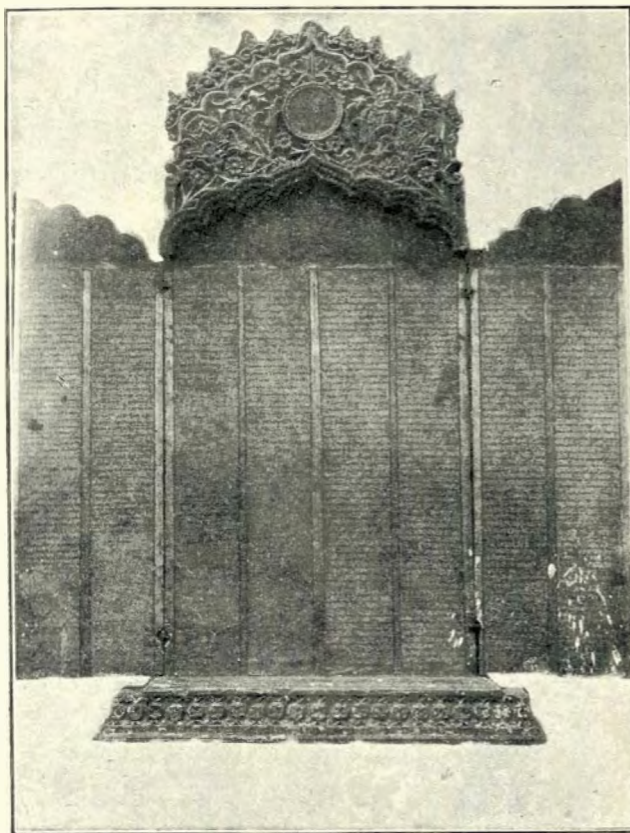

Fig. 367. Moldovița. Pomelnicul. (Fot. Bălan.)

mane cari se pot asemăna și cu unele ruso-georgiene. Un alt ornament e compus din cercuri cu o rozetă la mijloc și din ramuri terminate cu câte un mic trifoi. Stilul acestui ornament e mai vag și ceva mai greu de determinat, dar totuș se recunoaște că e tot gotic de origină dar degenerat.

Modelul îl găsim pe o masă din 1510, din ospelul comunal din Bartfeld din fosta Ungarie de nord (acuma în Cechoslovacia). Altele, al căror model nu l-am regăsit, sunt de un stil asemănător și trebuie

aceste regiuni. Acolo motivele gotice și cele înrudite cu masa dela Bartfeld sunt la ele acasă, precum și motivele comune tuturor artelor lemnului; ornamentația otomană putea în acest moment ușor să fie cunoscută și în aceste regiuni, iar cele cu volutele bizantino-romanice se puteau vedea nu numai la noi, dar și în bisericile lor romanice. Totuș, oricare ar fi locul unde a fost lucrat acest scaun, e cert că a fost făcut pentru domnitorul moldovean, căci pe spetează, în cele două colțuri de jos ale rozasei mari, se

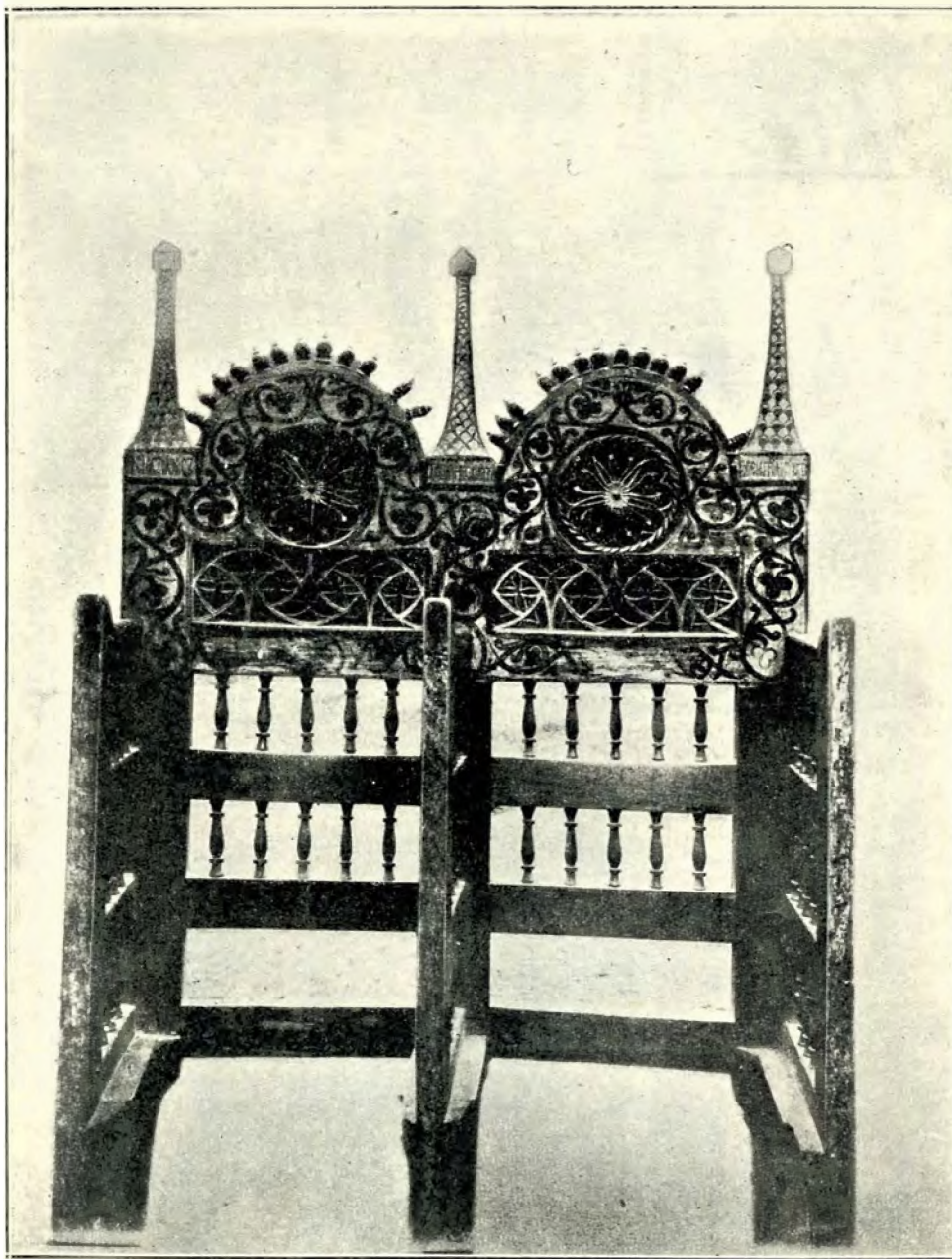

Fig. 368. Voroneț. Strane. (Fot. Bălan.)

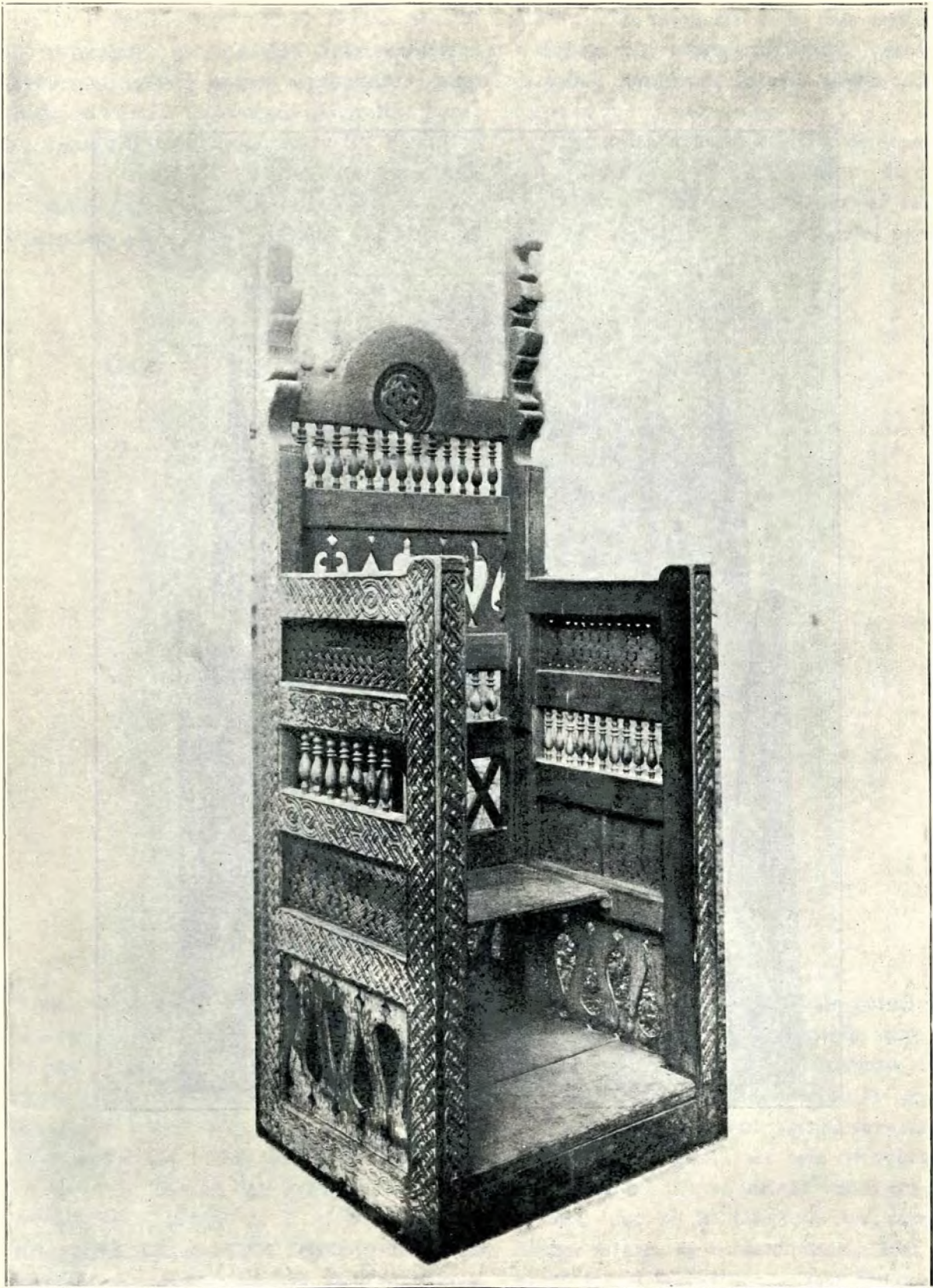

Fig. 369. Voroneț. Jeț. (Fot Bălan.)

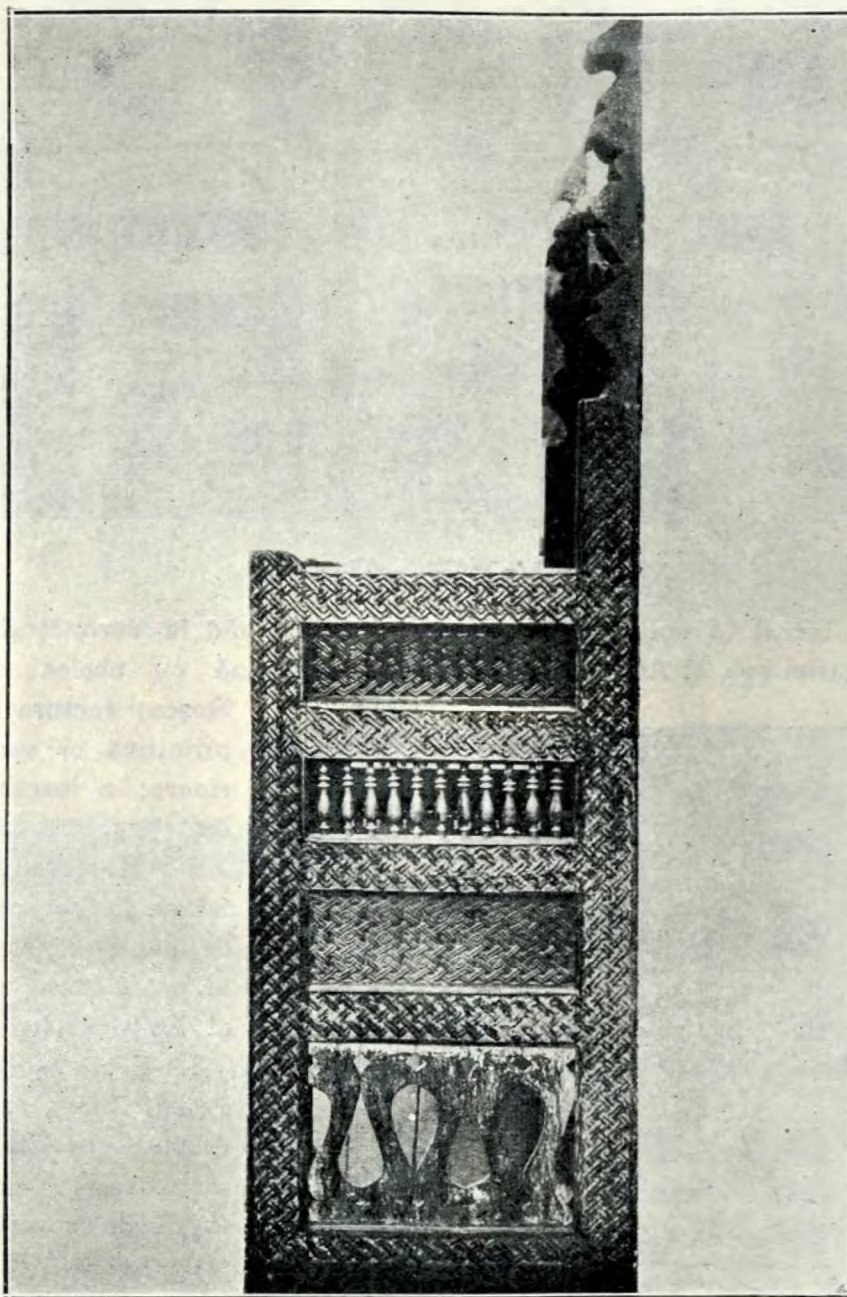

Fig. 370. Voroneț. Jeț. (Fot. Bălan.)

vede capul de zimbru cu steaua între coarne și cu gâtul terminat prin lambrechine. Presupunerea cea mai naturală este deci că

friză); se înrudește mai mult, în această privință, cu scaunul domnesc dela Probota despre care vom vorbi mai departe.

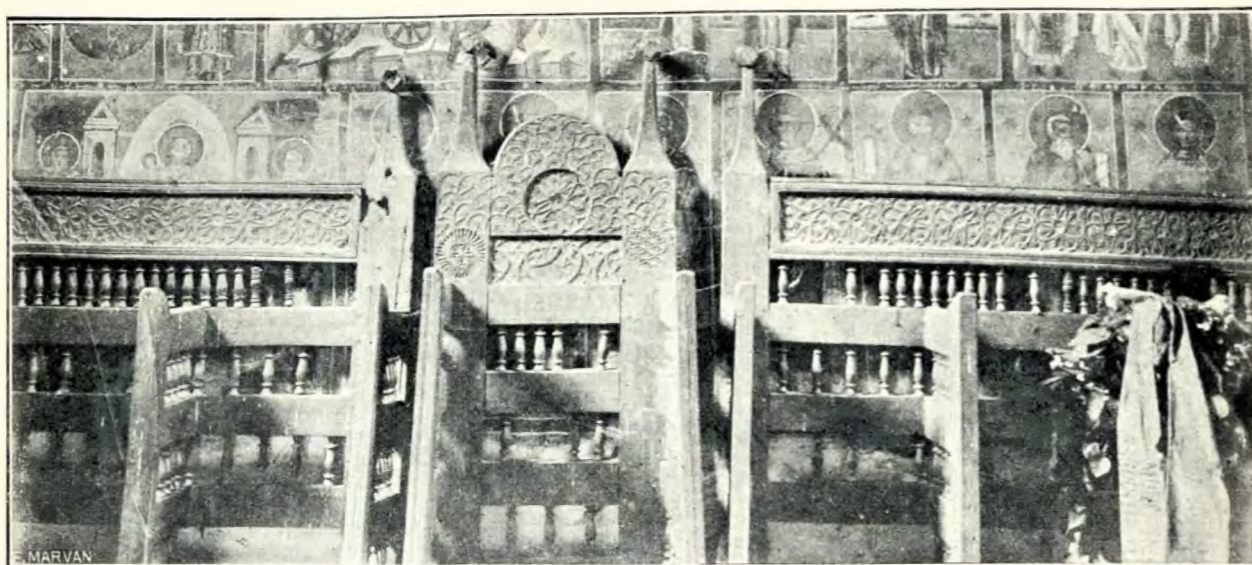

Fig. 371. Voroneț. Alte strane.

scaunul a fost lucrat la noi de un meșter din nordul Ungariei sau al Ardealului, unde

Se mai văd la Voroneț și alte strane ce se aseamănă cu acelea ale lui Grigore Roșca; factura lor e însă mai primitivă și sunt ceva posterioare; o inscripție le datează din 1577.

Fig. 372. Homor. Jeț. (H.)

Petru Rareș eră însuș stăpân pe un domeniu întins.

Jețul dela Voroneț e mult mai simplu și acoperit mai peste tot cu împletituri (o

copie) este de o factură și de o artă superioară celei dela Moldovița, atât prin siguranța execuției cât și prin unitatea concepției și a stilului.

La Homor, un jeț de acelaș fel ca la Voroneț și cu capete de bouri săpate pe spetează, ar putea să fie din acelaș veac al XVI-lea (fig. 372).

La Probota, jețul zis al lui Petru Rareș, are toate părțile drepte acoperite cu împletituri, iar rozasele care împodobesc fundurile sunt de o ornamentație geometrică arabă; au o mare asemănare cu unele discuri dela biserica episcopală din Curtea de Argeș. Acest scaun (reproducerea e făcută după o

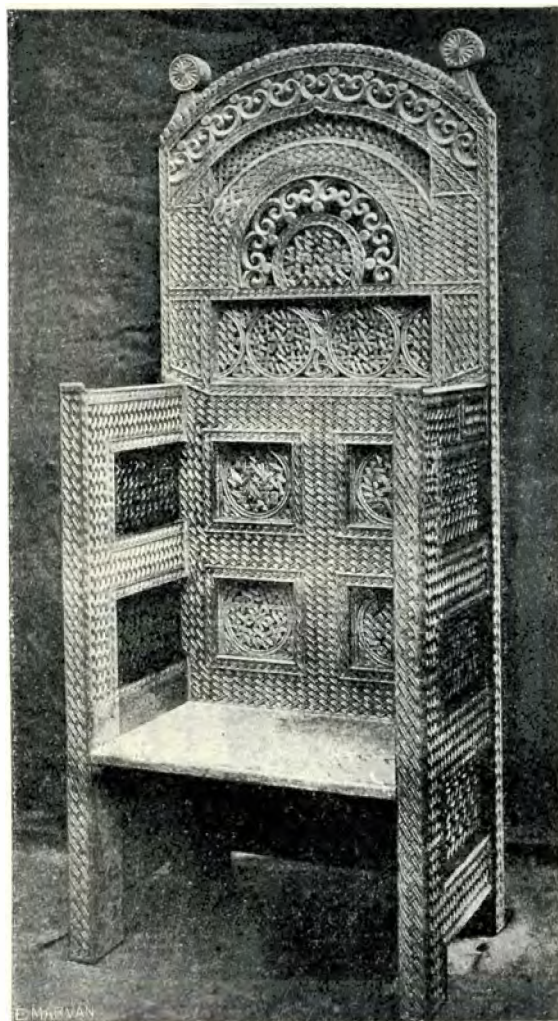

Fig. 373. Probota. Scaunul domnesc.

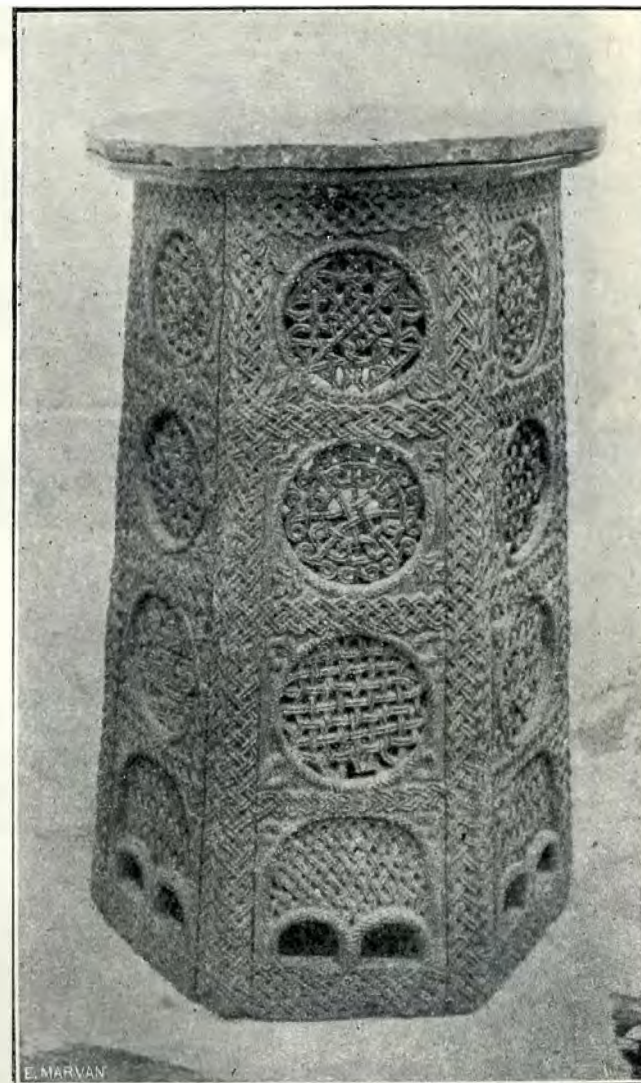

Fig. 374. Probota. Masă. (Soc. A. R.)

Masa cu opt laturi, tot dela Probota, e tratată în acelaș stil, dar mai puțin pur, și mai moale.

Tetrapodul, în fine, dela aceeaș biserică are montanții cu aceleași împletituri

ani după terminarea bisericii dela Argeș, arată, pe de o parte că, ceea ce se făcea într'una din cele două țări surori nu eră necunoscut în cealaltă și putea să aibă, când se doreă, o imediată re-

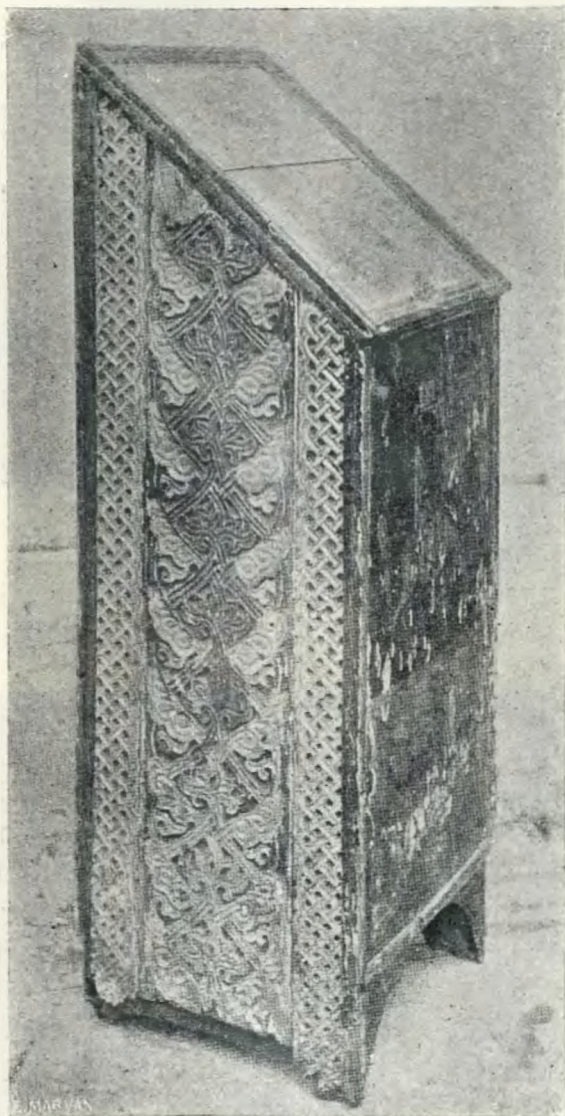

Fig. 375. Probota. Tetrapod. (Soc. A. R.)

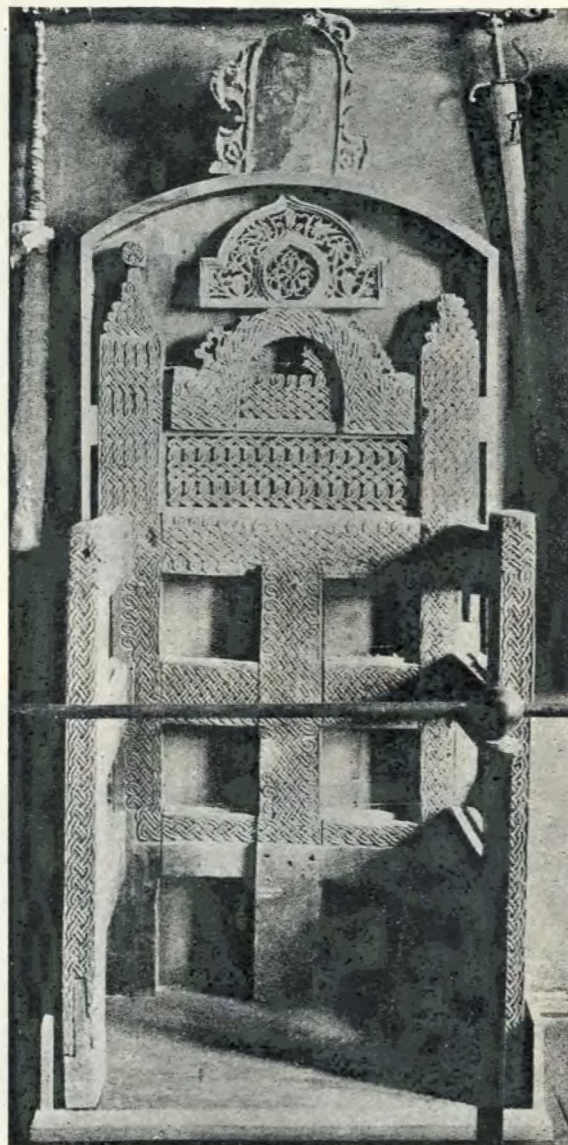

Fig. 376. Jețul mănăstirii Slatina (la muzeul din Iași).

ca celelalte două mobile, dar panourile laterale sunt acoperite cu o frumoasă împodobire de rînsouri vegetale persano-tomane, identică cu ornamentul chenarului ușei de intrare dela Curtea de Argeș.

Regăsirea acestor motive aici, puțini

percusiune; iar, pe de altă parte, ne permite să facem presupunerea că și la Argeș a existat un mobilier inspirat din aceeaș ornamentație ca cea care împodobeă zidurile bisericii.

Cele dela Probota ar fi copii sau bucăți comandate la acelaș meșter.

Inrudirea celor două doamne, Despina din Muntenia și Elena din Moldova, ar fi, poate, o indicație ¹⁾).

Cel din urmă scaun domnesc din această serie, cel dela Slatina, se apropie de cel dela Probota. Fundurile însă lipsesc și nu știm dacă, ca și la Probota, erau rozase sau alte împodobiri.

Atât la Moldovița, deasupra ușei camerei mormintelor, cât și la Voroneț, deasupra intrării în naos, se mai vede o bucată de lemn împodobită ce pare a fi aparținut unui iconostas (fig. 32).

Împodobirea de ramuri, de flori și de fructe se potrivește cu ce cunoaștem, dar desenul e deosebit de elegant și executarea foarte frumoasă. Cele două bucăți par a aparține aceleiaș epoci, precum și o altă bucată, expusă la Iași cu scaunul lui Lăpușneanu și care este partea centrală a unei piese de acelaș gen. (fig. 376).

S'a emis părerea că ar putea fi tot din epoca ce ne ocupă.

Prezența acestor trei rămășiți de un stil analog, în trei biserici, ar putea fi un argument.

Totuș forma — în acolada simplă sau multiplă — a părților ridicate mi se pare a trăda o înrăurire rusească și cred că data lor ar fi mai curând pe la, sau după, 1600; ori, poate, sunt contemporane cu «răstignirea» dela Moldovița (1593).

¹⁾ Despina (Milița) eră vară primară cu Ioan Ștefanovici, tatăl Elenei. N. Iorga. Studii și Documente III. (XLV).

E acelaș lucru cu pomelnicul dela Moldovița care are stinghia ce închide obloanele în forma caracteristică a frânghiei întoarsă

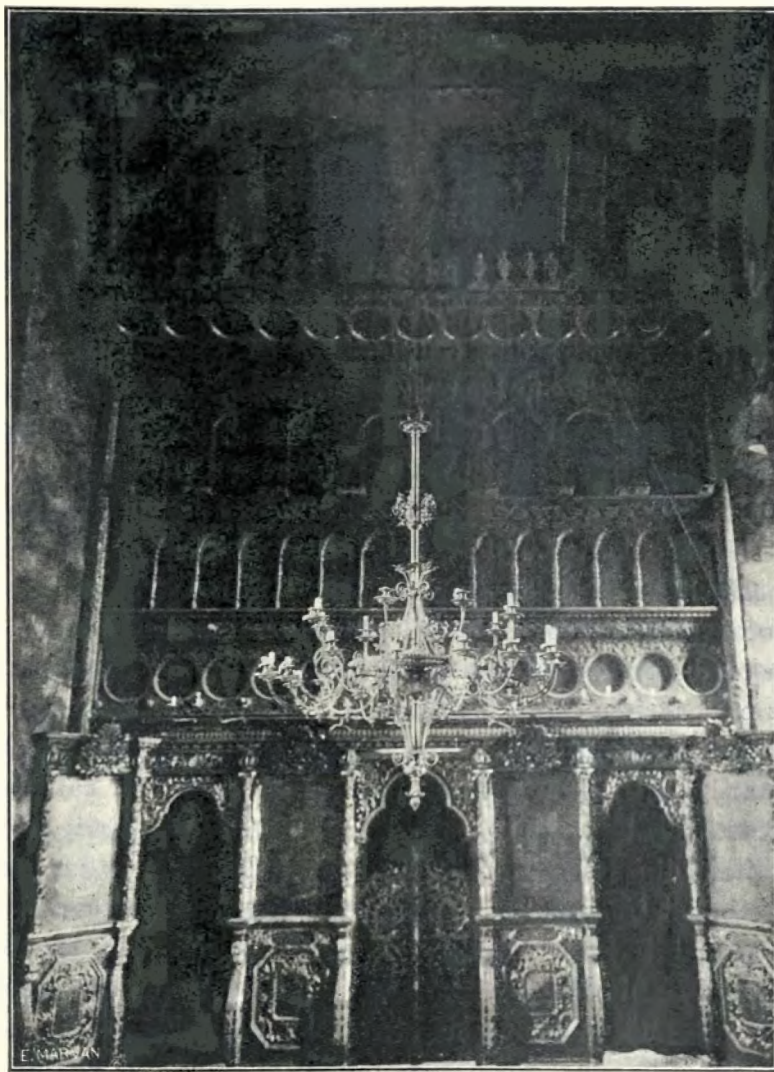

Fig. 377. Moldovița. Tâmpla. (H.)

când la stânga, când la dreapta, formă intrată în arta moldovenească odată cu zidirea Dragomirnei. Forma părții superioare în multiplă acoladă e, fără îndoială, rusească.

Aceeaș vârstă trebuie să aibă și masa cu opt laturi din Moldovița care are montanții și legăturile lor tot cu motivul frânghiei împletite.

CAPITOLUL VIII

MEȘTERII ȘI METODELE DE CONSTRUCȚIE

Când am studiat vremea lui Ștefan cel Mare, arătasem că meșterii de biserici ne-au venit la început din Galiția, dar că este foarte probabil că, încă de pe la 1480, ar fi început a veni meșteri și din Ardeal, cu toate că nu cunoaștem nici un nume și nici un document dovedind aceasta.

În veacul al XVI-lea, în ceea ce privește meșterii de zidărie, avem relații destul de numeroase, din care rezultă că mai toți veneau din Ardeal și mai precis, din Bistrița. Lucrul se înțelege ușor, fiind date legăturile strânse și continue din acest veac între domnitorii noștri și această regiune și fiind dat faptul că ei erau chiar stăpâni pe unele localități din această parte: Cetatea de Baltă, Ciceiu și Ungurașul — fără a vorbi de pretențiile lui Rareș chiar asupra orașului Bistrița. D-nul Al. Lăpedatu¹⁾ a studiat pe larg această chestiune și ne vom mulțumi să redăm pe scurt rezultatele la cari a ajuns D-nia Sa.

Încă din anul 1529 Petru Rareș a cerut Bistrițenilor să-i trimeată un zidar priceput ca să-i lucreze la cetatea Neamțului.

Se pomenește ceva mai târziu de un alt meșter zidar, Adrian, — pela 1536. În 1543 și 1545, Rareș scrie direct unor meșteri, unuia ca să lucreze la Soroca, celuilalt ca să facă o biserică — în felul celei din Suceava (Sf. Dumitru).

¹⁾ Al. Lăpedatu. Cercetări istorice cu privire la meșterii bisericilor moldovene din Sex. XXI. Ioan zidaru lui Petru-Vodă Rareș Bul. Com. Mon. Ist., 1912, pag. 23 și 83; Cf. N. Iorga. Documentele Bistriței (passim).

Din această corespondență se poate conchide că această din urmă biserică a fost făcută tot de meșteri din aceeaș școală.

Pe la 1546, Domnul cheamă trei meșteri dela Bistrița: Adrian — poate tot cel dela 1536 — Gheorghe și Andrei. Ei fuseseră angajați de un «magistru» Luca.

Acest Luca fusese tocmit de Rareș pentru construcția bisericii din Roman, în locul unui Ioan, zidarul care trebuise la început să zidească el această biserică. Dar Luca cu tovarășii lui pleacă, nemulțumiți de modul cum îi trată episcopul Macarie, care, în calitatea lui de ispravnic al lucrării, nu îngrijea îndestul de hrana lor.

Iliaș Vodă îi mai scrie lui Luca care se întoarce, după ce Domnitorul înlocuește din funcția de ispravnic pe Episcopul Macarie printr'un boer al său. Și astfel, după opt ani biserica se termină.

Dar cel mai cunoscut dintre meșterii zidari ai lui Rareș este Ioan. — Ioan Zidarul, Hans Maurer, Iohannes Murator, Murarius, Lapidar sau Cementarius.

El eră din Suceava și supusul lui Petru Rareș — am zice acum: cetățean moldovean — cu toate că eră de naționalitate sasă sau germană. E vestit prin îndelungatul proces ce l-a avut încă din vremea lui Petru Rareș, pe urmă în vremea lui Iliaș și în aceea a lui Lăpușneanu, vreo douăzeci de ani cu totul.

Ioan fusese tocmit pentru suma de 1500 fiorini tătărești ca să facă o biserică în Suceava. Presupunem că eră prețul mânei de

lucru, materialele fiind furnizate de Domn. Biserica însă se prăbuși, așa că Rareș fu silit să refacă alta, cu alți meșteri. E vorba de Sf. Dumitru din Suceava.

Rareș, însă, ținând dator pe Ioan să-i facă altă biserică sau să-i dea banii primiți înapoi.

Ioan, între timp, se mutase la Bistrița de unde îl cerea Rareș mereu ca să-i facă altă biserică, ce, deastădată trebuia să fie episcopia din Roman; Domnul nu-i pretinde să lucreze ca zidar, ci numai să învețe pe alții, adică să conducă lucrarea; eră deci mai mult ca un simplu meșter zidar, eră un arhitect și, după insistențele ce se pun, socotit ca priceput, cu tot accidentul întâmplat la Suceava.

Dar Ioan Zidarul nu se mai întoarce și biserica dela Roman fu zidită precum am văzut, de către meșterul Luca cu tovarășii săi.

Și Lăpușneanu cere Bistrițenilor, în 1560, meșteri zidari pentru mănăstirea sa din Slatina și alte biserici, arătând că în Moldova sunt zidari puțini — (deci erau unii).

În 1561 cere tot de acolo meșteri pentru diferite lucrări între care și o fântână. Este de sigur aceea dela Slatina, dela care s'a păstrat inscripția din 1561, așezată acum deasupra ușei caselor egumenești.

În 1564, iarna, intervine această corespondență despre care am mai vorbit. Lăpușneanu cere Bistrițenilor să-i trimeată meșteri țigleri. Le spune că biserica lui nu e încă termi nată și că vrea să-i facă învelitoare de țigle, astfel cum se obișnuiește în alte părți, dar că la noi nu sunt astfel de meșteri țigleri. Pământ bun, însă, se găsește la Baia.

În prima lui domnie, în 1558, Lăpușneanu ceruse regelui Poloniei, Sigmund August, voia să cumpere, la Colomea, plumb pentru acoperișul mănăstirii Slatina și aramă pentru clopote ¹⁾.

Tot dela Bistrița, a cerut Lăpușneanu meșteri ca să ajute la construcția băii turcești ce o făcea la Iași, meșteri obișnuiți, căci, zice el, are meșterul-șef, specialist în atare lucrări, pe care îl adusesese dela Constantinopol: «habemus magistrum primum».

Și Petrul Șchiopul, în 1577, cere tot dela Bistrița, meșteri ca să facă o mănăstire, căci cei pe cari îi are nu-l mulțumesc.

E vorba aici de Galata cea d'întăiu — cea din vale — făcută la 1578, care s'a surpat curând după zidirea ei. Galata cea nouă din deal, făcută în 1584, cred că nu a mai fost lucrată de meșteri ardeleni, ci de meșteri veniți din Muntenia sau din Balcani, căci deschide șirul bisericilor făcute după norme noi, munteano-bizantine.

Meșterii arătați mai sus sunt singurii cari — până acuma — ne sunt cunoscuți prin numele lor. Dar găsim pe bisericile noastre destul de numeroase semne lapidare, cari ne vor permite, poate, să identificăm pe unii dintre dânși, precum s'a arătat mai pe larg când ne-am ocupat mai special de aceste semne. Acest lucru ar fi mai cu seamă interesant pentru acei cari și-au pus în locuri mai de cinste acest semn — marca lor — pe un scut de pe pisanie (Horodniceni) sau ca o împodobire specială (Probota și Homor). Aceștia sunt, evident, cei cari au fost mesterii principali ai acestor clădiri: magistri primarii. În Ardeal, și în alte părți, unii din meșterii știuți prin numele lor au și semnele lor cunoscute. Bunioară Toma Lapicida din Sibiu, din 1552, sau Ioan Seres din Cluj (mormânt datat 1579) (fig. 323).

Dacă atenția cercetătorilor este atrasă asupra acestui punct, cercetându-se arhivele orașelor săsești și din acest punct de vedere, vom putea, poate regăsi — precum s'a făcut mai de mult în Occident — numele și al altor meșteri dintre cei cari au lucrat la bisericile noastre.

¹⁾ I. Nistor. Die auswärtige Handelsbeziehungen der Moldau, pag. 64.

O inscripție zugrăvită pe peretele exterior al pridvorului dela Voroneț, adaos de Mitropolitul Grigore Roșca, ne spune ¹⁾:

«Robul lui Dumnezeu Marko, pristavul carele a slujit acest sfânt loc și această mănăstire a Sf. mucenic Gheorghe...».

Prof. Kozak crede că s'ar putea vedea în acest: «Marko pristavul» zugravul pridvorului și al pereților din afară ai bisericii.

Prof. Podlacha găsește că în acest caz, ar fi straniu ca Marco să nu 'și fi adăugat epitetul de «zugrav» sau «maistor».

D-l Luță presupune că: «acest Marcu era nu numai zugrav, care avea sub mâna lui și ucenici, ci era totodată rutinat și în alte chestiuni ale artei bisericești. Astfel după ce condusesse lucrările arhitectonice, făcuse și zugrăveala cu ucenicii săi și acest ansamblu al prestațiunilor sale a crezut de bine să-l caracterizeze prin acel «pristav» și poate greoaia continuare, prea bogată în raport cu cele patru cuvinte dintâiu «carele a poslujit acestui sf. loc și acestei mănăstiri a Sf. mucenic Gheorghe», este o perifrază pentru faptul că «robul lui Dumnezeu Marcu» a fost aci la Voroneț călugăr de rând sau cel puțin novice cunoscător al meșteșugului de zugrav. El ar putea fi atunci înregistrat ca zugrav sub numele de Marcu Pristavul.

Ori și cum nu am încercat decât o explicație și nu insist prea mult asupra ei...».

Astfel se exprimă d-l Luță.

În definitiv nimic nu probează că acest Marcu să fi fost nici meșter zidar, nici zugrav. Asupra semnificației precize a cuvântului pristav, acești autori nu sunt de acord. Această denumire pare a avea aici sensul de supraveghetor, de ispravnic, adică rolul celui care are grija conducerii administrative a lucrărilor, a procurării materialelor, a aducerii zidarilor, îngrijind de ceea ce le trebuie, și aceasta cu atât mai vârtos cu cât inițiatorul clădirii, Mitropolitul Grigore, era

un om în vârstă (a împlinit 73 de ani în vremea domniei lui Iliaș — adică între 1546 și 1551 — și pridvorul l-a făcut în 1547) și însărcinat cu o înaltă funcție arhierească.

* * *

De altminterlea și din corespondența cu Bistrițenii, reies unele amănunte interesante în privința organizației șantierelor.

Domnul, dacă era vorba de o biserică sau de o mănăstire domnească, orânduia un ispravnic, cum a fost episcopul Macarie la Roman, înlocuit mai târziu de către Iliaș printr'un altul din boierii lui, care avea grija întreținerii materiale a lucrătorilor, trebuind — se spune clar — să le dea de mâncare și de băut, atâta cât era nevoie, după pofta inimei lor.

E evident că tot acest ispravnic trebuia să aibă grijă de procurarea la timp a materialelor; oamenii așa de greu de căpătat — așa de prețioși — ca acești meșteri zidari ardeleni, nu puteau să-și piarză vremea umblând după material, mai cu seamă că ei erau străini. Această treabă revenia deci de sigur unui funcționar pământean care avea alte înlesniri.

Meșterul principal — magister primarius, cum spune Lăpușneanu — arhitectul cum am zice astăzi, avea sub ordinele sale alți meșteri zidari și cioplitori și probabil zidari ajutoi din țară, dintre acei care nu-i păreau lui Petru Șchiopul, suficienți. Salahorii erau adunați de ispravnic.

Astfel și la Râșca, am văzut, după o inscripție azi pierdută, că grija construcției au avut-o, pe lângă episcopul Macarie al Romanului, doi logofeți ai lui Petru Voevod, Ioan și Teodor.

Macarie, promotorul acestei zidiri, nu putea din pricina slujbei lui să conducă efectiv lucrarea.

Iată dar un punct interesant ce reiese destul de clar. În termeni actuali, am spune că lucrarea se făcea în regie prin grija unor

¹⁾ O. Luță. Legenda lui Sfântul Ioan cel Nou, în Codrul Cosminului, 1924. pag. 296.

ispravnici, și fie prin «tașeroni» (cazul lui Ioan din Suceava), fie în regie directă.

Când vorbim de meșteri zidari, este de sigur vorba — mai ales — de cioplitori de pia-tră, căci mai cu seamă aici vedem înrâuri-rea stilului și a lucrului din Ardeal. Zidari, propriu zis, cari să nu facă decât zidărie, erau de sigur și în Moldova. Acest fapt rezul-tă și din corespondențele ce au fost citate.

Dar și din persistența unor metode și pro-cedeuri de construcție bizantine, rezultă că existau zidari destul de pricepuți pentru acest gen de lucrări — zidari pământeni sau din sudul peninsulei balcanice.

Astfel, prin aducerea de meșteri diferiți și de sigur nu toți la fel de pricepuți, se explică variațiunile ce le constatăm în executarea lucrului; fără ca să se poată vedea aici vreo decadență în timp. Așa, pe lângă excelenta execuție dela Proboța și dela Sf. Dumitru din Suceava găsim pe aceea mult mai rudi-mentară dela Baia, care e din acelaș timp, sau a Coșulei sau încă a Horodnicenilor. Tot așa Bistrița, anterioară Slatinei, e mai puțin frumos executată în privința pietrăriei.

* * *

Dacă dela meșterii constructori trecem acum la zugravi, avem aceeaș penurie de nume proprii ca în vremea lui Ștefan cel Mare. A fost îngropat la Hârlău — în 1524 — un zugrav Gheorghe din Tricala ¹⁾.

Intr'un act către Bistrițeni din 1541, fi-gurează un Toma Zugravul din Suceava, care își zice: «Thomas Zograph de Chochavia, spectabilis et magnifici domini moldaviensis, Petri Wayvodi familiaris» ²⁾.

În naosul dela Arbora, am găsit numele de Dragoș, cu data de 1541, care pare a fi un nume moldovenesc.

În 1559, domnul Moldovei, Alexandru Lă-pușneanu a trimis soli la Veneția, cerând între altele dogelui, arhitecți pentru a zidi biserici în Moldova și zugravi pentru pic-tarea lor.

Dogele a făgăduit că îi va trimite ³⁾.

Dacă aceștia au plecat într'adevăr, nu ne este cunoscut și nu ne a parvenit nici un monument sau vreo pictură care să ne fie mărturie de activitatea lor în țară la noi.

La spatele crucei mari a iconostasului dela Moldovița o inscripție dă numele mais-torului: Popa Gavril din Suceava (1593), Denumirea de maistor pare a arăta că nu eră zugrav și că iscălitura lui se referă la lucrul lemnului.

Dacă nume nu mai găsim — am văzut că nu prea avem motive să credem că «Marko pristavul» dela Voroneț să fi fost zugrav — putem însă ști că zugravii erau, sau veniți din peninsula balcanică — ca acest Gheorghe din Tricala, din vremea lui Ștefan cel Mare, — sau chiar pământeni.

La sfârșitul epocii ce o studiăm, se gă-sește la Râșca, scrisă pe grecește, următoarea inscripție:

«Rugăciunea robului lui Dumnezeu, Sta-matelul Costona, zugrav din Zachint, 7100 (1592) luna Iulie» ⁴⁾.

Am găsit, judecând după pictura în sine, o serie de trăsături, atât în subiecte cât și în ornamentație care arată deosebiri des-tul de mari față de pictura atonică și am arătat foarte marea probabilitate ca zu-gravii să fi fost chiar români.

D-l Luția, în lucrarea citată mai sus, a argumentat lung pentru a arăta motivele pentru care crede el că zugravul dela Vo-roneț eră Român și raționamentul lui destul de convingător se poate aplica și la pictura altor biserici.

¹⁾ N. Iorga. Inscriptii I pag. 6; și Jacimirski, Sla-vianskia i russkia rukopisi, pag. 874 (citată de Podlacha, ibid., pag. 198).

²⁾ Al. Lăpedatu. Ibid. pag. 29

³⁾ I. Nistor. Die Handelsbeziehungen der Moldau, pag. 201.

⁴⁾ Buletinul Com. Mon. Istorice, 1915, Păr. Bobulescu, pag. 190.

Să nu uităm că toate inscripțiile pictate sunt slavone.

Putem deci presupune, fără teamă de a greși mult că o bună parte din zugravii cari au împodobit bisericile noastre din veacul al XVI-lea erau chiar moldoveni, călugări probabil, dar și laici.

Invățații ruși, vorbesc pentru această epocă, de arta moldovenească.

Profesorul Podlacha ¹⁾ arată că la Suceava, există în 1570 o breaslă a zugravilor, un «Brastvo zografskoe», pentru iconari, lucru confirmat și de Kondakof ²⁾.

* * *

În ceea ce privește pietrele de mormânt, am arătat că nu cunoaștem, în epoca ce o studiam, nici un nume de cioplitor pe când în vremea lui Ștefan cel Mare găsisem pe un «Mister Ian» probabil ceh și poate încă pe Dragotă Tăutulovici.

Marea varietate de factură din acest secol pare a denota lipsa unei școli; cele mai frumoase din aceste pietre par copiate după modele vechi; n'ar fi exclus ca bunii cioplitori din Ardeal să fi fost întrebuințați la aceste lucrări. Un bun cioplitor poate totdeauna copia în mod onorabil o lucrare care nu e prea străină de ceea ce este obișnuit să facă.

* * *

De asemenea nici o indicație de meșter nu există în privința mobilierului; am arătat de ce se poate crede că unii ar fi fost din nordul Ungariei sau din Ardeal. Alții erau de școală sudică sau orientală.

Popa Gavril care în 1593 a făcut crucea mare — răstignirea — iconostasului din Moldovița, e singurul nume cunoscut.

* * *

Meșterii cari așezau plumbul pe învelitorile bisericilor nu se cunosc nici ei, dar este evident că erau tot străini, cum eră și acest material rar întrebuințat.

¹⁾ V. Podlacha, Malowidla Scienne (pag. 200).

²⁾ Kondakof. The Russian Icon (pag. 123).

MATERIALELE ÎNTREBUINȚATE. METODELE DE LUCRU

Piatra brută de mică dimensiune este întrebuințată ca materialul cel obișnuit. La soclu se așază pietre mai mari, dacă nu chiar piatră cioplită. Materialul ales este gresia ce se găsește ușor și de bună calitate.

Am văzut rolul pietrei cioplite, care este bine înțeles totdeauna de o calitate mai bine aleasă decât aceea a pietrei brute. Des, pe unele din aceste pietre care au rezistat mai bine intemperiilor, se mai cunosc urmele sculelor de cioplire sau de așezarea lor — ca și în vremea lui Ștefan cel Mare și în acelaș fel.

La pilaștrii arcadelor, la arcaturi, la turlă, este cărămidă de format tot occidental (la Probota de 27 pe 13 cm. și 5 cm. grosime, de 27 pe 13 cm. pe 6½ până la 7½ cm. grosime la Moldovița).

Rosturile sunt relativ strâmte în comparație cu cele din zidăriile bizantine.

Grinzi înecate în zidărie și formând tiranți la înălțimea nașterii arcurilor se regăsesc în mod curent; astfel la Probota.

La Sf. Dimitrie din Hârlău găsim asemenea legături de lemn așezate chiar în soclu. Este de notat această persistență a unei metode bizantine în aceste construcțiuni, făcute sau conduse de meșteri gotici. Acest fapt, împreună cu prezența unor boltiri de caracter tot bizantin, sau în general oriental, (fără a mai vorbi de planul clădirii), ne arată rolul acestor meșteri din Ardeal ca mai redus decât ceea ce am fi putut aștepta. Într'adevăr stăruințele domnitorilor spre a aduce acești arhitecți, plângerile lor că nu se găsesc în Moldova oameni pricepuți, este oare cum în contrazicere cu aceste fapte. Deaceia trebuie insistat asupra calității principale de cioplitori de piatră a acestor Ardeleni.

* * *

Mortarul este de var alb, amestecat cu pietricele mici iar nu cu nisip ca în vremurile noastre; și proporția de var este mult mai mare. Se găsește și cărămidă pisată. Tencuelile sunt făcute cu un mortar la fel; cele ce urmează a se zugrăvi sunt fără pietricele sau nisip, și amestecate cu călți tocați. Vedem, în 1564, pe Lăpușneanu aducând dela Bistrița cânepă pentru mănăstirea sa Slatina; e probabil pentru acest scop.

Oale de rezonanță sau răsuflătoare ca în vremea lui Ștefan cel Mare nu se mai găsesc.

Ce s'a spus mai înainte de materialele de învelitoare ne permite să nu mai revenim asupra acestui punct.

* * *

Marmora se aducea din Transilvania în Moldova, în această vreme, pentru morminte probabil, dar poate și pentru pardoseli.

* * *

În linii generale, procedurile de construcție și materialele sunt cele din vremea lui Ștefan cel Mare. Numai materialele de pă-

mânt ars aparent — smălțuit sau nu — nu se mai găsesc; iar în privința tencuelilor, obiceiul nou de a le așeza și în afară și de a le zugrăvi, atrăgea natural după sine și o mare grijă pentru pregătirea varului și executarea acestor tencuieli.

* * *

Clopotे din această vreme nu ne-au rămas afară de acel al Galatei vechi, biserică dispărută, dar care era probabil făcută tot după normele celorlalte biserici moldovenești din acest veac:

«Acest chimval l-a făcut Io Petru Voevod și l'a dat mănăstiri unde e hramul Innălțirii, în anul 7087 (1579) luna lui Mart 25»¹⁾

Părintele C. Bobulescu²⁾ semnalează la biserica de bârne din Prigoreni (Iași) odioară proprietatea Hatmanului Neculcea un clopot care poartă inscripția : «Acest clopot a fost făcut de egumenul *Nifon* la anul 7034 (?) (1526).

¹⁾ N. Iorga Inscripti, I, pag. 16.

²⁾ Anuarul Com. Mon. Ist. Secția Basarabia 1927.

CONCLUZII

Intr'o lucrare precedentă despre bisericile lui Ștefan cel Mare, am arătat evoluția arhitecturii moldovenești și formarea acestui stil încă dela începuturile ei până pe la 1527. Din trebuințele cultului ortodox și pe o bază bizantină, modificată prin înrâuriri străine, gotice mai cu seamă, poate și sârbești și armenesti, a ieșit acest stil. După Rădăuți încă romanică — dar fără legături cu formarea arhitecturii noastre — după Sf. Treime din Siret, cu caractere bizantine amestecate, am găsit lungul șir al bisericilor lui Ștefan cel Mare, dela simplul și scundul lăcaș dela Pătrăuți până la măreața mănăstire dela Neamț și pe urmă la Mitropolia nouă, Sf. Gheorghe, din Suceava, în care apar încheigate, stilul și principiile arhitecturii moldovenești din această vreme.

În epoca ce am studiat-o acum, acest stil a mai evoluat, dacă nu mult în liniile lui principale, dar totuși încă cu vieață și cu vigoare.

Modificări destul de importante se ivesc, schimbări, dar nu decadentă. Dacă unele detalii se pot discuta, dacă, teoreticește, falțadele tencuite constituiesc, față de cele aparente, un regres sau nu, nu se poate nega totuș că suntem încă într'o bună epocă, și că numeroasele monumente ale acestui secol sunt demne de cele ce le-au precedat. La curentul mare bizantino-gotic se adaugă un mic afluent al Renașterii, iar elemente orientale — în domeniul ornamental — încep a se arăta, precum spre sfârșitul secolului și în-

râuriri rusești, mai cu seamă în zugrăveală și în iconografie.

* * *

Aceste două epoci descrise, aceea a lui Ștefan cel Mare și aceea a urmașilor lui dela a doua treime din veacul al XVI-lea până la Sucevița, alcătuiesc în definitiv, un tot omogen, cu două perioade principale, și ne înfățișează împreună evoluția stilului moldovenesc propriu zis.

La început mai sever, mai logic, la urmă mai mlădios, mai liber în căutarea formelor, atât a celor arhitectonice cât și a celor decorative sau picturale, totdeauna original, cum-pătat și de bun gust.

Astfel se înfățișează istoria arhitecturii religioase moldovenești dela început până la sfârșitul veacului al XVI-lea.

În acest moment intervine, însă, o schimbare de seamă.

Cu sfârșirea șirului Domnitorilor coborâtori din Petru Mușat, cu suirea pe tron a unui domn din Țara Românească — sub influența Galatei (a doua) — se introduc elemente de stil muntean, adică o înrâurire puternică bizantină — fără totuș ca să se părăsească elementele principale moldovenești, atuncea încă prea bine înrădăcinate.

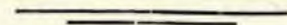
Totodată Dragomirna introduce elemente orientale, — armeno-georgiene și rusești.

Aceste elemente și aceste înrâuriri nu vor modifica deocamdată stilul moldovenesc în mod fundamental, în liniile lui constructive. Dar în cursul veacului al XVII-lea

se introduc și alte elemente mai variate care contribuie și ele a rupe continuitatea și a da bisericilor moldovenești aspecte noi.

Deaceea credem că, cu sfârșitul veacului al XVI-lea, se termină epoca de aur a arhi-

tecturei moldovenești și că ceea ce va veni pe urmă, cu toată importanța și bogăția unor monumente ca Dragomirna și Trei Erarhi, este totuș o eră de o calitate artistică mai scăzută și în definitiv, o epocă de decadență care începe.

PIETRELE DE MORMÂNT DELA 1527 ȘI PÂNĂ LA 1592, PĂSTRATE PÂNĂ ASTĂZI

PUTNA ¹⁾

a) Piatra Mariei, prima soție a lui Petru Rareș, (deja publicată în: Bisericile lui Ștefan cel Mare). Piatra este de un desen foarte asemănător cu acel al pietrei de mormânt a lui Ștefan cel Mare și evident inspirată, dacă nu chiar parțial copiată,

b) Piatra lui Ștefăniță-Vodă, pusă de Petru Rareș, (deja publicată în: Bisericile lui Ștefan cel Mare) are un desen aproape la fel ca cel al pietrei lui Bogdan cel Orb, așezată în aceeași biserică. De gresie; 1,42 m. lungime, 0,61 și 0,54 m. lățime:

«Blagocestivul și iubitorul de Christos.

Fig. 378. Putna. Piatra de mormânt a Mariei, prima soție a lui Petru Rareș. (H.)

după dânsa. E așezată la 72 cm. înălțime, are o lungime de 1,79 m. și 0,65 m. lățime. E de gresie:

«Blagocestivul și iubitorul de Christos, Ioan Petru Voevod, Gospodar al Țării Moldovenești, a înfrumusețat această groapă a Doamnei sale Maria, care s'a mutat la veșnicele lăcașuri — veșnica ei pomenire — în anul 7037 (1529) luna Iunie 28».

Io Petru Voevod, Gospodar al Țării Moldovenești, a înfrumusețat acest mormânt nepotului său Ștefan Voevod, care s'a mutat la veșnicele lăcașuri, în anul 7035, (1527) luna...».

c) Piatra unui necunoscut, în zidul de miazăzi al pridvorului; fragment: 1,05 m. lungime:

«... care s'a mutat la veșnicele lăcașuri, în anul 7066 (1558) luna...».

¹⁾ Kozak. Inschriften aus der Bukovina, pag. 60.

PROBOTA ¹⁾

În camera mormintelor: a) Piatra lui Petru Rareș, 1,78 m. lungime și 0,72 m. lățime.

«[Această groapă e a] iubitorului de Hristos, robul lui Dumnezeu Io Petru Voevod, fiul bătrânului Ștefan Voevod, care [s'a strămutat la aceste] lăcașuri și la veșnicele lăcașuri; veșnica lui pomenire».

Fig. 379. Putna. Piatra de mormânt a lui Ștefăniță Vodă. (H.)

În câmpul din mijloc, un ornament vegetal stilizat, cu linii subțiri și de un efect cam confuz și puțin decorativ. Are o oarecare înrudire cu desenul — dar nu cu fac-

Data morței lipsește, fiind poate scrisă pe partea pietrei ce este ciuntită.

b) Piatra Elenei, Doamna a doua a lui Petru Rareș, este de un stil asemănător,

Fig. 380. Probota. Piatra de mormânt a lui Petru Rareș. (C.)

tura — pietrei Mariei, soția lui Ștefan cel Mare și fata lui Radu cel Frumos, piatră ce se găsește la Putna.

Lespedea e ciuntită, lipsind pe una din laturile mici fâșia scrisă:

dar de un desen mai bine compus — 1,80 m. lungime pe 0,74 m. lățime.

«Această groapă e a roabei lui Dumnezeu Elina, Doamna lui Petru Voevod, fiica lui Despot Țarul, care s'a strămutat la aceste lăcașuri și la veșnicele lăcașuri; veșnica ei

¹⁾ N. Iorga. Inscripții. I. pag. 56

pomenire... 70...». Și aici lipsește data morții.

c) Piatra lui Ștefan Rareș, frumos săpată; desenul este înrudit cu acel al pietrelor de

d) În pridvor. Piatra lui Frățian, pârcălab de Neamț, 1,50 m. lungime, 0,58 m. lățime.

Frumos ornament bizantino-romanice în

Fig. 381. Probota. Piatra de mormânt a Elenei lui Rareș. (C.)

mai sus, dar mult mai frumos executat. Caracterul oriental e mai accentuat. 1,87 m. lungime pe 0,56 m. lățime:

câmpul din mijloc, cam după calapodul pietrei lui Bogdan I dela Rădăuți:

«A răposat robul lui Dumnezeu, dumnea-

Fig. 382. Probota. Piatra de mormânt a lui Ștefan Rareș. (C.)

«Doamna Roxanda, fiica lui Io Petru Voevod, iar Doamnă lui Io Alexandru Voevod, înfrumuseță groapa aceasta a fratelui ei Ștefan Voevod, care s'a strămutat la veșnicele lăcașuri în anul 7060 (1552) Sept. 1.»

lui Frățian, pârcălabul de Neamț; veșnica lui pomenire; în anul 7052» (1544).

e) Piatra lui Hîra, pârcălab de Hotin (cf. Zăhărești pag. 72) 1,76 m. lungime pe 0,45 m. lățime.

Fig. 383. Probota. Piatra de mormânt a pârcălabului Frățian. (C.)

Fig. 384. Probota. Piatra de mormânt a pârcălabului Hira. (C.)

Fig. 385. Probota. Piatra de mormânt a Vasilichi. (C.)

Câmpul e fără ornament, ca și cum piatra n'ar fi fost isprăvită:

«Această este groapa panului Hîra, pâr-

precedent dar mult mai confus și mai stângaci executat: 0,82 m. lungime, 0,44 m. lățime:

[Fig. 386. Probota. Piatra de mormânt a lui Somirad. (C.)

călabul de Hotin, care s'a strămutat la veșnicele lăcașuri în anul 7053». (1545).

f) Un ornament bizantino-romanice larg

«A răposat robul lui Dumnezeu Somiradu...» și mai departe... «... ago Ștefan... Voevod...».

Fig. 387. Probota. Piatra de mormânt a Iftimiei Stroici. (C.)

tratat, simplu dar elegant, 1,02 m. lungime pe 0,42 m. lățime:

«Această groapă este... copilei sale Vasilica care la... Pobrata; în anui 7077 (1569) Martie 18».

g) Un desen de un model înrudit cu cel

h) Câmpul din mijloc fără ornament sau cu ornamentul ros. 1,24 metri pe 0,43 metri.

«[Această groapă] a făcut-o și a înfrumusețat-o Simion Stroici, Marele Vistier celei ce a fost doamna sa Iftimia [care s'a

strămutat la veșnicele lăcașuri în anul] 71...» (după 1592.)

i) În câmpul din mijloc un ornament stângaci executat și fără efect: 1,15 m. lungime pe 0,59 m. și 0,51 m. lățime. «Această

H O M O R ¹⁾

a) În camera mormintelor, lespedea ctitorului, de marmoră sură așezată într'o nișă a zidului. Forma e neobișnuită, încli-

Fig. 388. Probota. Piatra de mormânt a unui Stroici. (C.)

piatră a făcut-o și a înfrumusețat-o... Si- mion Stroici...».

nată în două ape; partea centrală e fără ornament.

Fig. 389. Homor. Piatra de mormânt a marelui logofăt Teodor. (H.)

j) «Această groapă [și] -o înfrumuseță Mitrofan, fost episcop de Rădăuți; s'a strămutat [Sfinția] sa la veșnicele lăcașuri; veșnica lui pomenire; la anul 7...» (1551 — 1552).

Lungimea e de 1,53 m. iar lățimea de 0,53m. «Această piatră și-a înfrumusețat pentru sine, și în timpul vieții sale Jupânul Toader,

¹⁾ Kozak. Inschriften. pag. 25.

mare logofăt, ca să fie pe groapa lui, în zilele Domnului Petru Voevod, când și-a pregătit singur groapa, și s'a strămutat la veșnicele lăcașuri la anul 7047, (1539) luna Ianuarie 1».

c) În pronaos piatra foarte ștearsă și spartă în două bucăți a logofătului Solomon.

Lungime 1,29 m. lățime 0,60 m.; câmpul din mijloc poartă un ornament floral:

Fig. 390. Homor. Piatra de mormânt a Anastasiei. (H.)

b) În aceeași cameră, pe peretele de nord tot într-o nișă, piatra soției lui, Anastasia. Piatră de gresie de 1,20 m. lungime și 0,58 m. lățime.

«[Această piatră] a făcut-o și a înfrumusețat-o Pan Dum[itr]u... seu... [S]olomo[n].»

d) 1,09 m. lungime, 0,43 m. lățime; inscripția foarte ștearsă:

Fig. 391. Sf. Dumitru-Suceava. Piatra de mormânt a lui Bogdan, fiul lui Petru Rareș.

La mijlocul pietrei un frumos ornament floral de stil bizantino-romanice bine executat.

«Această groapă a înfrumusețat-o Pan Teodor, mare logofăt, Kneaghinei sale, Nastasia, care s'a mutat la veșnicele lăcașuri la anul 7035 (1527) luna Septembrie 29 zile».

«... soțului său Gheorghe... Maria... înmormântat aici... la anul 707... luna...» (1562 — 1572).

e) 1,20 m. lungime, 0,50 m. lățime; la mijloc un ornament: «... a înfrumusețat Kneaghina...».

Fig. 392. Sf. Dumitru-Suceava. Piatra de mormânt a unui pârcălab de Hotin.

Fig. 393. Sf. Dumitru-Suceava. Piatra de mormânt a An[astasier] soția logofătului Drăgan.

Fig. 394. Sf. Dumitru Suceava. Piatra de mormânt a lui M. . . fiul Mariei Moglădena.

f) 1,24 m. lungime, 0,49 m. lăţime. În câmpul din mijloc bogat ornament floral.

«Aici e groapa înalt sfinţitului nostru părinte Eftimie, fost episcop de Rădăuţi, şi s'a înmormântat unde s'a făgăduit lui Dumnezeu şi... veşnica lui pomenire».

Kozak arată că data morţii lui Eftimie este necunoscută, dar e după 1561.

SF. DUMITRU DIN SUCEAVA ¹⁾

În pronaos.

a) Piatra lui Bogdan, fiu al lui Petru Raş. Câmpul din mijloc e acoperit de un ornament bizantino-roman, grosolan execu-

gan logofătul, soţiei sale An... care s'a mutat [la veş]nicele lăcaşuri şi s'a înmormântat aici, la anul...».

d) Ornament bizantino-roman, stângaci executat şi foarte tocit. Piatra are 1,83 m. lungime şi 0,49 — 0,47 m. lăţime.

«Această groapă a înfrumuseţat-o Kneaghina ... ka, soţului său, robul lui Dumnezeu Pan Toma, marele vistiernic, care s'a mutat la veşnicele lăcaşuri, la anul 7051 (1543) luna August 21».

e) În pridvor mai multe fragmente de pietre de mormânt, printre care una încă întreagă, pusă de Maria Moglădena, fiului său, în 1594.

Fig. 395. Sf. Dumitru-Suceava. Piatra de mormânt a Marelui Vistiernic Toma.

tat şi tocit; 1,37 m. lungime şi 0,42 m. lăţime

«Această groapă a înfrumuseţat-o Io Petru Voevod, fiului său Bogdan, care s'a strămutat la veşnicele lăcaşuri şi s'a înmormântat aici la anul 7048 (1540). luna Septembrie 3».

b) Piatră ştearsă: 1,37 m. lungime, 0,49 — 0,45 m. lăţime. Ornament cam la fel ca al pietrei precedente, doar că sunt numai cinci flori în loc de şase:

«Această [groapă a] făcut... pârcălabului de Hotin... care s'a mutat la veşnicele lăcaşuri la anul 7049 (1541) N[oembrie]».

c) Acelaş ornament; 1,28 m. lungime, 0,49 m. lăţime; piatra e foarte ştearsă:

«[Această groapă a înfrumu]seţat-o, Dră-

ZĂHĂREŞTI ¹⁾

În naos, o piatră de 1,56 m. lungime şi 0,73 — 0,71 m. lăţime. În mijloc un ornament vegetal larg tratat, după modelul bizantino-roman, de un frumos efect, dar de o execuţie cam frustă; e la fel ca ornamentul pietrei Anastasiei dela Homor, dar numai cu două frunze în loc de trei:

«Această groapă a înfrumuseţat-o Pan Niccoară Hîrovici, pârcălab de Hotin, mamei sale, Marena, care s'a strămutat la lăcaşurile de veci la anul 7050 (1542), luna Septembrie 8».

Pentru mormântul lui Hîra, pârcălab de Hotin, vezi Probota.

¹⁾ Kozak. Inschriften, pag. 137.

¹⁾ Kozak. Ibid pag. 213.

R Â Ș C A ¹⁾

a) Piatra citată de d-nul Iorga, (după un decalc), din 1578 și fără nume, nu se mai găsește. «[Această piatră de mormânt a făcut-o

său în mâinile lui Dumnezeu în toată vremea».

c) Piatra de mormânt a mamei lui Alexandru Lăpușneanu, într'o ocniță: «Blagocestivul și de Hristos iubitorul Io

Fig. 396. Zăhărești. Piatra Marenei. (H.)

și împodobit-o] pe mormântul lui. . [care Alexandru Voevod, Domn al Țării Moldovei, s'a strămutat] la veșnicele lăcașuri și s'a a înfrumusețat acest mormânt maicii sale,

Fig. 397. Voroneț. Piatra de mormânt a lui Barnovschi.

îngropat aici. 7087 (1578), luna Noemvrie 1, crugul lunei 19».

b) «Cel d'întâi nacealnic și stareț Siluan, în schimnicie Sinodie, s'a strămutat la veșnicele [lăcașuri la anul 70..., au făcut și înfrumusețat] această groapă Ghervasie și Gherman, ucenicii lui, și se veselește sufletul

Doamnei Anastasia care s'a strămutat la veșnicele lăcașuri și a fost îngropată aici la anul 7066 (1558) indicția 1, crugul lunii 17, al soarelui (?) 11, luna Maiu în 2».

VORONEȚ ¹⁾

În câmpul din mijloc, un ornament de frunze late în «méplat», stângaciul desenat

¹⁾ N. Iorga. Inscricții I. pag. 51.

¹⁾ Kozak. Ibid. pag. 199.

și executat, 1,14 m. lungime și 0,48 — 0,45 m. lățime.

«Această groapă a făcut-o și a înfrumusețat-o Kneaghina Salomia Jupanolui său Brănovski (Barnovski) hatmanul, la anul 7075, luna Martie 1» (1567).

b) În pridvorul adăugat de Grigore Roșca, piatra lui de mormânt; e de 1,32 metri lungime și 0,56 — 0,50 metri lățime.

Câmpul din mijloc poartă un ornament bizantino-roman.

«În zilele blagocestivului Domn Ion Iliaș, Voevod, iată eu Mitropolitul Kir Grigorie m'a cuprins teama morței pe mine care număr 73 ani de viață și m'am gândit că nu voi fi ferit de acest pahar și m'am hotărât pentru această casă a tuturor fraților acestui sfânt lăcaș și mi-am făcut aici o groapă în care aş vrea, când voi muri, să fiu înmormântat; la anul 7078, (1570), luna Februarie 5».

Evdochia, cea cu păcate, în împărăția cerului, și s'a pristăvit la anul 7076, luna Ianuarie 26 zile. Această groapă este a

Fig. 398. Voroneț. Piatra de mormânt a Mitropolitului Grigore Roșca.

Fig. 399. Voroneț. Piatra lui Teofan. (H.)

c) În afară. Piatra monahului Teodosie, 1,43 m. lungime 0,47 lățime, fără nici un ornament.

Inscripția acoperă suprafața pietrei.

«Pomenește, Doamne, sufletul roabei tale,

monahului Teodosie, numit Teofan schimnicul, — veșnica lui pomenire — și s'a pristăvit la anul 7083 (1575) luna Decembrie 8 zile»

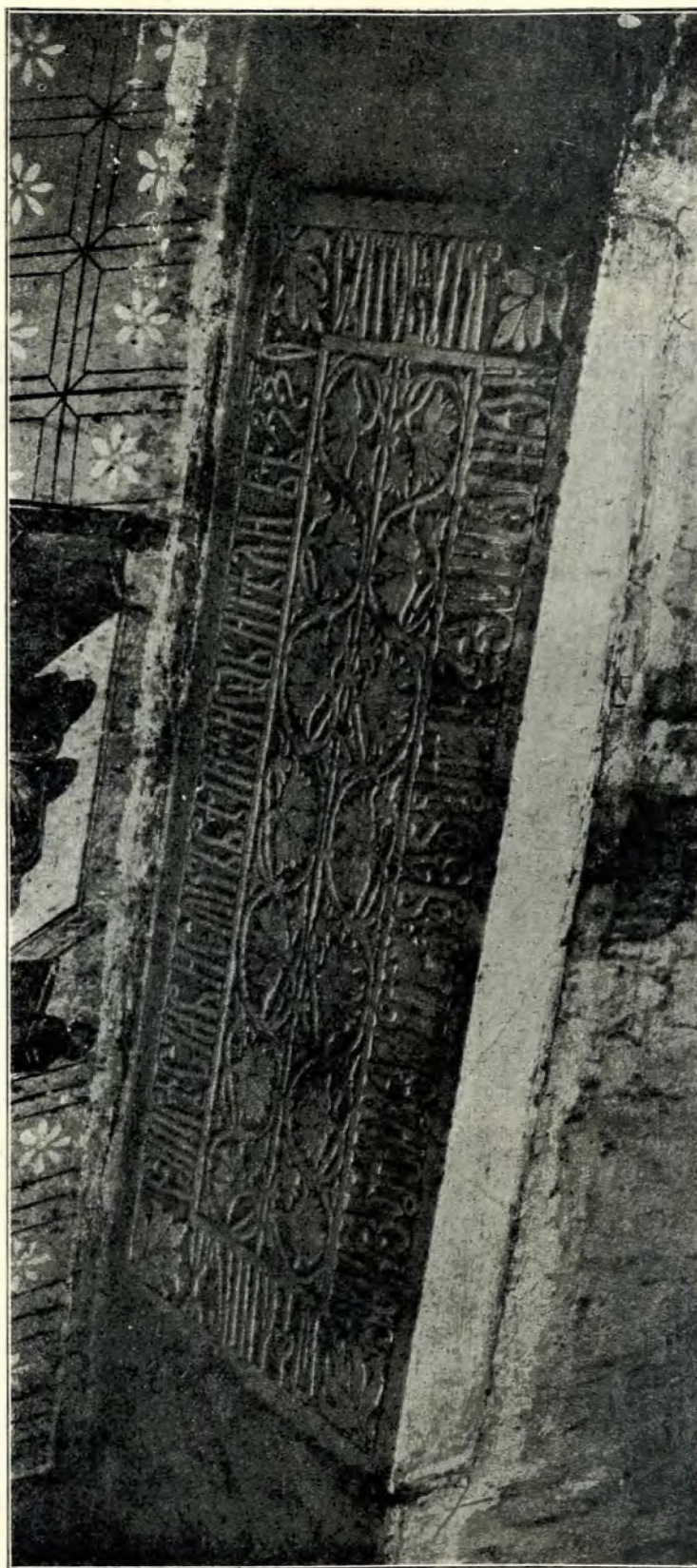

Fig. 400. Slatina. Piatra de mormânt a fetei lui Lăpușneanu, Teofana. (C.)

BISTRIȚA

După Iorga ¹⁾

a) În camera mormintelor, pe un soclu cu o ornamentație gotică, o piatră cu câmpul din mijloc gol, fără nici o ornamentație. Pe cele patru laturi, inscripția:

«Aceasta e groapa roabei lui Dumnezeu Cheajna, Doamna lui Ștefan Voevod, Domn al țerii Moldovei, și a murit ea în anul

SLATINA ¹⁾

a) În pronaos, sub un chivot de marmoră albă și roșie, pe un soclu, piatra cu o frumoasă ornamentație florală a Teofanei, una din fetele lui Lăpușneanu:

«Această groapă a făcut-o Io Alexandru Voevod, fiicei sale Teofanei, care s'a strămutat la veșnicele lăcașuri, în anul 7069 [1560-1]».

Fig. 401. Slatina. Inscripție funerară a egumenului Nil. (C.)

7050 (1542) luna lui Iulie 31, într'o Duminică». (fig. 331)

E vorba de Doamna lui Ștefan Lăcustă.

b) D. Iorga dă după un decalc următoarea inscripție de pe o piatră ce nu se mai găsește:

«Pomenește cu dreptii pe robul tău episcopul Simion și sălășluiește-l în casa ta, ca un prea-îndurat (?) trecându-i cu vederea toate păcatele, și cele de voie și cele fără de voie, și toate... 7072 (1564) luna lui Mart, 25 de zile».

b) Zidită pe peretele sud, în exterior, o piatră fără ornament; inscripția pe patru rânduri spune:

«Aici este groapa unde zace robul lui Dumnezeu iermonahul Nil, igumenul, care s'a strămutat la veșnicele lăcașuri, în anul — 700 — . . . , luna . . . »

Data a rămas necompletată.

D-l Iorga mai citează, din această vreme după decalcuri, două inscripții după pietre ce nu se mai găsesc:

¹⁾ N. Iorga. Inscripții. I. pag. 37

¹⁾ N. Iorga. Inscripții. I. pag. 45

c) «Această groapă a făcut'o și înfrumusețat'o Doamna Ruxanda fiicei ei [care s'a strămutat la veșnicele lăcașuri] în anul 7073» (1565).

E probabil mormântul Teodorei.

d) [Această groapă este a monahului] Pahomie, care s'a strămutat din viață de aici la veșnicele lăcașuri și a fost îngropat aici în ctitoria lui cea nouă, în anul 7079 (1568) luna Mai 5».

E piatra lui Lăpușneanu, călugărit în momentul morței sub numele de Pahomie.

e) Săpat pe piatra soclului pridvorului pe partea de Vest se vede un început de inscripție: «Zde si grob zătv...»

rânduri lungi se citesc dintr'o singură parte, iar nu privind din interior cum este obi-
ceiul.

COTNARI

D-l Iorga. (Inscripții I, pag. 12) citează o piatră din veacul al XVI-lea, a unor Gheorghe și Anghelina, care nu se mai găsește.

BAIA

După D. Al. Lăpedatu ¹⁾.

Dela biserica catolică în ruine: «1571. Dazu ist Christus gestorben, auferstanden und wieder lebendig worden, dass er uns Toden und Lebendigen Herr sei. Gregor Kirchner A. D.».

Fig. 402. Slatina. Inscriptie funerară pe soclul pridvorului.

Fig. 403. Neamț. Piatra de mormânt a egumenului Hariton. (C.)

MĂNĂSTIREA NEAMȚULUI

Piatra egumenului Hariton, deja publicată în «Bisericile lui Ștefan cel Mare ¹⁾».

Ornamentul bizantino-roman, în câmpul din mijloc, e de un desen foarte asemănător cu acel al pietrei lui Roman Vodă dela Rădăuți, dar de o execuție mai puțin elegantă. Inscripția, greu de deslușit, prezintă această particularitate că cele două

IN MUZEUL DIN SUCEAVA

a) No. 3 din catalogul muzeului. O piatră cu un ornament vegetal bizantino-roman, larg tratat și frumos executat. Piatră ciuntită.

«A înfrumusețat această groapă Maria maica... [veșnica] lui pomenire, la anul 7033» (1525) (nepublicată în Kozak).

¹⁾ Bul. Com. Mon. Ist., 1925, pag. 288.

¹⁾ Bul. Com. Mon. Ist., 1909, p. 60.

b) pe trei fragmente cu litere gravate. «...Nik... din orașul Suceava...» Caractere din veacul al XVI-lea¹⁾.

SIRET (Sfta Treime²⁾)

În pronaos:

a) Piatră cu un ornament cu caracter oriental amestecate cu trăsături gotice—de un frumos desen:

«Acest mormânt l'a făcut și înfrumusețat

aici — veșnica lui pomenire — în anul 7085 (1577) luna Martie 1».

c) O piatră cu un ornament reprezentând o floare eșind dintr'un vas.

Inscripția este săpată; 1,58 m. pe 0,49 — 0,22 m.

În limba armeană:

«Aceasta e piatra de mormânt a răposatului Marcu, fiul preotului Sahag, care a murit la 1553».

Mai sunt acolo mai multe alte pietre ar-

Fig. 404. Suceava. Muzeul. Piatră din 1525.

Pan Nicolae mamei sale Teodosia, soția lui Lazăr, care s'a mutat la veșnicele lăcașuri — veșnica ei pomenire — în anul 7084 (1576) Ianuarie».

Dimensiuni: 1,62 m. pe 5,54 — 0,49 m.

b) Tot în pronaos, o piatră cu un ornament la fel, 1,66 m. pe 0,61 — 0,54 m.

«Acest mormânt l'a făcut și înfrumusețat Pan Nicolae, tatălui său Ioan, numit Lazăr, negustor, care s'a și înmormântat

menești din veacul al XVII-lea.

ZAMCA (lângă Suceava¹⁾)

a) Piatră fără ornament; inscripție armeană săpată. 1,49 m. pe 0,60 m.

«Aceasta este piatra de mormânt a lui Agopșa fiul căpeteniei (amira = șeful comunității), care este ziditorul acestei sfinte biserici armenesti, în anul 1000».

Anul 1000, după era armeană, corespunde cu 1551.

¹⁾ Kozak. Inschriften, pag. 152.

²⁾ Kozak. Inschriften, pag. 119.

¹⁾ Kozak. Inschriften, pag. 156.

b) Piatra de mormânt, care servește acuma de lintou ușei de intrare vest în pro-naos, poate să fie tot din veacul al XVI-lea. Ornamentul este cu împletituri pe cele patru laturi. Două rozete mari sus și jos și inscrip-

SUCEAVA. SFTA CRUCE

a) Piatră fără ornament. Inscripție ar-menească în relief.

«Aceasta este mormântul de odihnă al

Fig. 405. Siret. Sf. Treime. Piatra de mormânt a Teodosiei. (Fot. L. Bălan.)

Fig. 406. Piatra de mormânt a lui Asvadur (1528). Sfta Cruce-Suceava. (H.)

ția în caractere armenesti săpate la mijloc. 1,60 m. pe 0,56 m.

«Aceasta e piatra de mormânt a... lui Axentie... așezată... rugativă pentru sufletul său». Vezi fig. 199.

diaconului Asvadur, care este fiul lui Colța. Data 977» (adică 1528) ¹⁾.

Celelalte pietre sunt de după 1606.

¹⁾ Traducere de păr. K. Mandalian.

Dăm ca completare la catastiful pietrelor din vremea lui Ștefan cel Mare și până la 1527¹⁾, unele cări ne-au scăpat din vedere și fotografiile unor pietre citate dar ale cărora nu putusem afla fotografiile.

pului din mijloc. Pe una din laturile mici ale ramei un frumos ornament romano-bizantin, ceva arhaic — 1,45 m. lungime pe 0,60 m. lățime:

«Această groapă a făcut... s'a strămutat

Fig. 407. Probota. Piatră de mormânt din 1467. (C.)

DOBROVĂȚ

Piatra de mormânt pusă de Bogdan Voevod (cel Orb) soției sale Nastasia, în 1512²⁾.

«Această groapă a făcut și împodobit-o binecinstitorul și de Hristos iubitorul Io Bogdan Voevod, însă Doamnei lui Nastasia și s'a strămutat ea, în zilele lui, la anul 7021 (1512) luna lui Octombrie 14, la veșnicele lăcașuri.»

PROBOTA

Lângă biserică, afară: ³⁾

a) Nu se mai cunoaște ornamentul căm-

la veșnicele lăcașuri în anul 6975 (1467) Sept. 4 zile».

D-l Iorga observă că în acest an a murit întâia Doamna lui Ștefan, Evdochia dela Chiev.

b) In pridvor. O piatră cu un frumos ornament stilizat, regulat și simetric executat și ceva înrudit cu acel al pietrei lui Șendrea dela Dolhești mari. Are 1,00 m. lungime și 0,37 m. lățime:

«Această piatră a făcut-o (Ștefan Voevod?) (cel Mare) lui Petru Voevod, fiul bătrânului Ștefan Voevod. Veșnica lui pomenire». (V. Bis. lui Ștefan cel Mare, pag. 289).

c) La ușa caselor domnești, o piatră acum tăiată în două și alcătuind ușorii acestei uși. Ornamentul bizantino-roman, larg tra-

¹⁾ Vezi: Bisericile lui Ștefan cel Mare, pag. 273.

²⁾ N. Iorga. Studii și Documente XVI, pag. 419.

³⁾ N. Iorga. Inscricții, pag. 56.

Fig. 408. Probota. Piatra de mormânt a lui Petru V. V. (C.)

Fig. 409. Probota. Piatra de marmoră a fiului Sorei. (C.)

Fig. 410. Probota. Piatra Oltei mama lui Ștefan cel Mare. (C.)

Fig. 411. Voroneț. Piatra de mormânt a Sfântului Daniil. (H.)

Fig. 412. Voroneț. Piatra de mormânt a lui Florea. (H.)

Fig. 413. Muzeul din Suceava. Piatra de mormânt a pârălabului Dragoi (1512).

tat și foarte frumos executat, e de un desăvârșit efect decorativ; 1,62 m. lungime pe 0,56—0,48 m. aproximativ lățime:

«Aceasta este groapa roabei lui Dumnezeu, Oltea, mama Domnului Io Ștefan care a murit] în anul 6973¹⁾ (1463) Noembre 4».

Fig. 414. Suceava. Maica Domnului. Piatra lui Ioan fiul lui Manoil Mourati.

Fig. 415. Suceava. Maica Domnului. Piatra lui Muratko.

Fig. 416. Suceava. Maica Domnului. Piatra lui Prokop Pskovitin.

«Această groapă este a robul lui Dumnezeu dumnealui... năpii Postelnic, fiul Sorii surorii lui Ștefan Voievod, care a murit (la anul) 7008 (1500) Ianuar». (Vezi Bis. lui Ștefan cel Mare, pag. 290).

d) Piatra Oltei, mama lui Ștefan cel Mare (ibid.).

VORONEȚ¹⁾

În pronaos:

a) Piatra Sf. Danil (publicată după Kozak în Bisericile lui Ștefan cel Mare, pag. 282): 1,32 m. lungă și 0,50-0,42 m. lată.

¹⁾ Kozak. Inschriften, pag. 149.

«Aceasta este groapa tatălui nostru David, schimnicul Danil».

b) Piatra lui Florea (id.) din 1505. 1,21 m. lungă și 0,59-0,48 m. lată.

«Această groapă au înfrumusețat Turcea și Stoica tatălui lor, Pan Florea, care s'a prestăvit la veșnicele lăcașuri la anul 7013 luna Ianuarie 18 zile (1505)».

S U C E A V A

Adormirea Maicei Domnului din Ițcani-Vechi. ¹⁾

a) Piatra de mormânt cu inscripție grecească a lui Ioan, fiul lui Manoil Mourati, din 7018 (1510); lungime 2,11 m. și lărgime 0,59 m.

b) Piatra de mormânt a lui Muratku. 1,96 m. lungime și 0,58 m. lățime:

«Această groapă a înfrumusețat roaba lui Dumnezeu Nastasia soțului seu Muratku care s'a mutat la veșnicele lăcașuri la anul 7019 (5011) luna Octombrie 15, veșnica lui pomenire». Ornamentul seamănă cu acel al pietrei de mormânt a lui Ștefan Vodă la Neamț (fig. 481, din Bis. lui Ștefan cel Mare) și cu piatra pârcălabului Micota tot dela Neamț (ibid fig. 483).

c) In pronaos, piatra de mormânt a lui Procop din Pskov. 1,58 m. lungă și 0,52-0,50 m. lată. «Această groapă a înfrumusețat roaba lui Dumnezeu Marușa soțului ei Prokop Pskovitin, care s'a mutat la [veșnicele lăcașuri] la anul 7033 (1525) ... zile».

d) Un fragment de piatră; în câmpul din mijloc se mai vede o cruce; inscripția ștearsă: lățimea pietrei e de 0,42 m iar lungimea de 0,47 m.: «Această piatră a făcut Ștefan J.. la anul 7027 (luna) A. . .» (1519).

S U C E A V A Muzeu ²⁾:

a) Piatra pârcălabului Drăgoi din 1512 (publicată în Bis. lui Ștefan cel Mare, pag. 282); 1,63 m. lungă și 0,66 m. lată.

¹⁾ Kozak. Idem, pag. 147.

²⁾ Kozak Idem, pag. 150.

«In anul 7000 și 20 a murit robul lui Dumnezeu, Pan Ioan Drăgoi, pârcălab, luna Octombrie 16» (1512).

Fig. 417. Muzeul din Suceava. Piatră de mormânt cu inscripție grecească din 1480. (H.)

b) Inscripție grecească 1,21 m. lungime și 0,46—0,50 m. lățime din 1480 provenind de lângă fundația unei biserițe de lemn în apropierea cetății, (din 1480).

B A I A

După D. Al. Lăpedatu ³⁾

Dela biserica catolică în ruine:

a) 1485 Catherina. Anno.

b) 1497 Hic jacet Bartolomeus Dei servus Sax.

³⁾ Bul. Com. Mon. Ist. 1909, pag. 60.

INSCRIȚII SLAVONE INEDITE

Am redat în traducție românească toate inscripțiile citate în această carte; fiind deja publicate la locurile arătate, era inutil de a retipări textul slavonesc. Sunt totuși unele care le cred inedite și pentru această pricină le dau aici cu textul lor slavon:

P Â N G Ă R A Ț I

Pisania pe zidul de nord al bisericii (cf. pagina 180).

† ИЗВОЛЕНІЕМ ѡЦА И СЪ ПОСПѢШЕНІЕМ СНА И СЪВРЪШЕНІЕМ С(ВѢ)Т(А)ГО || Д(С)ХА. СѢ КЛАСІАРНІЦА СЪТВОРИ ПАН ДѢМІТРОШ ШОЛДАН ВЕЛ ВИСТ (?) И КНѢГІНѢ ЕГО СѢОА. || ВЪ ДНИ ВАСИЛІЕ ВОЕВОДА. В Л(Ѣ)ТО ЗНА, М(Е)СЦА СЕП. И ДНЬ || И БЫВЪ ПРИСТАВ АНДОНІЕ ѡТ БЕСЕРЕКАНІ НА ПИРГЪ || И НА ТРЕПЕЗАРЕ И НА ПОКРОВ СВѢТИ ЦРКВИ. —

Cu voia Tatălui și cu ajutorul Fiului și săvârșirea Sfântului Duh. Această ecli-siarhie a făcut-o pan Dumitru Șoldan mare vistier (?) și soția lui Safta în zilele lui Vasilie Voevod în anul 7151 luna Sept. 8 zile și fiind pristav Andonie dela Bisericiani la turn și la trapeză și la acoperișul sfintei biserici. (Preotul Nic. M. Popescu).

Alăturatele extrase din pomelnicul Pângăraților, scris în 1793, — comunicate de D-l G. T. Kirileanu — vor servi la lămurirea pisaniei:

fo. 13-v. «La 11 Ianuarii facem pomenire: Pătrașco logofăt, Antimie, Ioan Că-răiman, Nastasie, Dimitrii Șoldan, Safta și fii lor. Au făcut clisearnița.»

fo. 14-a. «La 17 Ianuarie facem pomenire: Ieromonah ot Besearican Antonii, monahie Marie, Simeon, Petru, Andrei, Grigorii, Andronie, Antimie. Au dat 1 prisacă cu 100 de stupi. Acest Antonii s'au osârduit și au fost pristav la acoperișul biseareci, la turn, la trapezare, la clisearniță, la anul (7144) зрмд» (sic).

M O L D O V I Ț A

Inscripția de pe spatele crucii mari a iconostasului:

† сѢ РАСПѢТНА СЪТВОРИ СВѢ... НА ИМѢ БОГА ВИСТѢРНИКЪ ВЪ ДНИ БЛАГОЧСТИВАГО ГНДА І... ІЕРЕМІА МОГИЛА ВОЕВОД В ЛѢ... ЗРА М. ІЮН ӨІ.

Pe icoana din dreapta: при егѡлен ісаїн.

Iar pe icoana din stânga: маістор ... въ поп гаврил ѡт град сѡчав.

(Comunicat de Păr. Dr. Păsăilă).

«Această răstignire a făcut-o sie-și ... anume Boul Vistiernic, în zilele blagocestivului Domn Io Ieremia Mogilă Voevod, în anul 7101 (1593) luna Iunie 19, fiind egumen Isaia. Maistor ...fiind popa Gavril din orașul Suceava». (cf. pag. 39).

H O M O R

a) Inscripția de pe al doilea tablou ctitoricesc în pronaos:

† зде втори ктиторъ и оскра... (15—20 litere) панъ даниль хатманъ и прѣкалаб сочавскъ
..... в лѣт зѣг ма... к. (cf. pag. 30).

«Aicea al doilea ctitoru și a înfrumusețat ... pan Danil hatman și pârcălab al Sucevei... În anul 7063 (1555) luna... 20».

b) Inscripția de pe spatele crucii mari a iconostasului:

† сѣа распѣтна сътвори кръ георгіе мовила митрополитъ сѣч(авс)кон. въ дни гдѣна петра воевод
—и прѣгдъ мен архимандритъ ана(с)тасі хомо(р)скіи в лѣто зч(?) авгѣ вѣ... еки см?... въ...града...

Data e necertă.

Comunicat de Păr. Iftodie.

«Această răstignire a făcut-o kir Gheorghe Movilă, Mitropolitul Sucevei, în zilele Domnului Petru Voevod, și fiind egumen Arhimandritul Anastasie din Homor în anul 7090? (>1582 ?) August 19.... la oraș....». (cf. pag. 30).

c) Pe un tetrapod:

..... сотвори тома ѿнынѣтинарѣ и жені его богині во лѣто зрнѣ месеце септе.

«..... A făcut Toma Fântânaru și soția lui Boghina în anul 7153 (1645) luna Septembrie»...(cf. pag. 30).

d) Pe strane în pronaos:

сѣа сѣаоснѣ... сътвори...

«Această strană... a făcut...». (cf. pag. 30).

V O R O N E Ț

Pe strane în pronaos:

сѣн стоулачѣа сътвори.... зї днѣ... в лѣт зпѣ.

«Această strană a făcut.... 16 zile... în anul 7085 (1577). (cf. pag. 314).

B I S T R I Ț A

În pridvor pe fresca din dreapta ușii pronaosului.

рабъ хвѣ. матна... (vr'o 9 litere)... ѿ(?) сѣсѣа сътвори си два ікон зчи. (cf. pag. 130).

«Robul lui Hristos Matia... ugura a făcut aceste două icoane 7098 (1590)».

SLATINA

Săpat pe soclul pridvorului spre apus:

зде сї гробъ сѣтъ....

«Aici această groapă a făcut...». (cf. pag. 338).

SUCEAVA (Muzeul)

Pe o piatră de mormânt (Nº 3 din catalog). (cf. pag. 339).

† красн сы гробъ мариа. мѣ жѣ..... елиѣ памѣтѣ. в лѣт 317

«A înfrumusețat această groapă Maria, maica.... (vecinica) lui pomenire în anul 7033 (1525)».

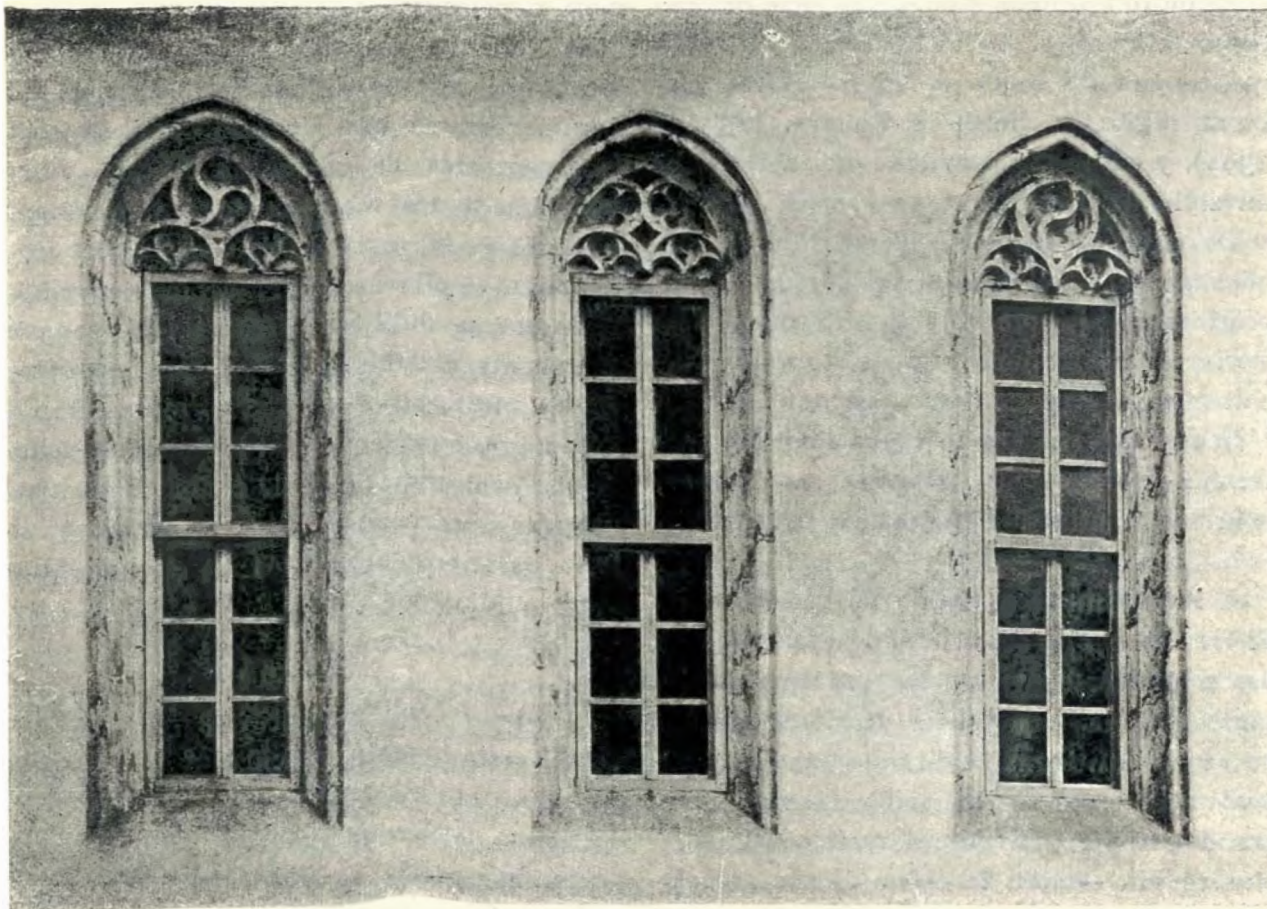

Fig. 418. Slatina. Peretele de apus al pridvorului. (C.)

R É S U M É

INTRODUCTION

Le présent ouvrage est la suite de l'étude sur: «les Églises d'Étienne le Grand»¹. Cette étude présentait l'inventaire de toutes les églises moldaves des commencements jusqu'en 1527, année de l'avènement de Pierre Rareș; elle montrait les origines et l'évolution de leur style, enfin elle essayait une classification des monuments de cette première période.

Aujourd'hui nous donnons la liste des bâtisses religieuses du XVIe siècle, du commencement du règne de Pierre Rareș jusqu'au règne de Pierre le Boiteux (1574—1591), y compris Sucevitza qui se rattache au style de ce siècle.

De cette façon, on aura le tableau des constructions religieuses de Moldavie des origines et jusque vers la fin du XVIe siècle, et en même temps l'histoire de l'architecture religieuse de cette époque.

Nous espérons que la façon dont les matériaux réunis sont présentés au lecteur, pourra être utile aux études de détail à venir.

* * *

A l'avènement au trône de Moldavie de Pierre Rareș, la construction des églises et des monastères avait passé par une florissante période. Les quinze dernières années du règne d'Étienne le Grand (1457—1504) avaient marqué à ce point de vue, une grande activité, activité qui avait continué — plus réduite — sous la règne de ses succes-

seurs, Bogdan le Borgne (1504—1517) et Étienne le Jeune (Ștefanitza, 1517—1527).

Le style s'était formé et les principes architectoniques et constructifs étaient bien fixés.

Le problème des origines ne se pose plus maintenant avec les difficultés rencontrées au début de l'étude de l'époque d'Étienne le Grand. Nous sommes en terrain de connaissance. Cependant, en ce qui concerne le plan, la distribution, en ce qui concerne l'ornementation et la pierre sculptée, et surtout la peinture, de nouveaux principes se font jour et des formes nouvelles montrent que les maîtres de cette époque, au commencement tout au moins, ne se sont pas contentés de copier et de reproduire simplement les monuments qu'ils avaient sous les yeux, mais qu'ils cherchaient, étudiaient et se pliaient aux tendances nouvelles.

De même qu'il nous a fallu, à l'époque précédente, examiner les rapports de notre art de bâtir avec celui de nos voisins, il sera nécessaire, à présent, pour la compréhension de son évolution, de tenir compte des changements intervenus dans ces pays et de leurs relations politiques et économiques avec la Moldavie.

* * *

Le vieux fond byzantin du plan et des voûtes reste le trait principal et les principes gothiques qui s'y était amalgamés du temps d'Étienne le Grand existent toujours. La prédominance de la verticale, par rapport aux constructions purement byzantines, persiste et même s'accroît.

¹) Voir Bul. com. mon. historiques, 1925.

Nous retrouvons les contreforts avec leurs détails caractéristiques. La pierre travaillée d'après les normes gothiques continue à jouer le même rôle dans l'ornementation des portes et des fenêtres, et ce fait est d'autant plus digne de remarque, qu'à ce moment, en Transylvanie et en Galicie, l'art gothique était remplacé par celui de la Renaissance. Les dernières constructions gothiques de Transylvanie sont de 1530 environ, et si, en Galicie, elles continuent encore quelque temps, elles sont néanmoins complètement subordonnées aux nouvelles tendances.

La Renaissance pénètre aussi dans les constructions particulières de ces pays, non la Renaissance allemande, mais la Renaissance italienne.

Les maîtres tailleurs de pierre d'école gothique se montrent pourtant encore très habiles, mais la nouvelle influence commence petit à petit à se faire sentir. Vers la fin du règne d'Étienne le Grand on pouvait déjà en percevoir les premiers symptômes. Nous trouvons dans les églises de Pierre Rareș des formes de transition et des formes italiennes dans les encadrements des portes, formes dont nous pouvons retrouver les modèles surtout en Transylvanie.

La chose s'explique par le fait que les princes de Moldavie faisaient venir de cette région leurs maîtres maçons et tailleurs de pierre. De nombreux documents en font foi, tandis qu'aucun ne parle de la Galicie.

Du reste le prince Pierre Rareș, dont le règne est déterminant pour le nouveau courant constructif de ce siècle, a eu, presque continuellement, une politique hostile à la Pologne, tandis qu'il a été constamment mêlé aux événements de Transylvanie où il possédait lui même des domaines étendus.

Quoique, sous Alexandre Lapușneanu (1552—1568), la situation politique ait été autre et que les rapports commerciaux de ce prince avec la Galicie et Lemberg, en particulier, aient été très actifs, c'est tou-

jours, en matière de constructions, à la Transylvanie qu'il s'adresse. L'église qu'il a fait édifier à Lemberg même, n'a rien de moldave, sauf les armes du pays gravées sur une pierre.

* * *

Le procédé asiatique des arcs obliques qui supportent les coupes continue à être la caractéristique du style moldave, simple comme à ses débuts, ou compliqué par un double agencement d'arcs. Toutes les églises de cette époque nous le montrent.

Les socles, aux profils gothiques, de l'époque d'Étienne le Grand se développent par l'adjonction d'une sorte de banc qui fait le tour de l'église et lui donne à la fois un aspect de plus grande solidité et un caractère moins austère.

Les toits de forme spéciale, qui couvrent séparément chaque élément de la construction, (forme qui ainsi qu'il a été démontré ¹⁾, a été la forme type, la forme originale constante dès l'époque d'Étienne le Grand) continue à être la règle commune.

Mais, à côté de la persistance des formes du passé, légèrement modifiées par le jeu naturel de l'évolution, nous trouvons certaines modifications plus importantes. C'est, avec l'adoption du nouveau compartiment des tombeaux que nous avons déjà trouvé à Neamtz et sous une forme assez voisine à Dobrovăț, la chambre du «trésor», sorte de sacristie, placé au dessus de la pièce précédente, pour une plus grande sécurité; c'est surtout l'adjonction du «pridvor» (exonartex ou sorte de porche), caractéristique de cette époque, peut-être déjà apparu à Neamț. Cette construction a été tout de suite très appréciée, à telle enseigne qu'on ne s'est pas contenté de l'appliquer aux églises neuves, mais qu'on l'a ajoutée à plusieurs constructions anciennes. Ouverte, quelquefois,

¹⁾ G. Balș. Les églises d'Étienne le Grand. «Bul. Com. Mon. Ist.». 1925, pag. 190, et suivantes.

mais surtout fermée, elle devient — et restera — partie intégrante du plan de l'église.

Nous rechercherons plus loin leur l'origine de ce nouveau membre architectural.

* * *

Enfin le changement le plus notable, peut être, par rapport à l'architecture du temps d'Étienne le Grand, — changement d'apparence et changement de principes — est celui que subissent les façades qui sont maintenant peintes. À l'époque d'Étienne le Grand, elles étaient de matériaux apparents, pierre de taille pour les parties principales, pierre brute et briques pour les autres; des disques et des briques émaillés en formaient l'ornementation de détail, tandis que l'effet de décoration architecturale était obtenu par ces longues arcades aveugles des absides et par les rangées de niches du corps même de l'église et de la tour.

C'était donc une mise en évidence nette des matériaux employés et logiquement placés, décoration obtenue par des plans rentrants et des ressauts, par des lignes simples et sobres et par le jeu sûr des ombres. C'est un effet de lignes et de volumes bien distribués, donnant une impression de solidité, de simplicité et de franchise, par opposition à présent à l'époque qui s'ouvre, à un effet de surfaces multicolores qui masquent les lignes et pour lesquelles les entrants et les sortants de la façade sont une gêne. C'est un effet de pittoresque maintenant et — chose nouvelle — un élément d'enseignement religieux.

C'est une nouvelle page d'iconographie, destinée à mettre d'une façon constante sous les yeux des moines et des fidèles ce qu'on ne pouvait jusqu'à présent voir qu'à l'intérieur de l'église.

Ce genre de décoration extérieure est extrêmement rare, surtout sous des climats aussi rudes que ceux du nord de la Mol-

davie ou de la Bucovine. Il est remarquable, au point de vue technique, combien cet audacieux essai a donné — d'une façon presque paradoxale, — d'excellents résultats, puisque ces fresques, après près de quatre siècles, sont encore, en très grande partie, en fort bon état.

Il est hors de doute que c'est le désir d'employer cette décoration comme moyen d'enseignement religieux qui a déterminé ce changement de principes, sous l'influence directe de l'église; il ne serait pas étonnant qu'une décision générale eut été prise à ce point de vue. À l'époque d'Étienne le Grand si de pareils désirs se sont manifestés, ils ne se sont pas traduits en fait.

Pendant tout le XVI-e siècle, et même exceptionnellement plus tard, nous retrouvons ces façades peintes. Vers sa fin, sous l'influence d'une part, de Galata — influence byzantine-valaque — et d'autre part de Dragomirna — influence russo-caucasienne — les principes changent de nouveau et on en revient à des façades plus conformes aux habitudes générales de la construction.

Cette décoration par fresques extérieures paraît donc bien être une création moldave. On peut trouver, autre part, quelques exemples de peintures extérieures, mais dans des constructions plus couvertes ou fermées (à l'Athos, en Russie etc.), mais nous ne pensons pas qu'il existe d'autres exemples antérieurs de peintures murales sur les parois extérieures et même sur les tours.

Il est vrai qu'il y a ici une certaine concordance avec ce qui se passait alors en Galicie, où, au XV-e siècle les façades avaient été apparentes, de briques, quelquefois émaillées, tandis qu'au XVI-e siècle elles sont enduites — mais non peintes.

* * *

Telles sont les caractéristiques de l'époque qui nous occupe et ses différences par rapport avec celle qui l'a précédée.

Les arts annexes aussi, la peinture, les dalles funéraires, montrent quelques signes d'évolution, mais ils sont d'importance secondaire et bien moins frappants.

Les considérations qui précèdent, faciliteront l'étude individuelle des églises que nous allons entreprendre, en les groupant dans leur ordre chronologique.

Nous examinerons, ensuite, les formes et puis les détails et nous tâcherons de mettre en évidence les traits généraux qui caractérisent les constructions de ce siècle. Groupées avec celles de l'époque précédente, elles forment un tout, un ensemble, qui représente ce que nous pouvons appeler l'école et le style moldaves.

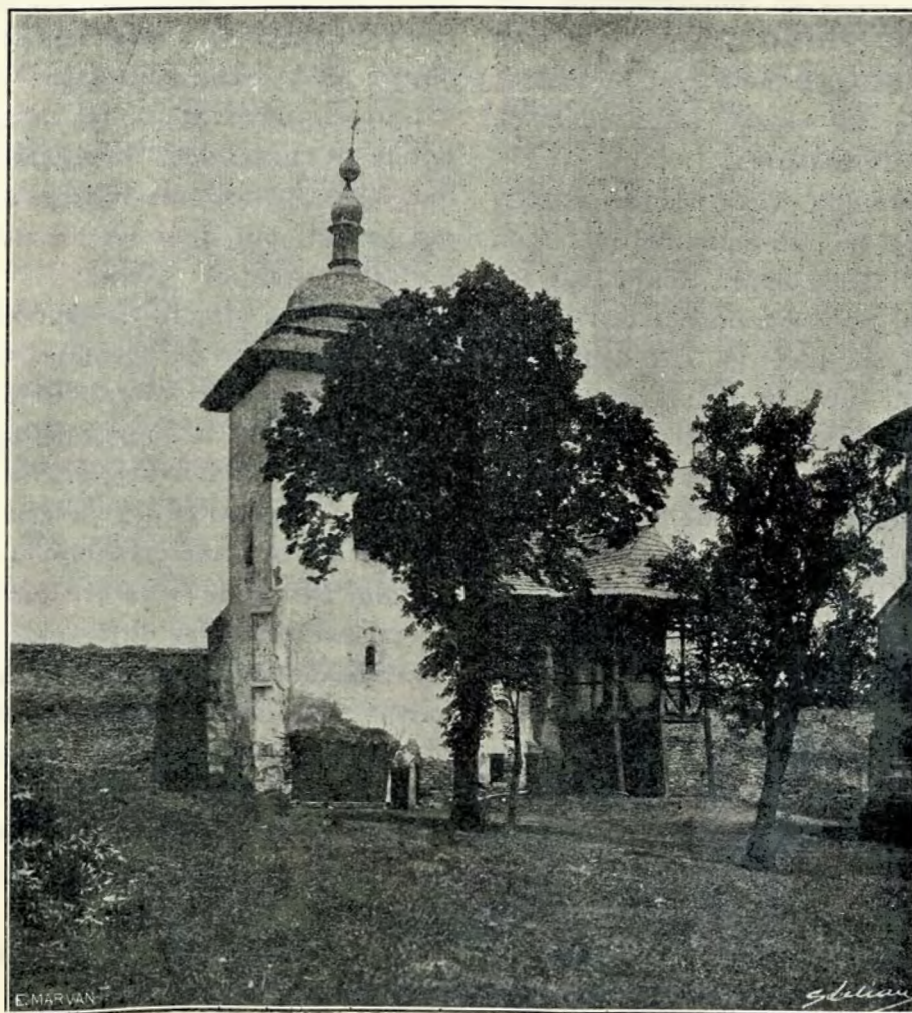

Fig. 419. Probota. Casele domnești. (A. R. Fot. Stelian Petrescu.)

LES ÉGLISES

Nous nous contenterons de résumer brièvement les quelques indications qui peuvent encore être utiles à la compréhension des plans et des illustrations publiées, qui sont en général suffisants pour que le lecteur puisse se faire une image assez complète des monuments énumérées.

Probota. Quoique dans l'ordre strictement chronologique, Probota, terminée en Octobre 1530, vienne après Homor, qui été finie en Août, nous commencerons néanmoins par la première de ces deux églises, parcequ'elle est plus importante et surtout beaucoup plus caractéristique. C'est en somme le monument le plus représentatif de l'époque qui s'ouvre et son étude facilite l'intelligence de ceux qui suivront¹⁾.

Le plan est, pour ainsi dire, le plan «complet» de l'époque de Pierre Rareș.

Cette église dérive de l'église du monastère de Neamtz construite en 1497.

Des remaniements partiels ont un peu altéré son aspect, en aveuglant les grandes baies de travail gothique du pronaos et du «pridvor». Il faut remarquer, à l'intérieur, les encadrements des portes qui indiquent nettement l'influence de la Renaissance.

Des restes de fresques en mauvais état décorent encore l'extérieur.

On trouve encore, dans cette église, plusieurs pierres tombales, entre autres celle du fondateur Pierre Rareș et celle de sa seconde femme, Hélène, fille du despote serbe Jean.

¹⁾ Voir: Ghica-Budești et Balș. Probota. (Soc. Arta Românească).

L'église du monastère de *Homor* (1530) a un plan approchant de celui de Probota; au dessus du compartiment des tombeaux, se trouve le trésor (ou sacristie). Le pridvor est ouvert, et le naos ne possède pas de tour.

Les peintures extérieures se sont ici parfaitement conservées. On remarquera, à Homor aussi, la nouvelle influence occidentale qui se fait jour dans les encadrements des portes intérieures.

Moldovitzza (1532), est une des églises les plus importantes de l'époque. Elle tient et de Probota et de Homor, avec laquelle (sauf l'adjonction de la tour) elle présente une très grande ressemblance, même dans les détails; la distribution des ouvertures du pridvor en est le principal point de différence.

Baia, église de ville et non de couvent, (1532) est d'un type différent des précédentes et beaucoup plus simple. Elle a un exonarthex spécial, qui comporte un étage où se trouve les cloches. Cette construction, pareille à celle déjà vue à Parhăutz, est un acheminement vers le clocher et n'est pas, comme les autres «pridvor», un abri pour l'entrée de l'église.

Baia présente aussi des restes de peintures extérieures, fort dégradées.

La paroi de séparation du naos et du pronaos a été supprimée, fait malheureusement assez fréquent.

St. Démètre de Suceava (1534-1535) est pareillement une église de ville. Elle offre une certaine ressemblance avec celle de St. Georges de Hârlău (1492), à laquelle on aurait ajouté l'exonarthex de Probota.

L'inscription sur pierre, fixée sur le mur du sud, à droite au dessus de la porte d'entrée, est surmontée d'un ornement typiquement italien et dont le prototype, de Mino da Fiesole, se retrouve sur une balustrade de la chapelle Sixtine. Les armes de Sixte IV sont ici remplacées par les armes de Moldavie.

On a ajouté, au XIX-e siècle, un fronton moderne sur la façade ouest de l'église qui a été aussi enduite à neuf et a perdu sa décoration extérieure de peintures dont on ne voit plus que quelques traces à la tour.

L'église du monastère de *Coșulă* (1535), construite par le grand trésorier Matias, est d'un type assez simple. Elle a subi des remaniements qui ont altéré sa physionomie primitive.

Horodniceni (1539) est une fondation du même Matias. Elle a moins souffert que Coșulă de transformations ultérieures, mais elle est loin d'en être indemne.

On remarquera l'inscription placée au dessus de l'entrée, qui porte sur de petits écussons, la date, le monogramme du fondateur et le signe lapidaire du constructeur. La porte, elle même, témoigne aussi de l'influence de la Renaissance.

L'église de *Dancu* à Iași (1541), est actuellement détruite; il ne nous en reste que l'inscription gravée sur pierre. C'était une église sans absides latérales et sans tour sur le naos. Elle devait ressembler à Baia ou à Cotnar.

St. Démètre de Hârlău (vers 1540—42) est une copie de St. Georges de la même ville (1492). Elle n'a cependant pas le même parement de briques et de disques émaillés.

L'église de *Zăhărești* (1542) est simple de plan; elle présente une particularité originale. La tour du naos au lieu d'être placée sur le double système d'arcs caractéristique des voûtes moldaves, s'élève sur une troisième rangée d'arcs. Cette construction apparaît ici pour la première fois.

Râșca (1542), en ce qui concerne la partie ancienne, est une église modeste, n'ayant qu'un naos (avec l'autel) et un pronaos. Mais, au XVII-e siècle, elle a été allongée d'un second pronaos surmonté d'une tour; ensuite d'autres remaniements ont suivi. La peinture a été entièrement refaite.

L'église de *St. Paraskive* (dite l'église princière) de Târgul Frumos est de date inconnue, mais elle a été élevée en tout cas sous le règne du prince Pierre Rareș. C'est une église du même type que celle de Cotnar, églises de petites villes, toutes les deux.

La belle forteresse de *Hotin*, sur le Dniestre, renferme dans le château qui en constitue le réduit, une chapelle qui passe pour avoir été construite par Pierre Rareș. L'analyse de l'édifice nous montre qu'il a été refait; une chapelle plus ancienne a été reconstruite et on y a ajouté un «*pridvor*» à grandes baies, pareil à ceux du temps de Rareș. Les quelques restes de peinture que l'on distingue encore paraissent aussi appartenir à cette époque.

Un «*pridvor*» (exonartex) a été ajouté en 1547 à l'église de *Voronetz*, construite en 1488 par Étienne le Grand.

La peinture extérieure de toute l'église a été exécutée vers cette même époque. Il faut remarquer la caractéristique réunion sur le même pan de mur d'une fenêtre gothique surmontant une porte de profil Renaissance.

Voronetz, avec Homor et Moldavitza, présente un des plus frappants et des meilleurs exemples de fresques extérieures.

L'église épiscopale de *Roman*, commencée en 1542, n'a été terminée qu'en 1550.

Cette église a été assez sérieusement remaniée à plusieurs reprises. Elle n'en est pas moins l'une des plus intéressantes de l'époque.

On vient d'y retrouver, sous plusieurs couches de peinture, d'intéressantes fresques du temps de la fondation.

St. Georges de Botoșani (1551), récemment restaurée, est une copie de l'église de Popăuț, de la même ville, de même que *St. Démètre de Hârlău* imite *St. Georges*. L'église de la *Résurrection*, de Suceava (1551) construite, de même que la précédente, par la veuve du prince Rareș imite *St. Jean de Piatra*, et la *Dormition de la Vierge* de Botoșani (1552), fondation de la même princesse, et presque pareille à *St. Georges*, copie, elle aussi, l'église de Popăuț. citée plus haut.

L'église du monastère de *Bistritza* (1554) construite par le prince Alexandre Lăpușneanu, est une des plus importantes de l'époque. Son plan est très voisin de celui de *Progota*. Les détails de la pierre sculptée sont cependant assez différents et d'une facture sensiblement moins habile.

Le même prince qui a construit *Bistritza* a ajouté un «*pridvor*» à la vieille église romane de *Rădăuț* (1559). Ce *pridvor* est à peu près pareil à ceux des églises de cette époque. Les cadres des fenêtres ont été de même changés et il est probable que la peinture actuelle, date du même temps, quoique retouchée.

Le clocher de *St. Démètre* de Suceava a été élevé en 1560 — ainsi qu'en fait foi une belle inscription aux armes du pays.

A *Putna*, une inscription gravée et pareillement marquée aux armes de Moldavie, indique l'existence d'une construction, aujourd'hui disparue, du prince Alexandre Lăpușneanu.

Le monastère de *Slatina* est la principale construction de ce prince. Son église (1561) est une des plus grandes de Moldavie. La distribution est la même qu'à *Bistritza*, mais les détails différent.

Le «*pridvor*» de la grande église du monastère de *Neamț* (1497), que nous pensions avoir été ajouté postérieurement à la construction de cet édifice à l'époque de Lăpușneanu, paraît bien, d'après les derniers

travaux en cours (1927), être de l'époque de la fondation; la porte d'entrée, en accolade, est probablement modifiée.

L'église de la Vierge (*Precista*) de Roman, construite en 1568 par la princesse Roxandre, veuve de Lăpușneanu, a été totalement reconstruite et il est probable que rien n'est resté de la vieille église, sauf l'inscription.

Le *pridvor* de l'église de *Saint Georges*, à Suceava, qu'une inscription date de 1579 n'est pas sans analogie avec celui de *Neamț*.

L'église du monastère de *Sucevitza* (entre 1582 et 1585) ne fait plus partie, chronologiquement, de l'époque que nous nous sommes proposés d'étudier. Néanmoins, ses caractères architectoniques la relie aux autres églises de ce temps, dont elle forme le dernier chaînon. Elle présente, du reste, plus d'un élément de transition qui font pressentir de nouvelles tendances, aussi bien en ce qui concerne son architecture proprement dite qu'en ce qui concerne sa peinture.

Nous avons encore à parler de quelques églises non datées qui appartiennent ou passent pour appartenir à l'époque étudiée.

L'église catholique de *Cotnar*, actuellement en ruines, aurait été construite sous le règne de Jean Heraclide, connu sous le nom de Despot-Vodă (1561—1563).

C'est une bâtisse ressemblant à quelques églises transylvaines du commencement du XVIe siècle. Elle ressemble particulièrement comme plan à celle de *Trappold*. Elle est du type en forme de halle (*Hallenkirche*), avec une tour-clocher formant porche. Nous en donnons un essai de reconstitution.

Un groupe de trois églises arméniennes, *Zamca*, *Hacigadar*, des environs de Suceava, et la *Sainte Croix*, de Suceava même, passent pour être, l'une un peu antérieure à 1551, et les deux autres pour dater du commencement même du siècle; mais elles

ont très probablement été détruites les unes et les autres et reconstruites au XVIIe siècle.

Enfin l'église de *Pângaratz*, attribuée à l'époque de Lăpușneanu, ne paraît pas

lui appartenir, mais bien être d'un siècle plus récente. Elle présente la particularité, excessivement rare en Moldavie, de posséder deux étages ou plutôt de se composer de deux églises superposées.

Fig. 420. Slatina. Clopotnița. (C.)

LES MONASTÈRES

Plusieurs monastères existent encore autour des églises que nous avons décrites, à Probota, à Moldovitzza, à Râșca, à Coșula, à Bistritza, Slatina et Sucevitza. (Nous pourrions encore y ajouter les monastères arméniens de Zamca et Hacıgadar).

A Homor, il y a encore une tour-clocher, mais elle est du XVII-e siècle, ainsi qu'en fait foi une inscription gravée sur une pierre encastrée dans le mur.

Les constructions que nous voyons aujourd'hui ne sont certainement pas toutes de l'époque de la construction des églises. Néanmoins dans leurs grandes lignes, ces couvents ont gardé les dispositions générales des anciens temps. Une courte description de quelques uns de ces monastères permettra de se faire une idée assez exacte de leur organisation.

La forme type en plan est plus ou moins rectangulaire, souvent voisine du carré.

Les murailles sont construites de façon à constituer de véritables remparts, avec chemin de ronde, meurtrières et créneaux.

Dans les angles se trouvent des tours, généralement carrées, tours de veille et de défense, mais remplissant quelquefois, en même temps, d'autres fonctions: clocher, parecclesion ou encore donjon.

L'entrée dans le couvent se fait en passant sous une tour placée sur un des côtés du quadrilatère.

L'église, toujours orientée vers l'est, n'a pas de position déterminée en rapport avec l'enceinte ou avec l'entrée. Son emplacement dépend des possibilités locales; son grand axe est pourtant toujours parallèle

ou à peu près, au grand côté du rectangle que forme le monastère.

Les autres bâtisses du couvent, le clocher, les sacristies (clisiarnitza), les logements du supérieur et des moines, avec leurs annexes, réception des étrangers, réfectoires, cuisines, sont, soit adossées aux murs, soit isolées, sans qu'aucune règle ne paraissent dicter ici des emplacements spéciaux. Tout dépend de l'espace disponible et des convenances locales.

Certaines petites constructions, comme celle dénommée à Probota «la maison princière» sont de construction plus soignée, et plus élégante. Il est pourtant difficile de dire, étant données surtout ses petites dimensions, si elle avait réellement le but de servir de logement au souverain du pays ou plutôt d'être le logement réservé, en général, aux personnages importants de passage.

De même, la «clisiarnitza» de Moldovitzza, trop grande pour son simple rôle de sacristie, a peut être servi, elle aussi, de logement pour les hôtes de distinction.

Le monastère de *Probota* a gardé quelques unes de ses anciennes bâtisses, relativement bien conservées.

A *Moldovitzza*, la «clisiarnitza» est datée par une inscription du commencement du XVII-e siècle, — la tour d'entrée est aussi de cette époque. Les murailles et les tours d'angle sont peut être plus anciennes.

Râșca n'a plus que des bâtisses annexes plus récentes, presque toutes datées.

A *Bistritza*, une enceinte refaite au XVIII-e siècle, enclôt des bâtiments de dates variées.

La tour clocher est de 1498, construite par Étienne le Grand; une annexe, qui a allongé le parecclesion du premier étage du clocher, est probablement du milieu du XVI-e siècle.

Enfin les monastères de *Slatina* et de *Sucevitza* paraissent être ceux qui ont le plus fidèlement gardé leur agencement ancien.

Slatina a son enceinte fortifiée avec ses meurtrières et son chemin de ronde; il a des tours à chaque angle. L'une forme clocher, avec des détails gothiques; une autre contient une chapelle, une troisième, actuellement détruite par un incendie, contenait le trésor. La tour d'entrée est relativement très haute. Le réfectoire date de la seconde moitié du XVI-e siècle; une inscription encastree dans son mur parle de la construction d'une fontaine par Alexandre Lăpușneanu, fondateur du couvent. Les fenêtres et les portes du réfectoire et

de la chapelle ont des profils et des linteaux Renaissance, ainsi que nous en avons vu dans les églises de Moldovitzza et de Homor.

Sucevitza a des tours puissantes que sortient d'énormes contreforts, preuve de mouvements de terrain.

La tour d'entrée, le clocher, les tours d'angles octogonales paraissent toutes être anciennes, ainsi qu'une partie des logements. Malheureusement les enduits d'une réparation du XIX-e, avec joints simulés, ont donné à ces vénérables bâtisses un air de constructions occidentales récentes.

* * *

Sauf de rares exceptions, la pierre brute, abondante dans les régions où s'élèvent ces monastères, a été employée presque exclusivement. La brique a été réservée pour quelques parties spéciales, telles les voûtes, par exemple.

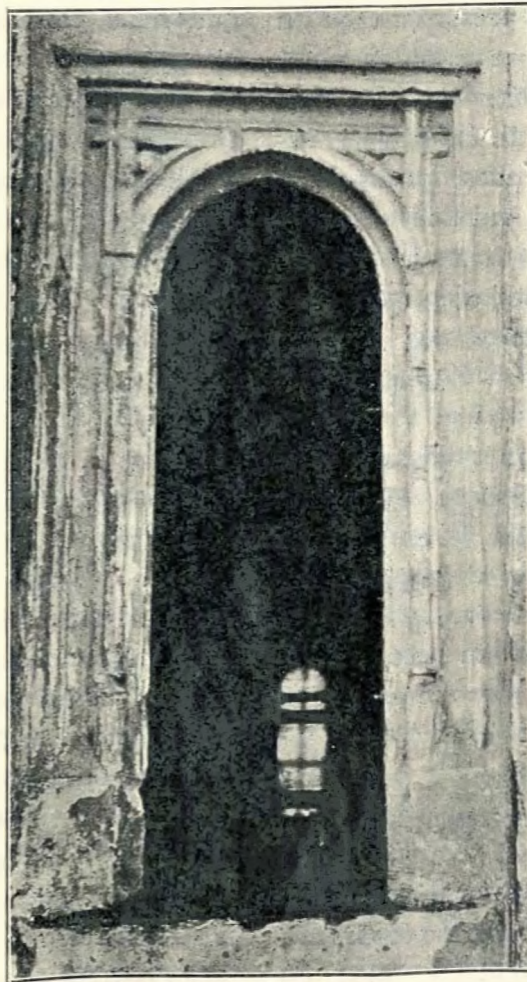

Fig. 421. Sf. Dumitru. Suceava. O fereastră mică. (H.)

LES FORMES

L'étude des églises, que nous venons de faire, nous montre, en premier lieu, que nous n'avons plus l'unité de plan du temps d'Étienne le Grand. Tandis que quelques églises plus grandes présentent un plan plus développé et plus allongé, qui comporte une série de pièces placées l'une après l'autre, d'après le type de Neamț, d'autres églises conservent le plan courant de l'époque précédente, à telle enseigne qu'elles paraissent être de simples copies, ne présentant qu'un naos (avec son autel) et un pronaos.

En second lieu, nous observons une tendance à la variation, dans la façon de grouper les divers types de naos, pronaos et exonartex (pridvor), types qui diffèrent surtout par la façon dont sont faites les voûtes. Il paraît y avoir ici délibérément un désir de rompre avec l'uniformité des groupes que l'on a pu distinguer à l'époque précédente.

Enfin, il faut mettre en évidence cette tendance de donner à chaque église un exonarthex, qui a conduit à en ajouter même aux monuments de l'époque antérieure, qui en étaient dépourvus.

Néanmoins, il y a un certain nombre d'églises du siècle qui nous occupe qui n'en possèdent pas non plus.

LES FORMES INTÉRIEURES

L'autel ne diffère guère de ce que nous avons vu du temps d'Étienne le Grand; c'est une abside demi-circulaire, plus ou moins allongée et voûtée en quart de sphère.

Un, deux en même trois arcs transversaux relient l'autel au naos proprement dit.

La prothèse et le diaconicon sont placés à droite et à gauche, remplacés dans les églises plus modestes par de simples niches. Une seule petite fenêtre dans l'axe de l'église, éclaire l'autel; à Sucevitza, par exception, et comme signe avant-coureur de nouvelles influences, on en trouve trois.

Le naos, pareillement, ressemble à ce que nous connaissons déjà. Le carré des quatre grands arcs est toujours rétréci par les quatre arcs obliques, spéciaux à la Moldavie, qui supportent par l'intermédiaire des pendentifs, la coupole, simple ou avec tambour.

A Slatina, les grands arcs du naos forment doubleaux et ont des nervures pareilles à celles du pronaos de Neamț, St. Georges de Suceava, Probota etc.

Comme à l'époque précédente, les églises à tours ont aussi des absides latérales; ces absides latérales ont une seule petite fenêtre (sauf à Sucevitza où elles en ont trois).

La chambre des tombeaux, qui s'intercale entre le naos et le pronaos, en est séparée par de gros murs, percés chacun d'une seule porte étroite. A Slatina (comme à Neamț), la paroi du côté du naos a été enlevée. Ce compartiment est toujours voûté (sauf à Slatina) en berceau transversal à l'axe de l'église. Il est éclairé par une ou deux petites fenêtres.

Les tombeaux sont quelquefois placés dans une niche (Homor) ou sous un baldaquin

(Slatina) — (celui de Moldovitz est plus récent).

Il existe deux espèces de chambre aux tombeaux: avec ou sans étage; dans ce dernier cas, cette pièce supérieure est un trésor ou sacristie; elle ne pouvait être une cachette, comme on l'a quelquefois dit, parce qu'aucune précaution n'est prise pour la masquer et que l'escalier, en vis, qui y conduit, est très apparent, sans parler des fenêtres que l'on remarque parfaitement de l'extérieur, quoique toujours petites.

Cette pièce d'en haut est voûtée comme celle d'en bas; l'escalier, circulaire, est en partie creusé dans le mur extérieur, et en partie ressortant à l'intérieur comme une sorte de tour cylindrique dans l'angle nord-ouest de la pièce. Ces pièces supérieures existent à Homor, à Moldovitz, à Sucevitz; elles manquent à Probota, à Bistritz, à Slatina.

Cette pièce spéciale des tombeaux ne se retrouve que dans les églises de monastères et seulement dans les plus importantes; les couvents que nous venons de citer, qui les possèdent, sont tous (sauf Homor) des fondations princières.

Les églises de ville, ainsi que cela est naturel, n'ont pas cette pièce; c'est dans les couvents que l'on cherchait la place du repos éternel. De plus dans une ville, elle aurait constitué une gêne pour le public.

Le *pronaos* est de deux types: rectangulaire, presque carré, comme à l'époque d'Étienne le Grand, ou séparé en deux par un arc transversal et voûté par conséquent par deux calottes, ainsi que nous l'avons vu aux églises du groupe Borzești - Războeni, - Piatra, à Neamtz et à St. Georges de Suceava.

C'est la solution préférée pour les grandes églises; nous la trouvons appliquée à Probota, à Roman, à Bistritz, à Slatina, à Sucevitz. (La Résurrection de Suceava, quoique petite, la possède néanmoins).

Les arcs qui encadrent les deux rectangles ainsi formés, sont en général composés de nervures qui reposent sur de petits chapiteaux et se continuent jusqu'en bas, prêtant ainsi à cette construction une apparence gothique, accentuée encore lorsque — comme c'est le cas à Probota — elles s'appuient sur des bases ornementées, du genre de celles que l'on voit aux colonnettes des encadrements de porte.

La voûte, en calotte sphérique — est, ou simple, ou posée sur des arcs obliques moldaves, ou encore sur un double système d'arcs entrecroisés.

Nous retrouvons la même variation dans la façon de voûter les pronaos du type qui a un seul rectangle en plan.

Moldovitz et St. Démètre de Suceava en sont les plus ornés.

Dans un grand nombre d'églises, la paroi qui sépare le pronaos du naos a été démolie, plus ou moins complètement.

Cette destruction, évidemment motivée par le désir de donner plus d'espace aux fidèles et de permettre à ceux du pronaos de voir et d'entendre le service religieux, a fait ainsi disparaître un des traits les plus caractéristiques de nos églises, ainsi que l'atmosphère de recueillement qui distingue les églises restées entières.

Nous avons ainsi, pour le même motif, à déplorer la perte des tableaux votifs, ces documents si précieux, qui se trouvent toujours sur cette paroi.

Le pronaos est éclairé par deux grandes fenêtres sur chacun des côtés sud et nord, là où la voûte est double (et dans quelques cas où elle est simple). Là où la voûte est unique, il n'y a généralement qu'une seule fenêtre sur chaque côté. St. Georges de Botoșani qui a une entrée sur le côté nord du pronaos a une fenêtre sur le côté ouest. La Dormition de la Vierge, de la même ville avait probablement une disposition analogue avant les remaniements qu'elle a soufferts.

L'exonartex (ou pridvor) est le dernier membre de la suite, assez longue, de pièces qui compose l'église type de ce siècle. Il est toujours allongé transversalement à l'axe de l'église, et a deux entrées, une au sud et une au nord. À Moldovitz, par exception, il y en a une troisième sur le côté ouest.

Baia n'a qu'une ouverture sur le côté ouest, mais il s'agit ici d'un «pridvor» d'un autre type, avec étage, imité de celui de Parhăutz¹⁾ qui procède d'autres principes et a une autre utilisation. Au lieu de protéger la porte contre les intempéries, c'est ici une sorte de clocher.

Nous avons deux catégories de «pridvor»: ceux qui sont ouverts et ceux qui sont fermés par de grandes fenêtres à meneaux et à ornementation gothiques.

De même qu'au pronaos, nous trouvons à l'exonarthex, une grande variété dans les voûtes: Simples berceaux, voûtes à pénétrations, séparées en deux parties voûtées en calotte sphérique sur arcs moldaves, ou en trois compartiments en berceaux ou encore voûte à une seule calotte moldave.

Tandis que le naos présente toujours dans ses formes, une certaine fixité, et n'a que des variations très réduites, le pronaos et son annexe le «pridvor» présentent des variations beaucoup plus grandes, ainsi que c'est du reste la règle dans tout le domaine de l'art byzantin.

Enfin, nous rappellerons qu'à Sucevitza, les entrées dans l'exonartex, sont à leur tour, protégées par de petits porches ouverts, signe d'une nouvelle influence que nous attribuons à la Valachie.

On ne peut donc pas parler de plan type au siècle que nous étudions.

Nous ne pouvons non plus dire qu'il y aient deux ou trois types. Nous avons, il

est vrai, des églises qui ont un plus grand nombre de compartiments et d'autres qui en ont moins. Les églises des couvents sont, les unes plus grandes, et les autres plus modestes.

Celles des villes, petites ou grandes, n'ont pas la chambre aux tombeaux.

Sous quelles influences sont apparues les modifications que nous constatons par rapport aux églises d'Étienne le Grand?

Le compartiment aux tombeaux apparaît déjà à Neamț et sous une forme voisine à Dobrovăț. C'est la forme de Neamț qui a prévalu.

L'adjonction d'un trésor en étage, est une modification de détail, qui ne comporte pas de recherches spéciales. En ce qui concerne le pridvor, la question est un peu plus compliquée. Le désir de protéger la porte contre les intempéries a pu être assez ancien et pouvait impliquer des solutions diverses. Celle choisie en Moldavie est-elle autochtone? ou bien d'où peut elle nous être venue?

Dans les Balkans et spécialement à Constantinople nous trouvons de nombreux exonarthex ouverts; en Occident, il y a les porches; mais ces constructions sont, en général, plus basses que le reste de l'église et sont souvent ajoutées; même lorsqu'elles sont bâties d'emblée, ce caractère de membre ajouté reste évident. En Moldavie, le pridvor fait partie intégrante de la masse totale de l'église; il arrive à la même hauteur et est couvert du même toit. L'aspect général est celui d'une seule bâtisse bien homogène.

Nous avons en Serbie, quelques exemples de constructions où un pridvor, ouvert ou non, fait corps avec l'église (Vrăceșnitza du XV-e s, Pavlovatz du XV-e s).

En définitive, c'est une question peu claire. Ce qui paraît certain c'est que le «pridvor» moldave n'est copié d'après aucun autre modèle, mais il se pourrait, toutefois, que des réminiscences d'autres constructions similaires aient eu une certaine part dans sa conception.

¹⁾ Ce pridvor-clocher, dérive lui même de l'arc qui, à Arbora et à Reuseni, relie les prolongements des murs du pronaos, et qui sert de clocher (cf. les églises d'Étienne le Grand).

LES FORMES EXTÉRIEURES. LES FAÇADES

L'extérieur des églises du temps de Pierre Rareș et de ses successeurs n'est pas sans ressemblance, dans les grandes lignes, avec les églises d'Étienne le Grand; les principales différences en sont la plus grande longueur et la présence du «pridvor» aux principales d'entre elles.

Ce sont, du reste, les mêmes absides polygonales, ornées de ces longues arcades aveugles, avec, au dessus d'elles, un rang ou deux de niches, les inférieures plus grandes, celles d'en haut plus petites.

A Slatina seulement, et à la Résurrection de Suceava les absides latérales sont rem placées à l'extérieur par un surépaississement de la muraille.

Quelques églises plus modestes, n'ont pas d'absides latérales.

Les églises de cette époque sont pourvues de tour, (sauf Homor, Baia, la Résurrection de Suceava, Ste Paraskive de Târgul Frumos et probablement Dancu de Iassy).

Les contreforts sont placés d'après les mêmes règles que dans la période précédente. Ce sont: une paire à droite et à gauche de chaque abside latérale, et un petit contrefort sous la fenêtre de l'abside principale, dans l'axe de l'église. D'autres contreforts contrebutent l'arc transversal du pronaos là où il existe; enfin les angles ouest de la bâtisse sont soutenus par une dernière paire placée à 45°. Ceci est leur disposition complète, mais il en manque quelquefois une partie et même, dans certains cas, il n'y en a pas du tout.

Les églises les plus importantes possèdent un socle bien profilé, en pierre de taille, ainsi que des chaînes d'angle. Les profils de ces socles ne sont, en général, pas interrompus à l'entrée, mais ils sont retournés à angle droit vers le sol. Un nouvel élément est le banc qui est relié au socle et qui

fait le tour de l'église, entièrement ou en partie, interrompu seulement à la rencontre des contreforts.

Les fenêtres des absides et de la chambre des tombeaux sont petites et possèdent des encadrements apparentés à ceux de l'époque précédente. Nous en verrons les différences, lorsque nous étudierons les détails.

Les fenêtres du pronaos et du «pridvor» sont hautes, plus grandes qu'au temps d'Étienne le Grand, et rappelant davantage celles de Transylvanie et celles d'Occident.

Les portes principales, c'est à dire celles qui s'ouvrent sur le pronaos, sont placées sur la face ouest et dans l'axe de l'église. Il n'y a que deux exceptions, St. Georges et la Dormition de Botoșani.

Les entrées dans le «pridvor» sont placées sur les faces sud et nord. Moldovitz, nous l'avons dit, en a une troisième à l'ouest et Baia, exceptionnellement n'en a qu'une seule, toujours à l'ouest. Là où les baies sont restées ouvertes, on voit des tirants de bois placés au niveau des naissances des arcs.

L'inscription dédicatoire, en pierre, a généralement un cadre profilé; elle est toujours placée près de l'entrée, au dessus ou un peu de côté.

La tour est octogonale et est placée sur deux bases étoilées à huit pointes (St. Georges de Botoșani et Coșula font exception). Ces tours ont quatre fenêtres placées dans les axes principaux de l'église et quatre petits contreforts dans les diagonales. Des arcades aveugles et des petites niches forment aussi l'ornementation de la tour. Il y a quelquefois des arcatures à doubles clefs pendantes. A Sucevitza, pour la première fois en Moldavie, ce motif est même redoublé par la superposition d'un second rang d'arcatures.

Les façades de l'époque d'Étienne le Grand étaient en matériaux apparents, pierre taillée, pierre brute, briques et disques de terre cuite émaillée. Maintenant elles sont

enduites et peintes à fresque, aussi bien celles du corps même de l'église que celles la tour.

Cette décoration nouvelle ne tient plus guère compte, dans ses dispositions, des lignes architectoniques. Le souci principal est de représenter telles ou telles scènes. Si leur répartition se peut faire d'une façon esthétique et en harmonie avec les lignes de la construction, tant mieux, mais ce n'est pas ce dernier point de vue qui préoccupe les peintres.

Ainsi que nous l'avons déjà dit, la qualité des fresques, au point de vue purement technique, est excellente et l'effet d'ensemble, quoiqu'un peu étrange au premier abord et surprenant, n'en est pas moins, généralement, très réussi.

Quelques unes de ces fresques nous sont parvenues en relativement très bon état. (Homor, Moldovitz, Voronetz, Sucevitza); d'autres ont plus ou moins souffert du temps ou de la main des hommes.

Là où l'enduit, tombé, laisse apparaître la structure du mur, on voit que la pierre taillée est placée comme du temps d'Étienne le Grand, — on trouve aussi quelques rangées horizontales de briques. Le reste du mur est en pierre brute. La tour et ses socles, ou du moins le socle supérieur sont en briques.

C'est une anomalie de voir des façades destinées à être enduites comporter tant de pierre bien taillée. Ceci nous montre que les règles de construction de l'époque précédente étaient toujours en vigueur et que ceux qui décidaient de peindre les façades n'étaient pas eux mêmes constructeurs. Sans quoi, ils auraient supprimé ce parement de pierre coûteux et devenu inutile. Le maître maçon et tailleur de pierre transylvain travaillait de son métier, ainsi qu'il l'entendait, sans se préoccuper de ce que devait faire le peintre, qui, de son côté, travaillait indépendamment de l'architecte.

Quelquefois, sous la fresque, on trouve un autre enduit peint imitant les briques émaillées de l'époque précédente; il est probable qu'on exécutait cette ornementation lorsqu'on ne pouvait de suite procéder à la fresque. Nous avons vu pareille chose du temps d'Étienne le Grand, dans les intérieurs.

Nous avons vu que les toitures ont été, dès les commencements à pentes raides et qu'elles couvraient séparément chaque élément de la bâtisse.

Ce fait a été longuement documenté¹⁾ et il est inutile d'y revenir. A l'époque que nous étudions, les tableaux votifs de Probota, de Moldovitz, de Sucevitza, une fresque de l'extérieur de Voronetz, nous montrent cette forme typique de toit. A Moldovitz, à St. Georges de Suceava, à Sucevitza, les anciennes lignes de la toiture se retrouvent marquées par les enduits et la peinture sur le socle des tours, sous les toits actuels. Les preuves donc, de la vraie et ancienne forme, abondent.

Nous rappellerons la correspondance déjà citée du prince Alexandre Lăpușeanu, demandant à la ville de Bistritza, en Transylvanie, de lui envoyer des tuiliers pour faire, à Baia, les tuiles nécessaires à la couverture de la nouvelle église de Slatina. Ce genre de couverture ne s'accorde qu'avec des pentes raides.

Les formes que nous trouvons aujourd'hui sont dûes à des remaniements, et si les unes, comme à Probota, par exemple, ne sont pas déplaisantes à l'oeil, d'autres, où les bases de la tour, noyées, n'apparaissent que partiellement et gonflent d'une façon maladroite et irrégulière les plans de la toiture, ne sont que de malheureux essais d'ignorants ouvriers.

Nous avons vu, à l'époque d'Étienne le Grand, que les matériaux employés pour

¹⁾ Les églises d'Étienne le Grand. «Bul. Com. Mon. Ist.», 1925, pag. 190.

les couvertures ne pouvaient être que les bardeaux et dans certains cas le plomb, au moins pour certaines parties de la toiture, et ceci pour les bâtisses les plus importantes.

Nous ignorons si Lăpuşneanu a donné suite à son désir de couvrir Slatina en tuiles.

DIMENSIONS ET PROPORTIONS

Nous avons publié à la page 228 un tableau qui donne les principales dimensions des églises que nous avons examinées, tableau qui nous permet facilement d'établir des comparaisons et d'étudier les proportions.

Nous voyons que c'est Slatina qui est la plus longue, tandis que c'est Bistritza, qui est la plus haute. C'est l'église de Râşca qui a les dimensions les plus réduites.

Le rapport de la longueur à la largeur, à l'intérieur, varie de 5 à Probota à 2, 8 à Horodniceni (sans compter le «pridvor»). Le rapport de la hauteur à la clef des grandes arcs, à la largeur, va de 1,66 (à Probota) à 1,22 (à Râşca).

On observe, en résumé, un allongement — bien naturel étant donnée la présence des nouveaux compartiments — et une hauteur plus grande, par rapport aux églises du règne d'Étienne le Grand; la longueur cependant a augmenté proportionnellement plus que la hauteur.

La grosseur des murs a, pareillement, une tendance à augmenter.

CLASSIFICATION

Il résulte de ce qui a été exposé jusqu'ici, qu'on ne peut pas parler d'une classification, proprement dite, en types, ainsi qu'on a pu

le faire pour les églises de l'époque d'Étienne le Grand, où un groupement d'après les types, correspondait à une époque déterminée et, dans une certaine mesure, à un maître ou à une école.

Actuellement les églises représentent des combinaisons de formes qui cherchent une variation ou un effet nouveau par la réunion — dans un autre groupement — d'éléments connus.

Nous pourrions, tout au plus, former une classe des grandes églises de monastères — avec Probota et Moldovitzza sous le règne de Rareş, Bistritza et Slatina, sous celui de Lăpuşneanu et Sucevitza vers la fin du siècle, classe dérivant du prototype de Neamtz.

Une autre classe serait celles des grandes églises de ville, St. Démètre de Suceava, et l'église épiscopale de Roman.

Une troisième catégorie serait formée par les églises copiées sur celles de l'époque précédente, St. Démètre de Hârlău (qui imite St. Georges, de la même ville), St. Georges et la Dormition de Botoşani (d'après Popăuţ), la Résurrection de Suceava (d'après St. Jean de Piatra), S-te Paraskive de Târgul Frumos (d'après Cotnar), enfin Baia — (d'après Parhăuţ). Ce sont aussi, toutes, des églises de ville.

Mais ce groupement est factice. Il ne correspond à aucune classification dans le temps, ni à une évolution, ni à des principes constructifs, ni à une école.

C'est plutôt un groupement d'après l'utilisation du monument et il n'en résulte aucun enseignement, aucune lumière nouvelle sur l'évolution du style.

Il faut donc renoncer à une classification de principe.

ÉTUDE DES DÉTAILS

Après avoir examiné le plan et les façades, nous procéderons à l'étude des divers éléments qui entrent dans la composition de l'église.

Les portes, continuent à être de petites dimensions, environ 0,90 à 1,10 m. de large, sur 1,80 à 2,20 m. de hauteur libre.

Suivant la règle de l'époque précédente, et sans exception, les portes intérieures ont un cadre rectangulaire tandis que l'entrée dans le pronaos, qui compte comme porte principale, montre, presque sans exception, un encadrement de moulures en arc brisé (ogival), très souvent pris, à son tour, dans un rectangle extérieur; la porte proprement dite est, elle aussi, rectangulaire.

Les portes du naos, ainsi que celles du compartiment des tombeaux, peuvent se ramener à trois types: celui qui est purement gothique, le type Renaissance et le type de transition. Il serait plus correct de dire que nous trouvons des formes de transition plus avancées et d'autres moins évoluées, car nous n'avons guère de formes purement Renaissance qu'aux portes et aux fenêtres des constructions annexes du couvent de Slatina.

Par une certaine anomalie, ces portes ne se groupent pas dans le temps d'après l'évolution naturelle des formes, en commençant par les gothiques et en finissant par les formes Renaissance. Ainsi, nous trouvons à Probota, en 1530, des types de transition, à Homor (1530) et à Moldovitz (1532) des formes Renaissance, tandis qu'à Slatina, de 1568, nous retrouvons des enca-

drements purement gothiques comme au temps d'Étienne le Grand.

Les prototypes de ces portes gothiques sont nombreux en Transylvanie. Les tailleurs de pierre pouvaient donc trouver leurs modèles au XVI-e siècle, aussi bien là-bas qu'en Moldavie. Le style gothique a été employé en Transylvanie jusque vers 1530; les maîtres tailleurs de pierre qui venaient de ce pays, à l'époque dont nous nous occupons, pouvaient donc être encore suffisamment maîtres de cette technique.

Les encadrements Renaissance, composés de tores et de cavets, sont rectangulaires et leur profil est ramené à 90° au bas du cadre, vers le vide de la porte. Au dessus du linteau, une corniche à profil classique, qui tient toute la largeur de la porte, possède quelquefois, comme élément inférieur, un ou deux rangs de denticules.

Ce type, répandu en Galicie et surtout en Transylvanie, est évident italien. On connaît du reste les relations de la Hongrie avec l'Italie de la Renaissance.

Les types de transition sont pareils, mais les baguettes du cadre s'entrecoupent dans les coins comme dans les encadrements gothiques.

A Probota, la moulure intérieure est en plein cintre, tandis que celles du dehors se recoupent dans les angles supérieurs et retombent en bas sur de petites bases ornées.

Les portes de l'escalier, qui mène de la pièce aux tombeaux à la sacristie qui lui est superposée, sont d'un type gothique simple et très répandu (fig. 20)

Les portes d'entrée dans le pronaos montrent d'habitude, dans la lunette, une image peinte; à Bistritza c'est un motif ornemental gothique, qui en tient lieu.

Par exception, à Coșula, la porte du pronaos est du même type que celle du naos; à Horodniceni et à Zăhăresti, les portes d'entrée sont aussi d'un type influencé par la Renaissance.

Les entrées dans l'exonartex, sont souvent — comme nous l'avons déjà dit — de simples baies ouvertes. Lorsqu'elles sont fermées, les encadrements sont en général sans moulures; nous y voyons quelquefois des accolades, même lorsque les profils sont Renaissance.

Les fenêtres suivent les principes de l'époque d'Étienne le Grand; elles restent fidèles au style gothique, et leur évolution vers les nouvelles formes est à peine indiquée.

Les moulures de l'encadrement, au lieu de se terminer en bas sur un plan incliné, avec ou sans petites bases ornées, sont quelquefois tournées à 90° vers le vide de la fenêtre, comme nous l'avons vu aux portes de type Renaissance.

Les fenêtres des absides et du compartiment des tombeaux sont petites et ressemblent à celles de l'époque précédente; nous voyons apparaître de petits ornements de formes diverses dans les angles supérieurs. A Moldovitz ce sont de petits écussons.

Les fenêtres du pronaos et du «pridvor» sont grandes et hautes, sauf de très rares exceptions; elles sont gothiques, en arc brisé et à meneaux; la partie supérieure est occupée par une ornementation rayonnante ou flamboyante.

Habituellement les fenêtres de l'exonartex sont plus grandes que celle du pronaos; il y a toutefois quelques exceptions.

Le travail de ces fenêtres est souvent d'une excellente qualité.

A Sucevitza — par contre — il est d'une telle gaucherie qu'il est évident que celui

qui a exécuté ces fenêtres, ignorait totalement le style gothique.

Dans le tracé des ornements nous retrouvons les formes déjà connues en Moldavie aussi bien que celles de Transylvanie.

Les portes et les fenêtres des annexes, dans les monastères, dans les rares cas où il nous en est resté, ont des formes voisines de ce que nous avons décrit. A Probota, dans la bâtisse dite maison princière, il y a des fenêtres à moulures gothiques, mais avec des caractères de transition. A Slatina, l'ancien logement du supérieur (1560) a des fenêtres et une porte à profils Renaissance; les fenêtres ont eu des meneaux dont on retrouve quelques restes. Une chapelle de la tour sud-ouest de l'enceinte a une porte du même style.

Les baies des clochers, peu développées à Probota, sont grandes et larges à Slatina; elles rappellent celles du clocher d'Étienne le Grand à Bistritza.

Nous avons à noter, comme détails de pierre sculptée, les bases ornementées des faisceaux de colonnettes engagées qui forment les arcs-nervures des pronaos et les consoles placées au point de rencontre des arcs transversaux avec les arcs longitudinaux des mêmes pronaos. Ces consoles sont quelquefois ornées de petits écussons.

Ces écussons sont du reste un motif d'ornementation qui devient à la mode à cette époque et qui continuera à être très employé pendant le XVII-e siècle.

Les pilastres des naos ou pronaos portent des chapiteaux de profils peu définis, mais se rapportant toutefois aux types classiques.

Les socles ne diffèrent pas beaucoup, comme profils, de ce que nous avons vu à l'époque d'Étienne le Grand; nous trouvons toutes les variations connues, depuis le simple plan incliné à 45°, des églises modestes, jusqu'aux profils plus compliqués de Bistritza et de Slatina qui reproduisent à peu près fidèlement celui de Piatra.

Le banc qui complète le socle lui donne un aspect plus étoffé; ainsi le socle à très simple profil de Probota, prend de l'importance grâce à ce nouvel élément.

Les contreforts sont encore plus ressemblant à ceux de la période précédente; on peut dire que pendant tout le temps de l'influence gothique en Moldavie, c'est l'élément qui a le moins changé, qui n'a presque pas varié.

Les petits contreforts de la tour présentent, à leur plaques de couverture, quelques légères variations.

Les corniches, quand il y en a, sont toujours très simples; elles sont généralement en pierre, quelquefois de maçonnerie de briques crépie, mais jamais, à l'époque qui nous occupe, en dents de scie, ainsi qu'on les trouve dans les autres régions byzantines, et ainsi qu'on les trouvera aussi plus tard, en Moldavie.

Les inscriptions dédicatoires, gravées (toujours en relief), sur pierre, sont placées près de la porte d'entrée, souvent au dessus. Elles ont d'habitude un cadre profilé et sont quelquefois ornées de petits écussons, avec des armes, des initiales, et même des signes lapidaires.

A St. Démètre de Suceava, immédiatement au-dessus de l'inscription et comme ornement initial, se trouvent deux petits anges qui tiennent une guirlande, au milieu de laquelle figurent les armes du pays. Ce motif, absolument italien, se retrouve au Vatican, à la chapelle Sixtine, oeuvre de Mino da Fiesole. Bien souvent répété, avec quelques variantes, dans divers pays, il ne se voit pourtant pas en Transylvanie, jusqu'à cette époque; on pourrait donc le considérer comme un exemple très rare ou unique, d'influence directe italienne. Qui peut l'avoir sculpté? Nous n'avons aucun indice à ce sujet; l'église de St. Démètre ne montre, du reste - actuellement - aucun autre signe d'influence de la Renaissance et tous les autres

détails de pierre sculptée sont purement gothiques.

Plus tard, et surtout du temps de Lăpușneanu, apparaît à côté de l'inscription, ou servant même d'inscription, une pierre aux armes du pays, la tête de bison avec de longues cornes et avec le cou de l'animal placé de côté.

C'est le genre de pierre que nous trouvons à Bistritza, à Slatina, sur le clocher de St. Démètre de Suceava, sur la tour d'entrée à Probota et à Putna, — leur cadre est rectangulaire avec des demi-cercles qui ressortent sur chaque côté.

Des signes lapidaires se retrouvent sur nos édifices pendant tout le cours du XVI-e siècle. Presque tous s'inscrivent dans la figure type du carré, signe distinctif de Strassbourg; un on deux s'inscrivent dans le triangle équilatéral qui est la marque de Cologne, dans le carré combiné au cercle qui dépend de Vienne et dans le triangle combiné au cercle qui est le signe de Prague.

Nous n'avons pas réussi à découvrir des signes identiques à ceux relevés en Transylvanie ou en Galicie, mais ils en sont souvent très voisins.

Nous trouvons quelques uns de ces signes (Probota, Homor, Horodniceni) sculptés sur de petits écussons et prenant ainsi part à l'ornementation. Il paraît évident que, dans ces cas, ces signes sont ceux du principal maître de l'oeuvre, de l'architecte et, non ceux de simples maîtres maçons, comme sont ceux, plus simplement exécutés, que l'on trouve çà et là sur les pierres. Du reste, à cette même époque, l'habitude est de plus en plus répandue, en Transylvanie et en Galicie, de faire figurer des signes lapidaires, accompagnés ou non d'initiales, sur des écussons, comme des armoiries.

Ces signes lapidaires sont intéressants en ceci qu'ils pourront nous permettre, peut être, de trouver les noms des maîtres tailleurs de pierre qui ont travaillé en Moldavie.

Les archives de plusieurs villes de l'Europe Centrale ont gardé des registres de confrérie; leur étude pourrait amener d'intéressantes identifications.

Le dallage des églises est en plaques de pierre, généralement carrées. La verti-

cale des coupes, et surtout de celle du Pantocrator, est presque toujours marquée par des dalles spéciales, souvent en marbre. Celles de Probota sont les plus riches; elles sont de plusieurs couleurs et forment au centre une sorte de marquetterie.

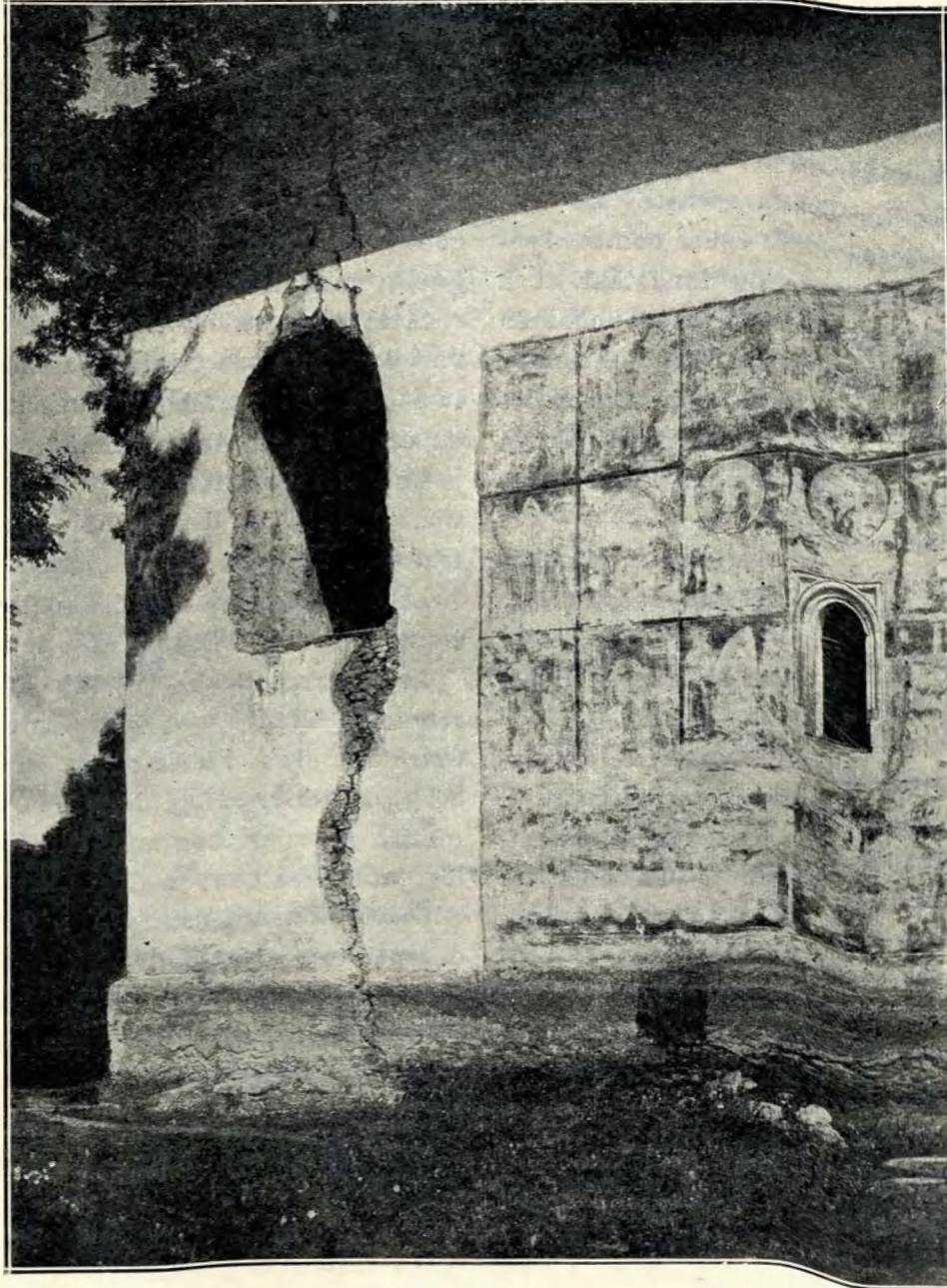

Fig. 422. Baia. Vedere despre sud a pridvorului. (C.)

LES TOMBEAUX

Une des caractéristiques de l'époque que nous étudions, est d'accentuer le caractère de lieu de sépulture de certaines des églises et surtout de celles des monastères.

Le fait de destiner un compartiment déterminé pour les tombeaux montre une tendance à considérer cette église comme spécialement liée à l'âme du fondateur et à celles de sa famille. C'est la «zadouchbina» serbe. Du temps d'Étienne le Grand on trouve tout au plus des baldaquins pour abriter les tombeaux; à présent c'est la voûte de la pièce entière qui en tient lieu. C'est le cas de Probota, entre autres.

Mais le principe du baldaquin, persiste plus ou moins. À Homor, les dalles sépulcrales sont à demi-abritées par des niches, sorte d'arcosolia, ménagées dans le mur; — à Bistritza de même.

Les dalles funéraires sont quelquefois placées sur un socle, plus ou moins haut et plus ou moins orné; mais généralement, elles sont à ras de sol ou à peu près. La pièce des tombeaux ne suffisant en général pas, on les trouve aussi dans le pro-naos et dans l'exonarthex.

Le style et la facture de la taille ne sont en général plus les mêmes que du temps d'Étienne le Grand. On trouve, il est vrai, un certain nombre de dalles qui sont plus ou moins copiées sur celles de cette époque,

mais en général, la majeure partie des pierres tombales sont exécutées d'une façon beaucoup plus gauche et sont d'une conception beaucoup moins artistique.

Les pierres même, préparées pour Pierre Rareș et pour la princesse Hélène, sa femme, sont d'un dessin sans élégance et sans vigueur, monotone et confus.

Si le canevas des motifs est encore souvent le même que celui des anciens modèles, la façon de les traiter est orientale, surtout en ce qui concerne les fleurs.

Toutefois, de temps en temps, apparaît une dalle d'un dessin libre et largement traité et sculptée d'une main sûre.

Le caractère oriental des motifs ornementaux va en s'accroissant avec le temps.

Les pierres sont toujours en forme de rectangle allongé, souvent plus larges à une extrémité qu'à l'autre; une bande, de 10 à 15 centimètres de large, court sur les quatre côtés et contient l'inscription dont les caractères sont toujours en relief.

Dans le champ central, ainsi délimité, se déroule une ornementation florale plus ou moins stylisée. Ces motifs décoratifs sont certainement inspirés des étoffes d'apparat dont on couvrait les tombeaux et ce sont les volutes des brocarts et les fleurs des étoffes orientales qui sont imitées sur nos dalles.

LA PEINTURE

A l'époque de Pierre Rareș, et après lui, nous trouvons fréquemment des fresques dont la date est fixée par des inscriptions, ce qui n'était pas le cas du temps d'Étienne le Grand.

Si ce n'était les retouches et les couches de nouvelles peintures couvrant, dans une certaine mesure, les anciennes, l'étude de ces fresques serait donc relativement aisée.

Ces retouches sont de peu d'importance lorsqu'il s'agit de juger de la composition ou de s'occuper de l'iconographie puisqu'elles respectent toujours les anciens sujets ; il n'en est évidemment plus de même, lorsqu'il s'agit de juger de la qualité artistique des peintures, du coloris, des expressions. C'est surtout pour les tableaux votifs, si intéressants comme documents, que cet inconvénient est sensible.

Les fresques de l'église de Dobrovăț, construite par Étienne le Grand, sont datées par une inscription ; elles ont été exécutées entre 1527 et 1531.

Progota a été terminée en octobre 1530. Si sa décoration murale a été exécutée immédiatement, ses peintures seraient avec celles de Dobrovăț les plus anciennes du nouveau règne.

Il en est de même pour Homor ; quoique, ici, au moins en ce qui concerne l'extérieur, on pourrait penser que la peinture a quelque peu tardé, parcequ'elle avait à l'extérieur, sous la couche de fresques, cette imitation peinte de briques émaillées, dont nous avons parlé.

Baia, de 1532, n'a pas sa peinture datée, mais Moldovitză (de 1532) a été peinte

en 1537, ainsi qu'en font foi deux inscriptions.

Voronetz, dont le naos a été décoré du temps d'Étienne le Grand, a eu son pronaos peint en 1550 ; l'exonarthex et l'extérieur un peu après. La date de 1547 que donne l'inscription du fondateur de l'exonarthex, qu'il a fait aussi décorer de fresques ainsi que l'extérieur de l'église, ne se rapporte, évidemment, qu'à la construction de ce « pridvor ». On n'aurait pas laissé non peint le pronaos, lorsqu'on peignait le reste de l'église.

Puis vient chronologiquement St. Démètre de Suceava, dont les fresques ne sont pas datées.

On a découvert à Arbora, construite en 1502, une inscription qui donne un nom de peintre : Dragoș, et une date : 1541. Mais, il y a des motifs de croire que l'église a été au moins partiellement peinte à l'époque de sa construction. Les travaux de Dragoș doivent être une réfection partielle de l'intérieur et probablement la peinture l'extérieur.

De même Bălinesti, de 1499, a été peinte à l'extérieur à une époque indéterminée mais de quelque temps, postérieure. Sa belle façade de briques et de disques de terre cuite émaillée n'était certainement pas faite pour être cachée par des enduits.

Dans la forteresse de Hotin, la chapelle montre encore quelques restes de fresques qui pourrait bien être du milieu du XVIe siècle, à en juger par certains ornements fréquents à cette époque.

La chapelle du clocher de Bistritza, où la tradition attribue certains travaux au règne

de Rareș, a des fresques récemment découvertes qui paraissent appartenir à son époque.

À Roman, à l'église épiscopale terminée en 1550, de très intéressantes fresques qu'on vient se retrouver sous des couches plus nouvelles, présentent les caractères de ce même XVI-e siècle.

Au dessus de l'entrée du monastère de Probota, se trouve une fresque représentant les donateurs, fresque qui est très probablement de l'époque à laquelle a été placée l'inscription, soit 1550.

L'ancienne peinture de la grande église de Bistritza a disparu. Néanmoins on a trouvé dans l'exonarthex, à droite et à gauche de la porte du pronaos, deux grandes icônes peintes à fresque et datées de 1590.

Râșca et Slatina sont trop repeintes — récemment — pour pouvoir en faire état.

St. Georges de Suceava, de 1514—1522, a un exonarthex fait, d'après une inscription, en 1579. La peinture de cet exonarthex serait donc postérieure à cette date. Mais quant à celle de l'extérieur des façades, il y a doute. C'est un problème à étudier.

La peinture du pronaos et de l'exonarthex de Neamtz pourrait se placer pareillement vers cette époque, de même que les fresques de Radautz.

Enfin avec Sucevitza — peinte vers 1595 — nous entrons dans une phase nouvelle. On y constate de sensibles différences par égard aux peintures précédentes et des traces indéniables d'influences russes font qu'on est plus tenté de grouper ces fresques avec celles du temps suivant qu'avec celles du passé.

Le groupement chronologique que nous venons de faire en nous basant sur les dates des monuments datés et sur des analogies pour ceux qui ne le sont pas, a évidemment un caractère aléatoire, à cause des retouches dont nous avons parlé. Ce n'est évidemment que lorsque des lavages, intelligemment et

scientifiquement conduits, nous auront rendu partout les peintures primitives que nous pourrions nous prononcer en connaissance de cause. Jusqu'alors, on pourrait essayer de grouper ces fresques de la façon suivante: D'abord Probota, Homor, Moldovitz et Voronetz. Un deuxième groupe comprendrait Dobrovătz, St. Démètre de Suceava (et peut être St. Georges).— Enfin Sucevitza représenterait le troisième.

Les autres peintures pourraient se rattacher à tel ou tel de ces groupes d'une façon moins nette.

Arbora paraît rester isolée, ainsi que le pronaos et l'exonarthex de Roman.

* * *

Si nous examinons les caractères généraux de la peinture de ce XVI-e siècle, par rapport à celle de l'époque précédente, nous remarquerons en premier lieu, qu'elle se préoccupe beaucoup moins du soin de s'adapter aux lignes de la construction et d'être, en quelque sorte, l'auxiliaire de l'architecture.

Ce fait est surtout frappant à l'extérieur. Il n'y a guère d'exception qu'aux absides, où la présence des arcades aveugles,— élément trop accentué pour être totalement négligé— oblige le peintre à en tenir compte. Néanmoins on observera la tendance à établir, même ici, des théories de personnages qui se déroulent horizontalement, malgré la verticalité de ces arcades.

Du temps d'Étienne le Grand, la peinture établissait une décoration de parois ou de panneaux; sous Rareș, la composition d'ensemble disparaît, l'ornementation cède le pas à l'enseignement religieux. Le sentiment de la grande décoration architecturale se perd.

C'est un fait du même genre que celui que signale Mr. Gabriel Millet au Mont Athos, à la même époque, au moment où l'école crétoise commence à y travailler.

En même temps la qualité artistique de la peinture diminue aussi; les expressions des figures perdent de leur sentiment et de leur profondeur, et la tonalité générale et l'harmonie des couleurs ne satisfont plus l'oeil au même degré. La vivacité des couleurs et la juxtaposition des couleurs arrivent vers la fin du siècle — à Sucevitza — à un effet général bien moins tranquille.

* * *

Le groupement des sujets est à peu près le même qu'à l'époque d'Étienne le Grand, mais l'augmentation du nombre des pièces, l'agrandissement de l'église, entraînent naturellement une plus grande variété et l'introduction de nouveaux sujets. Parmi ces nouveaux sujets, il y en a qu'on pourrait qualifier de sujets d'actualité, de temps et de lieu, comme le sont les légendes de saints locaux et les représentations de scènes historiques dont nous reparlerons plus tard.

A l'intérieur, la peinture continue à être adaptée au caractère de la partie de l'église où elle se trouve. On peut dire, en général, que le fidèle qui entre dans l'église est petit à petit préparé au recueillement nécessaire. Il trouve sur sa route des sujets de plus en plus religieux et d'un sens plus profond. Et de même que de l'entrée et jusqu'à l'autel, il y a une croissante gradation des pensées religieuses, il existe de même du bas vers le haut, une croissante exaltation des sentiments.

Les sujets des rangs inférieurs sont plus près de l'homme, tandis que les voûtes, qui représentent le ciel, nous montrent la mère de Dieu et le Christ, qui sous les traits du Pantocrator, apparaît dans toute sa majesté, dans la coupole du naos, entouré des symboles et des chœurs angéliques.

La gradation à l'extérieur est moins affirmée, mais elle existe néanmoins, les absides et surtout la grande abside jouant un rôle à peu près analogue à celui de l'autel à l'intérieur.

Ce qui s'impose en général, à première vue, sur les façades, ce sont, sur la paroi du sud, l'arbre de Jessé, facilement reconnaissable à l'entrelacement de branches qui monte du socle jusqu'à la corniche et l'hymne acathiste dont fait fréquemment partie, dans le dernier registre du bas, le siège de Constantinople par les Turcs. Cet événement, d'une telle portée et d'un tel retentissement dans tout le monde chrétien, prend ainsi place parmi les représentations religieuses, au lieu du siège de 626 par les Avars et les Perses, sous le règne de l'empereur Héraclius, siège à l'occasion duquel cet hymne a été composé.

Un sujet fréquent, aussi bien à l'extérieur qu'à l'intérieur, est la légende de St. Jean le Nouveau, martirisé à Cetatea Alba — Akerman — d'où ses reliques ont été amenées à Suceava par le prince de Moldavie, Alexandre le Bon; c'est donc un sujet spécifiquement moldave.

On remarquera aussi les théories dont nous avons parlé, qui se dirigent vers le centre de la grande abside et qui ne sont donc pas des représentations de saints isolés, mais des compositions horizontales, la céleste liturgie, l'Étimasie et d'autres.

A Arborea, entre autres, ces compositions, malheureusement assez effacées, sont d'un dessin très élégant et plein de vie; c'est une des fresques les plus décoratives que nous ayons.

Sur la façade ouest, — rarement au sud ou au nord, — se voit le jugement dernier qui occupe toute la paroi; on encore l'échelle de St. Jean Climax qu'on appelle communément «les douanes de l'espace».

Il est bien entendu qu'il n'y a aucune règle rigide dans les représentations de ces sujets ni au sujet de leur emplacement; les guides de la peinture, les «Herminies», dont les indications étaient plus ou moins suivies, sont loin d'être des codes, comme on l'a souvent cru, mais bien plutôt des aide-mé-

moire, et les peintres moldaves ne se sont pas fait faute d'introduire les variations qu'ils jugeaient bonnes.

* * *

Pour tâcher d'établir les relations et les caractéristiques de cette peinture moldave du XVI-e siècle, la première comparaison qui s'impose est celle qu'on peut faire avec les peintures du Mont Athos, dont un grand nombre d'églises ont été justement peintes au XVI-e siècle, et quelques unes d'entre elles, aux frais des princes Moldaves, Pierre Rareș, Alexandre Lăpușneanu et la princesse Roxandre, sa femme. Ce sont: le catholicon et la trapeza de Dionisiou et le catholicon de Dochiariou.

A première vue, il y a une certaine similitude dans la distribution des sujets; les peintures des exonarthex athonites se retrouvent généralement à l'extérieur des églises moldaves; de même il y a, dans les grandes lignes, une certaine analogie dans les groupements du pronaos, du naos, de l'autel. Mais lorsqu'on y regarde de plus près, cette parenté du premier moment disparaît et les différences se remarquent de plus en plus et nous amènent à la conclusion que ce ne sont certainement pas des peintres athonites qui ont décorés les églises moldaves du XVI-e siècle, ni bien entendu les peintres moldaves qui ont peint les fresques de l'Athos, fresques dont les auteurs sont en général connus.

Parmi les points de différence, nous noterons les costumes des personnages. Au Mont Athos, tous portent les vêtements classiques antiques ou des vêtements très rapprochés de l'antique. Les saints militaires seuls y montrent un certain mélange de formes antiques et de formes byzantines; ces saints sont représentés chez nous aussi, avec ces mêmes costumes, presque stéréotypes.

Les scènes principales en Moldavie, les principaux saints sont aussi représentés en

vêtements classiques, à longs plis, mais en ce qui concerne les personnages des scènes secondaires, les gens du peuple, les soldats, les bourreaux dans les scènes de martyre, nous voyons des costumes très différents de l'antique ou des costumes des manuscrits. Ils sont fantaisistes et se rapprochent souvent du costume populaire du pays. Il y a à ce point de vue un rapprochement à faire avec les peintures russes. On voit aussi apparaître le costume turc et ceux d'autres pays.

Les expressions des visages de ces personnages sont aussi plus variées et quelquefois caricaturales; les mouvements sont plus libres. En un mot, on s'éloigne de plus en plus de la convention et on tend à se rapprocher de la nature.

Des caractères purement pittoresques apparaissent dans cette peinture moldave, caractères qui ne se rencontrent pas, ou sont excessivement rares, à l'Athos ou dans les Balkans à cette époque.

Dans la vie de St. Jean le Nouveau, par exemple, nous voyons parmi les architectures des fonds, des églises typiques moldaves. Les fresques récemment retrouvées à Roman nous montrent dans la vie de St. Georges ou dans celle de St. Jean Baptiste des scènes pleines de vie et de mouvement; dans celle de St. Nicolas, il y a d'évidentes représentations des rives du Bosphore et les navires dont le saint chasse les diables, sont de vraies caravelles de l'époque. L'une d'elles portent sur ses voiles gonflées les grandes croix rouges gênoises de San Giorgio.

Les sièges de Constantinople, si souvent représentés sur les murs des églises moldaves, nous montrent aussi cette tendance vers plus de pittoresque.

Tandis qu'au Mont Athos les expressions des visages et les attitudes sont plus classiques — plus simples, plus nobles, plus célestes, — elles sont en Moldavie, plus expressives, plus libres et plus près de la réalité.

La facture, pareillement, est sensiblement différente, moins soignée, moins régulière, moins savante en Moldavie qu'à l'Athos, mais d'un effet plus intéressant, plus primesautier.

Enfin — et autant qu'on peut le dire de fresques en général salies de poussière et de suie — elles paraissent plus harmonieuses, dans leur ensemble en Moldavie, comme tonalité et en somme plus décoratives.

Ces caractères sont, croyons nous, suffisants pour nous faire la conviction que les peintres des églises moldaves du XVIe siècle n'étaient pas de la même école que les peintres athonites, — qui appartenaient alors à l'école crétoise — même si quelques uns d'entre eux ont eu l'occasion d'étudier au Mont Athos.

Et il y a du reste ici un fait des plus importants à relever. Les peintures du Mont Athos ne sont pas en vraie fresque, mais à la détrempe, ainsi que l'a constaté Mr. Gabriel Millet. Ceci exclut l'idée que nos peintres aient pu y faire leur apprentissage, puisque les fresques de Moldavie sont de vraies fresques et exécutées avec une technique parfaite. Ainsi que nous l'avons déjà relevé, leur qualité est, à ce point de vue, surprenante même, puisque exposées à toutes les rigueurs d'un climat sévère, elles ont pu nous arriver après quatre siècles, dans un état de conservation relativement excellent.

Une pareille technique ne s'improvise pas et elle doit évidemment être le fruit d'une longue tradition. Quelle est-elle et d'où peut-elle nous venir?

Les peintures des églises de Bulgarie, à en juger d'après celles de Poganovo (1500), se rapproche plus des nôtres que celles du Mont Athos, surtout en ce qui concerne la variation des costumes. Mais ici intervient, d'après ce que nous dit M. Grabar, — visible dans les costumes et dans d'autres traits importants — une influence italienne, qu'il attribue à l'école crétoise — ce qui n'est pas le cas en Moldavie.

Du reste, les relations, politiques ou autres, entre ces régions bulgares et la Moldavie, à cette époque, étaient, on peut dire, inexistantes, de telle façon qu'une influence artistique ne pourrait ni de cette façon, trouver une explication.

Si nous comparons les peintures moldaves avec le peu qui nous est resté de cette époque en Valachie (église épiscopale de Curtea de Argeș, église du cimetière de Cozia) nous observerons plus de parenté qu'avec celles de l'Athos. La technique, en tout cas, est la même.

La peinture serbe de cette époque est peu connue et peu étudiée; nous ne pouvons donc pas en faire état. Mais si l'on songe qu'on trouve en Valachie des noms de maîtres serbes comme ce Maxim, architecte de l'église du cimetière de Cozia (1535-42), église dont les peintres ont été David et Raduslav, — que le peintre de l'église épiscopale d'Argeș (vers 1520) se nommait Dobromir, nom caractéristique slave (et spécialement serbe) — que ce même Dobromir, ou un autre peintre du même nom, a travaillé au monastère de Bistritza d'Olténie, — que vers la même époque un Maximian, de la famille des Brancovitch, était Mitropolite de Valachie, — si nous nous souvenons encore des deux mariages de cette époque, celui du prince Neagoe de Valachie avec la princesse serbe Despina (Militza), et de Pierre Rareș de Moldavie avec la princesse serbe Hélène, fille du despote Jean, — lorsque nous aurons réuni ces faits en un faisceau, l'hypothèse ne paraîtra certainement pas risquée de chercher dans les pays serbes la tradition et l'influence déterminante dans la formation de la peinture à fresque moldave — et aussi valaque.

La peinture moldave de ce siècle, présente toutefois aussi, — dans quelques cas isolés — d'autres traits qui témoignent d'une certaine influence italienne. Ces traces sont cependant assez faibles et rien n'indique une influence directe mai bien plutôt une

influence indirecte, par la voie, peut être, du Mont Athos ou de la Serbie, ou encore, pour certains détails, par celle de la Russie.

Le professeur Podlacha a constaté sur plusieurs points la marque de l'influence occidentale sur nos fresques; il est pourtant revenu sur ses jugements et est d'avis, à la suite d'études ultérieures, que cette influence est bien moins étendue qu'il ne le pensait.

Il paraît y avoir plus de relations avec la peinture russe. Certains détails plus naturalistes, comme gestes, expressions et costumes populaires que nous avons signalés en Moldavie, se retrouvent aussi en Russie, par exemple dans les fresques de l'école de Novgorod du XVe siècle. Toutefois ces indices sont très vagues dans les deux premiers tiers du siècle. Vers sa fin, à Sucevitza, ils deviennent, par contre, nets, aussi bien dans la peinture que dans l'ornementation.

L'étude iconographique de ces peintures confirmerait aussi cette influence. Les icônes des lunettes des portes qui représentent la Mère de Dieu, du type *ἐλεοῦσα* (umilenie) pourraient aussi indiquer une certaine part d'influence russe.

On pourrait donc formuler l'hypothèse suivante au sujet des influences qui ont déterminé la formation du style de peinture religieuse moldave de ce siècle: Sur l'ancien fond byzantin transmis par la Serbie, se greffent des influences greco-thessaliennes (Georges de Tricala, Stamati Costona de Zacinthe), et peut être macédoniennes, et des influences russes, influences adaptées et modifiées par des peintres du pays.

* * *

Parmi les éléments de caractère pittoresque et, pour ainsi dire, historique, — avec la légende de St. Jean le Nouveau, le siège de Constantinople, quelques détails des jugements derniers ou de vies de saints, il faut citer les tableaux votifs qui présentent une grande importance documentaire, tant

au point de vue des portraits que du costume. Malheureusement plusieurs d'entre eux sont retouchés et pour leur rendre toute leur valeur, il faudra leur faire subir un consciencieux nettoyage.

À part les familles des princes Rareș et Lăpușneanu, nous possédons ainsi les portraits de quelques dignitaires; ce sont: le grand logothète Théodore et sa femme Anastasie, le hatman Daniel, gouverneur de Suceava et sa femme, le Métropolitain Grégoire Roșca, et le moine Daniel.

Les graffiti sont très nombreux, et dans certains endroits, abîment même la fresque. Cependant plusieurs sont intéressants à cause de leur ancienneté; il y en a, de rares, de la fin du XVIe siècle, beaucoup du XVIIe. Presque toutes ces églises portent des noms des soldats de Sobieski; quelquefois des notices datées donnent des indications de détail sur l'histoire de l'église:

«En 1677, le monastère a brûlé». «En 1754, on a recouvert l'église», et d'autres du même genre.

* * *

En ce qui concerne le côté artistique de nos fresques, nous ne pensons pas qu'il atteigne la hauteur de l'époque d'Étienne le Grand. Elles sont toutefois encore d'une très bonne qualité.

Quelques sujets particuliers présentent des qualités indiscutables de composition, de mouvements, d'harmonie de couleurs et d'émotion.

La profondeur du sentiment religieux est quelquefois remarquable et l'attitude de certains jeunes saints guerriers, pleine de grâce et en même temps d'énergie.

Les peintures des lunettes des portes traitées dans le genre des icônes présentent, entre autres sujets, quelques Vierges du type de l'*ἐλεοῦσα* (umilenie), de diverses variantes, de beaucoup de charme et très émouvantes.

* * *

La partie purement ornementale rappelle, par beaucoup de motifs, la décoration de l'époque précédente; mais il en apparait de nouveaux aussi, nettement orientaux; ou bien c'est une façon orientale — persane ou ottomane — de traiter des motifs byzantins.

L'influence de la Renaissance se fait aussi sentir dans quelques frises décoratives, influence peut être venue quelquefois d'Occident, mais probablement plus souvent par la Russie.

Certains ornements plus simples, de nature géométriques, imitent des marquetteries de diverses couleurs.

* * *

La technique, ainsi que nous l'avons déjà dit, est celle de la vraie fresque. Les réparations ont été faites, en enlevant tout l'enduit et en le refaisant avec la peinture «al fresco».

Des couches nouvelles ont été souvent exécutées à la détrempe en respectant les

sujets; quelquefois les fonds seulement sont refaits. Dans ce cas, la peinture peut facilement se laver. Au XIX-e siècle, on a employé dans le même but la peinture à huile, bien plus difficile à enlever. Enfin dans quelques cas plus malheureux, le peintre moderne a enlevé tout l'enduit et a tout refait.

Nous signalerons encore le fait que sur quelques fresques les auréoles des saints sont en relief.

* * *

De ce qui précède, nous pouvons conclure qu'il a existé dans ce siècle une école de peinture moldave, maîtresse d'une excellente technique. Elle a eu un double but: de religiosité en premier lieu et de décoration en second. Mais en même temps les peintres de ce temps se sont sentis attirés par la nature et ils ont mêlé des traits pittoresques et réalistes au fonds général, spirituel et mystique. Il y a donc, à ce moment, un changement, surtout de principes.

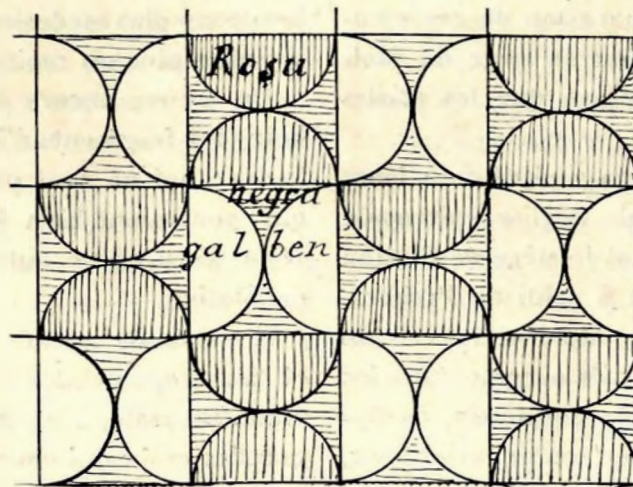

Fig. 423. Ornement zugrăvit.

LE MOBILIER

Il ne nous est rien resté du mobilier de l'époque d'Étienne le Grand, mais au XVI-e siècle il n'en est plus de même, et nous trouvons un certain nombre de pièces que l'on peut sûrement dater de ce temps, ce qui nous permet de nous faire une idée de l'état de cet art à cette époque.

Probota a conservé un siège dit «princier», un tétrapode (pupitre) et une table. Moldovitza possède un siège princier, Voronetz un fauteuil et des stalles, dont une inscription permet de fixer la date (entre 1547 et 1564); d'autres stalles plus modestes portent celle de 1577; puis vient un autre fauteuil à Homor et un siège princier à Slatina.

L'examen et la comparaison de ces meubles permet de considérer le siège de Moldovitza comme plus ancien que les stalles de Voronetz.

Les meubles de Probota copient dans leurs détails des ornements de l'église épiscopale d'Argeș (1517—1520); et le siège de Slatina est d'un style analogue à celui de Probota.

Le siège princier de Moldovitza est un curieux mélange des motifs ornementaux les plus divers; il y en a de gothiques, de byzantins ou plus généralement orientaux, d'autres géométriques, des rinceaux romano-byzantins, d'autres persans ou ottomans qui

ressemblent à certains motifs géorgiens ou russes. D'autres ornements d'un style plus vague, une sorte de gothique abâtardi, se retrouvent sur une table de l'hôtel de ville de Bartfeld, de l'ancienne Hongrie du nord, (actuellement en Tchécoslovaquie).

L'examen de cette ornementation nous amène à la conclusion que l'artiste qui a travaillé pour le prince (le dossier du siège porte les armes du pays) était originaire de cette région ou du nord de la Transylvanie.

Cette hypothèse est d'autant plus plausible que Pierre Rareș lui même possédait dans cette région, un domaine étendu.

Les autres meubles de cette série sont beaucoup plus modestes et leur ornementation s'inspire plus ou moins de celle de ce siège.

On trouve encore à Moldovitza, à Voronetz, des fragments d'iconostases d'une belle facture qui ne sont pas aussi anciens, mais qui pourraient bien être des environs de 1600, ainsi qu'un autre fragment provenant de Slatina.

Il en est de même d'une table octogonale et d'un «pomelnîc» (obituaire) de Moldovitza. Du reste, à Homor et à Moldovitza, les grandes croix qui couronnent les iconostases sont datées par des inscriptions, l'une de 1590 et l'autre de vers 1593.

LES MAÎTRES

A l'époque d'Étienne le Grand, les maîtres constructeurs sont venus d'abord de Galicie; mais à partir de 1480, environ, il est très probable qu'il a commencé à en venir de Transylvanie.

Au XVI-e siècle, on possède d'assez nombreux documents, desquels il résulte que les maîtres maçons et tailleurs de pierre venaient de Transylvanie et d'une façon plus précise, de Bistritza. La chose est, du reste, naturelle, étant donné les relations continues de nos princes avec cette région où Pierre Rareș était maître de plusieurs localités. Cette question a été étudiée en détail¹⁾ et nous n'en donnerons qu'un très succinct résumé. A partir de 1529, nous voyons Pierre Rareș en correspondance avec la ville de Bistritza et demandant des maîtres architectes ou aides pour les travaux qu'il faisait exécuter. Après lui, son fils Iliăș entretient de même une correspondance dans le même but, puis Alexandre Lăpușneanu et Pierre le Boiteux. Une série de noms nous sont ainsi connus. Un long procès qui a duré plus de vingt ans, nous apprend le nom d'un de ces maîtres maçons qui était établi à Suceava, c'est Jean le Maçon, Hans Maurer, Iohannes Murator, Murarius, Lapicida ou Cementarius; il avait construit un édifice qui s'était écroulé; de là le procès.

Il résulte de cette correspondance qu'il existait bien des maçons locaux en Moldavie, mais qu'ils ne répondaient pas à tous les désirs des constructeurs princiers. Une

fois, au contraire, pour la construction d'un bain turc à Iassy, Lăpușneanu, écrit qu'il a l'architecte spécial qu'il lui faut et il demande des aides.

A part les maîtres maçons dont les noms nous sont connus par ces documents, nous possédons encore de nombreux signes lapidaires dont les uns, comme nous l'avons signalé, sculptés avec soin sur des écussons, désignent évidemment l'architecte de l'oeuvre. On peut espérer retrouver, par cette voie aussi, des noms de maîtres; l'emploi de ces signes indique en tout cas qu'ils venaient des pays situés à l'Occident de la Moldavie.

On peut tirer, de la correspondance échangée entre nos princes et la ville de Bistritza, quelques intéressantes conclusions, au sujet de l'organisation du travail. Il paraîtrait que le travail se faisait — pour parler en termes actuels —, en régie, par des tâcherons, ou en régie directe. Un préposé du prince, — quand il s'agissait des bâtisses qu'il faisait lui-même édifier — évêque ou autre dignitaire, avait la charge du travail; il devait veiller à ce que les ouvriers eussent ce dont ils avaient besoin pour leur entretien personnel et pour leur travail.

En résumé, les ouvriers qui venaient de Transylvanie étaient en première ligne des tailleurs de pierre; ils trouvaient en Moldavie des maçons au courant des méthodes byzantines locales, ce qui explique la persistance de principes, de formes de voûtes et de certains procédés byzantins, à côté des formes et des principes gothiques.

¹⁾ Al. Lăpedatu. Bul. Com. Mon. Ist., 1912.

En ce qui concerne les peintres, la pénurie de noms connus est aussi grande qu'à l'époque d'Étienne le Grand. Un document nous donne le nom d'un Thomas, sous le règne de Rareș. Nous avons trouvé à Arbora le nom de Dragoș en 1541. Le Marko qui à Voronetz, se donne le nom de «pristav» (prepositus), était-il peintre, comme le pensent quelques auteurs? Il n'y en a pas de preuves.

À Moldovitzza, la grande croix de l'iconostase porte une inscription qui donne le nom de l'auteur; le prêtre Gabriel, de Suceava (1593). Est-ce le peintre ou plutôt le sculpteur de la croix? Il y a doute.

En 1592, un peintre grec, Stamate Costona de Zacynthe a inscrit son nom dans l'église de Râșca.

En 1559, Alexandre Lapușneanu fait demander au doge de Venise des architectes pour la construction de ses églises et des peintres pour les décorer. Le doge les promet, mais nous ignorons s'il en est venu; rien, en tout cas, dans les monuments ou les peintures ne dénote leur présence.

Mais si les noms nous manquent, nous avons vu qu'il y a des raisons de croire qu'une partie au moins des peintres qui ont décorés les églises de ce siècle, étaient moldaves, peut-être moines, mais aussi laïques.

Il ne faut pas oublier que toutes les in-

scriptions sont en slavon, langue de l'église et langue officielle de l'époque.

Le professeur Podlacha cite l'existence à Suceava, en 1570, d'une confrérie de peintres, un «Zugrafskoe Bratstvo», pour la peinture d'icônes.

* * *

Nous ne connaissons pas de noms des tailleurs de pierre qui ont travaillé aux dalles funéraires, ni des ouvriers qui ont fait les pièces de mobilier qui nous sont restées. Seule, une croix — (une crucifixion), de l'iconostase de Moldovitzza, dont nous avons parlé plus haut, est faite par le prêtre Gabriel de Suceava, qui signe son oeuvre.

* * *

Les matériaux et les procédés de construction sont à peu près les mêmes qu'à l'époque d'Étienne le Grand. Nous avons signalé la disparition de la brique apparente, émaillée ou non, ainsi que des disques de terre cuite.

La brique est toujours de dimensions occidentales et à joints relativement serrés en comparaison des maçonneries byzantines.

Les poutres de bois, noyées en chaînage dans la maçonnerie ou formant tirants à la hauteur de la naissance des arcs, se retrouvent aussi au XVI-e siècle.

Il faut noter la persistance caractéristique de ce procédé byzantin.

CONCLUSIONS

Dans un précédent travail sur les églises d'Étienne le Grand, nous avons montré l'évolution de l'architecture moldave et la formation de ce style à partir de ses commencements et jusque vers 1527.

Des nécessités du culte et sur une base byzantine, modifiée par des influences étrangères, gothiques surtout, peut être serbes et arméniennes, est résulté ce style.

Après Rădăuț — encore romane — mais sans lien avec la formation de notre architecture, après la Trinité de Seret, qui a des caractères byzantins mêlés, nous avons trouvé la longue suite des églises d'Étienne le Grand, depuis le simple et modeste édifice de Pătrăuț, jusqu'au fier monastère de Neamț et à la Métropole de Suceava, dans lesquels apparaissent formés le style et les principes de l'architecture moldave de cette époque.

Dans le siècle que nous venons à présent d'étudier, ce style a encore évolué, si pas beaucoup dans ses lignes principales, du moins avec vie encore et avec vigueur.

Des modifications assez importantes se produisent, changements, mais non décadence. Si certains détails se peuvent discuter, si l'on peut se demander si, théoriquement, les façades enduites ne constituent pas une régression, par rapport aux façades apparentes, on ne peut toutefois nier que nous ne soyons encore dans une bonne époque et que les nombreux monuments de ce temps ne soient dignes de ceux qui les ont précédés.

Au grand courant byzantino-gothique, se mêle un petit affluent Renaissance et des éléments orientaux — dans le domaine de

l'ornement — commencent à apparaître, ainsi que — vers la fin du siècle — des influences russes, surtout en ce qui concerne la peinture et l'iconographie.

* * *

Ces deux époques que nous avons décrites, celle d'Étienne le Grand et celle de ses successeurs à partir du deuxième tiers du XVI-e siècle et jusqu'à Sucevitz, vers sa fin, forment ensemble, en définitive, un tout homogène et nous représentent l'évolution du style moldave proprement dit.

Plus sévère, au commencement, et plus logique, plus souple ensuite, plus libre dans la recherche des formes, tant des formes architectoniques que des formes décoratives ou picturales, il est toujours original et mesuré.

Nous avons ainsi présenté l'histoire de l'architecture religieuse moldave des commencements jusqu'à la fin du XVI-e siècle.

À ce moment intervient un changement important.

Avec l'extinction de la lignée des descendants de Pierre Mușat, et avec l'avènement au trône de Moldavie, d'un prince d'origine valaque, s'introduisent — dès la construction de l'église de Galata — des éléments valaques, c'est à dire, une forte influence byzantine, sans toutefois que les principaux éléments moldaves, trop bien enracinés, soient encore abandonnés.

Dragomirna, vers la même époque, introduit des éléments orientaux, — arméno-georgiens et russes.

Ces éléments et ces influences ne modifieront pas, dès l'abord, d'une façon fondamentale, le style moldave, dans ses lignes

constructives. Mais au cours du XVII-e siècle, il y aura d'autres éléments plus variés dont l'introduction contribuera à rompre la continuité et à donner aux églises moldaves de nouveaux aspects.

C'est pourquoi nous pensons qu'avec la fin du XVI-e siècle se termine l'époque de

floraison de l'architecture moldave et que, ce qui va suivre, — malgré l'importance et la richesse de monuments tels que Dragomirna ou les Trois Hiérarques de Iassy, — constitue néanmoins une ère d'une qualité artistique diminuée et indique le commencement d'une époque de décadence.

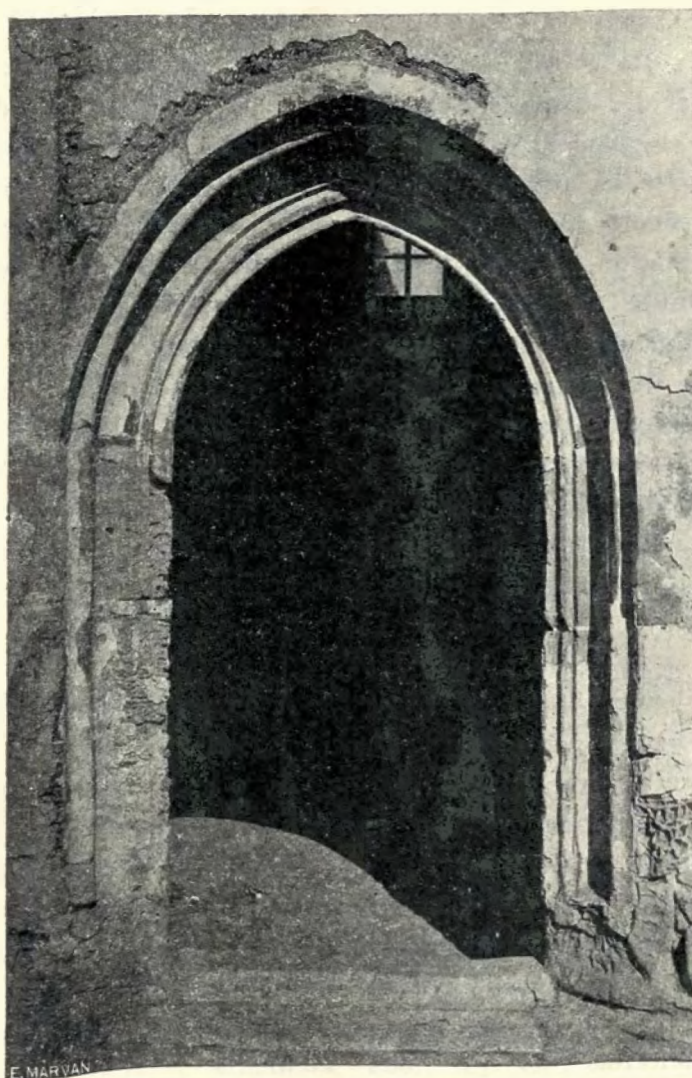

Fig. 424. Probota. Ușa de intrare în pridvor. (C.)

TABLEAU CHRONOLOGIQUE

DES PRINCES DE MOLDAVIE
JUSQU'À LA FIN DU XVIe SIÈCLE ¹⁾

Bogdan	1360—1364 (?)	Etienne V Lăcustă	1538—1540
Latzko, vers.	1364—1372	Alexandre III Cornea	1540—1541
Jurg Koriatovitch, vers	1372—1377	Pierre IV Rareș	1541—1546
Etienne I	1378—1379	Iliaș II	1546—1551
Pierre I Mușat vers	1378—1393	Etienne VI Rareș	1551—1552
Roman I vers	1393—1394	Jean Joldea	1552
Etienne I (?)	1394—1400	Alexandre IV Lăpușneanu	1552—1561
Iuga	1399—1400	Jean II Heraclide	1561—1563
Alexandre le Bon	1400—1433	Etienne VII Tomșa	1563—1564
Iliaș	1433—1434	Alexandre IV Lăpușneanu	1564—1568
Etienne II	1434—1435	Bogdan IV	1568—1572
Iliaș et Etienne	1435—1443	Jean III le Terrible	1572—1574
Etienne II (seul)	1443—1447	Pierre V le Boiteux	1574—1577
Roman II	1447—1448	Jean IV (Fer-à-cheval)	1577
Alexandre II	1448	Pierre V le Boiteux	1578—1579
Pierre II	1449—1449	Jean le Saxon	1579—1582
Alexandre II	1449	Pierre V le Boiteux	1582—1591
Bogdan II	1449—1451	Aron le Tyran	1591—1592
Pierre III Aron	1451—1457	Alexandre, le Mauvais	1592
Alexandre II, en lutte avec Pierre Aron	1451—1455	Pierre VI, le Cosaque	1592
Etienne III le Grand	1457—1504		
Bogdan III le Borgne	1504—1517		
Etienne IV le Jeune	1517—1527		
Pierre IV Rareș	1527—1538		

Les noms en caractères gras sont ceux des princes cités dans cet ouvrage.

¹⁾ D'après N. Iorga. Geschichte des rumänischen Volkes II, pag. 534.

BIBLIOGRAFIE

- Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice* cu articole de N. Iorga, Al. Lăpedatu, N. Ghika-Budești, D. Dan și alții.
- G. Balș. Bisericile lui Ștefan cel Mare. Bul. C. M. Ist. 1925.
- G. Balș. Inceputurile arhitecturii bisericești din Moldova.
- G. Balș. In «Catalogue de l'exposition d'Art Roumain» à Paris, 1925.
- N. Bogdan. Iași.
- D. Dan. Mănăstirea Sucevița.
- N. Ghika-Budești și G. Balș. Mănăstirea Probota.
- Goilav. Bisericile armene de prin țările Române, în Revista pentru Istorie, Arheologie și Filologie, 1911.
- V. Grecu. Eine Belagerung Konstantinopels in Byzantion, I.
- N. Iorga. Inscriptii din bisericile României I și II.
- N. Iorga. Istoria bisericii românești.
- N. Iorga. Studii și documente.
- N. Iorga. Sate și mănăstiri.
- N. Iorga. La Roumanie pittoresque.
- N. Iorga și G. Balș. L'Art Roumain.
- Dr. C. Istrati. Despre cetatea Hotinului.
- Kozak. Inschriften aus der Bukovina.
- E. Kühlbrandt. Die ev. Stadtpfarrkirche in Kronstadt.
- Al. Lăpedatu. Monumentele României.
- O. Luța. Legenda Sf. Ioan cel Nou dela Suceava în frescurile dela Voroneț. Codrul Cosminului, 1924.
- Melchisedec. Notițe Istorice și archeologice.
- Melchisedec. O vizită la câteva mănăstiri și biserici antice din Bucovina.
- Melchisedec. Cronica Romanului.
- G. Millet. Le Mont Athos. Les peintures.
- I. Nistor. Die auswärtigen Handelsbeziehungen der Moldau.
- I. Nistor. Handel und Wandel in der Moldau.
- V. Podlacha. Malovidla Scienne w Cerkwiach Bukowiny.
- V. Podlacha. Bulletin de la Société polonaise pour l'avancement des sciences, 1912.
- V. Podlacha. Das heilige Abendmahl in den Wandgemälden der Kirchen der Bukowina, in Kunstgeschichtliches Jahrbuch der k. k. Central-Comission, 1910.
- V. Podlacha. Abendländische Einflüsse in den Wandmalereien der gr.-or. Kirchen in der Bukowina, in Zeitschrift für christliche Kunst, 1911.
- V. Podlacha. Die «göttliche Liturgie» in den Wandmalereien der Bukowiner Klosterkirchen, in: Zeitschrift für christliche Kunst, 1910.
- Polak. Das armenische Kloster Zamka bei Suceava in Jahrbuch des Buk. Landesmuseum, 1909, pg. 54.
- Puig y Cadafalch. Les églises de Moldavie. Congrès de byzantinologie de Bucarest, 1924.
- Romstorfer. Die moldauisch - byzantinische Baukunst.
- Romstorfer. Einwölbung und Dachform der moldauischen Kirchen.
- Romstorfer. Diferite comunicări în Mittheilungen der k. k. Central-Comission și în Jahrbuch des Bukowiner Landesmuseum.
- V. Roth. Geschichte der deutschen Baukunst in Siebenbürgen.

TABLA DE MATERII

Pagina

Pagina

Cuvânt înainte 6

Capitolul I. Descrierea bisericilor 11

Progota	11
Homor	21
Moldovița	31
Baia	39
Sf. Dumitru din Suceava	46
Coșula	56
Horodniceni	62
Biserica Dancu din Iași	66
Sf. Dimitrie din Hârlău	68
Zăhărești	72
Râșca	76
Sf. Paraschiva (Domnească) din Târgul Frumos	80
Paraclisul Hotinului	84
Pridvorul Voronețului	88
Episcopia Romanului	91
Sf. Gheorghe din Botoșani	103
Văscrisenia din Suceava	110
Uspenia din Botoșani	115
Bistrița	120
Pridvorul Rădăuților	131
Turnul bisericii Sf. Dumitru din Suceava	139
Putna	141
Precista Romanului	141
Slatina	152
Pridvorul bisericii Mănăstirii Neamțului	152
Pridvorul bisericii Sf. Gheorghe din Suceava	154
Sucevița	157

Biserici cu date incerte :

Cotnari: biserica catolică	166
Zamca	171
Sf. Cruce din Suceava	176
Hacigadar	179
Pângărați	180

Capitolul II. Mănăstirile. 189

Capitolul III. Formele. 222

A. Formele interioare (Planul și boltirile)	222
B. Formele exterioare (Fațadele)	225
C. Dimensiuni și proporțiuni	228
D. Clasificarea	229

Capitolul IV. Cercetarea amănuntelor. 230

Capitolul V. Mormintele. 268

Capitolul VI. Zugrăveala. 271

Capitolul VII. Mobilierul. 306

Capitolul VIII. Meșterii și metodele de construcție. 318

Materialele întrebuințate și metodele de lucru	332
--	-----

Capitolul IX. Concluzii. 324

Capitolul X 326

Anexa I. Pietrele de mormânt de la 1527 la 1592.	342
--	-----

Anexa II.	
-------------------	--

Anexa III. Inscricții slavone.	347
--	-----

Résumé. (Rezumat în limba franceză) 350

Bibliografia. 384

Tabla de materie. 385

Tabla ilustrațiilor. 386

Repertoriul numelor de biserici, localități și țări citate. 394

TABLA ILUSTRĂȚIUNILOR

	Pagina		Pagina
Titlul. Pisania mănăstirii Probota (C.)		29. Moldovița. Peretele sud al pro-	
Figura 1. Biserica mănăstirii Probota		naosului, văzut din afară . . .	34
(C.)	8	30. Moldovița. Vedere spre altar (H.)	35
2. Pomelnicul din altarul Probotei .	9	31. Moldovița. Ușa pronaosului (H.) .	36
3. Vederea bisericii din Probota . .	12	32. Moldovița. Ușa gropniței	37
4. Probota. Secția longitudinală a bi-		33. Moldovița. Ușa naosului (H.) . .	38
sericii	13	34. Moldovița. Pisania	39
5. Probota. Planul bisericii	14	35. Baia. Vederea bisericii din spre sud	
6. Probota. Secția transversală prin		est (C.)	40
naos	15	36. Baia. Vederea bisericii din spre	
7. Probota. Planul turlei bisericii .	16	vest (C.)	41
8. Probota. Elevație laterală	17	37. Baia. Vedere înainte de restaurare	42
9. Probota. Peretele est al pronaosu-		38. Baia. Secția longitudinală a bise-	
lui cu ușa	18	ricii	43
10. Probota. Pisania bisericii (C.) . .	19	39. Baia. Planul bisericii	43
11. Probota. Bolta pronaosului . . .	20	40. Baia. Ușa pronaosului (C.) . . .	44
12. Homor. Vederea bisericii	21	41. Baia. O fereastră (C.)	45
13. Homor. Ruina vechei biserici . .	22	42. Baia. Pisania	46
14. Homor. Secția longitudinală a bi-		43. Sf. Dumitru din Suceava. Vederea	
sericii	23	bisericii	47
15. Homor. Planul bisericii	23	44. Sf. Dumitru. Secția longitudinală	
16. Homor. Fereastră a pronaosului .	24	a bisericii	48
17. Homor. Ușa pronaosului (H.) . .	25	45. Sf. Dumitru. Planul bisericii . .	48
18. Homor. Ușa gropniței (H.) . . .	26	46. Sf. Dumitru. Peretele de est al	
19. Homor. Ușa naosului (H.) . . .	27	pronaosului (H.)	49
20. Homor. Ușa scării (H.)	27	47. Sf. Dumitru. Peretele de sud al	
21. Homor. Pisania	28	pridvorului (H.) văzut din afară	50
22. Homor. Pisania din pronaos . .	28	48. Sf. Dumitru. Bolta naosului (H.)	51
23. Moldovița. Vederea bisericii . .	29	49. Sf. Dumitru. Bolta pronaosului	
24. Moldovița. Secția longitudinală a		(H.)	52
bisericii	30	50. Sf. Dumitru. O fereastră mică (H.)	53
25. Moldovița. Planul bisericii . . .	31	51. Sf. Dumitru. O fereastră mare (H.)	53
26. Moldovița. Planul turlei și al tezau-		52. Sf. Dumitru. Ușa pronaosului (H.)	54
rului	31	53. Sf. Dumitru. Pisania (H.) . . .	55
27. Moldovița. Bolta pronaosului . .	32	54. Coșula. Vederea bisericii (C.) . .	56
28. Moldovița. Peretele sud al gropni-		55. Coșula. Vederea bisericii din spre	
ței, văzut din afară	33	vest (C.)	57

	Pagina		Pagina
56. Coșula. Secția longitudinală a bisericii	58	91. Paraclisul cetății Hotinului. Vedere dela sud-vest	84
57. Coșula. Planul bisericii	58	92. Paraclisul Hotinului. Vedere dela nord	85
58. Coșula. Bolta naosului (C.)	59	93. Paraclisul Hotinului. Secțiunea longitudinală	86
59. Coșula. Bolta pronaosului (C.) . .	59	94. Paraclisul Hotinului. Planul . . .	86
60. Coșula. Ușa interioară (C.)	60	95. Paraclisul Hotinului. Secția transversală	87
61. Coșula. Ușa exterioară (C.)	60	96. Paraclisul Hotinului. Ușa de intrare	88
62. Coșula. Pisania (C.)	61	97. Pridvorul Voronetului. Vedere bisericii	89
63. Horodniceni. Vedere bisericii (C.)	62	98. Secțiunea longitudinală a bisericii	90
64. Horodniceni. Secția longitudinală a bisericii	63	99. Planul bisericii	90
65. Horodniceni. Planul bisericii . . .	63	100. Pisania scrisă a pridvorului . . .	91
66. Horodniceni. Ușa de intrare (C.)	64	101. Episcopia Romanului. Vedere dela nord (C.)	92
67. Horodniceni. O fereastră	65	102. Episcopia Romanului. Vedere dela sud-vest (C.)	93
68. Horodniceni. Pisania (C.)	65	103. Episcopia Romanului. Secțiunea longitudinală a bisericii	94
69. Biserica Dancu din Iași. Vedere .	66	104. Episcopia Romanului. Planul bisericii	95
70. Biserica Dancu. Pisania	67	105. Episcopia Romanului. Bolta naosului (C.)	96
71. Sf. Dimitrie din Hârlău. Vedere bisericii (C.)	68	106. Episcopia Romanului. Bolta pronaosului (C.)	97
72. Sf. Dimitrie. Vedere spre altar .	69	107. Episcopia Romanului. Absida laterală nord (C.)	98
73. Sf. Dimitrie. Secția longitudinală a bisericii	70	108. Episcopia Romanului. Contraforturile pridvorului (C.)	99
74. Sf. Dimitrie. Planul bisericii . . .	70	109. Episcopia Romanului. Ferestrele de vest ale pridvorului (C.) . .	100
75. Sf. Dimitrie. Contrafort (C.) . . .	71	110. Episcopia Romanului. Absida principală (C.)	101
76. Sf. Dimitrie. Ușa de intrare . . .	72	111. Episcopia Romanului. Ușa de intrare în pridvor (C.)	102
77. Zăhărești. Vedere bisericii (H.) .	73	112. Episcopia Romanului. Ușa mică nord (C.)	103
78. Zăhărești. Secția longitudinală a bisericii	74	113. Episcopia Romanului. Pisania (C.)	104
79. Zăhărești. Planul bisericii	74	114. Sf. Gheorghe, Botoșani. Vedere bisericii	105
80. Zăhărești. Ușa de intrare (H.) .	75	115. Sf. Gheorghe. Vedere înainte de restaurare	106
81. Zăhărești. O fereastră	75		
82. Zăhărești. Bolta naosului (H.) .	76		
83. Râșca. Vedere bisericii (C.) . . .	77		
84. Râșca. Secțiunea longitudinală a bisericii	78		
85. Râșca. Planul bisericii	78		
86. Râșca. Tabloul votiv (C.)	79		
87. Târgul Frumos. Biserica Sf. Paraschiva (Biserica Domnească). Vedere (C.)	81		
88. S-ta Paraschiva. Secțiunea longitudinală a bisericii	82		
89. S-ta Paraschiva. Planul bisericii .	82		
90. S-ta Paraschiva. Pomelnicul zugrăvit (C.)	83		

	Pagina		Pagina
116. Sf. Gheorghe. Secțiunea longitudinală a bisericii	107	154. Fereastră vest a pridvorului . . .	136
117. Sf. Gheorghe. Planul bisericii . . .	108	155. O fereastră a bisericii	137
118. Sf. Gheorghe. Bolta naosului (C.)	108	156. O fereastră a bisericii	137
119. Sf. Gheorghe. Ușa	109	157. Pisania pridvorului	138
120. Sf. Gheorghe. Pisania (C.) . . .	109	158. Turnul bisericii Sf. Dumitru din Suceava (H.)	139
121. Văscrisenia, Suceava. Vederea bisericii (H.)	110	159. Turnul Sf. Dumitru. Secțiunea verticală	140
122. Văscrisenia. Vedere dela vest (H.)	111	160. Turnul Sf. Dumitru. Planurile caturilor	141
123. Văscrisenia. Secțiunea longitudinală a bisericii	112	161. Turnul Sf. Dumitru. Pisania . . .	141
124. Văscrisenia. Planul bisericii . . .	112	162. Slatina. Vederea bisericii (C.) . .	142
125. Văscrisenia. Secțiunea transversală	113	163. Slatina. Secțiunea longitudinală a bisericii	143
126. Văscrisenia. Vedere interioară (H.)	113	164. Slatina. Planul bisericii	144
127. Văscrisenia. Pisania	114	165. Slatina. Bolta naosului (C.) . . .	145
128. Uspenia Botoșani. Vederea bisericii	115	166. Slatina. Bolta naosului (C.) . . .	146
129. Uspenia. Secțiunea longitudinală a bisericii	116	167. Slatina. Bolta pronaosului (C.) .	147
130. Uspenia. Planul bisericii	116	168. Slatina. o fereastră a pronaosului (C.)	148
131. Uspenia. Bolta naosului (C.) . . .	117	169. Slatina. Ușa naosului (C.) . . .	149
132. Uspenia. Bolta pronaosului (C.) .	117	170. Slatina. Ușa pronaosului (C.) . .	150
133. Uspenia. Pisania	118	171. Slatina. Pisania (C.)	151
134. Bistrița. Vederea bisericii (C.) . .	119	172. Precista Romanului. Vederea bisericii (C.)	153
135. Bistrița. Vedere dela sud-vest (C.)	121	173. Precista. Planul bisericii	154
136. Bistrița. Secțiunea longitudinală a bisericii	122	174. Pridvorul bisericii Sf. Gheorghe Suceava. Vederea bisericii	155
137. Bistrița. Planul bisericii	123	175. Pridvorul Sf. Gheorghe. Secțiunea longitudinală a bisericii	156
138. Bistrița. Secțiuni transversale . .	124	176. Planul bisericii	157
139. Bistrița. Fațada vest (C.)	125	177. Sucevița. Vederea bisericii . . .	158
140. Bistrița. Bolta pronaosului (C.) .	126	178. Sucevița. Vederea bisericii spre altar	159
141. Bistrița. Fațada sud cu intrarea (C.)	127	179. Sucevița. Secțiunea longitudinală a bisericii	160
142. Bistrița. Ușa naosului (C.) . . .	128	180. Sucevița. Planul bisericii	161
143. Bistrița. Ușa gropniței (C.) . . .	128	181. Sucevița. Peretele Sud în dreptul pronaosului	162
144. Bistrița. Un contrafort (C.) . . .	129	182. Sucevița. Ușa pronaosului	163
145. Bistrița. Ușa de intrare nord (C.) .	129	183. Sucevița. Bolta naosului	164
146. Bistrița. Pisania (C.)	130	184. Sucevița. Ușa gropniței	165
147. Pridvorul Rădăuților. Vederea bisericii	131	185. Sucevița. Fereastră mică	166
148. Secțiunea longitudinală a bisericii	132	186. Cotnari. Biserica catolică	166
149. Planul bisericii	133	187. Cotnari. Planul bisericii catolice .	167
150. Ușa nord a pridvorului	134		
151. Ușa sud a pridvorului	134		
152. Ușa pronaosului	135		
153. Ușa naosului	136		

	Pagina		Pagina
188. Cotnari. Perspectiva exterioară re- constituită	167	217. Mănăstirea Probota	189
189. Cotnari. Perspectiva interioară re- constituită	168	218. Mănăstirea Moldovița	190
190. Cotnari. Ușa de intrare în navă .	168	219. Mănăstirea Bistrița (C.)	191
191. Cotnari. Ușile scării	169	220. Mănăstirea Slatina (C.)	192
192. Planul bisericii din Trappold (Ar- deal)	170	221. Mănăstirea Sucevița	193
193. Vederea bisericii din Martinsberg .	170	222. Mănăstirea armenescă Hacıgadar	194
194. Zamca lângă Suceava. Vedere a bisericii	172	223. Planul de situație al mănăstirii Probota	194
195. Zamca. Secțiunea longitudinală a bisericii	173	224. Planul de situație al mănăstirii Moldovița	195
196. Zamca. Planul bisericii	173	225. Planul de situație al mănăstirii Homor	196
197. Zamca. Ușa de intrare nord (H.) .	174	226. Planul de situație al mănăstirii Râșca	197
198. Zamca. Ușa interioară a naosu- lui (H.)	174	227. Planul de situație al mănăstirii Bistrița	198
199. Zamca. Ușa de intrare vest (V.) .	175	228. Planul de situație al mănăstirii Slatina	198
200. Zamca. O fereastră	176	229. Planul de situație al mănăstirii Sucevița	199
201. S-ta Cruce Suceava, Vedere a bi- sericii (H.)	176	230. Probota. Turnul nord-est al in- cintei	199
202. S-ta Cruce. Planul bisericii	177	231. Probota. Turnul de intrare	200
203. Hacıgadar. Vedere a bisericii . . .	177	232. Probota. Clopotnița și casele dom- nești	200
204. Hacıgadar. Secțiunea longitudinală a bisericii	178	233. Moldovița. Turnul sud. Planul ca- lui de sus	201
205. Hacıgadar. Planul bisericii	178	234. Moldovița. Turnul sud. Secțiunea verticală	202
206. Hacıgadar. Ușa de sus	179	235. Moldovița. Turnul de sud. Planul catului de jos	203
207. Hacıgadar. Ușa de nord	179	236. Moldovița. Turnul de intrare. Sec- țiunea verticală	204
208. Pângărați. Fațada de vest a bise- ricii (C.)	181	237. 238. 239. Moldovița, Turnul de intrare. Planurile caturilor	205
209. Pângărați. Fațada de sud a bise- ricii (C.)	182	240. 241. Moldovița. Turnul nord. Pla- nul și secția	206
210. Pângărați. Secțiunea longitudinală bisericii	183	242. 243. 244. Moldovița. Clisiarnița. Planuri și secțiune	207
211. Pângărați. Planul bisericii supe- rioare	184	245. 246. Homor. Turn. Planuri și sec- țiune	208
212. Pângărați. Planul bisericii infe- rioare	185	247. Slatina. Paraclisul sud-vest. Plan .	209
213. Pângărați. Ușa bisericii de jos (C.)	186	248. Slatina. Clopotniță. Planul catului superior	209
214. Pângărați. Fereastră (C.)	187		
215. Pângărați. Scutul cu marca țării de pe lintelul ușii (C.)	188		
216. Pângărați. Pisania (C.)	188		

	Pagina		Pagina
249. Bistrița. Turnul și paraclisul intrării. Secție și planuri	209	276. Probota. Ușa gropniței	233
250. Bistrița. Clopotniță și paraclisul. Secție și plan	210	277. Probota. Ușa pronaosului (C.)	234
251. Sucevița. Turnul nord-vest. Secția verticală	211	278. Bistrița. Ușa pronaosului (C.)	235
252. Sucevița. Turnul nord-vest. Planul parterului	212	279. Homor. Ușa superioară a scării spre tezaur	236
253. Sucevița. Turnul nord-vest. Planurile caturilor I și II	213	280. Hotin. Ușa paraclisului	237
254. Sucevița. Turnul de intrare. Secțiune verticală	214	281. Profile de uși	228
255. Sucevița. Turnul de intrare. Planul intrării	214	282. Idem	239
256. Sucevița. Turnul sud-vest. Secțiune verticală	215	283. Idem	240
257. Sucevița. Turnul sud-vest. Planul catului de jos	215	284. Idem	241
258. Sucevița. Planul trapezei (acuma muzeul)	215	285. Idem	242
259. Probota. Turnul de intrare văzut din afară	216	286. Idem	243
260. Probota. Clopotnița și casele domnești (C.)	216	287. Profile de cornișe-lintel	243
261. Moldovița. Poarta mănăstirii, văzută din afară	217	288. Sf. Dumitru, Suceava. Fereastră mică (H.)	244
262. Moldovița. Clisiarnița	218	289. Horodniceni. Fereastră (C.)	244
263. Râșca. Turnul-clopotniță, văzut dinăuntru	217	290. Horodniceni. Idem. (C.)	245
264. Slatina. Turnul clopotniței (C.)	218	291. Probota. Fereastră	245
265. Slatina. Turnul paraclis (C.)	219	292. Rădăuți. Idem	246
266. Slatina. Turnul zis al bibliotecii (C.)	219	293. Rădăuți. Idem	246
267. Slatina. Casele egumenești (C.)	220	294. Rădăuți. Idem	247
268. Sucevița. Turnul nord-vest	221	295. Rădăuți Fereastră mică (C.)	247
269. Idem. Turnul nord-est	221	296. Profile de ferestre mici	248
270. Muzeul din Cluj. Lintel de ușă (1599)	230	297. Sf. Dumitru, Suceava. Fereastră mare a pridvorului (H.)	249
271. Sibiu. Ușa unei case particulare (1571)	231	298. Sf. Dumitru Fereastră (H.)	249
272. Muzeul din Cluj. Ușă	231	299. Sf. Dumitru » (H.)	250
273. Copșa-Mare. Ușa sacristiei (după V. Roth)	232	300. Sf. Dumitru » (H.)	250
274. Sibiu. Catedrala, ușă interioară	232	301. Bistrița. Ferestrele mari ale fațadei nord (C.)	251
275. Hetzeldorf. Ușa sacristiei (1499)	233	302. Slatina. Ferestrele fațadei vest (C.)	252
		303. Profile de ferestre mari	253
		304. Probota. Ferestre ale caselor domnești	254
		305. Probota. Idem	254
		306. Slatina. Fereastră a caselor egumenești (C.)	255
		307. Sibiu. Fereastră a unei case particulare	256
		308. Cluj. Ferestre ale casei Corvin	256
		309. Profilul unei console la Coșula	257
		310. Sf. Dumitru, Suceava. Soclul bisericicii (H.)	257
		311. Idem. Soclul turnului (H.)	258

	Pagina		Pagina
312. Probota. Soclul bisericii (C.) . . .	258	340. Homor. Părcălabul Danil și soția	
313. Profile de socluri	259	lui (H.)	280
314. Profile de socluri	259	341. Homor. Maica Domnului din lu-	
315. Profilul cornișei bisericii Suceviței	259	neta ușei pronaosului (H.) . . .	281
316. Pisania la intrarea mănăstirii Pro-		342. Moldovița. Tabloul votiv	282
bota (C.)	261	343. Moldovița. Maica Domnului din	
317. Slatina. Pisania fântânei, acuma		luneta ușii pronaosului	283
la casele egumenești.	262	344. Moldovița. Buna-Vestire (H.) . .	284
318. Semn lapidar la Homor	263	345. Moldovița. Arhanghelul Gavril (C.)	284
319. Semn lapidar pe lintelul ușii tezau-		346. Sf. Dumitru, Suceava. Tabloul vo-	
rului la Homor	263	tiv (H.)	285
320. Semn lapidar pe pisania bisericii		347. Idem. Sf-ta Nedelea (H.)	286
Horodnicenilor	263	348. Voroneț. Peretele vest al pronaos-	
321. Semne lapidare la Slatina. . . .	263	sului	287
322. Semn lapidar în casele domnești		349. Voroneț. Grigore Roșca și Sf.	
la Probota	263	Danil	288
323. Muzeul din Cluj. Semn lapidar pe		350. Voroneț. Sf. Simion cu Isus copil	289
mormântul sculptorului Ioan Se-		351. Voroneț. Absida mare	290
reș (1579)	264	352. Voroneț. Maica Domnului în prid-	
324. Diagrame de semne lapidare din		vor	291
Moldova	265	353. Voroneț. Peretele sud din afară al	
325. Diagrame de semne lapidare din		pridvorului	292
Moldova	266	354. Arbora. Fațada sud	293
326. Diagrame de semne lapidare din		355. Arbora. Absida mare	294
Ardeal	267	356. Arbora. Absida mare	295
327. Pardoseala de marmoră în naosul		357. Roman. Dansul Salomei	296
Probotei	267	358. Roman. Din minunile Sf-tului Ni-	
328. Mormântul marelui logofăt Teodor		colae	297
la Homor	268	359. Slatina. Tabloul votiv	298
329. Mormântul fetei lui Lăpușneanu,		360. Sucevița. Absida cea mare	299
Teofana, la Slatina.	269	361. Sucevița. Tabloul votiv	301
330. Mormântul Doamnei Chiajna la Bi-		362. Sucevița. Peretele est al pridvo-	
strița (C.)	270	rului	302
331. Probota. Bolta pridvorului	272	363. Rădăuți. Tabloul votiv	303
332. Probota. Frescă în pridvor. . . .	273	363 bis. Rădăuți. Tabloul votiv (conti-	
333. Probota. Tabloul votiv (C.)	274	nuare)	304
334. Probota. Tabloul votiv pe turnul de		364. Moldovița. Jețul domnesc	307
intrare (C.)	274	365. Moldoviță Idem	308
335. Dobrovăț. Tabloul votiv (H.) . . .	275	366. Moldoviță Idem	309
336. Baia. Tabloul votiv (C.)	276	367. Moldovița. Pomelnic	310
337. Homor. Tabloul votiv	277	368. Voroneț. Strane	311
338. Homor. Anastasia, soția marelui		369. Voroneț. Jeț	312
logofăt Teodor	278	370. Voroneț. Idem.	313
339. Homor. Marele logofăt Teodor . .	279	371. Voroneț. Alte strane	314

Pagina	Pagina
372. Homor. Jeț 314	395. Sf. Dumitru-Suceava. Piatra de mormânt a marelui vistiernic Toma (H.) 334
373. Probota. Scaunul domnesc . . . 315	396. Zăhărești. Piatra de mormânt a Marenei (H.) 335
374. Probota. Masă 315	397. Voroneț. Piatra de mormânt a lui Barnovski (H.) 335
375. Probota. Tetrapod 316	398. Voroneț. Piatra de mormânt a Mitropolitului Grigore Roșca . . . 336
376. Slatina. Jeț 316	399. Voroneț. Piatra de mormânt a lui Teofan (H.) 336
377. Moldovița. Tâmplă 317	400. Slatina. Piatra de mormânt a fetei lui Lăpușneanu, Teofana (C.) . 337
378. Putna. Piatra de mormânt a Mariei, prima soție a lui Petru Rareș 326	401. Slatina. Inscripția funerară a egumenului Nil. (C.) 338
379. Putna. Piatra de mormânt a lui Ștefăniță Vodă. 327	402. Slatina. Inscripție funerară pe soclul pridvorului 339
380. Probota. Piatra de mormânt a lui Petru Rareș 327	403. Neamț. Piatra de mormânt a egumenului Hariton (H.) 339
381. Probota. Piatra de mormânt a Elenei lui Rareș (C.) 328	404. Muzeul din Suceava. Piatră din 1525 (H.) 340
382. Probota. Piatra de mormânt a lui Ștefan Rareș (C.) 328	405. Siret. Sf-ta Treime. Piatra de mormânt a Teodosiei 341
383. Probota. Piatra de mormânt a pârcălabului Frâțian (C.) . . . 329	406. Suceava. Sf-ta Cruce. Piatra de mormânt a lui Asvadur (H.) . 341
384. Probota. Piatra de mormânt a pârcălabului Hîra (C.) 329	407. Probota. Piatră de mormânt din 1467 (C.) 342
385. Probota. Piatra de mormânt a Vasilichi (C.) 329	408. Probota. Piatra de mormânt a lui Petru V. V. (C.) 343
386. Probota. Piatra de mormânt a lui Somirad (C.) 330	409. Probota. Piatra de mormânt a fiului Sorei (C.) 343
387. Probota. Piatra de mormânt a Iftimiei Stroici (C.) 330	410. Probota. Piatra de mormânt a Oltei, mama lui Ștefan cel Mare (C) 343
388. Probota. Piatra de mormânt a unui Stroici (C.) 331	411. Voroneț. Piatra de mormânt a Sf. Daniil (H.) 344
389. Homor. Piatra de mormânt a marelui logofăt Teodor (H.) . . 331	412. Voroneț. Piatra de mormânt a lui Florea (H.) 344
390. Homor. Piatra de mormânt a Anastasiei (H.) 332	413. Muzeul din Suceava. Piatra de mormânt a pârcălabului Drăgoi (H.) 344
391. Sf. Dumitru-Suceava. Piatra de mormânt a lui Bogdan, fiul lui Petru Rareș (H.) 332	414. Suceava. Maica Domnului. Piatra de mormânt a lui Ioan fiul lui Manoil Mourati 345
392. Sf. Dumitru-Suceava. Piatra de mormânt a unui pârcălab de Hotin (H.) 333	415. Suceava. Maica Domnului. Piatra de mormânt a lui Muratku . . 345
393. Sf. Dumitru-Suceava. Piatra de mormânt a An(astasiei) 333	
394. Sf. Dumitru-Suceava. Piatra de mormânt a lui M... fiul Mariei Moglădena 333	

Pagina	Pagina
416. Suceava. Maica Domnului. Piatra de mormânt a lui Prokop Pskovitin 345	421. Sf. Dumitru Suceava o fereastră mică (H.) 359
417. Muzeul din Suceava. Piatră de mormânt cu inscripție grecească din 1480 346	422. Baia. Vedere despre sud a pridvorului (C.) 369
418. Slatina. Peretele de apus al pridvorului (C.) 349	423. Ornament zugrăvit 377
419. Probota. Casele Domnești . . . 353	424. Probota. Ușa de intrare în pridvor (C.) 382
420. Slatina. Clopotnița (C.) 357	425. Capul de zimbru de pe pisania Doamnei Rucsandra din biserica Precistei Romanului. . . 393

NOTĂ. Litera C. arată fotografiile executate de d-l. A. Chevallier și litera H. cele executate de d-l. Haydvogel. A. R. înseamnă Soc. Arta Românească.

Fig. 425. Capul de zimbru de pe pisania Doamnei Rucsanda din Biserica Precistei Romanului.

REPERTORIUL NUMELOR DE BISERICI, LOCALITĂȚI ȘI ȚĂRI CITATE

- Adormirea Maicei Domnului (vezi Uspenia).
Akkerman, 373.
Arbora, 16, 22, 39, 50, 64, 133, 224, 227, 254, 268, 275, 280, 282, 285, 289, 293, 294, 295, 303, 305, 321, 262, 371, 372, 373, 380.
Ardeal, 6, 7, 25, 41, 166, 169, 170, 230, 232, 245, 258, 261, 264, 267, 310, 314, 318, 321, 322.
Argeș, 2, 98, 300, 314, 316, 375, 378.
Armenia 87.
Atos (Athos), 10, 225, 282, 289, 290, 291, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 304, 352, 372, 374, 375, 376.
Bacău, 105, 257.
Baia, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 64, 66, 73, 87, 223, 224, 226, 227, 228, 229, 236, 239, 241, 243, 245, 247, 248, 257, 258, 271, 276, 302, 304, 319, 321, 339, 346, 354, 355, 362, 363, 364, 365, 371.
Balcani (Balcans), 225, 295, 319, 362, 374.
Bălinești, 84, 192, 227, 269, 276, 301, 371.
Barthfeld, 310, 378.
Berna, 264.
Birthalm, 232.
Bisericiani, 180, 347.
Bistrița (Moldova), 91, 92, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 139, 141, 148, 150, 151, 157, 187, 191, 192, 198, 201, 209, 210, 223, 224, 228, 229, 230, 234, 235, 236, 240, 242, 243, 245, 251, 254, 257, 258, 259, 262, 268, 269, 270, 276, 277, 305, 321, 323, 338, 348, 356, 358, 361, 365, 366, 368, 370, 371, 372.
Bistrița (Ardeal), 318, 319, 364, 379.
Bistrița (Oltenia), 298, 375.
Borzești, 96, 110, 111, 120, 180, 223, 257, 361.
Botoșani, 103, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 115, 116, 117, 118, 223, 224, 226, 228, 229, 236, 238, 257, 260, 356, 361, 363, 365.
Brașov, 246.
Bucovina (Bucovine), 9, 11, 141, 201, 222, 224, 280, 297, 352.
București, 306.
Bulgaria (Bulgarie), 297, 375.
Capela Sixtina, 49, 355, 358.
Caracalu, 10.
Cehoslovachia, 310, 379.
Cetatea Albă, 373.
Cetatea de Baltă, 7, 318.
Chiev, 342.
Ciceiu, 7, 318.
Cisnădia, 245, 246.
Cluj, 230, 231, 243, 256, 264, 267, 319.
Colomea, 262, 319.
Colonia (Cologne), 368.
Constantinopol, 18, 225, 275, 289, 296, 300, 319, 262, 373, 374, 376.
Copșa Mare, 232.
Cotnari, 39, 64, 66, 81, 82, 165, 166, 167, 168, 169, 229, 242, 243, 257, 339, 355, 356, 365.
Coșula, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 64, 80, 189, 223, 226, 228, 234, 238, 257, 321, 355, 358, 363, 367.
Cozia, 298, 375.
Cracovia, 232, 243.
Cretan, 299, 372, 375.
Cutlumuș, 290.

- Curtea de Argeș, 298, 314, 316, 375.
 Dalmația, 261.
 Dancu (Iași), 66, 67, 226, 255, 263.
 Dionisiu, 290, 291, 274.
 Dobrovăț, 7, 225, 245, 271, 275, 280, 283, 302, 342, 351, 362, 371, 372.
 Dochiariu, 290, 291, 374.
 Dolhești, 342.
 Dormition dela Vierge-Botoșani (v. Uspenia).
 Dorohoi, 22, 105.
 Dragomirna, 9, 96, 97, 175, 201, 317, 324, 252, 381, 382.
 Dumbrăveni, 76.
 Fălticeni, 76.
 Galata, 19, 159, 219, 323, 324, 325, 352, 381.
 Galiția (Galice), 6, 7, 10, 218, 232, 258, 264, 351, 352, 366, 379.
 Georgia, 37.
 Hacıgadar, 177, 178, 179, 189, 194, 242, 248, 356, 358.
 Hârlău, 15, 16, 22, 34, 35, 36, 46, 50, 68, 110, 223, 224, 229, 236, 257, 258, 260, 321, 322, 354, 355, 356, 365.
 Hermannstadt, 232, 254.
 Hetzeldorf, 232.
 Homor, 11, 18, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 31, 34, 35, 36, 37, 38, 40, 47, 50, 60, 158, 189, 196, 203, 208, 223, 224, 226, 227, 228, 230, 234, 236, 238, 241, 242, 243, 245, 246, 248, 253, 254, 257, 258, 260, 262, 263, 264, 265, 266, 268, 269, 271, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 301, 302, 306, 314, 319, 331, 332, 334, 348, 354, 355, 358, 359, 360, 361, 363, 364, 366, 368, 370, 371, 372, 378.
 Hongrie (v. Ungaria).
 Horodniceni, 56, 62, 63, 64, 65, 76, 80, 223, 226, 228, 229, 234, 236, 243, 244, 245, 254, 257, 258, 261, 262, 263, 264, 265, 319, 321, 355, 365, 367, 368.
 Hotin, 72, 76, 84, 85, 86, 87, 223, 237, 276, 304, 328, 330, 331, 334, 355, 371.
 Iași, 66, 96, 105, 154, 226, 317, 319, 325, 355, 363, 319, 382.
 Invierea Domnului-Suceava (v. Văscrisenia).
 Italia, 10, 50, 232, 261, 299, 366.
 Lavra, 9, 10, 290.
 Lemberg, 7, 232, 264, 342, 351.
 Maica Domnului-Suceava, 345, 346.
 Martinsberg, 169, 170.
 Mitropolia nouă (Métropole) (v. Sf. Gheorghe-Suceava).
 Moldova (Moldavie), 6, 9, 10, 21, 41, 42, 50, 57, 62, 73, 80, 97, 131, 133, 141, 179, 201, 224, 225, 226, 232, 254, 258, 265, 266, 267, 275, 280, 291, 294, 296, 297, 298, 299, 300, 317, 319, 321, 322, 323, 350, 352, 355, 356, 357, 360, 362, 363, 366, 367, 368, 373, 374, 379, 381.
 Moldovița, 25, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 46, 47, 50, 80, 103, 158, 189, 190, 192, 194, 195, 201, 203, 204, 205, 206, 207, 217, 223, 224, 226, 227, 228, 229, 230, 234, 236, 238, 242, 243, 245, 246, 254, 257, 258, 260, 261, 262, 265, 271, 273, 276, 279, 280, 282, 283, 284, 289, 302, 303, 306, 314, 317, 321, 322, 347, 354, 355, 358, 359, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 371, 372, 378, 380.
 Moscova, 9.
 Muntenia, 201, 225, 298, 317, 319.
 Neamț, 7, 11, 15, 16, 57, 92, 96, 97, 103, 120, 152, 154, 157, 180, 201, 222, 223, 224, 225, 226, 232, 254, 258, 268, 269, 279, 280, 283, 318, 324, 328, 339, 346, 351, 354, 356, 360, 361, 362, 365, 372, 381.
 Nicea, 285.
 Novgorod, 300, 376.
 Pângărați, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 224, 229, 242, 347, 357.
 Pârâuți, 11, 21, 22, 39, 40, 46, 66, 354, 362, 365.
 Pavlovaț, 225, 362.
 Pătrăuți, 324, 381.
 Piatra, 110, 111, 120, 124, 144, 150, 192, 223, 226, 229, 234, 257, 259, 356, 361, 365, 367.
 Poganovo, 297, 375.

Polonia (Pologne) 319, 351.

Popăuți, 105, 110, 115, 192, 224, 226, 229, 260, 356, 365.

Praga (Prague) 264, 368.

Precista-Roman, 105, 152, 153, 154, 356.

Proboata, 8, 9, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 24, 31, 34, 36, 37, 46, 47, 49, 61, 72, 79, 80, 85, 87, 92, 96, 97, 103, 120, 124, 139, 157, 158, 162, 189, 192, 194, 199, 200, 203, 216, 222, 223, 224, 227, 228, 229, 230, 232, 233, 234, 236, 238, 241, 243, 245, 246, 248, 254, 257, 258, 259, 261, 262, 263, 264, 265, 267, 268, 269, 271, 272, 273, 274, 277, 280, 283, 302, 303, 306, 307, 308, 309, 310, 314, 315, 316, 317, 321, 322, 327, 328, 329, 330, 334, 342, 343, 354, 356, 358, 360, 361, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 378.

Pskov, 316.

Putna, 139, 141, 262, 268, 269, 326, 327, 356, 368.

Rădăuți, 19, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 201, 224, 236, 239, 240, 242, 246, 247, 260, 269, 279, 303, 304, 324, 328, 331, 334, 339, 356, 372, 381.

Râșca, 35, 62, 71, 76, 77, 78, 79, 80, 103, 151, 189, 197, 201, 218, 223, 226, 228, 229, 236, 257, 260, 302, 320, 321, 335, 355, 358, 365, 372, 380.

Résurrection (de Suceava) v. Văscrisenia.

Războeni, 110, 111, 120, 223, 234, 361.

Reuseni, 16, 22, 39, 133, 224, 362.

Roman, 35, 80, 87, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 124, 144, 152, 153, 154, 223, 224, 228, 229, 236, 241, 243, 253, 254, 257, 258, 276, 277, 280, 283, 295, 296, 297, 300, 304, 305, 318, 319, 320, 355, 356, 361, 362, 364.

Rusia (Russie), 7, 294, 299, 300, 304, 352, 376.

Sebeșul Săsesc, 257.

Secu, 194.

Serbia (Serbie), 225, 298, 299, 304, 362, 376.

Sf-ta Cruce (Suceava), 176, 177, 341, 356.

Sf. Dimitrie (Hârlău), 68, 69, 70, 71, 72, 110, 223, 224, 229, 236, 257, 258, 260, 322, 355, 356, 365.

Sf. Dumitru (Suceava), 15, 16, 25, 34, 36, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 139, 140, 141, 192, 223, 224, 227, 228, 229, 236, 239, 244, 245, 246, 248, 249, 250, 253, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 265, 273, 278, 280, 285, 286, 300, 302, 305, 316, 319, 321, 332, 333, 334, 354, 356, 361, 365, 368, 371, 372.

Sf. Gheorghe (Botoșani), 103, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 115, 118, 223, 224, 226, 228, 229, 236, 239, 257, 260, 356, 361, 363.

Sf. Gheorghe (Hârlău), 15, 34, 46, 71, 72, 110, 229, 257, 260, 354, 355, 361, 365.

Sf. Gheorghe (Suceava), 11, 15, 16, 34, 36, 50, 96, 97, 120, 154, 155, 156, 157, 158, 222, 223, 224, 227, 228, 229, 242, 245, 260, 273, 280, 283, 303, 324, 356, 360, 364, 372, 381.

Sf. Ioan Botezătorul (Suceava), 180.

Sf. Ioan (Piatra), 110, 111, 120, 124, 144, 257, 356, 365.

Sf. Ioan (Vaslui), 105.

Sf. Ilie (Suceava), 9.

Sf. Nicolae (Dorohoi), 22, 105.

Sf. Nicolae (Iași), 105.

Sf. Nicolae din Poiana, 19.

Sf-ta Paraschiva (Domnească) din Tg. Frumos, 80, 81, 82, 83, 223, 226, 228, 229, 236, 355, 363, 365.

Sf-ta Paraschiva (v. Episcopia Roman).

Sft. Spiridon (Iași), 154.

Sibiu, 231, 233, 245, 254, 256, 264, 267, 319.

Siebenbürgen, 232.

Sighișoara, 166.

Șipote, 66, 73.

Siret, 324, 340, 341.

- Slatina, 92, 120, 139, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 158, 189, 192, 198, 203, 209, 218, 219, 220, 222, 223, 224, 226, 228, 229, 230, 234, 236, 239, 241, 242, 243, 245, 246, 248, 252, 253, 254, 255, 257, 258, 259, 262, 263, 266, 268, 269, 278, 298, 302, 305, 306, 316, 317, 319, 323, 337, 338, 339, 349, 356, 358, 359, 360, 361, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 372, 378.
- Soroca, 318.
- Strasburg, 262, 368.
- Suceava, 9, 11, 15, 16, 25, 28, 34, 36, 39, 46, 50, 64, 72, 76, 96, 97, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 120, 139, 154, 155, 156, 158, 171, 176, 177, 180, 192, 222, 223, 224, 226, 227, 228, 229, 236, 239, 242, 244, 245, 246, 248, 249, 250, 253, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 265, 273, 275, 278, 280, 283, 285, 286, 300, 301, 302, 303, 305, 318, 319, 321, 322, 324, 332, 333, 334, 339, 340, 341, 344, 345, 346, 348, 349, 354, 356, 361, 363, 364, 365, 368, 371, 372, 373, 376, 379, 380.
- Sucevița, 91, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 189, 193, 199, 203, 211, 212, 213, 214, 215, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 232, 236, 240, 242, 245, 248, 258, 260, 279, 280, 282, 283, 299, 300, 301, 302, 304, 324, 350, 356, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 368, 372, 373, 376, 382.
- Țara Românească, 7, 298.
- Târgul Frumos, 80, 81, 82, 223, 226, 228, 229, 236, 355, 363, 365.
- Țarigrad, 42.
- Tazlău, 22.
- Tchécoslovaquie (v. Cehoslovacia).
- Tirol, 10.
- Tocat, 171.
- Transilvania (Transylvanie), 323, 351, 358, 363, 364, 366, 367, 368, 378, 379.
- Trappold, 166, 169, 170, 356.
- Trei Erarhi (Iași), 96, 175, 325, 381.
- Tricala, 300, 321, 376.
- Ungaria (Hongrie), 79, 232, 310, 314, 322, 366, 378.
- Ungurașul, 7, 318.
- Uspenia (Baia) (v. Baia).
- Uspenia (Botoșani), 110, 115, 116, 117, 118, 223, 224, 229, 236, 356, 361, 363.
- Valachie, 362, 375.
- Văleni, 39, 66, 73.
- Vama, 267.
- Văscrisenia (Suceava), 110, 111, 112, 113, 114, 115, 223, 226, 228, 229, 236, 257, 259, 356, 361, 363, 365, 367.
- Vaslui, 22, 105, 257.
- Vatican, 261, 368.
- Veneția (Venise), 321, 380.
- Viena (Vienne), 264, 368.
- Voroneț, 22, 25, 31, 38, 50, 87, 88, 89, 90, 91, 133, 224, 227, 228, 230, 236, 242, 245, 246, 248, 253, 257, 273, 280, 283, 287, 288, 289, 290, 291, 295, 301, 303, 304, 305, 306, 311, 312, 313, 314, 317, 320, 321, 335, 336, 344, 345, 348, 355, 365, 371, 372, 378, 380.
- Vrancea, 225, 362.
- Xenofont, 290.
- Zachint, 300, 321, 376, 380.
- Zăhărești, 72, 73, 74, 75, 76, 222, 223, 226, 228, 234, 241, 245, 248, 260, 261, 269, 328, 334, 335, 355, 367.
- Zamca, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 179, 189, 242, 248, 328, 340, 356, 358.
- Zürich, 264.

TIPARUL
CULTURA NAȚIONALĂ
BUCUREȘTI
1928

